ΓΙΑΝΝΗΣ Ν. ΓΙΑΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ

“Η εὐγενής μας τύφλωσις...”

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ “ΕΘΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ” ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΤΤΑ ΤΟΥ 1897 ΕΩΣ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

Βιβλιόραμα

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

“Η ΕΥΓΕΝΗΣ ΜΑΣ ΤΥΦΛΩΣΙΣ...”

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ «ΕΘΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ» ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΤΤΑ ΤΟΥ 1897 ΕΩΣ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

'Εκδόσεις ΒΙΒΛΙΟΡΑΜΑ
Στουρνάρη 51 104 32 'Αθήνα, Τηλ.: 5221112, Fax: 5221466
ISBN 960-86296-8-3

ΓΙΑΝΝΗΣ Ν. ΓΙΑΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ

"Η ΕΥΓΕΝΗΣ ΜΑΣ ΤΥΦΛΩΣΙΣ..."

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ «ΕΘΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ» ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΤΤΑ ΤΟΥ 1897 ΕΩΣ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΑΘΗΝΑ
Βιβλιόραμα
2003

Τῆς Μυρτῶς καὶ τοῦ Νικόλα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΤΤΑ ΤΟΥ 1897 ΕΩΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ 1922

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

CAB – British Cabinet Papers
Cmd – Command Paper, Foreign Office, London
Cmd 1814 – Lausanne Conference on Near Eastern Affairs. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace
col. – column
D.B.F.P. – Documents on British Foreign Policy
D.D.I. – I Documenti Diplomatici Italiani
des – despatch
E.E. – Ἐθνικὴ Ἑταιρεία
F.O. – Foreign Office
F.R.U.S. – Papers relating to the Foreign Relations of the United States
Hansard – Parliamentary Debates, Official Report, 5th series, House of Commons, London
I.E.E.E./Ἀρχεῖο E.E. – Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος/Ἀρχεῖο Ἐθνικῆς Ἑταιρείας
MID/DVP – Ministerstvo Inostranich Diel SSSR/Documenti Vnieshniei Politiki
Recueil – Conférence de Lausanne. Recueil des Actes de la Conférence. Deuxième Série
S.I.S. – Secret Intelligence Service
τ. – τόμος
un. tel. – unnumbered telegram
W.O. – War Office
χ.χ.έ. – χωρὶς χρονολογία ἐκδόσεως
χ.τ.έ. – χωρὶς τόπο ἐκδόσεως

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Καὶ μὲ τὸ "ζήτ' ὁ πόλεμος" ἡ κάθε βίδα στρίβει
Κι' ὅσοι βαρειοῦνται νὰ τὸ λέν, τὸ γράφουν μὲ μολύβι.

Β. Μανῆς, **Ὁ ψευτοπόλεμος τοῦ 1897**
Ἀθῆναι 1898, σ. 9.

Ἡ ἔνοπλη ἑλληνοτουρκικὴ ἀναμέτρηση, προϊὸν τῆς ἐνθουσιώδους ὑποδοχῆς τῶν «πυρίνων» λόγων τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὰ «ἐθνικὰ ζητήματα», ὁ πόλεμος τῶν τριάντα ἡμερῶν, ἔληξε στὶς ἀρχὲς Μαΐου τοῦ 1897, ἀλλὰ οἱ ὑπεύθυνοι καὶ εἰ δυνατὸν ὁ ἕνας, ὁ κυρίως ὑπεύθυνος, ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀναζητοῦνται· μὲ ὁρμητικὸ τρόπο. Ὁ ἐνθουσιασμὸς εἶχε ἁπλῶς ἀλλάξει κατεύθυνση.

Μία ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐκτὸς Ἑλλάδος ἑλληνικὲς ἐφημερίδες, ἡ κυπριακὴ *Σάλπιγξ* τοῦ Στυλιανοῦ Χουρμούζιου, ἀποφάσισε, ἀπὸ τὰ μέσα Ἰουνίου ἤδη, νὰ ὑποδείξει ἐπιτέλους τὸν μεγάλο ἔνοχο. Ἦταν ἡ Εὐρώπη. Δὲν ἐπρόκειτο γιὰ τὴ γνωστὴ θεωρία, διαπαραταξιακῆς πλέον ἀποδοχῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸν «ἀτυχῆ» πόλεμο τὸν εἶχαν ἐπιμελῶς σκηνοθετήσει οἱ Μεγάλες Δυνάμεις γιὰ νὰ ἡττηθεῖ ἡ Ἑλλάδα μὲ ἕναν ἐντελῶς συγκεκριμένο καὶ ἐκ τῶν προτέρων γνωστὸ τρόπο, ὥστε νὰ μὴν ὑποστεῖ ἀπώλειες ἐδαφῶν ἀλλὰ νὰ χρειαστεῖ νὰ καταβάλει χρηματικὴ ἀποζημίωση, ποὺ ὅμως θὰ τὴν ὑποχρέωνε νὰ συνάψει δάνειο, τὸ ὁποῖο βεβαίως δὲν θὰ τῆς τὸ ἔδιναν, ἐὰν προηγουμένως δὲν δεχόταν τὸν Διεθνῆ Οἰκονομικὸ Ἔλεγχο, ποὺ τὸν ἔκριναν ἀπαραίτητο, προκειμένου νὰ μὴν χάσουν (ὅλα) τὰ χρήματά τους, λόγῳ τῆς πτωχεύσεως τοῦ 1893, οἱ εὐρωπαῖοι κάτοχοι ἑλληνικῶν χρεογράφων.

Ἡ μεγαλοφυὴς αὐτὴ ἑρμηνεία δὲν εἶχε ἀκόμη ἐφευρεθεῖ. Ἡ *Σάλπιγξ* κατηγοροῦσε τὴν «ἐκπορνευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ συμφέροντος Εὐρώπην» γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο: Διότι δὲν ἐπενέβη ἐγκαίρως, μὲ ναυτικὸ ἀποκλεισμὸ τοῦ Πειραιῶς, δὲν ὑποχρέωσε τὴν Ἑλλάδα σὲ ἀποστράτευση, ὅπως τὸ 1886, καὶ δὲν ἐμπόδισε τὸν ἀπόπλου τοῦ στόλου της γιὰ τὴν Κρήτη, ἐνῶ ἄριστα ἐγνώριζε «ποῦ θὰ ἔφερεν τὸ

Ἑλληνικὸν Ἔθνος ἡ εὐγενής του τύφλωσις». Αὐτὰ ὡς ἐξήγηση τοῦ τίτλου τοῦ παρόντος πονήματος, ἡ ὁποία ὑπάρχει βεβαίως στὴ σελίδα 161, ἀλλὰ κάθε συγγραφέας μὲ στοιχειωδῶς καλοὺς τρόπους ὀφείλει, νομίζω, νὰ σκέπτεται ὅλους τοὺς ἀναγνῶστες του· καὶ ἐκείνους ποὺ δὲν θὰ φθάσουν μέχρι τὴ συγκεχριμένη σελίδα. Γιατί νὰ μείνουν μὲ τὴν ἀπορία;

Τὰ τρία κεφάλαια αὐτοῦ τοῦ βιβλίου δὲν γράφτηκαν ὅλα τὴν ἴδια ἐποχή, οὔτε μὲ τὴ σειρὰ ποὺ ἔχουν τώρα. *Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ ὁ πόλεμος τοῦ 1897*, ξεκίνησε ὡς ἀνακοίνωση στήν, περίπου, ὁμότιτλη ἡμερίδα τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης (Μάιος 1997). Τὸ δεύτερο κεφάλαιο, *Πολιτικὲς ὄψεις τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου*, ὑπῆρξε καὶ αὐτό, σὲ πρώτη γραφή, παρέμβαση συνεδριακοῦ τύπου: Ἀποτέλεσε τὴν ἐναρκτήρια ὁμιλία τοῦ ἐπιστημονικοῦ διημέρου τὸ ὁποῖο διοργάνωσε ἡ Ἑταιρεία Σπουδῶν τῆς Σχολῆς Μωραΐτη τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1997, μὲ τὸ ἴδιο, ἐπετειακὸ τότε, θέμα τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξηγοῦνται ἴσως, χωρὶς νὰ δικαιολογοῦνται, κάποια στοιχεῖα προφορικότητος ποὺ ἐξακολουθοῦν ἐνδεχομένως νὰ ὑπάρχουν στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου. Ἐὰν τώρα ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης, αὐτὸς ὁ δημόσιος κίνδυνος, ἀνακαλύψει τέτοια στοιχεῖα καὶ στὸ δεύτερο μέρος, τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει παρὰ ἕνα καὶ μόνο πρᾶγμα. Ὅτι ὁ συγγραφέας του ἀδυνατεῖ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ ἄλλον τρόπο. Ἢ μᾶλλον, γιὰ νὰ ποῦμε ἐν τέλει τὴν ἀλήθεια, ἐφόσον ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ἐπιτρέπονται στοὺς προλόγους καὶ κάποιοι ἐξομολογητικοὶ τόνοι, δὲν τὸ ἐπιθυμεῖ.

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος δεύτερο μέρος, πάντως, τὸ τρίτο κεφάλαιο, τὸ ἐκτενέστερο, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸν κορμὸ τοῦ βιβλίου, γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα, γιὰ νὰ συμπεριληφθεῖ —σὲ διαφορετικὴ μορφὴ καὶ πάλι— στὴν πολύτομη *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδας στὸν 20ὸ αἰῶνα*. Ἕνα συλλογικὸ ἔργο, φιλόδοξο καὶ πολυδάπανο, ποὺ θὰ κυκλοφορήσει σύντομα ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο ποὺ ἀνέλαβε, μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα, καὶ τὴν παροῦσα ἔκδοση.

Ἑνοποιητικὸς ἱστὸς καὶ τῶν τριῶν κειμένων εἶναι τὰ γνωστὰ σὲ ὅλους μας «ἐθνικὰ θέματα» ἢ «ἐθνικὰ ζητήματα» ὅπως τὰ ἔλεγαν οἱ παλαιότεροι· μία ἀπολύτως εὐδιάκριτη σταθερὰ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Τὸ βιβλίο δὲν περιλαμβάνει κα-

νενὸς εἴδους «ἀποκαλύψεις» γιὰ τὰ παραπάνω ζητήματα, δὲν προβαίνει σὲ «καταγγελίες», καὶ δὲν εἰσηγεῖται καμμία νέα «θεωρία». Ἐπιχειρεῖ ἁπλῶς – μέσα ἀπὸ μία ἀπελπιστικὰ παραδοσιακοῦ τύπου χρονολογικὴ ἀναφορὰ στὰ καθέκαστα τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς πρώτης εἰκοσιπενταετίας τοῦ αἰῶνα μας, καὶ κάποια παλαιότερα, ἀναφορὰ ἐκ προθέσεως λεπτομερῆ, ὅσο τὸ ἐπέτρεπε ἡ ἔκταση τοῦ βιβλίου – νὰ δείξει καὶ νὰ ἐξηγήσει τὸ πῶς καὶ τὸ γιατί τὰ περίφημα «ἐθνικὰ θέματα», ὅταν ἐμφανίζονται μὲ αὐτὴ τὴ μορφή, μὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ διόλου ἀθῶα γλωσσικὴ διατύπωση (τὴ μὴ μεταφράσιμη σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη εὐρέως γνωστὴ γλῶσσα, πλήν, ἴσως, ἐκείνη τῆς γαλλικῆς ἄκρας Δεξιᾶς τοῦ τέλους τοῦ 19^{ου} αἰ.), ὅταν, ἐν ἄλλοις λόγοις, δὲν ὀνομάζονται μὲ τὸ πραγματικό τους ὄνομα, ποὺ εἶναι προβλήματα ἄμυνας καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, τότε τὰ «ἐθνικὰ θέματα» δὲν «καταλήγουν δυστυχῶς νὰ εἶναι», ὅπως συνήθως λέγεται, ἀλλὰ εἶναι, ἐξ ὁρισμοῦ, ζητήματα *ἐσωτερικῆς* πρωτίστως πολιτικῆς, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ διεκδίκηση ἢ τὴ διατήρηση τῆς ἐξουσίας. Ἱστὸς λοιπὸν τοῦ βιβλίου εἶναι τὰ «ἐθνικὰ ζητήματα» καὶ θέμα του ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία, καὶ εἰδικώτερα ὁ χῶρος τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19^{ου} αἰ. ἕως τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή.

Νὰ συνεχίσουμε μὲ κάποια «τεχνικά», ἐπίσης κατὰ τὸ κοινῶς λεγόμενο, ζητήματα. Γιὰ τὴν παροῦσα ἐξιστόρηση χρησιμοποιήθηκε τὸ ἡμερολόγιο ποὺ ἴσχυε ἐκείνη τὴν περίοδο στὴν Ἑλλάδα, δηλαδὴ τὸ Ἰουλιανὸ ἢ «παλαιό». Μέχρι τὸ τέλος της σχεδόν. Μέχρι τὴν ἐπισπευσθεῖσα ἄνοιξη τοῦ 1923, ὅταν ἡ 16^{η} Φεβρουαρίου ἔγινε 1^{η} Μαρτίου. Μὲ διάταγμα. Γιὰ νὰ φθάσει κάποιος ἀπὸ τὸ παλαιὸ ἡμερολόγιο στὴν ἀντίστοιχη ἡμερομηνία τοῦ «νέου», τοῦ Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου, δὲν ἔχει παρὰ νὰ προσθέσει 12 ἡμέρες, ἐὰν πρόκειται γιὰ τὸν 19ο αἰῶνα, ἢ 13 ἡμέρες γιὰ τὸν εἰκοστό. Δὲν μετέτρεψα, βεβαίως, στὸ παλαιὸ ἡμερολόγιο τὶς ἡμερομηνίες τῶν, δυτικοευρωπαϊκῶν, κυρίως, ἐντύπων ποὺ ἀναφέρονται στὶς ὑποσημειώσεις. Κανεὶς καὶ καμμία δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ λέμε ἄσσος στὴν ἀριθμητικὴ ἢ τὴ συνδυαστικὴ σκέψη γιὰ νὰ καταλάβει ὅτι στὶς 16 Ἰουνίου τοῦ 1914 ἡ *Ἀκρόπολις* τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη καὶ στὶς 29 Ἰουνίου οἱ *Times* τοῦ Sir Geoffrey Dawson, φιλοξενοῦσαν τὴν ἴδια ἡμέρα, στὴν πρώτη τους σελίδα, πληροφορίες γιὰ τὸ ἴδιο μεγάλο γεγονὸς

τῆς προηγουμένης: τὴ δολοφονία τοῦ Διαδόχου τῆς Αὐστρουγγαρίας στὸ Sarajevo.

Sarajevo/Σαραγιέβο καὶ ὄχι Σεράγιεβο, γιὰ νὰ ἔρθουμε σὲ ἕνα δεύτερο καὶ τελευταῖο θέμα ποὺ συνήθως ἐμφανίζεται ὡς «τεχνικό», χωρὶς φυσικὰ νὰ εἶναι. Ἀντιθέτως, πρόκειται γιὰ μεῖζον ζήτημα τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἤθελα νὰ θίξω ἐδῶ προχείρως καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ. Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει κανεὶς σὲ μία τέτοια περίπτωση εἶναι «νὰ δείχνει τὰ χαρτιά του», κατὰ τὴ γνωστὴ παρεξηγήσιμη παρομοίωση. Νὰ δηλώνει δηλαδὴ τὴν ἀρχὴ ποὺ καθοδηγεῖ τὴν ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ πολὺ σημαντικοῦ, ἂς τὸ ἐπαναλάβουμε, ζητήματος. Καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ γιὰ τὸν ὑπογράφοντα εἶναι ἡ προσπάθεια κατανοήσεως, πρῶτα ἀπ' ὅλα, καὶ ἀποδοχῆς ἐν συνεχείᾳ, τῆς ταυτότητος καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ «ἄλλου», ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς, ὅπως ἐκεῖνος, ὁ «ἄλλος» δηλαδή, τὴν ἀντιλαμβάνεται. Δὲν πρόκειται, ὡς γνωστόν, γιὰ εὔκολη στὴν ἐφαρμογή της ἀρχή, ἐὰν δὲν θέλουμε νὰ εἴμαστε ἀφόρητα σχολαστικοὶ ἢ νὰ προκαλοῦμε ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἐπιδιωκόμενα ἀποτελέσματα. Ὑπάρχουν ἄλλωστε, καὶ μάλιστα ἄφθονα, πραγματικὰ διλήμματα, ἱστορικὰ καὶ ἄλλα προβλήματα, ζητήματα δοσολογίας, ἐπιλογῆς ἀλφαβήτου, ἀνάγκη διπλῶν ἀποδόσεων ἐνίοτε, κ.ο.κ. Εἴπαμε ὅμως νὰ μὴν μποῦμε σὲ αὐτὸ τὸ θέμα.

Νὰ κλείσουμε μὲ τὶς εὐχαριστίες. Ποὺ δὲν εἶναι καθόλου τυπικές. Τὸ συγκεκριμένο βιβλίο ὀφείλει πολλὰ καὶ σὲ πολλούς. Θὰ περιοριστῶ σὲ δύο μόνο ἀναφορές. Στὸν καλὸ φίλο καὶ συνάδελφο Σ.Π. Πρωτίστως. Ἡ συμπαράσταση καὶ ἡ ἀμέριστη βοήθειά του σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς προετοιμασίας τοῦ παρόντος, ὑπῆρξαν πολύτιμες· ὅπως καὶ οἱ ἐπὶ τῆς οὐσίας γνῶμες του. Σὲ αὐτὸν ἄλλωστε ὀφείλεται καὶ ἡ ἰδέα γιὰ τὸν τίτλο. Προτίμησε νὰ παραμείνει ἀνώνυμος. Περιμένει τὶς πρῶτες ἀντιδράσεις γιὰ τὸ βιβλίο. Βεβαίως καὶ οἱ δύο γνωρίζουμε ὅτι δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ λόγος, ἀλλὰ ἐγὼ αὐτὸν διαδίδω. Ὁ ἐπίσης φίλος καὶ συνάδελφος Τριαντάφυλλος Σχλαβενίτης διάβασε τὸ πρῶτο κεφάλαιο, καί, ὡς συνήθως, ἔκανε σύντομες, εὐθύβολες, καὶ ἐξαιρετικὰ χρήσιμες παρατηρήσεις. Ἡ εὐθύνη πάντως γιὰ τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα – οὔτε αὐτὸ λέγεται τυπικὰ – βαρύνει ἀποκλειστικὰ τὸν συγγραφέα.

Γ.Γ.

Δεκέμβριος 1998

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΘΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΚΑΙ Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΟΥ 1897

1
ΠΡΩΤΟΣΕΛΙΔΟ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΙΑ: Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΓΡΑΦΕΙΩΝ ΤΗΣ "ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ"

1.1. Ἡ στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση τῆς 20ῆς Αὐγούστου 1894

Στὶς 7/19 Μαΐου τοῦ 1897 ἔληξε ὁ ἑλληνοτουρχικὸς πόλεμος μὲ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ νὰ ἔχει ὑπερχεράσει τὴ Λαμία καὶ νὰ προχωρεῖ ὁλοταχῶς πρὸς τὴν 'Αθήνα, ἀλλὰ καὶ ἄλλες, ἀτομικῆς ἐπιλογῆς, κατευθύνσεις, τὸν δὲ τουρχικὸ νὰ τὸν ἀκολουθεῖ μὲ κάπως ἐπιφυλακτικότερους ρυθμούς.

Στὸ ἄστοχο μὲν ἀλλὰ δημοφιλέστατο ἐρώτημα ποιὸς (ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *τί*) ὤθησε τὴν 'Ελλάδα σὲ αὐτὴ τὴν καταστροφικὴ καὶ συγχρόνως ἀποκαλυπτικὴ μιᾶς ὁρισμένης νοοτροπίας ἐνέργεια, στὸν «ἄτυχο» πόλεμο τοῦ 1897, ὅπως πολὺ χαρακτηριστικὰ ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ὀνομάζεται, τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ θὰ μποροῦσε νὰ προτείνει, ρητορικὰ βεβαίως, ἀλλὰ καὶ νὰ χρησιμοποιήσει ὡς ἀφετηρία του, ἕξι ἀπαντήσεις. Ἕξι ὀνόματα: Β. Βασιλειάδης, συνταγματάρχης πεζικοῦ, Ν. Γιάνναρος καὶ Ν. Πουρναρᾶς, ἀντισυνταγματάρχες, Δ. Βαχάλογλους καὶ Α. Πάλλης, ταγματάρχες καὶ Χ. Σοφιανός, ἀντισυνταγματάρχης. Ἅπαντες, πλὴν τοῦ Βασιλειάδη, τῶν «εὐγενῶν» ὅπλων. Ὁ πρῶτος, ὡς πρόεδρος τοῦ Β΄ Διαρχοῦς Στρατοδικείου 'Αθηνῶν, οἱ ἑπόμενοι ὡς στρατοδίκες, καὶ ὁ τελευταῖος, μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ βασιλικοῦ ἐπιτρόπου, ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἀθώωσαν πανηγυρικῶς (24 Σεπτεμβρίου 1897) τοὺς ὀγδόντα ἕξι νέους ἀξιωματικοὺς τῆς Φρουρᾶς 'Αθηνῶν, κατηγορουμένους γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφή, μετὰ ἀπὸ χανονικὴ στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση, τῶν γραφείων τῆς ἐφημερίδος *'Ακρόπολις* στὶς 20 Αὐγούστου 1894.[1]

---

[1] Οἱ ἀξιωματικοὶ – ἀνθυπολοχαγοὶ ὅλοι, καὶ ὑπολοχαγοί, πλὴν ἑνός, τοῦ λοχαγοῦ 'Εμμανουὴλ Μανουσογιαννάκη – ἦταν προφανὲς ὅτι εἶχαν τὴν κάλυψη τῶν ἀνωτέρων τους, ἀλλὰ καὶ τῆς 'Αστυνομίας. Ξεκίνησαν συντεταγμένοι ἀπὸ τὴ Στρατιωτικὴ Λέσχη τῆς ὁδοῦ Σταδίου, ποὺ βρισκόταν ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Φρουραρχεῖο, καὶ πέρασαν μπροστὰ ἀπὸ τὴν 'Αστυνομικὴ Διεύθυνση πρὶν καταλήξουν στὰ γραφεῖα τῆς *'Ακροπόλεως* στὴν ὁδὸ Σοφοκλέους, λίγο μετὰ τὶς 2 μ.μ. Τοὺς συνόδευαν πολλοὶ ὑπαξιωματικοὶ καὶ

Μία πρώτη μεγάλη παρένθεση εἶναι ἴσως ἀπαραίτητη στὸ σημεῖο αὐτό, γιὰ νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ πολλά μας κενὰ στὴ συστηματικὴ γνώση τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ 19ου

ὁπλῖτες μὲ τὴν «βλούζαν ἐργασίας» καί, τοὺς ἀπαραίτητους ὅπως ἀποδείχθηκε, «πελέκεις μετὰ σκαπανῶν».

Οἱ «ἐργασίες» ἄρχισαν ἀμέσως μόλις τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα ἔφτασε στὸν προορισμό του. Πυροβόλησαν ἐναντίον τοῦ φουστανελλοφόρου μπαρμπα-Κώστα, τοῦ φύλακα τῶν γραφείων, καὶ στὴ συνέχεια ἔσπασαν μὲ τσεκούρια τὴν κλειδωμένη πόρτα τῆς αὐλῆς. Ἀπουσίαζαν, εὐτυχῶς, ὅλοι οἱ συντάκτες τῆς ἐφημερίδας, ποὺ ἄρχιζαν κανονικὰ νὰ ἐργάζονται μετὰ τὶς 3 τὸ μεσημέρι, καθὼς καὶ ὁ Βλάσης Γαβριηλίδης, ὁ ὁποῖος κατοικοῦσε μὲν στὸν ἐπάνω ὄροφο τοῦ κτιρίου, ἀλλὰ εἶχε πρὶν λίγες ἡμέρες ἀναχωρήσει γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ βρισκόταν ἤδη στὸ Βερολῖνο, ἐνῶ ἡ οἰκογένειά του παραθέριζε στὴν Κηφισιά.

Τὸ τυπογραφεῖο ἦταν ὁ πρῶτος χῶρος ποὺ ἐπισκέφθηκαν οἱ στρατιωτικοί. Ἐκεῖ κατέστρεψαν τὸ νέο, κυλινδρικό, πιεστήριο ποὺ εἶχε ἀγοράσει ὁ διευθυντὴς τῆς *Ἀκροπόλεως*, «τὸ μοναδικὸν ἐν τῇ Ἀνατολῇ», μὲ δυνατότητα ἐκτυπώσεως 24 χιλιάδων φύλλων τὴν ὥρα, διέλυσαν τὶς τυπογραφικὲς ἐγκαταστάσεις καί, ἀκολούθως, μὲ ἄκρα ἐπιμέλεια, ἀχρήστευσαν τὸ ἀρχεῖο τῆς ἐφημερίδας, πρὶν περάσουν στὸν ἐπάνω ὄροφο, ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ ὁποίου πέταξαν στὴν ὁδὸ Σοφοκλέους, ἐπάνω στὸ σωρὸ τῶν ἐρειπίων τοῦ τυπογραφείου καὶ τοῦ ἀρχείου, τὰ βιβλία, τὰ ροῦχα, τὰ ἔπιπλα καὶ τὰ οἰκιακὰ σκεύη τοῦ Γαβριηλίδη. Ἡ ἀστυνομία ἐμφανίστηκε ἀμέσως μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐπιχειρήσεως γιὰ νὰ φρουρήσει τὰ πράγματα ποὺ εἶχαν πεταχτεῖ στὸ δρόμο.

Συντεταγμένοι καὶ πάλι οἱ ἀξιωματικοὶ ἐπέστρεψαν στὴ Στρατιωτικὴ Λέσχη, ἀπὸ ὅπου ἀνακοίνωσαν ὅτι θὰ ἔπαιρναν μέτρα προχειμένου νὰ μὴν κυκλοφορήσει ποτὲ πλέον ἡ *Ἀκρόπολις* καὶ νὰ μὴν ἐπιστρέψει στὴν Ἑλλάδα ὁ διευθυντής της, τὸν ὁποῖον ὅμως, ὁ προσωπάρχης τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν, Λεωνίδας Λαπαθιώτης, καλοῦ κακοῦ, τὸν ἐμήνυσε γιὰ σειρὰ προσβολῶν ἐναντίον τοῦ στρατεύματος. (Οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὶς ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες. Κυρίως τὴν **Ἑστία** καὶ τὸ **Ἄστυ**.)

Ὁ Γεώργιος Σουρῆς, τῆς πρώτης περιόδου, τῆς περιόδου δηλαδὴ ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμη ἀρχίσει νὰ συντονίζει — μὲ μεγάλη κυκλοφοριακὴ ἐπιτυχία — τοὺς στόχους καὶ τὴν ἔνταση τῆς σάτιρας τοῦ «Ρωμηοῦ» μὲ τὸν μέσο ὅρο τῶν προτιμήσεων τῆς κοινῆς γνώμης, σχολίασε ὡς ἑξῆς τὴν ἐπίθεση:

αἰῶνα, ἔχει σχέση ἀκριβῶς μὲ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε ὁ Τύπος, ἰδιαίτερα δὲ ἡ *Ἀκρόπολις* καὶ ὁ διευθυντής της, ὁ φανατικὸς νεωτεριστὴς Βλάσης Γαβριηλίδης, στὶς πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ζυμώσεις ἐκεί-

---

«Ἐμπρὸς γενναῖε δεκανεῦ, ἐμπρὸς ἐπιλοχία
μᾶς ἔφαγε τὸ Σύνταγμα κι ἡ τόση πειθαρχία.
Μὲ τάξιν καὶ μ' ἀσφάλειαν ἐμποὐκτισε ὁ τόπος,
τὸν νύσταξε ἡ προκοπὴ κι ἡ νοικοκυροσύνη
πρέπει νὰ ξεθυμάνομε σὲ κάποιον ὅπως ὅπως
νὰ δεῖ καὶ λίγο πόλεμο ἡ δόλια Ρωμιοσύνη
[...]
Εἰς τὴν «Ἀκρόπολιν» μὲ ζήτω πᾶνε
σπάζουν παράθυρα, πόρτες γκρεμίζουν,
χαρτιά, κατάστιχα, βιβλία σχίζουν,
καὶ τὰ τινάζουν κάτω στὸν δρόμον
ἐπικροτούντων τῶν Ἀστυνόμων

Πέφτουν κτυπήματα ὡσὰν βροχὴ
πᾶνε κι οἱ κύλινδροι, πᾶν κι' οἱ τροχοί,
σωρὸς σιδήρων, σωρὸς μετάλλων
ὑπὸ τὸ κράτος ἀνδρῶν ἐξάλλων
σκορπιέται κάτω εἰς ἕναν ὄγκο
χωρὶς νὰ βγάζει θανάτου βόγκο.
Βίδες μεγάλες, βίδες μικρὲς
ὅλες ἀμέσως πέφτουν νεκρές,
χωρὶς καμμία ν' ἀντισταθῆ
ἐμπρὸς στὸ Στέμμα καὶ στὸ σπαθὶ
[...]
Γι' αὐτὸ τὸ πανηγύρι φαντάσου τί θὰ ποῦν
κι οἱ παλιοδανεισταί μας, ποὺ τόσο μᾶς λυποῦν
Ὁπόταν τοὺς θριάμβους ἀκούσουν τοὺς χρυσοὺς
ἴσως νὰ μᾶς χαρίσουν τοὺς τόκους τοὺς μισούς».
[Ρωμηός, 27 Αὐγούστου 1894]

Κανένα ἀπὸ τὰ εντάλματα προφυλακίσεως τῶν πρωταιτίων δὲν ἐκτελέστηκε μέχρι τὴ δίκη (στὸ Στρατοδικεῖο, καὶ τὴν ἀθώωση ὅλων τῶν κατηγορουμένων) διότι, κατὰ τὰ τότε ἰσχύοντα, ὅλα τὰ ἐντάλματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ποὺ ἀφοροῦσαν στρατιωτικούς, ἔπρεπε νὰ τὰ ἐγκρίνει τὸ Ὑπουργεῖο

νης τῆς περιόδου. Εἴτε εὐθέως εἴτε ὡς ἀφορμὴ γιὰ ἀντισυσπειρώσεις στὸν αἱρετικὸ λόγο του, ποὺ βρισκόταν σὲ μόνιμη ἀντιπαράθεση μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἀποκαλοῦσε, καὶ ἐξακολουθοῦμε κατὰ καιροὺς καὶ ἐμεῖς νὰ ἀποκαλοῦμε, ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Μιλῶντας δὲ γιὰ συστηματικὴ καὶ ἔγκυρη γνώση, νὰ διευκρινίσουμε ὅτι δὲν ἐννοοῦμε τίποτε πιὸ περίπλοκο ἀπὸ μία καλὴ διδακτορικὴ διατριβὴ ἢ ἄλλες ἰσοδύναμες ἐρευνητικὲς ἐργασίες, κάποια γνωστικὴ ὑποδομὴ ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ στηρίζει – ἤ, ἀντιθέτως, νὰ μὴν ἐπιτρέπει – εἰδικοῦ τύπου ἀναγνώσεις ἢ γενικευτικὲς ἀναφορές. Μήπως ξεφύγουμε κάποτε, ὅσοι ἐπιθυμοῦν νὰ ξεφύγουν δηλαδή, ἀπὸ τοὺς ἀσυγκράτητους εἰδικοὺς ἐπὶ γενικῶν θεμάτων ποὺ ὁμιλοῦν ἐπὶ παντὸς τοῦ ἐπιστητοῦ χωρὶς διόλου νὰ ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη πραγματολογικῆς τεκμηρίωσης. Οἰκεῖο χαρακτηριστικὸ καὶ αὐτὸ τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητας στὴν ὁποία μόλις ἀναφερθήκαμε.

1.2. «Ὁ προκλητικὸς κ. Γαβριηλίδης»

Διαβάζοντας πάντως τὴν ἀρθρογραφία τοῦ Γαβριηλίδη, τοῦ ἔτους 1894 (γιὰ τὰ παλαιότερα βασίζομαι στὶς ἐκτενεῖς ἀναφορὲς ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δίκης), ἐκπλήσσεται κανείς, ἀκόμη καὶ σή-

---

Στρατιωτικῶν, μὲ διαδικασίες ποὺ μποροῦσαν νὰ ἐπιμηκύνονται κατὰ βούλησιν. (Ἑστία, 29 Αὐγούστου 1894.)

Στὸ βαρὺ κλῖμα ποὺ εἶχε δημιουργήσει τὶς παραμονὲς τῆς δίκης ἡ ἐπίμονη φημολογία πὼς οἱ κατηγορούμενοι ἀξιωματικοὶ ἐπρόκειτο, τελικῶς, νὰ ἀπαλλαγοῦν, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ προθυμία τοῦ Μ. Λάμπρου, συγγραφέα τῆς πρώτης, καὶ ἐξαιρετικὰ ἐπιτυχημένης, ἑλληνικῆς ἐπιθεωρήσεως *«Λίγο ἀπὸ ὅλα»*, νὰ ἀλλάξει τὴν κρίσιμη λέξη στὴν εἰσαγωγικὴ σκηνὴ τῆς ἀφίξεως μὲ τὸ τραῖνο τῶν «Τριπολιτῶν» στὴν Ἀθήνα, ἡ ὁποία «χάλαγε κόσμο» κάθε βράδυ στὸ θέατρο, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς. Μετὰ τὶς ὀργισμένες ἀντιδράσεις τοῦ δημάρχου τῆς ἀρκαδικῆς πρωτεύουσας καὶ τὶς ἀπειλὲς πολλῶν ἐξαγριωμένων συμπολιτῶν του, ὁ Μίχιος (Μιχάλης) Λάμπρος (ἀδελφός, κατὰ σύμπτωση εἰρωνική, τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου, τοῦ μέλλοντος ἀντιπροέδρου τῆς στρατοκρατούμενης Ἐθνικῆς Ἑταιρείας) ἔσπευσε νὰ χάνει τοὺς τριπολιτσιῶτες γενικῶς καὶ ἀορίστως «ἐπαρχιῶτες». (Ἑστία, 17 Σεπτεμβρίου 1894.)

μερα, μὲ τὴν ὀξύτητα τῆς ἐπίθεσης σὲ κατεστημένες ἀντιλήψεις γιὰ θέματα ποὺ ἐξακολουθοῦν, σὲ πολλοὺς χώρους, νὰ θεωροῦνται ταμπού. Θέματα ὅπως ἡ ἐπιδεικτικὴ «λεβεντιά», ἀπὸ θέση ἰσχύος ἢ ἐξασφαλισμένης ἀτιμωρησίας,[2] ἡ Μεγάλη Ἰδέα, οἱ δικαιοδοσίες τοῦ στρατοῦ καὶ οἱ στρατιωτικὲς δαπάνες, ἡ διαφθορὰ καὶ ὁ σκοταδισμὸς τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, ὁ γελοῖος στόμφος καὶ ἡ αὐτοαναφορικότητα τοῦ περὶ «ἐθνικῶν δικαίων» λόγου – «ἐθνικὰ ζητήματα» θὰ ὀνομάζονται ἀργότερα καὶ ἐν συνεχείᾳ «ἐθνικὰ θέματα» – ἤ, τέλος, ἡ ἀπειλητικὴ παρουσία στὸ πολιτικὸ προσκήνιο μιᾶς εἰδικῆς κατηγορίας πολιτευομένων (μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου ποὺ περιλαμβάνει ὄχι μόνον ὑποψήφιους βουλευτὲς ἢ μέλη τοῦ Κοινοβουλίου ἀλλὰ καὶ κορυφαίους δημοσιογράφους, καθηγητὲς Πανεπιστημίου καὶ ἄλλα δημόσια πρόσωπα), τοὺς ὁποίους ὁ Γαβριηλίδης ὀνόμαζε «νευροπαθεῖς ψευδοπατριώτας».[3]

Ἡ σταγόνα ποὺ ξεχείλισε τὸ ποτήρι – γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὸ θέμα μας – ἤταν, σύμφωνα πάντα μὲ τὴν ὑπεράσπιση τῶν κατηγορουμένων ἀξιωματικῶν, ἕνα ἄρθρο στὴν *Ἀκρόπολι*, ἕξι ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίθεση στὰ γραφεῖα της, ποὺ γράφτηκε μὲ ἀφορμὴ τὸν ἄγριο ξυλοδαρμὸ πολίτη στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τρεῖς σπαθοφόρους ἀνθυπολοχαγοὺς διότι εἶχε «προηγούμενα» μὲ ἕναν ἀπὸ αὐτούς. «Ἰδοὺ ἡ εὐκαιρία ὦ μεγαλοϊδεάται», ἔγραφε ἡ *Ἀκρόπολις*, τώρα ποὺ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὸ πόσο γενναῖοι εἶναι οἱ ἀξιωματικοί μας, ἂς δώσουν κάτι παραπάνω οἱ δερόμενοι φορολογούμενοι πολῖτες, ὥστε «νὰ διπλασιασθοῦν οἱ ταγματάρχαι, νὰ τριπλασιασθοῦν οἱ λοχαγοί, νὰ δεκαπλασιασθοῦν οἱ τῶν ἄλλων βαθμῶν, διὰ νὰ... πάρουμε τὴν Πόλι».[4]

Ἀξιοπαρατήρητο στὸ παραπάνω σχόλιο εἶναι τὸ πῶς, μὲ σκω-

---

[2] Γιά τοὺς φορεῖς αὐτῆς τῆς νοοτροπίας, στρατιωτικοὺς κατά κανόνα ἢ ὄργανα τῆς τάξεως, καὶ ἀπαραιτήτως «μυστακοφόρους», ὁ Βλάσης Γαβριηλίδης χρησιμοποιοῦσε γιὰ πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα τὴν ἴδια πάντοτε χαρακτηριστικὴ λέξη: «ἀρειμάνιοι», μὲ σαφῶς εἰρωνικὴ διάθεση.

[3] Ἀκρόπολις, 26 Σεπτεμβρίου 1894.

[4] Ἀκρόπολις, 14 Αὐγούστου 1894.

πτικὸ τρόπο καί, κυρίως, σὲ ἐλάχιστες γραμμὲς – χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ δύο τοῦ ὕφους τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη καὶ τῆς σχολῆς του – ἀναδεικνύονται ὁρισμένα πολὺ οὐσιαστικὰ θέματα τῆς ἐπικαιρότητος.

Πρῶτον, τὸ ζήτημα τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν, ποὺ δὲν ἦταν ἀσφαλῶς νέο. Τὸ ἔθεταν κατὰ καιρούς, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ σατιρικὰ ἔντυπα τῆς ἐποχῆς, συχνά, εἶναι ἀλήθεια, μὲ μᾶλλον πρόχειρο τρόπο.[5] Τὸ δημοσίευμα τῆς *Ἀκροπόλεως* ὅμως παρέπεμπε εὐθέως σὲ μία εἰδικὴ ὄψη τοῦ προβλήματος, ἡ ἀναφορὰ στὴν ὁποία δὲν προοριζόταν νὰ δημιουργήσει ρίγη ἐνθουσιασμοῦ στοὺς ἀμέσως ἐνδιαφερομένους. Ὅτι δηλαδὴ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὰ διατιθέμενα ποσὰ τὸ ἀπορροφοῦσαν οἱ ἀνελαστικὲς δαπάνες τοῦ στρατεύματος, μὲ ἄλλα λόγια οἱ μισθοὶ τῶν ἀξιωματικῶν, κονδύλι ποὺ αὐξανόταν σταθερὰ μετὰ ἀπὸ κάθε κῦμα προαγωγῶν.

Στὸ θέμα αὐτό, στὸ οἰκεῖο κεφάλαιο γιὰ τὸ Ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν, ἀναφερόταν καὶ ὁ Σπυρίδων Εὐλάμπιος, τοῦ ὁποίου τὸ βιβλίο γιὰ τὶς σοβαρὲς δυσλειτουργίες τοῦ ἑλληνικοῦ δημόσιου τομέα εἶχε φτάσει στὴν Ἀθήνα τὴν ἄνοιξη τοῦ 1894 καὶ ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο πολλῶν συζητήσεων καὶ προβληματισμῶν.[6]

Δεύτερον, ἡ ἄμεση σχέση μεγαλοϊδεατικῆς πολιτικῆς καὶ προαγωγῶν στὶς τάξεις τῶν ἀξιωματικῶν, διὰ τῆς μεθόδου τῆς «ἀνδραγαθίας» σὲ ἐπιχειρήσεις «σπασίματος τῶν συνόρων»... καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Πόλη. Τὸ πολιτικὸ μέσον ἀπὸ μόνο του, ἤ, ἀκόμη καλύτερα, σὲ συνδυασμὸ μὲ κάποια ἔκθεση ἀνωτέρου γιὰ ἀνδραγαθία, ἀποτελοῦσε πολὺ συχνὰ τὸν μοναδικὸ τρόπο ἀνόδου στὴ βαθμολογικὴ κλίμακα, γιὰ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν τραγικὰ ὑπεράριθμων ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατεύματος,[7] ποὺ διακρί-

---

[5] Βλ. ἐνδεικτικά, **Ἀσμοδαῖος**, 8 καὶ 15 Αὐγούστου, 5 καὶ 19 Σεπτεμβρίου 1882, **Παληάνθρωπος**, 3 Ἰανουαρίου καὶ 28 Ἰουλίου 1883, ἤ, λίγα χρόνια ἀργότερα, τὰ δημοσιεύματα, συμπεριλαμβανομένων καὶ ἐκείνων τοῦ μὴ σατιρικοῦ τύπου, γιὰ τὶς στρατιωτικὲς δαπάνες, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἐπεισόδιο τῆς Κούτρας (Μάιος 1886).

[6] Σπυρίδων Εὐλάμπιος, **Ἡ ἐν Ἑλλάδι κακοδιοίκησις, τὰ αἴτια αὐτῆς καὶ τὰ τῆς θεραπείας μέσα**, Τεργέστη (Αὐστριακὸς Λόϋδ) 1894, σσ. 246-263.

νονταν ἔτσι, ἀπὸ τὰ πρῶτα συνήθως χρόνια τῆς σταδιοδρομίας τους, σὲ «προβιβάσιμους» καί, οὐσιαστικά, στάσιμους.[8]

Τρίτον, τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων ἀξιωματικῶν καὶ πολιτῶν. Τὸ ἐπεισόδιο ποὺ λειτούργησε ὡς ἀφορμὴ γιὰ τὸ ἄρθρο τῆς 14ης Αὐγούστου, δὲν ἀποτελοῦσε μεμονωμένο γεγονός, ἀλλὰ τὸ τελευταῖο καὶ σοβαρώτερο περιστατικὸ σειρᾶς ἀναλόγων ἡρωισμῶν σὲ διάστημα λίγων ἡμερῶν. Ἡ ἐπίδειξη «ὕφους» ἢ «λεβέντικης» ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς, ποὺ δὲν ἀποτελοῦν παρὰ τὸ προπέτασμα γιὰ νὰ καλυφθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο συμπεριφερόμενος δὲν ξέρει ἢ δὲν θέλει νὰ κάνει σωστὰ τὴ δουλειά του, ἦταν μία γενικώτερη ὅσο καὶ μόνιμη κριτικὴ τοῦ Βλ. Γαβριηλίδη πρὸς τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς του.

Ἡ ἀγανάκτηση ποὺ δημιούργησε τὸ δημοσίευμα τῆς 14ης Αὐγούστου δὲν ἦταν τὸ μόνο ἐπιχείρημα τῆς ὑπεράσπισης τῶν κατηγορουμένων. Οἱ συνήγοροί τους, ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλον, θὰ ἐπισημάνουν μία ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ «προκλήσεις» τοῦ διευθυντῆ τῆς *Ἀκροπόλεως*.

1.3. Ὁ δικηγόρος κ. Λεβίδης

Ἐπικεφαλῆς τῆς ὁμάδος τῶν δικηγόρων τῶν ὀγδόντα ἕξι ἀξιωματικῶν – δεύτερη παρένθεση – ἦταν ὁ Νικόλαος Λεβίδης, ὁ πλέον ἀδίσταχτος ἀπὸ τὰ πολιτικὰ πρόσωπα ποὺ θὰ συναντήσουμε νὰ προωθοῦν, λίγο ἀργότερα, τοὺς σκοποὺς τῆς «Ἐθνικῆς Ἑταιρείας» (ἢ

---

[7] **Τασούλας, ἤτοι αἱ ἐν Ἑλλάδι Βουλευτικαὶ ἐκλογαί**, Κωμωδία πολιτική, ἔμμετρος, εἰς πράξεις ἕξ, ὑπὸ Α.Π. Εὐστρατίου, Ἀθῆναι (Α. Κωνσταντινίδης) 1890. Γ. Ἀσπρέας, **Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1821-1921**, Ἀθῆναι, Β' ἔκδ. (Σιδέρης) 1930, σσ. 172-5. Θ. Βερέμης, **Οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Στρατοῦ στὴν Ἑλληνικὴ Πολιτική, 1916-1936**, Ἀθήνα (Ἐξάντας) 1977, κεφ. Β', (*'Ανατομία τοῦ σώματος τῶν Ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ'*).

[8] Νικόλαος Π. Δημητρακόπουλος, **Πολεμικὰ Ἀπομνημονεύματα**, Ἀθῆναι, 1897, σσ. 24-6. Victor Bérard, **Κρητικὲς Ὑποθέσεις. Ὁδοιπορικὸ 1897**, Ἀθήνα (Τροχαλία) 1994, σ. 195.

Ἑταιρίας κατὰ τὴν τότε ὀρθογραφία). Ὁ Λεβίδης, βουλευτὴς Ἀττικῆς, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μακροῦ βίου του κατόρθωσε νὰ διανύσει πλήρως τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Ἀριστερὰ τῆς ἐποχῆς του ἕως τὴν ἄκρα Δεξιά, ὑπῆρξε μεταξὺ ἄλλων, ὁ ἄνθρωπος-κλειδὶ τῆς Ἑταιρείας στὴν κυβέρνηση Δηλιγιάννη, ὅταν ἄρχισε ὁ πόλεμος τοῦ 1897, ἀλλὰ καὶ ὁ εἰσηγητὴς τῆς δημοφιλοῦς θεωρίας, πολὺ ἀργότερα αὐτό, πῶς γιὰ ὅ,τι συνέβη φταῖνε... οἱ Γερμανοί.[9] Δεκατρία χρό-

---

[9] Πατρίς, 15-22 Σεπτεμβρίου 1910. Ἡ λογικὴ τοῦ σεναρίου ποὺ παρουσίασε ὁ Λεβίδης τὸ 1910 (ἐὰν δὲν ἐντοπιστεῖ κάποιο προγενέστερο κείμενο, δικό του ἢ ἄλλου, καὶ χρειαστεῖ νὰ μετακινηθεῖ χρονικὰ ἡ ἀρχικὴ ἐμφάνιση τῆς πρώτης ὁλοκληρωμένης «ἑρμηνείας» τοῦ πολέμου), κατὰ ἕνα μέρος τουλάχιστον, δὲν ἦταν ἄγνωστη στὴν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς Λάρισσας, ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν διάφορες «ἐμπιστευτικὲς πληροφορίες» καὶ ἐλαφρῶς παρανοϊκὲς θεωρίες, ποὺ μοναδικὸ σκοπὸ εἶχαν νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἐντελῶς ἀπροσδόκητη, γιὰ τὰ θύματα τῆς ἐθνικιστικῆς προπαγάνδας, πανωλεθρία. Ἀπὸ πολὺ νωρίς, συνεπῶς, καλλιεργήθηκε καὶ ἐπικράτησε μιὰ αἴσθηση μυστηρίου σὲ σχέση μὲ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου. Κάποιοι, γιὰ κάποιους λόγους, ἐμπόδισαν τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ νὰ πολεμήσει καί, φυσικά, νὰ νικήσει.

Στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ ἐξηγήσεις αὐτὲς ἔπαιρναν συγκεκριμένη μορφή, ἐνοχοποιοῦσαν – μὲ ὑπαινικτικὸ πάντοτε τρόπο, διὰ τὸν φόβον τῶν εἰσαγγελέων – τὸν Γεώργιο Α΄, ὁ ὁποῖος ὑποτίθεται πώς, ἀμέσως μόλις ἔμαθε ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις ὅτι ὁ δευτερότοκος γυιός του, πρίγκιπας Γεώργιος, προορίζεται γιὰ τὴ θέση τοῦ Ὕπατου Ἁρμοστῆ τῆς Κρήτης, φρόντισε νὰ τελειώνει ὅπως ὅπως ὁ πόλεμος, χωρὶς πραγματικὲς συγκρούσεις, ἐφόσον εἶχε καὶ τὴ διαβεβαίωση – δημόσια διατυπωμένη – τῶν ὑπουργῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συναυλίας, ὅτι δὲν θὰ ἐπέτρεπαν σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς δύο ἀντιπάλους νὰ προσαρτήσει ἐδάφη τοῦ ἡττημένου. Τὴ Θεσσαλία, δηλαδή, τελικῶς, θὰ τὴν ἔδιναν πίσω οἱ ὀθωμανοί. Ὅπως καὶ τὴν ἔδωσαν. Ἡ εὐφυὴς αὐτὴ σύλληψη, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ὡς τίτλο μελοδραματικὸ τὸ πῶς ἕνας ἀπελπισμένος πατέρας βρῆκε δουλειὰ στὸ ἄνεργο (ἀλλὰ πολυέξοδο σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς) παιδί του, μὲ κίνδυνο – πραγματικό – νὰ χάσει τὴ δική του, ὑπῆρξε ἐν τούτοις ἡ μετὰ τὴν ἧττα «γραμμὴ» τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας καί, μὲ διάφορες παραλλαγές, ποὺ τὴν ἔχαναν λιγώτερο, κάπως, ἀντιβασιλική, τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν ἐμβρόντητων μὲ τὴν κατάληξη τοῦ πολέμου κατοίκων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου.

νια μετὰ τὴν ἧττα, μετὰ ἀπὸ τρεῖς ἀναχριτιχὲς ἐπιτροπὲς χαὶ τέσσερις χοινοβουλευτιχὲς συζητήσεις, οἱ δύο ἐχτενέστατες, ἰδίως ἐχείνη τοῦ 1902, παρόντος χαὶ ἐνίοτε πρωταγωνιστοῦντος τοῦ Ν. Λεβίδη, ὅπου ἐχτοξεύονται χατηγορίες χαὶ ὑπαινιγμοὶ πρὸς ὅλες τὶς χατευθύνσεις, ἀνταλλάσσονται πάσης φύσεως ἐπιχειρήματα, χαὶ ἀναπτύσσονται θεωρίες περὶ τοῦ πολέμου στηριζόμενες, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις τουλάχιστον, σὲ ἐξαιρετιχὰ περίεργους συλλογισμούς, χωρὶς νὰ

Στὴ συνάφεια αὐτῶν τῶν ἐξηγήσεων, ἐπιχειρήθηχε —χαὶ ἡ ἐπιχείρηση ἐπέτυχε ἀπολύτως— νὰ ἐνταχθεῖ, ὡς «ἀπόδειξη» τοῦ ὅτι τὰ πράγματα ἦταν «ὕποπτα» χαὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν ἐπιχειρήσεων, τουλάχιστον γιὰ ὅσους λόγῳ τῆς θέσεώς τους μποροῦσαν νὰ γνωρίζουν τί ὄντως συνέβαινε, ἡ γνωστὴ δήλωση τοῦ ὑπουργοῦ Στρατιωτιχῶν τοῦ Δηλιγιάννη, Νιχολάου Σμόλενιτς (Σμολένσχι), ὁ ὁποῖος, παραιτούμενος, χαραχτήρισε τὸν ἐπερχόμενο πόλεμο «χωμωδία τραγιχὴ μὲ αἱματηροὺς χαραχτῆρας γεγραμμένη». Ὁ Ν. Σμόλενιτς ὡστόσο —ὁ μεγαλύτερος ἀδελφὸς τοῦ Κωνσταντίνου Σμολένσχι τῆς μάχης τοῦ Βελεστίνου— ὄχι μόνον δὲν μετεῖχε στὴν προσπάθεια μετάθεσης εὐθυνῶν, ἀλλά, ὅπως σαφέστατα προχύπτει ἀπὸ τὴ γενιχώτερη στάση του, ἀχριβῶς τὸ ἀντίθετο ἐννοοῦσε μὲ τήν, ἀναγχαστιχὰ σιβυλλιχή, δήλωσή του: ὅτι ἡ Ἑλλάδα συρόταν, ἀπολύτως ἀπροετοίμαστη, στὴν πολεμιχὴ ἀναμέτρηση χαὶ τὴν ἧττα, μὲ εὐθύνη τῆς χυβερνήσεως χαί, βεβαίως, τῆς Μοναρχίας, ποὺ δὲν διέθεταν τὸ πολιτιχὸ σθένος χαὶ τὸν πατριωτισμὸ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐθνιχιστιχὴ ὑστερία ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ Ἐθνιχὴ Ἑταιρεία.

Τὸ σύνολο τῶν παραπάνω θεωριῶν, πάντως, τὸ συνόψισε μὲ εὔστοχο τρόπο ὁ Ἰωάννης Κονδυλάχης, ὁ διεισδυτιχὸς αὐτὸς σχολιαστὴς τῆς ἐπιχαιρότητας ὅταν ἔγραφε σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ χαθημερινά του χρονογραφήματα ὅτι «μία ἀπὸ τὰς ἀτυχεῖς συνεπείας τοῦ χωμιχοτραγιχοῦ μας πολέμου εἶναι ὅτι ἔδωχεν ἀφορμὴν νὰ λεχθῶσι πολλαὶ ἀνοησίαι, πρᾶγμα τοῦ ὁποίου πᾶν ἄλλον ἢ ἔλλειψιν εἴχαμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα». (**Ἐμπρός**, 17 Ἰουλίου 1898.)

Μετὰ τὴν ἀποτυχημένη ἀπόπειρα ἐναντίον τοῦ Γεωργίου, ἡ ὁποία συνέβαλε στὴ σταθερὴ ἄνοδο τῆς δημοτιχότητάς του, χαὶ τὴ νίχη τοῦ Γ. Θεοτόχη στὶς ἐχλογὲς τοῦ 1899, φαίνεται ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ, περισσότερο ἢ λιγώτερο, ἀντιμοναρχιχὲς ἑρμηνεῖες τῆς ἥττας ἔχασαν ἕνα σημαντιχὸ μέρος τῆς ἰσχύος τους. Παρέμεινε, ὡστόσο, ἡ αἴσθηση ὅτι γιὰ χάποιους, μὴ προσδιοριζόμενους τώρα, λόγους, δὲν ἐπρόχειτο περὶ «χανονιχοῦ» πολέμου.

ἐπισημανθεῖ τίποτε τὸ σχετικὸ μὲ σχεδιασμοὺς ξένων, μετὰ ἀπὸ δεκάδες βιβλία, ἑκατοντάδες ἄρθρα καὶ πολλαπλάσιες ἄλλες ἀναφορὲς στὴν ἑλληνοτουρκικὴ ἀναμέτρηση, ποὺ πέρασαν φυσιολογικὰ σὲ δεύτερη μοῖρα ὅταν ἄλλα θέματα μείζονος σημασίας κατέλαβαν τὸ προ-

---

Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, ὁ Κονδυλάκης καὶ πάλι, σὲ ἄλλο χρονογράφημά του στὸ Ἐμπρὸς μὲ τίτλο «Τί λέγουν οἱ τοῖχοι», μᾶς δίνει μιὰ πολὺ χρήσιμη πληροφορία γιὰ τὸ θέμα ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ. Ἡ Ἀθήνα τῶν ἡμερῶν τῆς «Μεσολυμπιάδος» τοῦ 1906 ζοῦσε τὴν ἀπογοήτευση καὶ τὴν ὀργὴ γιὰ τὴν ἧττα στὸ Μαραθώνιο τοῦ «θρυλικοῦ» γιὰ τὴν ταχύτητα καὶ τὴν ἀντοχή του – ὡς ἐφημεριδοπώλης εἶχε ἀπόλυτη ἀνάγκη καὶ ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς ἰδιότητες – Ἕλληνα μαραθωνοδρόμου Κουτουλάκη, τὸν ὁποῖον οἱ ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες, σημειώνοντας καθημερινὰ ρεκὸρ πωλήσεων, τὸν ἔφεραν ὡς βέβαιο νικητὴ τοῦ ἀγωνίσματος, προορισμένο νὰ ἐπαναλάβει τὸ κατόρθωμα τοῦ Σπύρου Λούη. Ὁ Κουτουλάκης ὅμως ἐγκατέλειψε στὸ 20ὸ χιλιόμετρο καὶ τὸ ἄλλο πρωὶ οἱ τοῖχοι τῆς πρωτεύουσας ἔγραφαν μὲ μεγάλα μαῦρα γράμματα: «Ἄδικα ἔχασε ὁ Κουτουλάκης», «Τοῦ ἔδωσαν φάρμακο», καὶ ἄλλα παρεμφερῆ. Στὴν πλατεῖα Συντάγματος, συνεχίζει ὁ Κονδυλάκης, συνάντησε ἕναν σεβάσμιο, ὄχι μόνον λόγῳ τῆς ἡλικίας του, πολίτη, ποὺ διέθετε πλήρεις ἐξηγήσεις τόσο γιὰ τὸ συγκεκριμένο ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἄλλο, τὸ παλαιότερο, δυσάρεστο γεγονός. «Καὶ εἰς τὸν Μαραθώνιον», τὸν διαβεβαίωσε, «ἐνικήθημεν ὅπως καὶ εἰς τὸν πόλεμον. Ὅπως ὁ πόλεμος τοῦ 1897 ἦτο ψευτοπόλεμος ἔτσι καὶ ὁ Μαραθώνιος τοῦ 1906 ἦτο ψευτομαραθώνιος. Ὑπῆρχον οἱ ἐνδιαφερόμενοι νὰ νικήσει ἐκ παντὸς τρόπου ξένος καὶ ἐφρόντισαν νὰ μὴ δυνηθῇ νὰ τρέξῃ ὁ Ἕλλην, ὅστις εἶχεν βεβαίαν τὴν νίκην». (Ἐμπρός, 7 Ἀπριλίου 1906.)

Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ὑπέδαφος θεμελίωσε τὴ δική του, ὁλοκληρωμένη, θεωρία γιὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο ὁ Λεβίδης στὴν ἐφημερίδα **Πατρίς**, τὸ 1910. Ἀφορμὴ ἦταν ἡ καταγγελλόμενη ἀπὸ μερίδα τοῦ τύπου, τὶς ἡμέρες τοῦ δημοσιεύματος, προσπάθεια τῆς Γερμανίας νὰ ὁδηγήσει τὸν Γεώργιο σὲ παραίτηση. «Ὅπως καὶ κατὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον» σημειώνε ἡ ἐφημερίδα διαφημίζοντας (14 Σεπτεμβρίου) «μία ἱστορία ραδιουργιῶν ἀπὸ τὸ 1897 μέχρι σήμερον», ἡ δημοσίευση τῆς ὁποίας θὰ ἄρχιζε ἀπὸ τὴν ἑπομένη. Τότε «ἡ Γερμανία ἐπροκάλεσε τὸν πόλεμον» μὲ δύο στόχους˙ ἕναν κύριο καὶ ἕναν δευτερεύοντα: Τὴν ἐπιβολὴ στὴν Ἑλλάδα τοῦ Διεθνοῦς Οἰκονομικοῦ Ἐλέγχου (Δ.Ο.Ε.) καὶ τὸν ἐξαναγκασμὸ τοῦ Γεωργίου σὲ παραίτηση. «Σήμερον ζητεῖ τὸ δεύτερον». Οἱ ἀποκαλύψεις «ἀγνώστων

σκήνιο τῆς ἐπικαιρότητος (Μακεδονικό, Νεοτουρκική ἐπανάσταση, τὸ κίνημα στὸ Γουδί), ὁ Λεβίδης θὰ συναρμολογήσει τὴ γνωστὴ θεωρία ὅτι ὁ Κάιζερ Γουλιέλμος τῆς Γερμανίας σκηνοθέτησε τὸ ὅλο συμβάν, γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ Διεθνὴς Οἰκονομικὸς Ἔλεγχος στὴν

ἐντελῶς λεπτομερειῶν, παρὰ προσώπου ἐγκύρως δυναμένου νὰ παράσχῃ ταύτας» [τοῦ Ν. Λεβίδη], ἄρχισαν πράγματι στὶς 15 Σεπτεμβρίου καὶ οἱ δύο πρῶτες συνέχειες ἀφοροῦσαν τὸ διπλωματικὸ παρασκήνιο.

Ἡ σκηνοθεσία τοῦ ψευδοπολέμου, μὲ εἰσηγητὴ τὸν Γουλιέλμο, συζητήθηκε καὶ ἀποφασίστηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1896 στὰ ἀνάκτορα τοῦ Frendesbörg, στὴ Δανία, ὅπου συνέρρεαν γιὰ τὶς διακοπές τους ὅλοι σχεδὸν οἱ ἐστεμμένοι τῆς Εὐρώπης. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Γεώργιος Α΄ τῆς Ἑλλάδος δὲν συμπαθοῦσε καὶ δὲν ἐμπιστευόταν καθόλου τὸν γερμανὸ Kaiser, ἀνετέθη στὸν αὐστριακὸ αὐτοκράτορα καὶ τὸν ὑπουργό του ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν κόμητα Goluchowski νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ συμμετοχή του στὸ σχέδιο, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς, καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Ἑλλάδα, καθιερωμένης ἐπισκέψεώς του στὴ Βιέννη. Ὅπερ καὶ ἐγένετο. Τὸ δέλεαρ θὰ ἦταν ὁ διορισμὸς τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου στὴ θέση τοῦ πολιτικοῦ ἐκπροσώπου τῶν Δυνάμεων στὴν Αὐτόνομη Κρήτη, ἀλλὰ ὁ πραγματικὸς στόχος τῶν ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Δ.Ο.Ε., μὲ τὸν ὁποῖον συμφώνησε ὁ ἕλληνας μονάρχης, ἦταν νὰ ἀπομακρυνθεῖ καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ θρόνο του, ὑπὲρ τοῦ Διαδόχου. Στὸ σενάριο τοῦ Λεβίδη, ἐν ἄλλοις λόγοις, ὁ Γεώργιος Α΄ ἐμφανίζεται καὶ ὡς θῦμα, ὀλίγον, τῆς συνωμοσίας στὴν ὁποία μετεῖχε.

Τὰ πέντε ἑπόμενα μέρη τῶν «ἀποκαλύψεων» ἦταν ἀφιερωμένα σὲ μιὰ περίεργη ἱστορία «ἀποκλειστικῶν πληροφοριῶν» ὑψίστης σημασίας γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ κράτους, ἀμέσως μετὰ τὴν ἧττα τοῦ '97, τὶς ὁποῖες τὶς εἶχε, ἀπὸ τότε, στὴ διάθεσή του ὁ Ν. Λεβίδης, ἀλλὰ τὶς γνωστοποιοῦσε στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ μὲ μιὰ μικρὴ καθυστέρηση δεκατριῶν ἐτῶν. Τὸ τέλος τῆς ἱστορίας δὲν μᾶς εἶναι γνωστό, διότι οἱ ἀποκαλύψεις, ἀφοῦ πέρασαν στὶς ἐσωτερικὲς σελίδες τῆς *Πατρίδος* καὶ σὲ μία φθίνουσα κλίμακα μεγέθους τυπογραφικῶν στοιχείων, σταμάτησαν αἰφνιδίως στὶς 22 Σεπτεμβρίου, παρὰ τὴν ὑπεσχημένη «συνέχεια εἰς τὸ ἑπόμενον». Μέχρι τότε πάντως ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ δημοσιεύματος εἶχε προλάβει νὰ ἀφηγηθεῖ, μὲ πολλὲς γραφικὲς λεπτομέρειες, τὸ πῶς πενῆντα περίπου «λαϊκοὶ τύποι», μὲ ἐπικεφαλῆς ἕναν παντοπώλη, σχεδίαζαν νὰ ἱδρύσουν «κομμούνα, πρὸς κατάλυσιν τῶν πάντων ἐν Ἑλλάδι». Δὲν ἦταν πάντως παρὰ «ἀκούσια ὄργανα μυστηριωδῶν προσώπων τὰ ὁποῖα ἐνεργοῦσαν διὰ λογαριασμὸν τρίτων».

Ἑλλάδα, ὥστε νὰ μὴν χάσουν οἱ γερμανοὶ ὁμολογιοῦχοι τὰ χρήματά τους. Πρόκειται γιὰ τὴ συντριπτικῶς ὑπερέχουσα, μέχρι σήμερα, ἑρμηνεία – διαπαραταξιακῆς πλέον ἀποδοχῆς – τῶν γεγονότων τοῦ 1897, ἡ ὁποία ἔφθασε σὲ ἐμᾶς μέσω τοῦ (ἀναγκαστικά, κατὰ μία ὁρισμένη ἄποψη) βιαστικοῦ Γιάνη Κορδάτου,[10] ποὺ μᾶς κληροδότησε καὶ ἀρκετὰ ἄλλα, ἀτυχῶς, «ἀντιιμπεριαλιστικοῦ» ἐπιχρίσματος, ἐθνοπρεπῆ.

---

[10] Γιάνης Κ. Κορδᾶτος, **Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας, τ. 4ος (1860-1900)**, Ἀθήνα (Εἰκοστὸς Αἰώνας), 1958, σσ. 560-2, 595-603.

Ὁ γνωστὸς ἱστορικὸς (στὴν κρίση γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου δὲν βαρύνουν ἀσφαλῶς μόνο τὰ λάθη, ἡ παράθεση μὴ διασταυρωμένων πληροφοριῶν καὶ τὰ αὐθαίρετα, ἐνίοτε, συμπεράσματα, ἀλλά, τουλάχιστον ἐξ ἴσου, ἡ συμβολή του στὴν ἔρευνα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ὅσο καὶ – κυρίως – τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνέλαβε μόνος του νὰ ἀρθρώσει ἕναν ἀντίπαλο λόγο ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης, γιὰ πρώτη φορά, ἀπέναντι στὴν παραδοσιακή, καὶ πολὺ περισσότερο αὐθαίρετη, ὄχι ἀναγκαστικὰ μὲ τοὺς ἴδιους τρόπους, ἀντίληψη μίας ἑλληνικῆς ἱστορίας «ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον») δὲν εἶχε ὑπ' ὄψιν του μόνο τὸ συγκεκριμένο δημοσίευμα τοῦ **Ν.** Λεβίδη. Εἶχε διαβάσει, τὸ ἀναφέρει ρητά (**op.cit,** σ. 596), καὶ μία ἐλαφρὰ παραλλαγὴ τῆς θεωρίας τοῦ τέως ὑπουργοῦ Ναυτικῶν τοῦ Θ. Δηλιγιάννη, τὴν ὁποία παρουσίασε ὁ Στέφανος Στεφάνου (1868-1944), ὁ βετερᾶνος δημοσιογράφος (ποὺ ὑπῆρξε ἐπίσης λογοτέχνης καὶ πολιτικός), κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου. Καὶ μάλιστα δύο φορές.

Ἀρχικῶς μὲ μία σειρὰ ἄρθρων στὸ **Ἐλεύθερον Βῆμα** ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *«Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ πολιτικαὶ περιπέτειαι τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1893 μέχρι τοῦ 1898»* (10-16 Μαρτίου 1927), τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφερόταν ἀναλυτικὰ στὴ γερμανικὴ σκηνοθεσία τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου προκειμένου νὰ ἐπιβληθεῖ Διεθνὴς Οἰκονομικὸς Ἔλεγχος στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἐν συνεχείᾳ, ἑπτὰ χρόνια ἀργότερα, μὲ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἴδιων πραγμάτων, πρὸς χάριν, ἴσως, ὅσων δὲν τὰ εἶχαν ἐμπεδώσει, σὲ τέσσερις συνέχειες αὐτὴ τὴ φορά, ἐκτενέστερες ὅμως, ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ **Οἰκονομικοῦ Ταχυδρόμου**, (1, 8, 15, καὶ 22 Ἀπριλίου 1934), τῆς κυριακάτικης ἔκδοσης τοῦ *Ἐλευθέρου Βήματος*. Ἡ μόνη οὐσιαστικὴ διαφορὰ τοῦ σεναρίου τοῦ Στ. Στεφάνου ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Ν. Λεβίδη (τὸ ὁποῖο ὁ καλὸς δημοσιογράφος τὸ ἀναφέρει, ἂν καὶ κάπως ἀόριστα, ὡς μία ἀπὸ τὶς πηγές του) εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος συγκαταλέγει τὸν Γεώργιο στοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς σκευωρίας καὶ

Ἡ μόνη πραγματικότητα, βεβαίως, μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐν λόγῳ θεωρία θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἔχει ἄμεση σχέση, εἶναι ἡ — καίρια γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ τρόπου ἀσκήσεως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα ἕως τὶς ἡμέρες μας — διαδικασία τῆς διαρκοῦς ἀναπαραγωγῆς μίας κοινῆς γνώμης μὲ εἰδικὲς ἀνάγκες, ψυχολογικῆς φύσεως, περὶ τὰ λεγόμενα «ἐθνικὰ θέματα».

1.4. Ἡ ἀθώωση τῶν κατηγορουμένων ἀξιωματικῶν

Οἱ προκλήσεις τῆς *Ἀκροπόλεως* — γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν αἴθουσα τοῦ στρατοδικείου — δὲν περιορίζονταν, κατὰ τὴν ὑπεράσπιση, στὸ συγκεκριμένο ἢ ἄλλα πρόσφατα δημοσιεύματα. Γιὰ μία ὁλόκληρη δεκαετία, ὅπως ἐτόνισε ὁ Λεβίδης ἀλλὰ καὶ ἄλλοι συνήγοροι τῶν ἀξιωματικῶν, ἡ ἐφημερίδα τοῦ Γαβριηλίδη προσέβαλλε συστηματικὰ «τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς»:[11] τὴ Μεγάλη

καθόλου δὲν τὸν θεωρεῖ, ταυτοχρόνως, ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ πιθανὰ θύματά της. «Αὐτός», ὑποστηρίζει, «διηύθυνε τὰ πάντα ἐκ τοῦ ἀφανοῦς» καὶ δὲν τὸν ἐξεβίαζε ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, ὅπως φαινόταν ἐκ πρώτης ὄψεως.

Ὁ Κορδᾶτος συνέθεσε τὶς δύο ἐκδοχές, υἱοθετώντας τὰ περὶ πλήρους ἐνοχῆς τοῦ Γεωργίου, καὶ προσέθεσε, ὡς δική του συμβολή, τὰ περὶ ξένων πρακτόρων πού, «ὅπως ἀποδείχτηκε» (sic), εἶχαν εἰσχωρήσει στὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία. «Εἶναι λοιπὸν ὄχι πιθανὸ ἀλλὰ βέβαιο» γράφει (**op.cit.**, σ. 561), «ὅτι πίσω ἀπὸ τὰ ἡγετικὰ στελέχη τῆς Ε.Ε. ἦταν πράκτορες τῆς Γερμανίας».

[11] **Ἑστία**, 25 Σεπτ. 1894. Βλ. ἐπίσης, Νικόλαος Δ. Λεβίδης, **Ἀγόρευσις ἐνώπιον τοῦ Β' Διαρκοῦς Στρατοδικείου τῇ 24ῃ Σεπτεμβρίου 1894 ἔτους, κατὰ τὴν δίκην ὀγδοήκοντα ἕξι Ἀξιωματικῶν κατηγορηθέντων ἐπὶ φθορᾷ τῆς ἐφημερίδος "Ἀκρόπολις"**, Ἀθῆναι (Ἄν. Κωνσταντινίδης) 1894, σσ. 6-7.

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ μέχρι τὴν τελευταία παράγραφο τῆς σ. 19, ὅλες οἱ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν φράσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ὑπάρχει εἰδικὴ παραπομπή, προέρχονται ἀπὸ τὸ ρεπορτὰζ τῆς δίκης τῆς 23ης καὶ 24ης Σεπτεμβρίου, στὶς ἐφημερίδες **Ἑστία**, **Ἄστυ** καὶ **Ἀκρόπολις** τῆς 24ης, 25ης καὶ 26ης Σεπτεμβρίου 1894.

'Ιδέα, τὸ Στρατό, τὴν 'Εκκλησία. 'Από τὶς στῆλες της, ὅπως ἐπισημάνθηκε χωρὶς ὡστόσο νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἀκρίβεια τῶν ἀντιστοίχων εἰδήσεων, εἶχαν κατὰ καιροὺς παρελάσει «ἱερεῖς λαθρέμποροι, καλόγηροι κτηνοβάται καὶ ἀρχιερεῖς κομματάρχαι». 'Ο ἴδιος ὁ Βλάσης Γαβριηλίδης ὀνόμασε —δὲν ἀναφέρονται τὰ συμφραζόμενα— «τὴν Μεγάλην 'Ιδέαν ...Μεγάλην Μωρίαν», ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζει ὅτι «Πατρὶς ἄνευ Μεγάλης 'Ιδέας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑφίσταται». 'Επροπαγάνδιζε πὼς μὲ τὴ διπλωματία, τὴν ἀνόρθωση τῆς οἰκονομίας καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς κοινωνίας θὰ κέρδιζε ἡ 'Ελλάδα συμμάχους καὶ θὰ γινόταν κράτος ἰσχυρό, ἀκόμη καὶ μὲ ὅρους στρατιωτικῆς ἰσχύος, καὶ ὄχι μὲ τὴν ἀλόγιστη σπατάλη χρημάτων γιὰ τὴν αὔξηση τῶν ἀριθμητικῶν μεγεθῶν ἑνὸς «οὐσιαστικῶς ἀνικάνου πρὸς πόλεμον» στρατοῦ. (Τὸ τελευταῖον ἔμελλε νὰ ἀποδειχθεῖ κατὰ πανηγυρικὸν τρόπον τρία χρόνια ἀργότερα). 'Ενὸς στρατοῦ τοῦ ὁποίου ἡ γνωστότερη συμβολὴ στὴν ἐθνικὴ οἰκονομία συνίστατο στὸ ὅτι ἀπέσυρε ἐργατικὰ χέρια ἀπὸ τὴ γεωργία προκειμένου νὰ κατασκευάσει «πλύστρες καὶ μαγείρους τῶν ἀξιωματικῶν», ποὺ ἔπρεπε ἐπιπλέον νὰ ὑπομένουν τὰ «βασανιστήρια» [ἐννοεῖ «καψόνια»] τῶν κατωτέρων, ἰδίως, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀποκλειστικῶς, βαθμοφόρων τοῦ στρατεύματος. Πράγματα τὰ ὁποῖα πολλὲς φορὲς εἶχε μεγαλοφώνως καταγγείλει ἡ *'Ακρόπολις*, ἐπιδιώκοντας προφανῶς νὰ δημιουργήσει «ψυχικὸν χάσμα μεταξὺ λαοῦ καὶ στρατοῦ». «Πελάτας τῶν ζυθοπωλείων» ἀποκαλεῖ ἡ ἐφημερίδα τοῦ κ. Γαβριηλίδη τοὺς ἕλληνες ἀξιωματικούς, θὰ ἐπισημάνει μὲ ἀγανάκτηση ὁ στρατιωτικὸς συνήγορος τῶν κατηγορουμένων συνταγματάρχης Κίτσος Μπότσαρης, γιὰ νὰ ἀπαντήσει ἀμέσως μετά, ἐν πνεύματι ἐπιθετικοῦ αὐτοχθονισμοῦ, στὸ ρητορικὸ ἐρώτημα ποιοὶ τὰ λένε αὐτά: «Οἱ ἀπόγονοι τῶν σωματεμπόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως».[12]

[12] 'Ο Βλάσης Γαβριηλίδης (1848-1920) γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα, ἀπὸ ὅπου ἦρθε στὴν 'Αθήνα ἐπαγγελματίας, ἤδη, δημοσιογράφος καὶ ἐκδότης ἐφημερίδων. 'Ο πατέρας του, ἀλλὰ καὶ ὁ παππούς του κατὰ μία πληροφορία, ὑπῆρξαν γνωστοὶ χρυσοχόοι καί, ὡς ἐκ τούτου, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπίθανο νὰ χρειάστηκε νὰ ἀσκήσουν, συμπληρωματικῶς, τὸ ἐπάγγελμα τοῦ σωματεμπόρου, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσουν ἕνα ἀξιοπρεπὲς εἰσόδημα.

Τὸ μεγαλύτερο ὅμως ἔγκλημα τῆς *Ἀκροπόλεως*, ὅπως φαίνεται, εἶχε σχέση μὲ τὸν ἀντίκτυπο τῶν δημοσιευμάτων της στὸ ἐξωτερικό.

Ὁ ὑβριστικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ Μπότσαρη, ὡστόσο, γιὰ νὰ περάσουμε στὴ σοβαρὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος, δὲν ἀφοροῦσε προσωπικὰ τὸ διευθυντὴ τῆς *Ἀκροπόλεως*. Καὶ ἐδῶ ἔγκειται τὸ ἐνδιαφέρον του. Ἀπευθύνεται συλλήβδην πρὸς ὅλους τοὺς Ρωμιοὺς τῆς Πόλης καὶ ἡ ἐκφορά του σὲ δημόσιο χῶρο ἁπλῶς ἐπιβεβαιώνει τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἀρνητικὰ στερεότυπα ποὺ κυκλοφοροῦσαν, ὑποδορίως, γιὰ κάποιους ἀπὸ τοὺς «ἀλύτρωτους ἀδελφοὺς» τῶν «αὐτοχθόνων» κατοίκων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Ἕνα στερεότυπο ποὺ ἀνασύρεται, ὅπως συνήθως συμβαίνει, σὲ στιγμὲς μεγάλης ἔντασης, ὅταν συγκρούονται διαφορετικὲς νοοτροπίες, συνήθειες ἢ συμπεριφορές, μὲ ἀφετηρία μικρὲς καθημερινὲς ἀφορμές. Ἡ μεγάλες, ὅπως, ἐν προκειμένῳ, ἡ ἀρθρογραφία τοῦ Γαβριηλίδη γιὰ ἕναν ἄνθρωπο τῶν συντηρητικῶν πεποιθήσεων τοῦ συνταγματάρχη Κίτσου Μπότσαρη.

Ἡ καταγωγὴ τοῦ μειωτικοῦ χαρακτηρισμοῦ ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ, θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ταύτιση συγκεκριμένων ἐθνοτήτων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας – συνήθως τῶν κατωτέρων εἰσοδηματικῶν στρωμάτων αὐτῶν τῶν ἐθνοτήτων – μὲ συγκεκριμένα ἐπαγγέλματα. Ἰδίως στὰ μεγάλα κοσμοπολιτικά της κέντρα ὅπου ἀφθονοῦσαν οἱ κοῦρδοι γαλατάδες ἢ ἀχθοφόροι, οἱ βούλγαροι περιβολάρηδες ἢ πωλητὲς καυσόξυλων, οἱ ἑβραῖοι ράφτες ἢ μεταπωλητὲς μεταχειρισμένων ἀντικειμένων κ.ο.κ. Οἱ φτωχοὶ ρωμιοὶ τῆς Πόλης (ἢ καὶ αὐτοὶ) φαίνεται ὅτι, μεταξὺ ἄλλων εἰδικεύσεων, εἶχαν ταυτιστεῖ μὲ τὴν κατηγορία τῶν, νεαρῶν συνήθως, ἐπαγγελματιῶν, ποὺ ἔπαιρναν ἐνδιαφερομένους ξένους ἀπὸ τὸ λιμάνι καὶ τοὺς ὁδηγοῦσαν στὰ «σπίτια» τῆς ὀθωμανικῆς πρωτεύουσας.

Δὲν γνωρίζουμε πῶς, ἢ ἐὰν ὀρθῶς, προέκυψε ἡ παραπάνω εἰκόνα, οὔτε τὸ πόσοι ρωμιοί, καὶ πότε, ἔκαναν αὐτὴ τὴ δουλειά – τὰ στερεότυπα, ὡς γνωστόν, δὲν βασίζονται σὲ προσεκτικὲς ἐπεξεργασίες στατιστικῶν δεδομένων –, τὸ βέβαιο ὅμως εἶναι ὅτι ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ἔχοντας ὡς ἀρχικὸ κεφάλαιο τὰ φιλοδωρήματα τῶν ξένων πελατῶν – σύμφωνα καὶ μὲ τοὺς τέσσερις μέχρι σήμερα βιογράφους του – ἐξελίχτηκε σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς πλουσιώτερους καὶ ἰσχυρότερους ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του, μέσα ἀπὸ μιὰ ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα πολὺ λιγώτερο ἔντιμη ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἐφηβείας του. Σύμφωνα τουλάχιστον μὲ μιὰ ὁρισμένη ὀπτική. Γιὰ τὰ πρῶτα ἐπιχειρηματικὰ βήματα στὴν Πόλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 τοῦ μεγαλύτερου, μέχρι τὸ θάνατό του, ἐμπόρου ὅπλων ὅλων τῶν ἐποχῶν, βλ. τὴν πιὸ πρόσφατη, ἐξ ὅσων

«'Απογοήτευε τοὺς ὑποδούλους Ἕλληνας καὶ τοὺς ὁμογενεῖς».[13] Ἡ ἔμφαση ποὺ δίνεται στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀπολύτως εὔλογη, δεδομένου ὅτι οἱ ἐκτὸς συνόρων ἑλληνικὲς κοινότητες ἦταν, μονίμως, οἱ κύριοι χρηματοδότες τῶν πάσης φύσεως πατριωτικῶν πρωτοβουλιῶν, ἀνερχομένων ἀλλὰ καὶ ἤδη γνωστῶν πολιτευομένων μὲ εἰδίκευση στὰ «ἐθνικὰ θέματα», καί, κυρίως, τῶν διαφόρων ἀλυτρωτικῶν σωματείων καὶ ὀργανώσεων, συμπεριλαμβανομένης, λίγο ἀργότερα, καὶ τῆς 'Εθνικῆς 'Εταιρείας.

Ἡ κοινὴ ἐπωδός, πάντως, ὅλων τῶν συνηγόρων τῶν ὀγδόντα ἕξι ἀξιωματικῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ Βασιλικοῦ 'Επιτρόπου – ἂς τὸ συγκρατήσουμε αὐτὸ διότι ὅπως θὰ δοῦμε ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν 'Εθνικὴ 'Εταιρεία – ἦταν ὅτι οἱ κατηγορούμενοι προέβησαν στὴν παράνομη ἀσφαλῶς ἐνέργεια γιὰ τὴν ὁποία δικάζονταν, ὡς ἐκπρόσωποι καὶ ὑπερασπιστὲς τῆς *τιμῆς τοῦ ἔθνους*. Προκειμένου «νὰ προστατεύσουν τὴν ἑλληνικὴν φυλὴν ἀπὸ τοὺς ὑβριστάς της». Καὶ αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ τὸ πράξει ὁ στρατός, διότι οὔτε ἡ Βουλή, οὔτε ἡ Δικαιοσύνη μὲ τοὺς εἰσαγγελεῖς της, οὔτε ἡ 'Αστυνομία, οὔτε (θὰ προσθέσει ὁ Λεβίδης) ὁ Βασιλεύς, ἐφρόντισαν, ὡς ὄφειλαν, νὰ ἐπέμβουν. Οἱ ἀξιωματικοί, συνεπῶς, μὲ τὴν πράξη τους «ἐτίμησαν τὴν ἑλληνικὴν φυλήν».[14]

Ὁ στρατὸς ὑποκαθιστᾶ δηλαδὴ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ τὴ δικαιοσύνη ὅταν κρίνει ὅτι δὲν τιμοῦν τὸ ρόλο τους καὶ τὸ διακύβευμα ἔχει σχέση μὲ τὸ «ἔθνος».

Μένει νὰ ἐξετάσουμε ἕνα τελευταῖο σημαντικὸ θέμα πρὶν κλείσουμε τὸ κεφάλαιο τῆς δίκης στὸ Β΄ Διαρκὲς Στρατοδικεῖο 'Αθηνῶν. Τὸ θέμα τῶν «σκοτεινῶν», ἐξ ὁρισμοῦ, ἐπιδιώξεων τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη καὶ ἐκεῖνο τοῦ πολιτικοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν ἀπόψεών του. 'Εδῶ ἡ ὑπεράσπιση τῶν κατηγορουμένων ἀξιωματικῶν κινήθηκε σὲ

γνωρίζω, βιογραφία του: Donald McCormick, **Peddler of Death. The Life and Times of Sir Basil Zaharoff**, New York (Holt, Rinehart and Winston) 1965, σσ. 18-21.

[13] 'Εστία, 25 Σεπτεμβρίου 1894. Βλ. καὶ παρακάτω, σ. 26 σημ. 7.

[14] Ν. Λεβίδης, '**Αγόρευσις...**, σ. 24. Βλ. ἐπίσης παρακάτω, σ. 31.

ἔδαφος ποὺ σήμερα πλέον μᾶς εἶναι ἀπολύτως οἰκεῖο. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἡ *Ἀκρόπολις* ἐξέφραζε «ἀντεθνικὰς ἰδέας» ἦταν καὶ «ἵδρυμα ἀντεθνικόν», μὲ «φανεροὺς καὶ κρυφίους πόρους»[15] ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τοὺς «φανεροὺς ἢ κρυφίους ἐχθροὺς τοῦ στρατοῦ». Πολλοὶ δημοσιογράφοι της ἦσαν βεβαίως ἀξιότιμοι ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν εἶχαν ἀντιληφθεῖ «ποῖοι εὑρίσκονται ὀπίσω τους».[16]

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἰδικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν ἀπόψεων τοῦ Γαβριηλίδη ὡς ἀναρχικῶν,[17] ἀκριβῶς διότι θέτει τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου πρόσληψης μιᾶς «ἀκραίας» κριτικῆς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Καὶ ὄχι μόνον τότε. Συνεπὴς ὀπαδὸς τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Τρικούπη (ὅπως καὶ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ἐπὶ ἕνα διάστημα) καὶ σφοδρὸς πολέμιός του ὅταν δὲν τολμοῦσε τὶς ἀναγκαῖες ρήξεις μὲ κατεστημένα συμφέροντα καὶ νοοτροπίες, θαυμαστὴς τῆς κοινωνικῆς «εὐταξίας» καὶ τῆς συνεχοῦς οἰκονομικῆς προόδου τῶν χωρῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ἰδιαιτέρως τῆς Ἀγγλίας, πολέμιος τῆς παραβιάσεως τῶν νόμων, εἴτε εὐθέως εἴτε διὰ τῆς γνωστῆς μεθόδου τῆς προσωπικῆς ἑρμηνείας καὶ τῆς ἐπιλεκτικῆς ἐφαρμογῆς τους, ὁ Βλάσης Γαβριηλίδης, παρὰ τὴν κάπως εὐδιάκριτη προτίμησή του γιὰ «ἐγερτήριες» συγκρούσεις ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ τύπου, συγκρούσεις ποὺ μᾶλλον δὲν τοῦ ἦταν δυσάρεστες — μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποστηρίζει

---

15 Στὸν **Ρωμηὸ** τῆς 1ης Ὀχτωβρίου 1897, ὅπου ὁ Γεώργιος Σουρῆς σατίριζε τὶς συκοφαντίες ποὺ εἶχαν τεθεῖ σὲ κυκλοφορία σχετικὰ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη, ἔγραφε τὰ ἑξῆς γιὰ τὸ ἐν λόγῳ θέμα:

«... πολὺ καλὰ νὰ πάθει
τέτοιος προδότης σὰν κι αὐτὸν στὸν κόσμο δὲν ἐστάθη.
Μὲ τὸ Σταμπούλωφ ἔκανε παρέα, συμπολῖται,
κι ὅταν ἐκεῖνος ἔκλεβε, καθὼς διαθρυλεῖται,
ἔδινε στὴν "Ἀκρόπολι" μὲ τρόπο τὰ μισά
κι εἶχε καὶ συνεννόησιν μ' ἕνα γνωστὸ Πασσᾶ».

16 Ν. Λεβίδης, **Ἀγόρευσις...**, **op.cit.**, σ. 27.

17 Ἄρθρο τοῦ Ν. Λεβίδη στὴν **Πρωία**, 24 Αὐγούστου 1894. Ἀγόρευση τοῦ Βασιλικοῦ Ἐπιτρόπου, **Ἑστία**, 24 Σεπτεμβρίου 1894.

κατὰ καιροὺς ἀκόμη καὶ θέσεις ἀντίθετες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ εἶχε υἱοθετήσει παλαιότερα — καὶ παρὰ τὴν ἠθελημένη, ἐνίοτε, ὀξύτητα τοῦ ὕφους, δὲν εἶχε βεβαίως καμμία σχέση μὲ τόν, ἐν ἐξάρσει ἐκείνη τὴν ἐποχή, ἀναρχισμό. Αὐτὰ τὰ ἐγνώριζαν φυσικὰ οἱ συνήγοροι τῶν ἀξιωματικῶν πού, ἐν τούτοις, συνέδεαν τὶς ἀπόψεις τοῦ Γαβριηλίδη μὲ ἐκεῖνες τῶν ἀναρχικῶν, προχειμένου νὰ τὸν ἀπομονώσουν πολιτικὰ ἀλλὰ καὶ νὰ τρομοκρατήσουν ὅσους ὑπέκυπταν στὸν πειρασμὸ νὰ συμφωνήσουν, ἔστω καὶ φευγαλέα, ἢ ἐν μέρει, μὲ τὶς ἀπόψεις αὐτές. Εἶναι ὡστόσο ἐξ ἴσου σαφὲς ὅτι ἡ παραπάνω σύνδεση διέθετε εὐρεῖα καὶ αὐθόρμητη ἀπήχηση στὴν κοινὴ γνώμη. Γι' αὐτὸ καὶ προβάλλεται ἄλλωστε.

Ἐκεῖνο ποὺ συμβαίνει ἐδῶ φαίνεται νὰ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ γνωστὴ αὐτόματη ἀντιμετάθεση — πρόκειται γιὰ ἕνα εἶδος μὴ συνειδητῆς λαθροχειρίας — ὅπου ὁ ἀμυνόμενος ἀπέναντι σὲ κριτικὲς ποὺ θεωρεῖ ὅτι τὸν θίγουν οὐσιαστικά, ὅτι θίγουν δηλαδὴ τὸν σκληρὸ πυρῆνα τῶν ἀντιλήψεων ποὺ ἔχει γιὰ τὸ ἄτομό του καὶ τὸν κόσμο, προφυλάσσει τὸν ἀπειλούμενο ἑαυτό του (τὸν συλλογικὸ ἑαυτό του στὴ συγκεκριμένη περίπτωση) τοποθετῶντας τον, καὶ μάλιστα σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ κάτι τὸ αὐτονόητο, στὸν ἀσφαλῆ χῶρο τοῦ κέντρου καὶ τῆς ἐπαναλαμβανόμενης κανονικότητας, στὴν περιοχὴ τῶν μέσων ὅρων καὶ τοῦ συνήθως συμβαίνοντος. Παρ' ὅλα τὰ λάθη του, τὰ ὁποῖα εἶναι πρόθυμος νὰ ἀποδεχθεῖ, σὲ ἐπὶ μέρους σημεῖα ἢ «ἐπὶ τῆς διαδικασίας». Φυσικὸ καὶ ἀπολύτως λογικὸ ἐπακόλουθο αὐτῆς τῆς αὐτόματης ὅσο καὶ αὐθαίρετης κίνησης, εἶναι νὰ μετατοπίζεται ἐκεῖνος ποὺ διατυπώνει τὴν ἀπορριπτικὴ κριτικὴ στὸ πεδίο τῆς παρέκκλισης, στὰ «ἄκρα», καὶ οἱ ὀξεῖες φραστικὲς ἐπιθέσεις του στὰ γνωστὰ καὶ τὰ πατροπαράδοτα, τὰ ἴσως ὄχι πάντοτε ἀρεστά, ἀλλὰ γενικῶς παραδεκτά, νὰ εἰσπράττονται ὡς ἀναρχισμός.

Ἡ ἀθώωση τῶν ὀγδόντα ἕξι κατηγορουμένων ἄφηνε ἀναπάντητο τὸ εὔλογο καὶ μᾶλλον προφητικὸ ἐρώτημα τοῦ Γαβριηλίδη γιὰ τὸ τί ὠφέλησαν τὴ Γαλλία στὸν πόλεμο τοῦ 1870-1871 τὰ ἐπίσημα ψεύδη σὲ σχέση μὲ τὶς δυνατότητες τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ.[18] Οἱ δὲ ἀναφορὲς τῆς *Ἀκροπόλεως* στὸν τρόπο ὀργάνωσης τῶν βουλγαρικῶν

[18] Ἀκρόπολις, 30 Αὐγούστου 1897.

ἐνόπλων δυνάμεων ἢ στὸν σημαντικὰ μικρότερο ἀριθμὸ καὶ στὸν ἐπαγγελματισμὸ τῶν στελεχῶν τους, ποὺ δὲν εἶχαν, παραδείγματος χάριν, τὴ δυνατότητα νὰ κάνουν στρατιωτικὴ χαρριέρα μέσῳ τῆς ἐκλογῆς τους στὸ Κοινοβούλιο — καὶ τὸ ἀντίστροφον —, εἶχαν ἤδη κλείσει ὡς θέμα συζητήσεως μὲ τὴν ἀποστομωτικὴ καταγγελία τοῦ Ν. Λεβίδη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δίκης, ὅτι ὁ Γαβριηλίδης «παραλληλίζει ἡμᾶς πρὸς φυλὰς βαρβάρους».[19]

[19] Ν. Λεβίδης, **Ἀγόρευσις...**, σ. 21. Ἡ ἥττα στὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1897 ἔκανε πολλοὺς νὰ ἀναθεωρήσουν ἐντελῶς τὶς ἀπόψεις τους γιὰ τὸ παραπάνω θέμα. Μεταξὺ αὐτῶν, καὶ τὴν ἐφημερίδα *Ἑρμῆς* τοῦ Καΐρου, «τὸ ἀρχαιότερον τῶν ἐν Καΐρῳ ἡμερησίων ἑλληνικῶν φύλλων», ποὺ ὑποστήριζε ἐνθέρμως, πολὺ πέραν τοῦ γενικοῦ μέσου ὅρου, τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία. Στὴ χώρα αὐτή, ἔγραφε ὁ συνεργάτης τῆς ἐφημερίδας Γ.Κ. Σχαλιέρης, ποὺ εἶχε μόλις ἐπιστρέψει ἀπὸ τὴ Βουλγαρία μὲ θετικώτατες ἐντυπώσεις, «δὲν ὑπάρχουσιν στρατιωτικοὶ βουλευταὶ» καὶ ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικοὺς «τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιδείξεως». (**Ἑρμῆς**, 5/17 Μαΐου 1899.)

2
Η ΕΠΩΑΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

2.1. «Λαὸς - Στρατὸς»

Ἡ ἀπόφαση τοῦ στρατοδικείου ἐσήμαινε ὅτι οἱ ἀπόψεις τῶν κατηγορουμένων καὶ τῶν συνηγόρων τους ἐπέτυχαν τελικῶς νὰ ἐπικρατήσουν καὶ νὰ δημιουργήσουν ἕνα νέο πολιτικὸ κλῖμα. Ἡ ἐπικράτηση αὐτή, ὡστόσο, δὲν ἦταν προδιαγεγραμμένη. Στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν γραφείων καὶ τῶν τυπογραφικῶν ἐγκαταστάσεων τῆς *Ἀκροπόλεως* ἕως τὴν ἀθωωτικὴ ἀπόφαση, δόθηκε καὶ χάθηκε μία κρίσιμη μάχη. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπίθεση, σύσσωμος ὁ ἀθηναϊκὸς τύπος καταδίκασε (μὲ κάποιες ἐνδιαφέρουσες ἀποχρώσεις) τοὺς δράστες ἀξιωματικούς, καὶ ἡ κοινὴ γνώμη, στὴν καλύτερη περίπτωση γι αὐτούς, φαινόταν διχασμένη.[1] Ἐλάχιστες ἡμέρες ἀργότερα ὅμως, τὸ κλῖμα ἄρχισε νὰ ἀλλάζει, μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς στάσεως τῆς *Πρωίας*,[2] τοῦ κύριου δημοσιογραφικοῦ ὀργάνου τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἀντιπολιτεύσεως Θ. Δηλιγιάννη.

---

[1] **Ἄστυ, Ἑστία, Πρωία, Ἐφημερίς, Καιροί, Παλιγγενεσία, Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων**, 21 καὶ 22 Αὐγούστου 1894. Ἐνδιάμεση θέση, ὅταν ὅλος ὁ τύπος καταδίκασε τὴν ἐπίθεση, ἔλαβαν ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἡμέρα, πρὶν προσχωρήσουν ἀμέσως μετά, μὲ ἐνθουσιασμό, στὸ στρατόπεδο τῶν θαυμαστῶν τῶν ἀξιωματικῶν, «ὑπερασπιστῶν τῆς φυλῆς», οἱ μικρότερης ἐμβέλειας ἐφημερίδες τῆς δηλιγιαννικῆς ἀντιπολιτεύσεως, **Ἐπιθεώρησις**, καὶ **Μηνύτωρ**. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ **Νέα Ἐφημερίς**, τοῦ λογίου, δημοσιογράφου καὶ πολιτευτῆ Ἰω. Κ. Καμπούρογλου (1851-1903). Ὁ Καμπούρογλου(ς), παλαιὸς δηλιγιαννικός, ἐν συνεχείᾳ τρικουπικός, ὅταν ὁ Τρικούπης ἔγινε πρωθυπουργός, καί, ἐν ὄψει τῆς διαφαινόμενης ἀλλαγῆς, ἐκ νέου ὀπαδὸς τοῦ Δηλιγιάννη, δημοσίευε ἄκρως χολερικὰ σχόλια ἐναντίον τοῦ διευθυντῆ τῆς *Ἀκροπόλεως* καὶ ἐπαίνους γιὰ τοὺς «πατριώτας» ἀξιωματικούς. Μετὰ ἀπὸ μία καὶ μόνο ἡμέρα (21 Αὐγούστου) οἱονεὶ οὐδετερότητος μεταξὺ τῶν δύο ἐμπλεχομένων «εἰς τὸ θλιβερὸν ἐπεισόδιον» μερῶν.

[2] Βλ. **Πρωία**, 23 καὶ ἰδίως 24 Αὐγούστου. Τὸ ἐπίσημο κομματικὸ ὄργανο τοῦ Θ. Δηλιγιάννη, ἐπιπλέον, στὶς 24 καὶ 27 Αὐγούστου, δημοσίευσε δύο ἄρθρα ὑπὲρ τῶν κατηγορουμένων ἀξιωματικῶν, τὰ ὁποῖα εἶχε γράφει ὁ Ν.

Ὁ χαρακτηριστικώτερος ἴσως ἐκπρόσωπος τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς «εὐστροφίας» διέγνωσε, σχεδὸν ἀκαριαῖα, τὶς προοπτικὲς τῆς νέας καταστάσεως. Οἱ ὑφέρπουσες ἀντιδράσεις τοῦ μέσου ψηφοφόρου στὸ εἶδος καὶ τὸ ὕφος τοῦ κριτικοῦ λόγου ποὺ καλλιεργοῦσε ἡ *Ἀκρόπολις* θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὀργανωθοῦν – μὲ ἄξονα τὸ «φιλότιμο» τῶν νέων ἀξιωματικῶν καὶ τὰ «ἐθνικὰ θέματα» – σὲ ἕνα ἀκόμη μέτωπο ἀντιπαράθεσης πρὸς τὴν παραπαίουσα κυβέρνηση Τρικούπη, ἡ ὁποία, λόγῳ τῆς φορολογικῆς πολιτικῆς της, ἀντιμετώπιζε ἤδη ἕνα ὀγκούμενο ρεῦμα λαϊκῆς δυσαρέσκειας. Παρὰ τὴν ὀξύτατη κατὰ καιροὺς κριτική του πρὸς τὴν κυβέρνηση αὐτή, ὁ Γαβριηλίδης θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ, ὄχι ἀβάσιμα, ὅτι ἐξέφραζε ἕνα εἶδος ἀκραίου τρικουπισμοῦ.

Οἱ στρατιωτικοὶ πάντως, ὄχι μόνον οἱ αὐτουργοὶ τῆς ἐπιθέσεως ἀλλὰ καὶ οἱ ἀνώτεροί τους ποὺ τὴν ἐνέκριναν, παίρνοντας θάρρος ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἀνοχῆς, ἑνὸς τμήματος ἀρχικά, τῆς κοινῆς γνώμης, πέρασαν μὲ ὀργανωμένο τρόπο στὴν ἀντεπίθεση, στοὺς στόχους τῆς ὁποίας δὲν ἀνῆκε, βεβαίως, ἡ προώθηση τῶν πολιτικῶν σχεδίων τοῦ Δηλιγιάννη.

Σὲ φυλλάδιο μὲ τίτλο «Λαὸς-Στρατός», ποὺ μοιραζόταν στοὺς δρόμους καὶ στὶς οὐρὲς τῶν θεάτρων, μὲ τὴν ἀνοχὴ τῆς ἀστυνομίας, ὅπως ἔγραφε ἡ *Ἀκρόπολις*,[3] ὁ ἄγνωστος συντάκτης του[4] χαρακτήριζε τὴν ἑλληνικὴ Βουλὴ «Βολευτήριον» καὶ καλοῦσε τὸ λαὸ σὲ συμπαράταξη μὲ τὶς ἔνοπλες δυνάμεις γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς πατρίδος, ἐνῶ ἀτιμώρητοι παρέμεναν ὅλοι οἱ ἀξιωματικοὶ τῶν ἐπαρχιακῶν φρουρῶν, οἱ ὁποῖοι μὲ τηλεγραφήματα, ἐπωνύμως καὶ δημοσίως,

---

Λεβίδης. Ὁ ἐπικεφαλῆς τῶν συνηγόρων τους ἀνέπτυσσε ἐκεῖ τὶς περὶ «φανερῶν καὶ κρυφίων ἐχθρῶν τοῦ στρατοῦ» θεωρίες του, καθὼς καὶ τὰ περὶ «ἀντεθνικῶν ἰδεῶν» πού, κατὰ τὴ γνώμη του, ἐπροπαγάνδιζε συστηματικὰ ἡ *Ἀκρόπολις*.

[3] *Ἀκρόπολις*, 25 Αὐγούστου 1894.

[4] Συνελήφθη ἕνας πολίτης, ὁ Νικόλαος Ἔξαρχος, ὁ ὁποῖος ὅμως ὑποστήριξε ὅτι ἦταν ὁ διορθωτὴς τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων καὶ ὄχι ὁ συγγραφέας τοῦ φυλλαδίου.

διαδήλωναν τὴ συμπαράστασή τους πρὸς τοὺς συναδέλφους τους τῆς φρουρᾶς τῶν Ἀθηνῶν γιὰ τὴν «ἐθνικήν» τους ἐνέργεια «πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς».[5] Ἡ δὲ Ἑταιρεία «Ἑλληνισμός», ποὺ εἶχε ἱδρυθεῖ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1892 «τῇ φιλοπάτριδι πρωτοβουλίᾳ ἐξεχόντων ἐν τῇ ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ προσώπων» μὲ σκοπὸ «τὴν ἐξερεύνησιν καὶ θεραπείαν τῶν δικαίων τοῦ Ἑλληνισμοῦ»,[6] φρόντισε νὰ δημοσιευθεῖ στὸν τύπο ἡ πληροφορία πῶς «κατεῖχε ἐπίσημα στοιχεῖα» ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέκυπτε ὅτι ὁ διευθυντὴς τῆς *Ἀκροπόλεως* ἦταν «πράκτωρ ξένης δυνάμεως ἐχθρικῆς πρὸς ἡμᾶς». Στοιχεῖα πού, φυσικά, ἡ ἑταιρεία τῶν ἐξεχόντων προσώπων δὲν ἔδωσε ποτὲ στὴ δημοσιότητα.[7]

---

[5] **Ἄστυ**, 30 Αὐγούστου 1894. **Ἑστία**, 31 Αὐγούστου 1894. Σὲ ὁρισμένες ἐπαρχιακὲς φρουρές, ὅπως παραδείγματος χάριν ἐκείνη τῶν Καλαμῶν, ἡ ἐκδήλωση συμπαράστασης πρὸς τοὺς «διωκομένους ἀξιωματικοὺς» ἔλαβε τὴ μορφὴ ὁμαδικοῦ γεύματος. Στὶς 11 Σεπτεμβρίου, ἡμέρα Κυριακή, μᾶς πληροφορεῖ τὸ *Ἄστυ*, οἱ πενῆντα ἀξιωματικοὶ τῆς φρουρᾶς τῶν Καλαμῶν συνέφαγαν σὲ ἐξοχικὸ κέντρο ὅπου καὶ ἔψαλαν, ὑπὸ τὸ σεληνόφως καὶ ἐν μέσῳ προπόσεων ὑπὲρ τῶν συναδέλφων τους τῶν Ἀθηνῶν, τὸν Ἐθνικὸ Ὕμνο καὶ ἄλλα θούρια. Ἐν συνεχείᾳ ἔφθασαν στὸ κέντρο τῆς μεσσηνιακῆς πρωτεύουσας ἐν πομπῇ, χωρὶς νὰ διακόψουν τὰ πατριωτικά τους ἄσματα. (**Ἄστυ**, 13 Σεπτεμβρίου 1894.)

Τὸ σύστημα προβολῆς ὁμαδικῶν ἀπόψεων ἀπὸ ἀξιωματικοὺς τοῦ στρατοῦ σὲ δημόσιες (ἢ σχεδὸν δημόσιες) «συνεστιάσεις», ὅπου οἱ παριστάμενοι ἀλληλοεκτίθενται διὰ τῆς συμμετοχῆς τους, σύστημα τὸ ὁποῖο, ἂν δὲν κάνω λάθος, ἐμφανίζεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά, ἄρα ἀνήκει, καὶ αὐτό, στὶς νέες πραγματικότητες τὶς σχετικὲς μὲ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1890, ἐπρόκειτο νὰ ἔχει λαμπρὴ συνέχεια ὡς προπαρασκευαστικὸ στάδιο στρατιωτικῶν κινημάτων, καὶ δικαίως θεωρήθηκε ἀργότερα, ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν, σοβαρὴ ἀντιπειθαρχικὴ πράξη, ἡ ὁποία στρεφόταν ἐναντίον τῆς ἱεραρχίας τοῦ στρατεύματος, ἢ καὶ στασιαστικὴ ἐνέργεια.

[6] Δέσποινα Γιαραλῆ - Μαίρη Ζαγκλῆ, **Τὸ περιοδικὸ Ἑλληνισμός, Παρουσίαση - Βιβλιογραφικὴ καταγραφή**, Ἰωάννινα (Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων) 1993, σ. 11. Βλ. ἐπίσης Γιῶργος Κόκκινος, **Ὁ πολιτικὸς ἀνορθολογισμὸς στὴν Ἑλλάδα: Τὸ ἔργο καὶ ἡ σκέψη τοῦ Νεοκλῆ Καζάζη (1849-1936)**, Ἀθήνα (Τροχαλία) 1996, σσ. 25-6.

2.2. Ἡ καταγγελία τῆς ἐκτροπῆς

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, μὲ συνέπεια στὸ πλευρὸ τοῦ Βλ. Γαβριηλίδη, στάθηκαν κυρίως οἱ *Καιροὶ* τοῦ Πέτρου Κανελλίδη, ἀπὸ τὶς ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες, καθὼς καὶ ἀρκετὰ περιφερειακὰ ἔντυπα ὅπως, παραδείγματος χάριν, ἡ *Αὐγὴ* τοῦ Πύργου[8] καὶ ἡ *Ἀλήθεια* τῆς Σύρου. Ἔντονη διαμαρτυρία γιὰ τὴν ἐπίθεση τῶν στρατιωτικῶν ἐναντίον τῶν γραφείων τῆς *Ἀκροπόλεως* ἐπέδωσε στὸ διευθυντή της καὶ ἐπιτροπὴ σοσιαλιστῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Σταῦρο Καλλέργη. Τὸ κείμενο τῆς διαμαρτυρίας δὲν παρέλειπε νὰ τονίσει τὴ «φίλια συμπεριφορὰ» τῆς ἐφημερίδας ἀπέναντι στὴ σοσιαλιστικὴ κίνηση – ὁ Γαβριηλίδης, γιὰ λόγους δημοσιογραφικῆς δεοντολογίας, δημοσίευε πάν-

---

[7] Λόγος: **Ἐφημερὶς τῶν Ἀρχῶν τοῦ Ἰσοθέου Λόγου**, 3 Σεπτεμβρίου 1894. Ὁ «Ἑλληνισμὸς» εἶχε ἤδη, ὅπως φαίνεται, ἀναπτύξει, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπεδίωκε νὰ ἀναπτύξει, εἰδικὲς σχέσεις μὲ τὸ σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν, ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐσύχναζαν στὰ γραφεῖα του στὴν ὁδὸ Αἰόλου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Χρυσοσπηλιώτισσα. Τὸ ψήφισμα τῆς Ἑταιρείας ὑπὲρ τῶν κατηγορουμένων γιὰ τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς *Ἀκροπόλεως*, τὸ ὁποῖο ἀναφερόταν, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, καὶ στὸ ὅτι ὁ βουλγαρικὸς τύπος «χρησιμοποιοῦσε τὶς ἀπόψεις» τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη γιὰ νὰ ἐξευτελίζει τὴν Ἑλλάδα, ἀναγνώστηκε στὴ Στρατιωτικὴ Λέσχη πρὶν δοθεῖ στὴ δημοσιότητα. (Ἄστυ, 25 Αὐγούστου 1894.)

Οἱ ἐνέργειες τοῦ «Ἑλληνισμοῦ» πάντως, γιὰ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα, δὲν περιορίστηκαν στὴν ἔκδοση ψηφισμάτων καὶ τὴ διαρροὴ «πληροφοριῶν» σὲ φιλικὰ ἔντυπα. Ὁ πρόεδρός του ἐκείνη τὴν περίοδο, ὁ ἐξαιρετικὰ δραστήριος καὶ ἐπιτυχημένος ἐφοπλιστὴς ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, Ἰωάννης Θεοφιλᾶτος, κέντρο τῶν ἐπιχειρηματικῶν δραστηριοτήτων τοῦ ὁποίου ἦταν ἡ Ρουμανία, προσκάλεσε τὸν «παρεπιδημοῦντα ἐν Ἀθήναις» κ. Ρουμπίνη, ἐκδότη τῆς ἐφημερίδος τοῦ Βουκουρεστίου *Σύλλογοι*, νὰ ἀναπτύξει σὲ εἰδικὴ ἐκδήλωση «τὰς ἐντυπώσεις τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων ἐκ τῆς ἀντεθνικῆς στάσεως ἐνίων ἐφημερίδων». (Ἄστυ, 6 Σεπτεμβρίου 1894. Βλ., ἐπίσης, Κ. Ν. Ράδος [Νεκρολογία Ι. Θεοφιλάτου], **Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον**, 1896, σσ. 437-8.)

[8] Βύρων Δάβος, **Στὸν Πύργο καὶ στὴν Ἠλεία τοῦ 1821-1930**, Πύργος 1985, σσ. 197-8.

τοτε τὶς ἀπόψεις τους –, νὰ καταδικάσει τὴ στρατοκρατικὴ νοοτροπία, ἀλλὰ καὶ νὰ διευκρινίσει ὅτι οἱ ἐργάτες δὲν εἶχαν ἀπολύτως τίποτε νὰ κερδίσουν ἀπὸ τὴν ἐμπλοκή τους στὴν ἀντιπαράθεση τῶν «ἀστικῶν πολιτικῶν κομμάτων».[9]

Στὴν ἐκτίμησή του γιὰ τοὺς ἀγῶνες τοῦ Γαβριηλίδη ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου, καὶ ὄχι ἀσφαλῶς σὲ ὁποιουδήποτε εἴδους συμπάθεια πρὸς τὶς πολιτικές του ἀντιλήψεις, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ μαχητικὴ καταδίκη τῶν «ἐγκληματησάντων» ἀξιωματικῶν ἀπὸ τὸν κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπο τοῦ ἑλληνοορθόδοξου φονταμενταλισμοῦ τοῦ περασμένου αἰῶνα, 'Απόστολο Μακράκη.[10] Ἕνα μῆνα πρὶν ἀπὸ τὴν τρομοκρατικὴ στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση στὸ κέντρο τῶν 'Αθηνῶν, ἡ *'Ακρόπολις* εἶχε καταγγείλει καὶ πάλι, μὲ ἀφορμὴ τὰ σοβαρὰ ἐπει-

[9] **'Ακρόπολις**, 28 Αὐγούστου 1894. Τὸ κείμενο ὑπέγραφαν τριάντα πολῖτες (ἡ ἐφημερίδα δὲν δημοσίευσε τὰ ὀνόματά τους) «ἀποτελοῦντες τὸν πυρῆνα τῆς ἐν τῇ πρωτευούσῃ σοσιαλιστικῆς δράσεως». Ἡ ἄποψη ὅτι οἱ σοσιαλιστὲς ὄφειλαν νὰ μὴν ἐμπλέκονται σὲ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὶς «ἀστικὲς πολιτικὲς ἀντιθέσεις», ἀντιπροσώπευε – μέχρι, τουλάχιστον, τὴν ὑπουργοποίηση τοῦ A. Millerand στὴ Γαλλία καὶ τὶς ζυμώσεις γύρω ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ E. Bernstein, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα (βλ. σ. 98, σημ. 10 καὶ σ. 110, σημ. 31) – τὴ γνωστὴ καὶ τρέχουσα «ὀρθόδοξη» ἀντίληψη τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς καὶ ὅσων σοσιαλιστῶν ἐπηρεάζονταν ἀπὸ αὐτές, καὶ ὄχι κάποιον ἀνεξήγητο, ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς στοιχειωδῶς ἐνήμερους, ἐξτρεμισμό.

[10] **Λόγος**, 27 Αὐγούστου, 3 Σεπτεμβρίου καὶ 1 'Οκτωβρίου 1894.

Γιὰ τὸν μακρακισμό, τὸ ἰδιότυπο αὐτὸ θρησκευτικοπολιτικὸ κίνημα ποὺ συνδέθηκε κατὰ ποικίλους τρόπους μὲ τὸ χῶρο τῆς κοινωνικῆς διαμαρτυρίας, γιὰ τοὺς ἀκραιφνεῖς ὀπαδοὺς τοῦ θεολόγου 'Απόστολου Μακράκη (1831-1905), καθὼς καὶ γιὰ τὶς δραστηριότητες μίας ἄλλης, ἰσχυρότερης, ὁμάδας «μαθητῶν» του, οἱ ὁποῖοι ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους πρὸς τὴ συστηματικὴ θρησκευτικὴ προπαγάνδα στὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης, δημιούργησαν τὸ Σύλλογο «'Ανάπλασις», (ποὺ ἐξέδιδε τὸ γνωστὸ περιοδικό) καί, ἐν τέλει τὴν 'Αδελφότητα Θεολόγων «Ζωή» (1907), βλ. τὸ ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ Θανάση Καλαφάτη *'Θρησκευτικότητα καὶ κοινωνικὴ διαμαρτυρία: Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ 'Απόστολου Μακράκη στὴ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο (1860-1900)'*, **'Ιστορικά**, τ. 18/19 ('Ιούνιος-Δεκέμβριος 1993) σσ. 113-142.

σόδια τῆς 'Αταλάντης, τὴ μάταιη τελικῶς προσπάθεια τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος νὰ ἐμποδίσει τὸ «αἱρετικὸ» κήρυγμα τοῦ περιοδεύοντος Μακράκη, μὲ ἱεροκήρυκες τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης της, σὲ ρόλους κομμάντος, καὶ μὲ ἀντισυγκεντρώσεις.[11]

Οἱ γνωστότερες ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐφημερίδες τῆς Εὐρώπης, τῶν ὁποίων τὰ ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος σχόλια ἀναδημοσίευε τακτικὰ ὁ ἀθηναϊκὸς τύπος, καταδίκασαν μὲ σφοδρότητα, ὅπως ἦταν ἄλλωστε φυσικό, τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Γαβριηλίδη, καὶ ὁρισμένες διέκριναν σὲ αὐτὴν συμπτώματα διαλύσεως τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.[12] Ὄχι ὅμως καὶ τὴ συστηματικὴ προώθηση «ἀναρχικῶν ἰδεῶν» ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς *'Ακροπόλεως*. Πολὺ ἀπασχολημένα προφανῶς, ἀπὸ τότε, τὰ «ξένα κέντρα» μὲ τὸ πῶς θὰ παρασύρουν τὴν 'Ελλάδα σὲ πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία, ὥστε νὰ ἡττηθεῖ μὲ ἐντελῶς συγκεκριμένο καὶ ἐκ τῶν προτέρων γνωστὸ τρόπο, ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε τὴν καταβολὴ ὑψηλῆς ἀποζημιώσεως ἀντὶ τῆς ἀπωλείας ἐδαφῶν, ὁπότε θὰ ἦταν ἀναγκασμένη νὰ καταφύγει στὸν ἐξωτερικὸ δανεισμό, γιὰ νὰ ὑποχρεωθεῖ ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου νὰ δεχθεῖ τὸν Διεθνῆ Οἰκονομικὸ Ἔλεγχο, οὕτως ὥστε νὰ μὴν ζημιωθοῦν ὁριστικῶς οἱ ἀγανακτισμένοι μετὰ τὴν πτώχευση τοῦ 1893 εὐρωπαῖοι ὁμολογιοῦχοι, ἄφησαν τὴν κρίσιμη αὐτὴ διάσταση τοῦ ζητήματος νὰ τοὺς διαφύγει ἐντελῶς. Καὶ ἀπέδειξαν, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι γιὰ ἕναν ὁρισμένο τύπο ἠλιόλουστης εὐστροφίας, οἱ ἰδιότητες τοῦ κουτόφραγκου καὶ τοῦ σατανικοῦ συνωμότη εἶναι ἀντιφατικὲς μόνον ἐκ πρώτης ὄψεως.

Στὴν 'Ελλάδα πάντως, πολὺ λίγοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἔδειχναν νὰ ἀντιλαμβάνονται τὴ σημασία τοῦ γεγονότος. Στὶς ἐξαιρέσεις αὐτὲς ἀνῆκε καὶ ὁ ὑπουργὸς 'Εσωτερικῶν Νικόλαος Μπουφίδης ποὺ χαρακτήρισε «πραξικόπημα» τὴν ὁμαδικὴ ἐπίθεση τῶν ἀξιωματικῶν στὰ γραφεῖα τῆς *'Ακροπόλεως* ὑπὸ τὴν κάλυψη τῶν ἀνωτέρων τους, ἐνῶ ὁ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν συνάδελφός του περιοριζόταν σὲ ἀμφίσημες δηλώσεις.[13]

---

[11] **Λόγος**, 16 'Ιουλίου 1894, **'Ακρόπολις**, 13 'Ιουλίου 1894. Βλ. ἐπίσης **Καιροί**, 13 'Ιουλίου καὶ **'Εστία**, 14 'Ιουλίου 1894.

[12] **Times** (Λονδίνου), September 6, 1894.

Στὴν ἴδια κατηγορία θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ἐντάξουμε τὸν Ν.Σ., «διδάκτορα τοῦ Δικαίου», ποὺ ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς *Ἑστίας* ὑποστήριξε ὅτι οἱ ἀξιωματικοὶ ἔπρεπε νὰ τιμωρηθοῦν ἀμέσως, πρὸ τῆς δίκης, μὲ αὐστηρὴ διοικητικὴ ποινὴ ἀπὸ τὸν ἁρμόδιο ὑπουργὸ «διὰ τὴν στασιαστικήν των ἐνέργειαν», προχειμένου νὰ προστατευθεῖ τὸ κῦρος τοῦ κράτους,[14] καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ γνωστοῦ νομικοῦ Γ.Δ. Μελισσουργοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος στὸν «ἐξευτελισμὸν τῆς Πολιτείας» ἀπὸ τὸ «στρατιωτικὸν πραξικόπημα», ἐτόνιζε ὅτι ἡ ἀνάληψη τῆς εὐθύνης τοῦ ἐπεισοδίου ἀπὸ «ἅπαντας τοὺς ἀξιωματικοὺς» δὲν συνιστοῦσε πράξη ἡρωισμοῦ ἀλλὰ ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Δὲν πρόκειται, ἐτόνιζε, γιὰ τὴν αὐταπάρνηση «θερμοτέρων τινῶν», ποὺ σὲ στιγμὲς ὀργῆς παίρνουν μέρος σὲ μία ἔννομη ἐνέργεια, ὁμολογοῦν τὴν πράξη τους καὶ ἀποδέχονται μὲ ἀξιοπρέπεια τὴν προοπτικὴ τῆς τιμωρίας. «Συνασπίζονται», ἔγραφε ὁ Γ. Μελισσουργός, στέλεχος παλαιότερα ἀλυτρωτικῶν ὀργανώσεων,[15] ἄλλου τύπου ὅμως ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία — θὰ ἐξηγήσουμε στὴ συνέχεια τὶς διαφορὲς — «ἐκβιάζοντες τὸ ἀτιμώρητον τῆς πράξεως».[16]

---

13 **Ἄστυ, Καιροί, Πρωία**, 21 Αὐγούστου 1894. **Ἀκρόπολις**, 24 Αὐγούστου 1894.

14 **Ἑστία**, 3 Σεπτεμβρίου 1894.

15 Ὁ γνωστὸς νομικὸς Γεώργιος Δ. Μελισσουργὸς ὑπῆρξε στέλεχος τῆς ἀλυτρωτικῆς ὀργάνωσης *Ἐθνικὸς Δεσμός* (1880-1881), ποὺ εἶχε «γενικὸν καὶ ἀπώτερον στόχον τὴν ἑνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ γένους... διὰ τῆς ἐπιρρώσεως τοῦ δημοσίου φρονήματος». Πρόεδρος τοῦ *Ἐθνικοῦ Δεσμοῦ* ἦταν ὁ καθηγητὴς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, καὶ πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1863-1864), Κωνσταντῖνος Φρεαρίτης. (Βλ. τὰ *"Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τοῦ Ἐθνικοῦ Δεσμοῦ, Νοέμβριος 1880 - Μάρτιος 1881"*, τὰ ὁποῖα δωρήθηκαν στὴν **Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρία τῆς Ἑλλάδος (Ι.Ε.Ε.Ε.)** ἀπὸ τὸν Γεώργιο Φιλάρετο ποὺ ἀνῆκε τότε στὴν ἴδια ὀργάνωση. Βλ. ἐπίσης, Γ. Φιλάρετος, **Σημειώσεις ἀπὸ τοῦ 75ου ὑψώματος**, τόμ. Α΄, Ἀθῆναι 1924, σσ. 73-6.)

16 **Ἑστία**, 25 Σεπτεμβρίου 1894.

2.3. Τὰ παρεπόμενα μιᾶς ἀθωωτικῆς ἀποφάσεως

Ποιὰ σχέση ὅμως μπορεῖ νὰ εἶχαν ὅλα ὅσα ἀναφέρθηκαν μέχρι ἐδῶ – ἡ ἐπίθεση στὴν *Ἀκρόπολι*, ἡ δίκη, οἱ ἀντιδράσεις – μὲ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία;

Ἡ σχέση φαίνεται πὼς ἦταν ἄμεση καὶ αὐτὸ δὲν προκύπτει μόνο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μεταξὺ τῶν μελῶν της θὰ συναντήσουμε κάποιους ἀπὸ τοὺς στρατοδίκες τῆς ἕδρας ἢ τοὺς συνηγόρους ὑπερασπίσεως, καθὼς καὶ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς κατηγορουμένους ἀξιωματικούς. Μὲ τὴν ἀθρόα ἐγγραφὴ *ἑταίρων*, εἰδικὰ κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, τὸ δύσκολο θὰ ἦταν νὰ ἀνακαλύψει κανεὶς ἀξιωματικοὺς ποὺ ἀποδεδειγμένα δὲν ἀνῆκαν στὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, παρὰ τὸ ἀντίστροφο.

Ἡ χρονικὴ σύμπτωση ἀποτελεῖ ἕνα δεύτερο στοιχεῖο συνάφειας. Σύμφωνα μὲ τὴν «Ἔκθεσι τῶν Πεπραγμένων» τῆς Ἑταιρείας – τὸ μόνο, ἐὰν ἐξαιρέσει κανεὶς κάποιες δημόσιες ἐγκυκλίους, ἐπίσημο κείμενο τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἑταιρεία –, ποὺ κυκλοφόρησε σὲ μορφὴ βιβλίου ὀκτὼ μῆνες μετὰ τὴν ἧττα,[17] ἡ ἰδέα γιὰ τὴ σύστασή της ἀνῆκε στὸν ἀνθυπολοχαγὸ Νικόστρατο Καλομενόπουλο

---

[17] **Ἔκθεσις τῶν Πεπραγμένων ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας**, Ἀθῆναι (Π.Δ. Σακελλαρίου), 1897, 116 σσ. Γιὰ τὶς ἀναλυτικὲς συζητήσεις στὸ Δ.Σ. τῆς Ἑταιρείας περὶ τοῦ τί ἀκριβῶς θὰ ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνει ἡ **Ἔκθεσις** βλ. παρακάτω σσ. 69-71. Ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ αὐτῶν τῶν συνεδριάσεων δὲν προκύπτει μὲ σαφήνεια ἐὰν τελικῶς τυπώθηκε σὲ 3.000 ἢ σὲ 5.000 ἀντίτυπα. Τὸ πρῶτο φαίνεται πιθανότερο. Στὴ συνεδρίαση τῆς 25ης Νοεμβρίου 1897, ὁ Ἐμμανουὴλ Λυκούδης πρότεινε νὰ κυκλοφορήσει παράλληλα καὶ μία «λαϊκὴ ἔκδοση» στὴν τιμὴ τῶν 10 λεπτῶν. Τὸ Δ.Σ. ἀνέβαλε τὴ συζήτηση γιὰ τὸ θέμα αὐτό, στὸ ὁποῖο δὲν ἐπανῆλθε. Ἀπὸ (ὀρθὴ) διαίσθηση, ἴσως, γιὰ τὴ «λαϊκὴ» ἢ ἄλλη ζήτηση τοῦ βιβλίου, μετὰ τὸν ἐξοντωτικὸ πόλεμο τοῦ τύπου – τῶν ἰδίων ἐφημερίδων ποὺ ἄλλοτε τὴν ἐξεθείαζαν – ἐναντίον τῆς Ἑταιρείας. Σὲ ἰδιόχειρο (ἀχρονολόγητο) σημείωμα τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου γιὰ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῆς ὀργάνωσης κατὰ τὴ διάλυσή της (Ἰούνιος 1900), διαβάζουμε: «Τὰ περισσότερα ἀντίτυπα τῆς Λογοδοσίας, περὶ τὰς 2.000 καὶ πλέον, ἔχει εἰς φύλαξιν ὁ κ. Νικόλαος Καργαδούρης ἐν τῷ τυπογραφείῳ τῆς *'Ἑστίας'*». (**Ι.Ε.Ε.Ε.**,

καὶ διατυπώθηκε, ὡς πρόταση, γιὰ πρώτη φορὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1894.[18] Καὶ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ὡστόσο θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἁπλῶς παραπέμπει σὲ μία πολὺ ἰσχυρὴ πιθανότητα ἄμεσης σχέσης τοῦ κλίματος τῆς δίκης καὶ τῆς ἀθώωσης τῶν ἀξιωματικῶν μὲ τὴν ἵδρυση τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, ἐὰν σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς Ἐκθέσεως, στὴν ἴδια σελίδα, δὲν ἀναφερόταν ρητὰ ὅτι ὁ νεαρὸς ἀξιωματικὸς ὁδηγήθηκε στὴ σκέψη ἱδρύσεως ἑταιρείας, ἀπὸ τὶς ἄδικες ἐπιθέσεις «τῆς δημοσιογραφίας» ἐναντίον τῶν ἐνόπλων δυνάμεων.

Ὑπάρχει, ὅμως, καὶ ἕνα τρίτο στοιχεῖο, τὸ κυριώτερο, ποὺ ὄχι μόνο συνδέει τὴν ἐπίθεση μὲ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, ἀλλὰ ἐμφανίζει τὴν τελευταία ὡς συνέχεια, κατὰ κάποιον τρόπο, τῆς ὑπερασπιστικῆς γραμμῆς τῶν κατηγορηθέντων ἀξιωματικῶν. Στὸ ἄρθρο 27 τοῦ ἕως τώρα ἄγνωστου *Κανονισμοῦ* της, ἀναφέρεται ὅτι σὲ περιπτώσεις «ἐγκλημάτων» κατὰ τοῦ σκοποῦ καὶ τῶν συμφερόντων τῆς Ἑταιρείας, ποὺ ἀπὸ τὸ Καταστατικό της ταυτίζονται μὲ τὰ συμφέροντα τοῦ ἔθνους, τὸ Διοικητικό της Συμβούλιο, «ἐὰν δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ κατ' αὐτῶν [τῶν ὑπαιτίων] ἄμυνα τῆς Ἑταιρείας διὰ προκλήσεως τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων τῆς Πολιτείας» – δηλαδὴ μὲ ἐπέμβαση τοῦ εἰσαγγελέως – «δύναται ἄνευ οὐδενὸς περιορισμοῦ νὰ λάβῃ τὰ αὐστηρότατα καὶ δραστικώτατα μέτρα κατὰ τῶν ὑπαιτίων». Εἶναι δὲ ἀπολύτως σαφὲς ὅτι τόσο τὸ ἄρθρο 8 τοῦ *Καταστατικοῦ*, ὅσο καὶ τὸ ἄρθρο 57 τοῦ εἰδικοῦ Κανονισμοῦ στὸν ὁποῖον τὸ Καταστατικὸ παραπέμπει, ἀφορᾶ ὄχι μόνο *ἑταίρους*, μέλη δηλαδὴ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ καὶ μὴ ἑταίρους, πολῖτες ἢ στρατιωτικούς. Καὶ μάλιστα κατὰ κύριο λόγο.[19]

Ἀρχεῖο Ἐθνικῆς Ἑταιρείας Φάκ. *"Ἐθνικὴ Ἑταιρεία 1898-1899-1900"* ὑποφάκ. *"Διάλυσις Ε.Ε. - Πανελλήνιον Σκοπευτήριον 1900".*)

[18] **Ἔκθεσις...op.cit.**, σ. 5.

[19] Πρόκειται γιὰ τὸ τρίτο, καὶ τελευταῖο, καταστατικὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, ἐκεῖνο τῆς 5ης Δεκεμβρίου 1896, ποὺ περιλαμβάνει 14 ἄρθρα. Τόσο τὸ Καταστατικὸ αὐτό, ὅσο καὶ ὁ Κανονισμὸς (86 ἄρθρα) ποὺ φέρει τὴν ἴδια ἡμερομηνία (καὶ δὲν ἦταν γνωστὸς μέχρι τὸν ἐντοπισμό του στὸ Φάκελλο *"Ἔντυπα τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας"* στὴν **Ι.Ε.Ε.Ε.**), ψηφίστηκαν «εἰς ἀντι-

κατάστασιν τοῦ ἀπὸ 4 Σεπτεμβρίου 1895 Καταστατικοῦ» καὶ τοῦ ἀντιστοίχου Κανονισμοῦ τοῦ 1895 (ὁ ὁποῖος ὑπάρχει στὸ 'Αρχεῖο Δαγκλῆ. Βλ. Π.Γ. Δαγκλῆ, **'Αναμνήσεις, Ἔγγραφα, 'Αλληλογραφία: Τὸ 'Αρχεῖο** του, 'Αθῆναι (Βαγιονάκης) 1965, τόμος Α΄, σ. 137). Τὸ Καταστατικὸ τοῦ 1895, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 11 ἄρθρα, τὸ δημοσιεύει ὁ **Α.** Μαζαράκης-Αἰνιάν (σσ. 291-2), ἐνῶ ἄγνωστο παραμένει τὸ πρῶτο Καταστατικὸ τῆς Ἑταιρείας ποὺ εἶχε τὴν ἴδια ἡμερομηνία μὲ τὴν ἵδρυσή της, 12 Νοεμβρίου 1894, καθὼς καὶ ὁ ἀντίστοιχος πρῶτος Κανονισμός της. (Τὸ ἀχρονολόγητο τμῆμα τοῦ Καταστατικοῦ ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ παράρτημα ἐγγράφων τῆς μονογραφίας τοῦ Γ. Λυριτζῆ γιὰ τὴν 'Εθνικὴ Ἑταιρεία, σσ. 228-9, μὲ τὴ σημείωση ὅτι «πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ ἀρχικοῦ καταστατικοῦ» ἀνήκει στὸ τρίτο Καταστατικὸ τοῦ 1896.) Σύμφωνα μὲ τὴν **Ἔκθεσιν Πεπραγμένων** (σ. 6) δὲν ὑπῆρχαν οὐσιαστικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν καταστατικῶν διατάξεων τοῦ 1894 καὶ ἐκείνων τοῦ 1895, ἐκτὸς φυσικὰ – αὐτὸ δὲν τὸ ἀναφέρει ἡ *Ἔκθεσις*– ἀπὸ τὸ ὅτι, στὴ δεύτερη περίπτωση, προβλεπόταν καὶ ἡ ἔνταξη μὴ στρατιωτικῶν στὴν 'Εθνικὴ Ἑταιρεία. Οἱ ρυθμίσεις τοῦ 1896 δημιουργοῦσαν μία νέα κατηγορία μελῶν, τοὺς «ἀδελφούς», ἀπέκλειαν ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὴν ὀργάνωση τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας καὶ τοὺς ἐν ἐνεργείᾳ ὑπουργούς, καὶ ὅριζαν ὅτι τὸ Δ.Σ. μποροῦσε νὰ ἐκλέγεται μόνον «ὑπὸ τῶν ἐν 'Αθήναις ἑταίρων». Κατὰ τὰ λοιπά, οἱ διαφορὲς τοῦ τρίτου ἀπὸ τὸ δεύτερο Καταστατικὸ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἄλλες διαστάσεις πλὴν τῶν προφανῶν. Τὸ Καταστατικὸ τοῦ 1896, ἁπλῶς, εἶναι περισσότερο ἀναλυτικὸ ὡς πρὸς ὁρισμένα θέματα, ὅπως, παραδείγματος χάριν, τὸ ζήτημα τῆς τιμωρίας τῶν «ἐγκληματούντων» εἰς βάρος τῆς Ἑταιρείας, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ.

3
ΜΙΑ ΠΑΝΤΟΔΥΝΑΜΗ ΜΥΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

3.1. Τὰ ἱδρυτικὰ μέλη

Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία – αὐτὸ τὸ γνωρίζαμε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ της σφραγῖδα – εἶχε ἡμερομηνία ἱδρύσεως τὴν 12η Νοεμβρίου τοῦ 1894. Χάρις στὸ *Μητρῷο* τῶν πρώτων πενταχοσίων ἑταίρων, ποὺ ἐντοπίσαμε στοὺς σχετικοὺς ἀρχειακοὺς φακέλλους τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας,[1] μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ μυστικὴ ὀργάνωση ποὺ ὁδήγησε την Ἑλλάδα στὸν πόλεμο τοῦ 1897, μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὰ 14 ὀνόματα τῶν ἱδρυτικῶν της μελῶν. Ἐκτὸς τοῦ πρώτου, ὁ ὁποῖος ἔφερε τὸ βαθμὸ τοῦ ὑπολοχαγοῦ, ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι ἦταν ἀνθυπολοχαγοί.

Πρόκειται γιὰ τούς: Κωνσταντῖνο Κωνσταντινόπουλο [μηχανικό],[2] Γεώργιο Κολοκοτρώνη [πεζικό], Κωνσταντῖνο Φωτιάδη [μηχανικό], Ἰωάννη Ἀμβράσογλου [πυροβολικό], Κωνσταντῖνο Πάλλη [πυροβολικό], Γεώργιο Σολιώτη [πυροβολικό], Πέτρο Μάνο [ἱππικό], Σωτήριο Μεντζελόπουλο [πυροβολικό], Γεώργιο Τσόντο [πυροβολικό], Κωνσταντῖνο Ἀντωνιάδη [πυροβολικό], Ἀριστείδη Κανάρη [πυροβολικό], Γεώργιο Καπιτσίνη [πυροβολικό], Νικόλαο Κανταρτζῆ [πυροβολικὸ] καὶ Ἀθανάσιο Μήτση [πεζικό].[3]

---

[1] Ι.Ε.Ε.Ε., Ἀρχ. Ε.Ε., Φάκ. *"Μητρῷα-Κατάστιχα"*. Μητρῶον Ἀθηνῶν-Πειραιῶς (σταχωμένο).

[2] Ὁ Κωνσταντῖνος Κωνσταντινόπουλος (1863-1932) εἶναι ὁ γνωστός, φανατικὰ ἀντιβενιζελικός, ἀξιωματικός, ποὺ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸ στράτευμα καὶ φυλακίστηκε, κατὰ τὴν περίοδο 1917-1920. Ἐπανῆλθε μετὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1920, προαχθεὶς στὸ βαθμὸ τοῦ ὑποστρατήγου, καὶ ἀνέλαβε Στρατιωτικὸς Διοικητὴς Ἀθηνῶν. Μετὰ τὴ *Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ* προσπάθησε, ἀνεπιτυχῶς, νὰ πείσει τὸν Κωνσταντῖνο νὰ ὀργανώσει ἀντίσταση στὴν *Ἐπανάστασιν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου*, πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ Νικολάου Πλαστήρα καὶ τοῦ Στυλιανοῦ Γονατᾶ στὴν Ἀθήνα. Ἀποστρατεύτηκε στὰ τέλη τοῦ 1922.

[3] Σύμφωνα μὲ τὸ *Μητρῷον* (σ. 1), οἱ δέκα πρῶτοι ἔγιναν μέλη τῆς Ἑται-

Ὁ Καλομενόπουλος, ποὺ συνέλαβε τὴν ἰδέα τὸ Σεπτέμβριο καί, πιθανώτατα, τὴν ἀνακοίνωσε πρῶτα στόν, κατὰ δύο ἔτη καὶ ἕνα γαλόνι μεγαλύτερό του, Κ. Κωνσταντινόπουλο, μὲ τὸν ὁποῖο συνυπηρετοῦσε στὴ Χαρτογραφικὴ Ὑπηρεσία, δὲν περιλαμβάνεται στοὺς δεκατέσσερις ἱδρυτὲς τῆς Ἑταιρείας γιὰ λόγους, τεχνικοὺς ἢ ἄλλους, ποὺ δὲν γνωρίζουμε. Ἦταν ὅμως ὁ πρῶτος μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἔγινε μέλος της (28 Νοεμβρίου), μαζὶ μὲ δύο ἄλλους ὁμοιόβαθμούς του: τὸν Δημήτριο Δημαρᾶ [μηχανικὸ] καὶ τὸν Ἰωάννη Καλλέργη [ἱππικό].[4]

Αὐτὰ ποὺ μέχρι σήμερα γνωρίζαμε γιὰ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ τὴ δράση της, ἕως τὴν ἔναρξη τοῦ πολέμου,[5] εἶναι ἐν συνόψει τὰ

ρείας στὶς 12 Νοεμβρίου 1894. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἱδρυτικὴ ἡμερομηνία στὴ σφραγῖδα της. Οἱ δύο ἑπόμενοι στὶς 20 Νοεμβρίου. Ὁ 13ος καὶ ὁ 14ος στὶς 28 Νοεμβρίου. Παρ' ὅλα ταῦτα, καὶ οἱ 14, ρητὰ χαρακτηρίζονται ἱδρυτικὰ μέλη τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας.

[4] Τὸ μικρὸ μυστήριο μὲ τὸν Ν. Καλομενόπουλο ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνῶ ἔγινε μέλος τῆς Ε.Ε. τὴν ἴδια ἡμέρα μὲ τοὺς δύο τελευταίους ἀπὸ τοὺς 14 ἱδρυτές της, δὲν συγκαταλέγεται σὲ αὐτούς. Οἱ ἀξιωματικοί, πού, κατὰ τὸ *Μητρῶο*, τὸν ἐμύησαν – δυστυχῶς τὰ ὀνόματα τῶν δύο, σὲ ὅλες τὶς γνωστὲς (καὶ ἀπὸ τὰ ἐπαρχιακὰ Μητρῶα) περιπτώσεις, ἐκείνων ποὺ μυοῦν τὰ νέα μέλη, σταματοῦν νὰ ἀναγράφονται μετὰ τὸν ἑταῖρο μὲ αὔξοντα ἀριθμὸ 30 – ἦταν ὁ Κ. Φωτιάδης καὶ ὁ προτελευταῖος ἐκ τῶν ἱδρυτῶν, Ν. Κανταρτζῆς.

[5] Κυρίως ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ἀσπρέα, **Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1821-1921**, β' ἔκδοση, Ἀθῆναι (Σιδέρης) 1930, τὸν Π.Γ. Δαγκλῆ, **Ἀναμνήσεις - Ἔγγραφα - Ἀλληλογραφία**, (ἐπιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης), τόμος Α', Ἀθῆναι 1965, τὴν **Ἔκθεσιν τῶν Πεπραγμένων τῆς** Ἑταιρείας, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, τὸν Ἀλ. Μαζαράκη-Αἰνιάν, **Ἱστορικὴ Μελέτη 1821-1897 καὶ ὁ πόλεμος τοῦ 1897** (μετὰ παραρτήματος **1898-1903)**, Ἀθῆναι, 1950, τὴν (ἀνεπαρκῆ) μονογραφία τοῦ Γεωργίου Θ. Λυριτζῆ, **Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ ἡ Δρᾶσις αὐτῆς**, Κοζάνη, 1970, καὶ τὴν ἀξιόλογη ἔρευνα τοῦ Γιάννη Πικροῦ γιὰ τὸ περὶ Ἐθνικῆς Ἑταιρείας κείμενό του στὴν **Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους**, τόμ. ΙΔ', Ἀθῆναι (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν) 1977.

ἑξῆς: Ἐξαιρετικὰ ἀργὴ ἀνάπτυξη μέχρι τὰ τέλη τοῦ 1895, ἕνα χρόνο καὶ πλέον μετὰ τὴν ἵδρυσή της. Μύηση ἀξιωματικῶν ἀνωτέρων βαθμῶν μὲ πρῶτο τὸν ταγματάρχη Παναγιώτη Δαγκλῆ, τὸ Νοέμβριο τοῦ 1895, καὶ ἀπόφαση τὴν ἴδια περίοδο, τέλη 1895, νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ «ἐπίλεκτοι» πολῖτες μεταξὺ τῶν ἑταίρων. Πολλαπλασιασμὸς τῶν τμημάτων της στὶς ἀρχὲς τοῦ 1896 καί, μὲ ἀκόμη ταχύτερους ρυθμούς, μετὰ τὴ δημόσια ἐμφάνιση τῆς Ἑταιρείας στὰ μνημόσυνα, τὸν Ὀχτώβριο τοῦ 1896, γιὰ τοὺς πεσόντες στὴ Μακεδονία τὸ καλοκαίρι ἐκείνης τῆς χρονιᾶς. Δεκαοχταμελὲς Διοικητικὸ Συμβούλιο – ἡ «Ἀνωτάτη» καὶ πάντοτε «Ἀόρατος Ἀρχὴ» – ἴσου ἀριθμοῦ στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν μελῶν. Ὡς μέλη τοῦ πανίσχυρου αὐτοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, ἡ σύνθεση τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο μεγάλου ἐνδιαφέροντος ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου, ἀναφέρονται κατὰ καιροὺς διάφορα ὀνόματα. Κύρια πηγὴ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν εἶναι ὁ ἱστορικὸς Γεώργιος Ἀσπρέας, ποὺ φαίνεται πὼς εἶχε πρόσβαση σὲ ὁρισμένα – πολὺ λιγώτερα ἀπὸ ὅσα ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ λάθη καὶ τὶς παραλείψεις τοῦ καταλόγου του – ἀπόρρητα ἔγγραφα τῆς Ἑταιρείας.[6]

[6] Τὸ ἀποκαλυπτικὸ λάθος τοῦ Ἀσπρέα εἶναι ὅτι συγχέει τὸν γνωστὸ νομικὸ καὶ λογοτέχνη Ἐμμανουὴλ Λυκούδη (1849-1925), ὁ ὁποῖος ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὰ πράγματα τῆς Ἑταιρείας, μέχρι τὴν ἀποχώρησή του τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1898 (βλ. Πρακτικὰ Συνεδριάσεων τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ε.Ε., Συνεδρίαση 27ης Ἀπριλίου 1898, **Ι.Ε.Ε.Ε., Ἀρχ. Ε.Ε.**), μὲ τὸν ἀδελφό του, τὸν ἐπίσης γνωστὸ ἀντισυνταγματάρχη τοῦ μηχανικοῦ Πέτρο Λυκούδη (1843-1913), ποὺ ἔγινε μέλος τῆς μυστικῆς ὀργάνωσης μόλις τὸ Νοέμβριο τοῦ 1896, καί, ὅπως φαίνεται, ἐτήρησε πάντοτε ἀποστάσεις ἀσφαλείας ἀπὸ τὸν ἡγετικό της πυρῆνα. Ὁ Ἀσπρέας συγκαταλέγει τὸν δεύτερο, ἀντὶ τοῦ πρώτου, στὰ μέλη τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἑταιρείας, τοῦ ὁποίου Συμβουλίου πρόεδρο θεωρεῖ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο καὶ ἀντιπροέδρους τὸν Χρῆστο Σολιώτη καὶ τὸν Ἀλέξανδρο Σοφιανό. Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι δὲν εἶχε πρόσβαση σὲ κανένα ἀπολύτως αὐθεντικὸ Πρακτικὸ Συνεδριάσεως – ἢ πρόσωπο – τῆς «Ἀνωτάτης Ἀρχῆς», δηλαδὴ δὲν εἶχε οὐσιαστικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ ἡγετικὰ στελέχη τῆς Ἑταιρείας.

Ὑποστηρίζει ἐπίσης, καὶ πάλι ἀνακριβῶς, ὅτι ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία συγκροτήθηκε ἀπὸ ἄτομα ποὺ συμμετεῖχαν παλαιότερα στὴ διαλυθεῖσα ἀπὸ τὴν

3.2. Πορεία ἐλεγχόμενης ἀνάπτυξης

Ἡ παραπάνω εἰκόνα, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια μὲ βάση τὰ νέα στοιχεῖα, εἶναι σωστὴ μόνο σὲ πολὺ γενικὲς γραμμές. Εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ ἡ ἴδια ἡ Ἑταιρεία θέλησε, καὶ ἐν πολλοῖς ἐπέτυχε, ἐλλείψει ἄλλων αὐθεντικῶν πληροφοριῶν, νὰ ἐπιβάλει μὲ τήν, ἐπιλεκτικὰ ἀσαφῆ ἢ εὐθέως ψευδῆ στὰ περισσότερα κρίσιμα σημεῖα τῆς πορείας πρὸς τὸν πόλεμο καὶ τὴν ἧττα, *Ἔκθεσιν τῶν Πεπραγμένων* της.

Δὲν εἶναι ἀκριβές, παραδείγματος χάριν, γιὰ νὰ ξεκινήσουμε μὲ τὰ ὀργανωτικά, ὅτι ὑπῆρξε κάποια ξαφνικὴ ἀλλαγὴ ταχυτήτων σὲ σχέση μὲ τὴν ἀριθμητικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἑταιρείας. Ἀλλαγὴ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἐπηρέασε σημαντικὰ τὴν ἀρχική της φυσιογνωμία. Ἀντιθέτως, αὐτὸ ποὺ παρατηροῦμε στὸ *Μητρῷον Ἀθηνῶν* καὶ *Πειραιῶς*,[7] ἀλλὰ καὶ στὰ μητρῷα πολλῶν ἄλλων περιφερειῶν ἢ μεμονωμένων Τμημάτων τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, εἶναι ἀρκετὰ σταθεροί, ἄρα ἐλεγχόμενοι, ρυθμοὶ μυήσεως νέων ἑταίρων. Μέχρι βεβαίως τοὺς τρεῖς ἢ τέσσερις τελευταίους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο ὁπότε καὶ σημειώνεται ἀθρόα ἔνταξη νέων μελῶν. Τότε ὅμως δὲν ὑπῆρχε θέμα διαμόρφωσης οὔτε τῆς φυσιογνωμίας οὔτε τῆς πολιτικῆς τῆς Ἑταιρείας.

Οἱ χαμηλόβαθμοι ἀξιωματικοὶ – ἄλλη διαφορὰ ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ εἴχαμε ἕως τώρα – κυριαρχοῦσαν στὸ στελεχικὸ δυναμικό της γιὰ πολὺ μεγαλύτερο διάστημα ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ νομίζαμε. Ὁ πρῶτος, καὶ γιὰ πολλοὺς μῆνες ὁ μόνος, ταγματάρχης μέλος τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, ὁ Π. Δαγκλῆς, μυήθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ

κυβέρνηση Τρικούπη (τὸ 1883) «Ἐθνικὴ Ἄμυνα» καὶ συμπεριλαμβάνει στὰ ἱδρυτικά της μέλη τοὺς προαναφερθέντες Π. Λυκούδη, Χρ. Σολιώτη καὶ Ἀλ. Σοφιανό, ἐνῶ εἶναι τώρα γνωστὸ ὅτι οἱ δύο τελευταῖοι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ πρῶτος, μυήθηκαν στὴν Ἑταιρεία τὸ δεύτερο ἑξάμηνο τοῦ 1896. (Βλ. καὶ παρακάτω, σ. 37, σημ. 9.)

[7] Πρόκειται οὐσιαστικῶς γιὰ τὸ *Μητρῷο* μελῶν τῶν 46 – κατὰ τὴ φάση τῆς μέγιστης ἀνάπτυξης τῆς Ἑταιρείας – Τμημάτων τῆς πρωτεύουσας. Στὸν Πειραιᾶ, ἄγνωστο γιὰ ποιοὺς ἀκριβῶς λόγους, λειτουργοῦσε ἕνα μόνο, μεσαίου μεγέθους, Τμῆμα τῆς Ἑταιρείας.

1896 (καὶ ὄχι τὸ Νοέμβριο τοῦ 1895),[8] ἐνῶ ἐλάχιστοι – μικρὸς μονοψήφιος ἀριθμὸς ἐπὶ συνόλου τετρακοσίων σχεδὸν στρατιωτικῶν – ἦταν οἱ ἀνώτεροι ἀπὸ τὸ βαθμὸ τοῦ ταγματάρχη ἀξιωματικοὶ μέλη τῆς Ἑταιρείας. Τουλάχιστον μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 1897.[9]

Ἡ συμμετοχὴ «ἐπιλέκτων» πολιτῶν ἀποφασίζεται μὲν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1895 ἀλλὰ ὑλοποιεῖται μὲ πολὺ ἀργοὺς ρυθμούς. Ἕως τὰ μέσα Ἰανουαρίου 1896, ἐπὶ 130 μελῶν, οἱ πολίτες δὲν ξεπερνοῦν τοὺς 8. Δὲν φαίνεται συνεπῶς νὰ ὑπῆρξε ὁποιαδήποτε στρατηγικῆς σημασίας στροφὴ πρὸς τὴ στρατολόγηση πολιτῶν μὲ κοινωνικὴ ἐπιφάνεια «πρὶν ἀκόμη ἡ Ἑταιρεία συμπληρώσει ἕνα χρόνο ζωῆς», ἀλλὰ ἐπιλογὴ συγκεκριμένων προσώπων ποὺ μποροῦσαν νὰ διατυπώνουν σὲ ρέοντα λόγο τὶς σκέψεις καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν στρατιωτικῶν. Οἱ περιπτώσεις τοῦ Ὀδυσσέα Ἰάλεμου (μύηση Νοέμβριος 1895), τοῦ Ἰωάννη Λαμπρίδη καὶ τοῦ Ἐμμανουὴλ Λυκούδη (Δεκέμβριος 1895), μᾶλλον ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση.[10]

---

[8] Ὁ Παναγιώτης Δαγκλῆς ἦταν τὸ 127ο μέλος τῆς Ἑταιρείας, σύμφωνα μὲ τὸ παραπάνω Μητρῷο, ποὺ μυήθηκε στὶς 15 Ἰανουαρίου 1896. Ὁ ἑπόμενος ταγματάρχης, τοῦ πυροβολικοῦ καὶ αὐτός, ποὺ ἔγινε ἑταῖρος, ὁ Ζαφείριος Ζαφειρόπουλος, μυήθηκε στὶς 15 Ἰουλίου 1896 (ἀρ. Μητρ. 257).

[9] Πρόκειται γιὰ τοὺς Χρῆστο Σολιώτη, συνταγματάρχη (15 Ἰουλίου 1896/ἀρ. Μητρ. 257), Ἀλέξανδρο Σοφιανό, ἀντισυνταγματάρχη (4 Ὀκτ. 1896/ἀρ. Μητρ. 367) καὶ τούς, ἐπίσης ἀντισυνταγματάρχες, Θρασύβουλο Μάνο (18 Ὀκτ. 1896/ἀρ. Μητρ. 365), ὁ ὁποῖος διετέλεσε καὶ Ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ Ἠπείρου κατὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1897, καὶ Πέτρο Λυκούδη (2 Νοεμβρ. 1896/ἀρ. Μητρ. 411). Ἀλλὰ καὶ οἱ μετὰ τὸν Παναγιώτη Δαγκλῆ – καὶ μέχρι τέλους τοῦ 1896 – μυηθέντες ταγματάρχες, ἐκτὸς τοῦ Ζαφειρόπουλου ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, δὲν ἦταν παρὰ δύο: ὁ Ἐμμανουὴλ Μανουσογιαννάκης, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς δίκης γιὰ τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς *Ἀκροπόλεως*, καὶ ὁ Βασίλειος Δροσινός.

Στὰ περίπου 400, δηλαδή, στρατιωτικὰ μέλη τοῦ Μητρώου τῶν πρώτων 500 ἑταίρων τῆς Ε.Ε., ὑπῆρχαν 8 συνολικὰ ἀνώτεροι ἀξιωματικοί.

[10] Ὁ πρῶτος πολίτης μέλος τῆς Ἑταιρείας ἦταν ὁ Λουκᾶς Μπέλλος (1848-1913), ἰατρὸς ἀπὸ τὴ Θήβα (16 Νοεμβρ. 1895/ἀρ. Μητρ. 65). Ὁ Μπέλ-

Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1896 καταγράφεται πράγματι μία τέτοια στροφή. Τότε εἶναι ποὺ ἔγιναν μέλη τῆς 'Εταιρείας οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν Σπυρίδων Λάμπρος, Νικόλαος Πολίτης καὶ 'Ιωάννης Χατζηδάκις (εἶχε προηγηθεῖ ὁ συνάδελφός τους ἀρχαιολόγος Γεώργιος Σωτηριάδης). Παρ' ὅλα αὐτὰ ὡστόσο, ἕως τὰ τέλη τοῦ 1896 ποὺ συμπληρώνεται τὸ Μητρῷο τῶν πρώτων 500 μελῶν τῆς 'Εταιρείας στὴν 'Αθήνα καὶ τὸν Πειραιᾶ, οἱ πολῖτες – καθηγητές, λογοτέχνες, δημοσιογράφοι, δικηγόροι, γιατροί, δικαστικοὶ – εἶναι ἐλάχιστα περισσότεροι ἀπὸ 100.

3.3. 'Η 'Αόρατη 'Αρχὴ τοῦ 1897

Τὸ ποσοστὸ τῶν «ἐπιλέκτων» πολιτῶν ἐμφανίζεται σταθερὰ ὑψηλότερο στὰ ἐπαρχιακὰ τμήματα, τὰ μέλη τῶν ὁποίων, ὅμως, σύμφωνα μὲ τὸ Καταστατικό, δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καὶ

λος, ἐκδότης τοπικῶν ἐφημερίδων καὶ βουλευτὴς ἀργότερα, τὸ 1902, τοῦ Θ. Δηλιγιάννη καὶ τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων τοῦ 'Ελευθερίου Βενιζέλου, τὸ 1912, εἶχε εἰδικὴ σχέση μὲ τὴ Μακεδονία καὶ μόνιμο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἐκεῖ συμβαίνοντα. 'Η ἐπιλογή του, συνεπῶς, δείχνει, καὶ αὐτή, τοὺς προσανατολισμοὺς τῆς ὀργάνωσης. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς Κρήτης (1866-9) καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ συμμετοχή του στὸ κίνημα τῆς Θεσσαλίας (1878) μὲ τὸν «Νέο 'Ιερὸ Λόχο τῶν Θηβῶν», ὁ γιατρὸς ἔμεινε στὸ Κρούσεβο τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας γιὰ δύο χρόνια, ὡς μέλος εἰδικῆς τριμελοῦς ἀποστολῆς ποὺ εἶχε στόχο τὴν παρεμπόδιση τοῦ «προσηλυτισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ» τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, ἀπὸ τὴν 'Εξαρχία. (**Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 'Αρχεῖο Λουκᾶ Γ. Μπέλλου, Φάκ.** 9, *"Προσωπικὰ/Φωτογραφίες"*. Τάκης Λάππας, **Λουκᾶς Μπέλλος**, 'Αθήνα, 1981, σ. 8. Βλ. ἐπίσης καὶ 'Αντιγόνη Μπέλλου-Θρεψιάδη, **Ζωντανὰ Κείμενα**, 'Αθήνα (Διογένης) 1988, σσ. 79-80.) Οἱ ὑπόλοιποι πολῖτες, πλὴν τῶν τριῶν ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἦταν ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Σωτηριάδης (μύηση 2 Δεκ. 1895/ἀρ. Μητρ. 90), ὁ δικηγόρος Τιμολέων 'Ηλιόπουλος, καθηγητὴς ἀργότερα τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο 'Αθηνῶν (2 Δεκ. 1895/ἀρ. Μητρ.91), ὁ "δημοσιογράφος" Γεώργιος Δροσίνης (9 Δεκ. 1895/ἀρ. Μητρ. 100) καὶ ὁ γνωστὸς ἀρχιτέκτονας 'Αναστάσιος Μεταξᾶς (21 Δεκ. 1895/ἀρ. Μητρ. 119).

τοῦ ἐκλέγεσθαι στὶς ἀνὰ διετία ἀρχαιρεσίες γιὰ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας.[11]

Χάρις στὰ Πρακτικὰ αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ πανίσχυρου Συμβουλίου ἀπὸ τὴν ἑπομένη τῆς ἥττας καὶ μετά, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν, καὶ αὐτά, στὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, μποροῦμε τώρα νὰ γνωρίζουμε τὴ σύνθεσή του. Ποιὰ πρόσωπα δηλαδὴ ἀποτελοῦσαν τὴν «Ἀνωτάτη Ἀρχὴ» τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Ἰανουαρίου τοῦ 1897 ἕως τὰ τέλη σχεδὸν τοῦ 1898.[12] Πρόχειται γιὰ τοὺς ἑξῆς 13

[11] **Καταστατικὸ** (1896), ἄρθρο 3. Ὡς πρὸς τὰ αὐξημένα ποσοστὰ συμμετοχῆς πολιτῶν στὰ ἐκτὸς Ἀθηνῶν Τμήματα τῆς Ἑταιρείας, ἐξαιροῦνται ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονται κοντὰ στὰ σύνορα ἢ καθ' ὁδὸν πρὸς αὐτά. Βλ. παρακάτω, σσ. 50-51, σημ. 4.

[12] Ἡ θητεία τοῦ Συμβουλίου, ποὺ ἐξελέγη, κανονικά, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1896 καὶ ἀνέλαβε καθήκοντα στὶς 4 Ἰανουαρίου 1897, ἦταν διετής. 12 ἀπὸ τὰ 18 μέλη του προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Δεκεμβρίου καὶ 6 ἀντιπροσώπευαν τὴ διοίκηση τῆς ἀμέσως προηγούμενης περιόδου (Κανονισμὸς 1896, ἄρθρο 1). Δὲν γνωρίζουμε ποιοὶ ἦταν στὴ συγκεκριμένη περίπτωση οἱ ἕξι «παλαιοί». Βέβαιο εἶναι ὅμως ὅτι σὲ αὐτοὺς ἀνῆκαν ὁ Χρ. Σολιώτης, ὁ Ἀλ. Σοφιανὸς καὶ ὁ Σπ. Λάμπρος. Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο (ἡ «Ἀόρατη Ἀρχὴ» ἢ «Ἀνωτάτη Ἀρχή») εἶχε ἐπὶ πλέον τὸ δικαίωμα, καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ ἄσκησε, μὲ εἰδικὴ πλειοψηφία τεσσάρων πέμπτων, νὰ διορίζει ὡς μέλη του μέχρι καὶ τρία ἀκόμη πρόσωπα «παράσχοντα ἐξόχους πρὸς τὸ ἔθνος εὐεργεσίας ἢ δυνάμενα νὰ παράσχουσιν ὑπηρεσίας ὅλως ἐξαιρέτους ὑπὲρ τῶν σκοπῶν τῆς Ἑταιρείας» (Κανονισμὸς 1896, ἄρθρο 2). Τὰ μέλη τοῦ Δ.Σ. δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἀνακοινώσουν τὴν ἰδιότητά τους οὔτε κὰν στοὺς ἑταίρους τοῦ Τμήματος στὸ ὁποῖο ἀνῆκαν. (Δαγκλῆς, **op.cit.**, τ. Α', σ. 153.)

Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς διετίας 1897-8 τελείωσε τὴ θητεία του μὲ ἀρκετὲς ἀπώλειες, λόγῳ ἀναχωρήσεων, ἀποστασιοποιήσεων ἢ διαγραφῶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1897 καὶ μετά. Ἔφθασε ἔτσι στὶς ἐκλογὲς τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1898 χωρὶς τὸν πρόεδρό του (ποὺ εἶχε παραιτηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1897), τὸν Γ. Σωτηριάδη (ποὺ δὲν μετεῖχε στὶς ἐργασίες τοῦ ὀργάνου μετὰ τὸν πόλεμο), τὸν Ἀλ. Σοφιανό, τὸν Π. Δαγκλῆ, τὸν Λ. Παρασκευόπουλο καὶ τὸν Λεωνίδα Πασχάλη Σταγειρίτη, ὁ ὁποῖος πέθανε τὸ Μάιο τοῦ 1898.

ἀξιωματικοὺς καὶ 7 πολῖτες (ἢ 12 καὶ 8 ἀντιστοίχως, ἀμέσως μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου):

Χρῆστος Σολιώτης, συνταγματάρχης Γενικῶν Ἐπιτελῶν, Πρόεδρος. (Ἦταν Πρόεδρος καὶ τοῦ προηγούμενου Διοικητικοῦ Συμβουλίου, τουλάχιστον κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1896. Παραιτεῖται τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1897. Μὲ εἰδικὴ ἀπόφαση τοῦ ὀργάνου, ὡστόσο, δὲν ἀντικαθίσταται. Ἡ θέση τοῦ προέδρου παραμένει κενή).[13] Ἀλέξανδρος Σοφιανός, ἀντισυνταγματάρχης πυροβολικοῦ, Α΄ Ἀντιπρόεδρος. (Ἀπουσίαζε, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ κάποιες συνεδριάσεις αὐτοῦ, καθὼς καὶ τοῦ προηγούμενου Συμβουλίου – δὲν γνωρίζουμε ποιὲς ἀκριβῶς, οὔτε τὸ γιατί. Μπορεῖ καὶ γιὰ ὑπηρεσιακοὺς λόγους – καὶ δὲν συμμετέχει στὸ ὄργανο μετὰ τὴν ἧττα. Ἐμφανίζεται, γιὰ λίγο, ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο ἕως τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1897, καὶ λαμβάνει μέρος στὶς ἐκτενεῖς συζητήσεις γιὰ τὴν Ἔκθεση τῶν Πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας).[14] Σπυρίδων Λάμπρος, καθη-

[13] Ὁ Χρῆστος Σολιώτης (1839-1899), ποὺ προήχθη σὲ συνταγματάρχη τὸ Νοέμβριο τοῦ 1896, ἐνῶ δηλαδὴ ἦταν πρόεδρος τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, γεννήθηκε στὸ χωριὸ Σόλος τῶν Καλαβρύτων καὶ εἶχε ἤδη ἐκπροσωπήσει δύο φορὲς τὴν ἐπαρχία του στὴν ἑλληνικὴ Βουλή, ὡς τοπικὸς πολιτικὸς ἀντίπαλος τοῦ Ἀλέξανδρου Θ. Ζαΐμη καὶ τοῦ Θρασύβουλου Ζαΐμη. Ὁ πατέρας του Νικόλαος Σολιώτης, μέλος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ κατὰ τὴν τοπικὴ παράδοση «ξεκίνησε τὴν Ἐπανάσταση στὸ Μωρηὰ» μὲ τὴν ἐπίθεσή του σὲ ὀθωμανοὺς φοροεισπράκτορες στὶς 18 Μαρτίου τοῦ 1821. (Ἀρχεῖο Σολιώτη, ὑποφάκ. *"Βιογραφικὰ"* καὶ ὑποφάκ. *"Ἀλληλογραφία"*.)

[14] Βλ. παρακάτω, σσ. 70-1, σημ. 3. Εἶναι πιθανὸν νὰ εἶχε καὶ αὐτὸς παραιτηθεῖ τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸν Χρ. Σολιώτη, καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ἤ, ἁπλῶς, νὰ μὴν μετεῖχε στὶς συνεδριάσεις τοῦ ὀργάνου μετὰ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1897. Σὲ εἰδικὴ ἀπόφαση, πάντως, τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας (1η Ἀπριλίου 1897) ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀλ. Σοφιανός, ὁ Β. Δροσινὸς καὶ ὁ Ι. Φικιώρης ἀναχωροῦν γιὰ τὶς μονάδες τους καὶ ὅτι, ὡς ἐκ τούτων (ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀπουσιῶν), ἡ ἀπαιτούμενη ἀπαρτία τῶν ἑπτὰ Συμβούλων θὰ περιοριζόταν στοὺς πέντε. (**Ι.Ε.Ε.Ε./Ἀρχ. Ε.Ε.**, φάκ. *"Ἀλληλογραφία / Ὀργάνωση"*, Μάρτιος/ Ἀπρίλιος 1897.) Ἀσαφὴς ὡς

γητής Πανεπιστημίου, Β' Ἀντιπρόεδρος, Προεδρεύων. Διονύσιος Στεφάνου, δικηγόρος, τέως ὑπουργός. Νικόλαος Πολίτης, καθηγητής Πανεπιστημίου. Γεώργιος Σωτηριάδης, καθηγητὴς Πανεπιστημίου. (Ἀπουσιάζει καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ ἄγνωστα χρονικὰ διαστήματα μετὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1897[15] καὶ δὲν ἐμφανίζεται σὲ καμμία συνεδρίαση μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου). Ἐμμανουὴλ Λυκούδης, νομικὸς σύμβουλος. Ἰωάννης Λαμπρίδης, δικηγόρος, δημοσιογράφος. Λεωνίδας Πασχάλης-Σταγειρίτης,[16] δικηγόρος. Κωνσταντῖνος Νίδερ, ὑπολοχαγὸς μηχανικοῦ. (Παραιτήθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναχωρὴ καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Χατζηδάκι, κα-

---

πρὸς τὸν Ἀλ. Σοφιανὸ καὶ τὴ στάση του ἦταν καὶ ἡ σύντομη ἱστορικὴ «ἀναδρομὴ» ποὺ ἔκανε ὁ Σπ. Λάμπρος πρὸς χάριν τῶν νέων μελῶν τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἑταιρείας τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1899. (**Ι.Ε.Ε.Ε., Ἀρχ. Ε.Ε.**, φάκ. *"Συνεδριάσεις 1897-1899"*, Συνεδρίασις 10ης Ἰανουαρίου 1899.)

[15] Τὸ μόνο ποὺ γνωρίζουμε εἶναι ὅτι στὶς 12 Φεβρουαρίου 1897, μὲ ἀπόφαση τῆς Ἀνωτάτης Ἀρχῆς, ὁ Σύμβουλος Γ. Σωτηριάδης ἀναχώρησε γιὰ τὴ δυτικὴ Ἑλλάδα, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ ἔλθει ἀντιμέτωπος «μὲ ματαιοδοξίας πέντε ἀρχηγῶν [ἀνταρτικῶν ὁμάδων] καὶ μὲ χίλιες δύο ἀνόητους ἀπαιτήσεις πρὸ πάντων εἰς χρῆμα ἀποβλεπούσας». (Δαγκλῆς, **op.cit.**, τ. Α', σσ. 149-50.)

[16] Ὁ Λεωνίδας Πασχάλης, ἀπὸ τὰ Στάγειρα τῆς Μακεδονίας, ἦταν τὸ μόνο μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ποὺ εἶχε προηγούμενη θητεία σὲ ἀλυτρωτικὲς ὀργανώσεις, ἐφόσον ὑπῆρξε ἐνεργὸ μέλος τῆς «Ἐθνικῆς Ἀμύνης». (Ἰδομενεὺς Ν. Στρατηγόπουλος, **Ἀναμνήσεις ἐκ τῆς ἐν Μακεδονίᾳ Ἐπαναστάσεως τοῦ 1878**, ἐν Ἀθήναις (Φέξης) 1904, σ. 10.) Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἀνῆκε στοὺς Συμβούλους ἐκείνους ποὺ ἔγιναν μέλη τοῦ Δ.Σ., μὲ τὴν εἰδικὴ διαδικασία διορισμοῦ ποὺ προαναφέραμε, διαρκοῦντος τοῦ πολέμου. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὴ μεταθανάτια ἀναφορὰ στὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητά του ἀπὸ τὸν Προεδρεύοντα τῆς Ἀνωτάτης Ἀρχῆς Σπυρίδωνα Λάμπρο, ὁ ὁποῖος καὶ ὑπογράμμισε ὅτι ὁ Λ. Πασχάλης ἀποδέχθηκε τὴ θέση τοῦ Συμβούλου μετὰ τὴ δημοσιογραφικὴ κατακραυγὴ ἐναντίον τῆς Ἑταιρείας καὶ ἀνέλαβε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο «εὐθύνας διὰ τὰ πρὸ αὐτοῦ». (**Ι.Ε.Ε.Ε., Ἀρχ. Ε.Ε.**, Συνεδρίασις 8ης Μαΐου 1898.)

θηγητὴ Πανεπιστημίου).[17] Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, λοχαγὸς πυροβολικοῦ. Θεόδωρος Μητσάκος, λοχαγὸς πεζικοῦ. Παναγιώτης Δαγκλῆς, ταγματάρχης πυροβολικοῦ. Βασίλειος Δροσινός, ταγματάρχης μηχανικοῦ. Δημήτριος Μόστρας, λοχαγὸς μηχανικοῦ. Στέφανος Γεννάδης, λοχαγὸς μηχανικοῦ. Σπυρίδων Μπεράτης, λοχαγὸς μηχανικοῦ. Γεώργιος Καψαλόπουλος, ὑπολοχαγὸς οἰκονομικῶν. Ἰωάννης Φιχιώρης, ὑπολοχαγὸς πεζικοῦ. Νικόλαος Τρουπάκης, ὑπομοίραρχος χωροφυλακῆς.

Στὸ εἰκοσαμελὲς αὐτὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο (οἱ δύο ἐπιπλέον Σύμβουλοι — δὲν γνωρίζουμε ποιοὶ — προφανῶς «προσελήφθησαν» σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ διάταξη τοῦ Κανονισμοῦ)[18] δὲν ἔχουμε βεβαίως «ἴσο ἀριθμὸ στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν μελῶν».

3.4. Ἀναπάντητα Ἐρωτήματα

Παρὰ τὶς σημαντικὲς νέες πληροφορίες γιὰ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, ὑπάρχουν ἐξ ἴσου σημαντικὰ ἐρωτήματα ποὺ παραμένουν ἀναπάντητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, γιὰ ὁρισμένα πράγματα τουλάχιστον, εἶναι δυνατὸν τώρα πλέον νὰ προχωρήσει κανεὶς σὲ κάποια γενικῆς φύσεως συμπεράσματα, χωρὶς νὰ διατρέχει σοβαροὺς κινδύνους διαψεύσεων.

Ἂς ἀρχίσουμε ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἐξακολουθοῦμε νὰ μὴ γνωρίζουμε. Ἐδῶ ἀνήκουν δύο κατηγορίες δεδομένων. Ἡ πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκροτοῦν τὸ κοινωνικὸ καὶ ἰδεολογικὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἱδρύθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε ἡ Ἑταιρεία. Ὄχι διότι τὸ ὑλικὸ ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ἀπαντήσουμε σὲ τέτοιου εἴδους ζητήσεις εἶναι δυσπρόσιτο ἢ λανθάνει, ἀλλὰ ἐπειδὴ — καὶ ἐδῶ — μᾶς λείπουν οἱ ἀπαραίτητες ἐρευνητικὲς ἐργασίες ὑποδομῆς. Ἡ ἀναλυτικὴ γνώση προσώπων, πραγμάτων, καταστάσεων ἢ εἰδικῶν θεμάτων. Ὅπως, παραδείγματος χάριν, τὸ θέμα στρατὸς καὶ πολιτικὴ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα.[19] Τὸ μόνιμο πρόβλημα δηλαδή.

---

[17] Ι.Ε.Ε.Ε., Ἀρχ. Ε.Ε., Συνεδρίασις 14ης Μαΐου 1897.

[18] Κανονισμός (1896), ἄρθρο 3.

Γιὰ ὅσους, ἂς τὸ ἐπαναλάβουμε, παρωχημένης νοοτροπίας ἱστορικούς, ἐπιμένουν νὰ θεωροῦν τὶς ἐλλείψεις αὐτὲς ὡς πρόβλημα.

Ἕνα παράδειγμα: Δὲν γνωρίζουμε πῶς λειτούργησαν, εἰδικὰ στὶς τάξεις τῶν νέων ἀξιωματικῶν, τὰ προερχόμενα «ἀπὸ τὴν Εὐρώπην» ἐρεθίσματα, κυρίως ἐκεῖνα τῆς Γαλλίας, «τοῦ στρατιωτικοτέρου τῶν ἐθνῶν» (κατὰ τὸν Βασιλικὸ Ἐπίτροπο, ἀντισυνταγματάρχη Χ. Σοφιανό), στὴ δίκη γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν γραφείων τῆς *Ἀκροπόλεως*).[20] Ἡ δεκαετία ποὺ προηγήθηκε τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου ὁρίζεται, στὴ Γαλλία, ἀπὸ τὴ μετεωρικὴ ἄνοδο τοῦ στρατηγοῦ Boulanger καὶ τοῦ κινήματός του – στὴν ἀρχή της – καὶ τὴν ἐξαιρετικῆς σημασίας, γιὰ πολλοὺς λόγους, ὑπόθεση Dreyfus στὸ ἄλλο της ἄκρο.

Πρωταγωνιστὴς καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶναι ὁ στρατὸς καὶ ἡ γαλλικὴ ἄκρα δεξιὰ – ἐθνικιστική, ἀντικοινοβουλευτικὴ καὶ ἀντισημιτική – τὴν ὁποία ἐκφράζουν οἱ διανοούμενοι τῆς *Revanche*. Τοῦ πολέμου ἐν ἄλλοις λόγοις ἐναντίον τῆς Γερμανίας. Ἀλλὰ καὶ τοῦ πολέμου ἐναντίον τῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Καὶ μάλιστα «ἐν ὀνόματι τοῦ ἔθνους».

---

[19] Μιὰ εἰδικὴ μελέτη γιὰ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ θέμα ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἡ Χριστίνα Βάρδα δὲν φαίνεται νὰ ὁλοκληρώθηκε. Ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη προσπάθεια κερδίσαμε πάντως ἕνα πολὺ ἐνδιαφέρον ἄρθρο: Χρ. Βάρδα, *"Πολιτευόμενοι Στρατιωτικοὶ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα"*, **Μνήμων**, τ. 8, Ἀθήνα 1980-2, σσ. 47-63. Στὸ παραπάνω μελέτημα θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε τίς, ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρουσες, ἀλλὰ γενικῆς φύσεως, ὁροθετήσεις καὶ ἐπισημάνσεις τοῦ Θάνου Βερέμη, *"Ὁ τακτικὸς στρατὸς στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα"*, στὸ Δ.Γ. Τσαούσης (ἐπιμ.), **Ὄψεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα**, Ἀθήνα (Ἑστία) 1984, σσ. 165-176. Δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο, δυστυχῶς, γιὰ τὸ τρίτομο ἔργο τοῦ Τριαντάφυλλου Γεροζήση **Τὸ σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ἡ θέση του στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ κοινωνία, 1821-1975**, Ἀθήνα/Γιάννινα (Δωδώνη) 1996, τοῦ ὁποίου ὁ πρῶτος τόμος, ποὺ ἀναφέρεται, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του, στὸν 19ο αἰῶνα, παρὰ τὰ χρήσιμα, ἀλλὰ σπανίως ἄγνωστα, στοιχεῖα ποὺ παραθέτει, διόλου δὲν ἀνταποκρίνεται στὸν φιλόδοξο τίτλο του.

[20] Ἄστυ, 25 Σεπτεμβρίου 1894. **Καιροί**, 25 Σεπτεμβρίου 1894.

Τὰ ἐρεθίσματα, βεβαίως, δὲν λειτουργοῦν πάντοτε κατὰ τρόπο εὐθύγραμμο οὔτε παράγουν, ἀναγκαστικά, ὁμοιόμορφα ἀποτελέσματα. Θὰ εἶχε ὡστόσο μεγάλο ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζαμε τί ἀπὸ αὐτὸ τὸ κλῖμα ἔφθανε σὰν ἀπόηχος στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ στὶς ἔνοπλες δυνάμεις της εἰδικώτερα. Καὶ μὲ ποιὸν τρόπο. Πῶς σχολιάστηκαν, ἂν σχολιάστηκαν, τὰ ἐν Γαλλίᾳ συμβαίνοντα, ὄχι τόσο στὸν ἡμερήσιο ἀθηναϊκὸ τύπο – ἂν καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν πολὺ χρήσιμο νὰ τὸ ξέρουμε – ὅσο σὲ ἐφημερίδες πού, ἀπὸ τοὺς τίτλους τους τουλάχιστον, προκύπτει ὅτι ἀπευθύνονταν σὲ στρατιωτικούς.[21] Πῶς τὰ εἰσέπραττε ὅλα αὐτὰ τὸ χρονογράφημα, τὸ εὐθυμογράφημα, ἡ γελοιογραφία ἢ ἡ λογοτεχνία. Μὲ ποιὲς «μικρὲς» ἐκδηλώσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς θὰ μπορούσαμε, ἂν μπορούσαμε, νὰ τὰ συσχετίσουμε.

Πόσο χαρακτηριστικὸ ἦταν – ἄλλο παράδειγμα – τὸ ὑπόμνημα τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Ἀδαμαντίου Βαχαλόπουλου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν τὸ 1892 (ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ὑπομνήματα νέων κυρίως ἀξιωματικῶν ποὺ ὑπάρχουν στὸ Ἀρχεῖο Τρικούπη).[22] Ὁ Βαχαλόπουλος, προτείνοντας τὴν κατάργηση τῆς Ἀστυνομίας καὶ τῆς Χωροφυλακῆς καὶ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων τους ἀπὸ τὸν μάχιμο στρατό, προβλέπει καὶ τὶς ἀντιδράσεις: «Στρατοκρατία, ὑπονόμευσις τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ, θὰ ἀνακράξῃ στεντορίως ἡ ἀγυρτία καὶ ἡ δημαγωγία. Ναί, στρατοκρατία ἀλλὰ ὑπὸ τὴν ἀγαθήν, ὑπὸ τὴν πατριωτικὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως». Καὶ καταλήγει στὴν ἄποψη – ἄκρως ἀποκαλυπτικὴ τῶν ὀργανικῶν σχέσεων τοῦ ἐθνικισμοῦ μὲ

21 Ὅπως ἡ **Στρατιωτικὴ Ἐπιθεώρησις** (1883-5), ἡ **Στρατιωτικὴ Πρόοδος** (1887-8), ὁ **Στρατιωτικὸς Ἔφορος** (Ναύπλιο, 1891), ἢ ἡ **Ἐφημερὶς Στρατιωτικὴ καὶ Ναυτικὴ** (1893, 1894-5). (Βλ. Ἐλευθέριος Ι. Καρυάτογλου, **Ἐφημερίδες καὶ περιοδικὲς ἐκδόσεις (1790-1990). Αὐτοβιογραφικὲς πηγὲς καὶ συνολικὴ ἀπογραφή**, διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 1997, τόμ. Α΄, **Εὑρετήριο Τίτλων**, καὶ Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, **Ἐφημερίδες ἀποκείμενες στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς (1789-1970)**, Περιγραφικὸς Κατάλογος, Ἀθήνα, 1993.)

22 Τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τοῦ ἀρχείου τοῦ Χαριλάου Τρικούπη ποὺ φυλάσσεται στὸ **Ε.Λ.Ι.Α.**

τὰ στρατιωτικὰ καθεστῶτα ἐκτάκτου ἀνάγκης – ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν θὰ ἔπρεπε, σὲ σχέση μὲ τὶς ἰσχύουσες κάθε φορὰ δημοκρατικὲς ἐλευθερίες, νὰ κρίνεται μὲ τὰ ἴδια αὐστηρὰ μέτρα ποὺ ἴσχυαν γιὰ χῶρες ποὺ εἶχαν ἤδη ὁλοκληρώσει τὴν ἐθνική τους ἀποκατάσταση.[23]

Πόσο ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ τί πράγματι συνέβαινε στὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι – ἀκόμη ἕνα παράδειγμα – ὅσα κατέγραφε στὸ ἡμερολόγιό του, στὶς 19 Ὀκτωβρίου 1896, ἕνας νεαρὸς ἀνθυπολοχαγός, πρόεδρος τοῦ τοπικοῦ Τμήματος τῆς Ἑταιρείας στὸ Ναύπλιο. Ἕνας Ἰωάννης Μεταξᾶς, ἀρκετὰ διαφορετικὸς ἀπὸ αὐτὸν ποὺ θὰ γνωρίσουμε στὴ συνέχεια ὡς δημόσιο πρόσωπο: «Παρατηρῶ ὅμως μία τάση. Τὸ νὰ τὰ διευθύνει ὁ στρατὸς ὅλα. Μόνον ἀπὸ ἐκεῖνον νὰ περιμένουμε. Οἱ ἄλλοι, μορφωμένοι ἄνθρωποι, γιατροί, ἐπιστήμονες, ἔμποροι νὰ γίνουν ὄργανά μας. Αὐτὸ ὅμως θὰ μᾶς φέρει στὴ δεσποτεία, στὸν αὐταρχισμό». Καὶ συνεχίζει μὲ ἐπικριτικὲς ἀναφορὲς στὶς «ἀπολυταρχικὲς ἰδέες» τῶν συναδέλφων του ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς τοῦ Ναυπλίου.[24]

---

[23] Ἀρχεῖο Τρικούπη (**Ε.Λ.Ι.Α.**), 12/33/α, *"Ὑπομνήματα καὶ ἀλληλογραφία περὶ Στρατιωτικῶν θεμάτων"*, «Ὑπόμνημα Ἀδαμαντίου Βαχαλοπούλου, ἀνθυπολοχαγοῦ, περὶ στρατιωτικῶν θεμάτων, πρὸς τὸν κ. Χαρίλαον Τρικούπην, βουλευτὴν Μεσολογγίου [καί, ἐπίσης, Πρωθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ Στρατιωτικῶν], ἐν Χαλκίδι τῇ 21ῃ Φεβρουαρίου 1892».

[24] Ἰωάννης Μεταξᾶς, Τὸ Προσωπικό του Ἡμερολόγιο, (ἐπιμ. Χρ. Χρηστίδης), τόμ. Α´ (1896-1897), Ἀθήνα (Γκοβόστης) χ.χ., σσ. 107-8 (ἐγγραφὴ 19 Ὀκτωβρίου 1896).

Ἐν ὄψει τῶν κινδύνων καί, κυρίως, τῶν «κερδῶν» ποὺ θὰ προέκυπταν «διὰ τὸ ἔθνος» ἀπὸ τὴ διαφαινόμενη νέα κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, ἡ ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη φαίνεται ὅτι εἶχε ἐπαρκῶς ἐθιστεῖ, ἀπὸ τὸ ἀπώτερο νόημα τῆς προπαγάνδας τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, στὴν ἰδέα μιᾶς (προσωρινῆς;) στρατιωτικῆς κυβερνήσεως. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ δημοσιογράφοι, πού, ἄλλοι ἀπὸ θαυμασμὸ γιὰ τὴν «παντοδύναμη Ἀόρατη Ἀρχὴ» καὶ ἄλλοι ἀπὸ φόβο, εἶχαν συμβάλει ἀρχικῶς – καὶ καθοριστικῶς – στὴ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ νοσηροῦ κλίματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου, ἐν συνεχείᾳ καὶ οἱ ἴδιοι λειτουργοῦσαν.

Δὲν θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἐξηγήσει διαφορετικὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μία ἀπὸ τὶς ἐγκυρότερες, τρικουπικοῦ παρελθόντος, ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες, ποὺ

Στὴ δεύτερη κατηγορία δεδομένων ποὺ ἀγνοοῦμε, ἀνήκουν τὰ ἐλλείποντα στοιχεῖα γιὰ τὴ δράση τῆς Ἑταιρείας. Καὶ τὸ κυριώτερο ἀπὸ αὐτὰ (διότι λείπουν καὶ πολλὰ ἄλλα) εἶναι ἀσφαλῶς τὰ Πρακτικὰ τοῦ Διοικητικοῦ της Συμβουλίου μέχρι τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Χωρὶς τὰ Πρακτικὰ – τουλάχιστον γιὰ τὸ 1896 καὶ τοὺς τέσσερις πρώτους μῆνες τοῦ 1897 – δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ξέρουμε (γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ ὁρισμένα μόνο, ἐνδεικτικά, ἐρωτήματα ποὺ ἀφήνει ἀναπάντητα αὐτὴ ἡ καθοριστικῆς σημασίας ἔλλειψη τῶν σχετικῶν πρωτογενῶν πληροφοριῶν) τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἀποφασίστηκε, ἀρχικῶς, ἡ συμμετοχὴ πολιτῶν στὴν Ἑταιρεία καὶ τὰ ἀκριβῆ κριτήρια ἐπιλογῆς τους, γενικὰ καὶ εἰδικά. Ἰδίως ἐκείνων ποὺ ἐπρόκειτο νὰ προωθηθοῦν στὰ ἀνώτατα κλιμάκιά της. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σχηματίσουμε ἀντίληψη, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση, γιὰ τὸ εἰδικὸ βάρος τοῦ κάθε μέλους τοῦ Διοικητικοῦ της Συμβουλίου. Οὔτε νὰ γνωρίζουμε ἐὰν ὑπῆρξαν μὴ συγκυριακὲς ὁμαδοποιήσεις ἀπόψεων πρὶν ἀπὸ τὶς κρίσιμες ἀποφάσεις τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, οὔτε – τὸ κυριώτερο – τὸ πῶς ἔκρινε κάθε φορὰ ἡ «Ἀνωτάτη Ἀρχὴ» τὰ γεγονότα ποὺ ὁδηγοῦσαν τὴ χώρα βῆμα βῆμα πρὸς τὸν πόλεμο καὶ ποιὲς πληροφορίες ἐπηρέαζαν τὰ σχέδιά της ἢ ποιοὶ παράγοντες καθόριζαν τὴ στρατηγικὴ καὶ τὴν τακτική της. Γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα δὲν ὑπάρχουν, ἐκτὸς ἐλαχίστων κυριολεκτικὰ ἐξαιρέσεων, οὔτε κὰν ἔμμεσες, μεταγενέστερες ἢ λιγώτερο ἀξιόπιστες ἔστω, πληροφορίες, παρὰ μόνο σιωπή. Ἀπόλυτη καί, ὅπως ὅλα δείχνουν, ἠθελημένη σιωπή.[25]

ποτὲ ἕως τότε δὲν εἶχε διατυπώσει ἀντικοινοβουλευτικὲς ἢ ἀντιδημοκρατικὲς ἀπόψεις, θὰ ἦταν ποτὲ δυνατὸν νὰ γράψει πῶς «ἐὰν ἡ Ἀνατολὴ συνταραχθῇ καὶ δὲν ὑπάρχει Κυβέρνησις ἀξία, θὰ ἔχομεν στρατοκρατίαν». (Ἄστυ, 21 Δεκεμβρίου 1896.)

[25] Σὲ ἰδιόχειρο σημείωμά του, ἀχρονολόγητο (βλ. καὶ σ. 30, σημ. 7) τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ἐπακριβῶς ποῦ βρίσκονται τὰ Μητρῶα, τὰ βιβλία, τὰ ἀποδεικτικὰ ἐσόδων καὶ ἐξόδων, τὰ ἔπιπλα καὶ τὰ ἄλλα περιουσιακὰ στοιχεῖα τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, μετὰ τὸ κλείσιμο τῶν γραφείων της, ὁ Σπυρίδων Λάμπρος γράφει καὶ τὰ ἑξῆς: «Τὰ Πρακτικὰ (δύο τελευταῖα βιβλία)» – αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὴ Συνεδρίαση τῆς 14ης Μαΐου 1897 καὶ

4
Ο ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4.1. Μεγάλες Προσδοκίες

Παρ' ὅλα τὰ ἀναπάντητα ἐρωτήματα ὡστόσο, ἡ εἰκόνα ποὺ μποροῦμε σήμερα νὰ ἔχουμε γιὰ τὴν 'Εθνικὴ 'Εταιρεία περιλαμβάνει ἀσφαλῶς πολὺ περισσότερες λεπτομέρειες. Καὶ τὸ πιὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι ὁρισμένα πράγματα – τὸ σημειώσαμε ἤδη – μὲ τὴ βοήθεια τῶν νέων στοιχείων ποὺ ὑπάρχουν, φαίνεται νὰ ἀποσαφηνίζονται σὲ ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὸ βαθμό. Θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ τρία τέτοια θέματα. Γενικῆς φύσεως καὶ μείζονος σημασίας.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ εἶναι τὸ ὅτι ἡ 'Εθνικὴ 'Εταιρεία ξεκίνησε ὡς, καὶ παρέμεινε, στρατιωτικὴ ὀργάνωση. 'Οργάνωση στὴν ὁποία ὁ κυρίαρχος λόγος ἀνῆκε στοὺς στρατιωτικούς. Αὐτὸ συνέβαινε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ χῶρο τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ. 'Αξιωματικοί, ἐν ἐνεργείᾳ ἢ ἀπόστρατοι, συμμετεῖχαν, βεβαίως, καὶ στὸ παρελθόν, σὲ ἀλυτρωτικὰ σωματεῖα καὶ συλλόγους. Ποτὲ ὅμως δὲν εἶχαν πάρει τὴν πρωτοβουλία νὰ συστήσουν τέτοιες ὀργανώσεις καὶ ποτὲ δὲν εἶχαν τὴν πλειοψηφία, ἢ ἔστω ἰσχυρὴ παρουσία, στὰ καθοδηγητικά τους ὄργανα.

Τὸ ὅτι δὲν ὑπῆρξαν κινήσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου σὲ χρόνο προγενέστερο, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ γεγονὸς φυσικό, μᾶλλον, καὶ ἀναμενόμενο. Πρὶν ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Χαριλάου Τρικούπη (1882-

---

ποὺ βρέθηκαν στὰ ἀρχεῖα τῆς Ι.Ε.Ε.Ε. – «τὰ ἔχει ὁ κ. Φίλ[ιππος] Γεωργαντᾶς, εἰς ὃν παραδόθηκαν καὶ τὰ μὴ ἀντιγεγραμμένα πρακτικὰ ὅπως τὰ ἀντιγράφει. Τὰ δὲ παλαιὰ σχέδια πρακτικῶν εὑρίσκονται παρ' ἐμοί. Οὐδὲν ἄλλο ἔγγραφον τῆς ἑταιρείας ἔχω ἐγώ». (Ι.Ε.Ε.Ε., 'Αρχ. Ε.Ε., Φάκ. "*'Εθνικὴ 'Εταιρεία 1898-1900*", ὑποφάκ. "*Διάλυσις Ε.Ε. - Πανελλήνιον Σκοπευτήριον*".)

Τὰ Πρακτικὰ αὐτὰ ὅμως, «τὰ παλαιά», δὲν ὑπάρχουν οὔτε στὸ (μεγαλύτερο) τμῆμα τοῦ 'Αρχείου τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου, ποὺ ἀνήκει στὸ Πανεπιστήμιο 'Αθηνῶν, οὔτε στὸ προσωπικό του ἀρχεῖο, ποὺ φυλάσσεται ἀπὸ τὴ σύζυγο τοῦ ἐγγονοῦ του, τὴν Κα ῞Ελλη Μαλάμου, τὴν ὁποία καὶ θερμῶς εὐχαριστῶ ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὸ συμβουλευτῶ.

1890) ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ἡ δύναμη τοῦ στρατεύματος ἀποτελοῦσαν μεγέθη δυσανάλογα μικρά, τόσο σὲ σχέση μὲ τὶς φιλοδοξίες τοῦ νέου κράτους νὰ περιλάβει στὰ σύνορά του ὅλους, ἐὰν ἦταν δυνατόν, τοὺς «ἀλυτρώτους» Ἕλληνες, ὅσο καὶ μὲ τὶς μεγάλες προσδοκίες ἐκείνων ποὺ θεωροῦσαν ἑαυτοὺς ὡς καθ' ὕλην ἁρμοδίους γιὰ τὴν ὑλοποίηση ἑνὸς τόσο μεγαλόπνοου προγράμματος. Δηλαδὴ τῶν στελεχῶν τῶν ἑλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων.

Μὲ τὴν ἀναδιοργάνωση ὅμως τῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων (1882) καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἀποφοίτων της, μὲ τὴν ἀποστολὴ ἀξιωματικῶν γιὰ μετεκπαίδευση στὴ Γαλλία, ὡς χρατικῶν ὑποτρόφων, μὲ τὴν ἄφιξη στὴν Ἑλλάδα τοῦ γάλλου στρατηγοῦ Vosseur καὶ τῶν συνεργατῶν του (1885), ποὺ ἀνέλαβαν νὰ ἐκπονήσουν νέο Ὀργανισμὸ γιὰ τὸ Στρατὸ Ξηρᾶς, μὲ τὴν ἵδρυση Σχολῆς Ὑπαξιωματικῶν (1882), οἱ ἀπόφοιτοι τῆς ὁποίας μποροῦσαν νὰ ἐντάσσονται στὸ στράτευμα ἐξελισσόμενοι μέχρι ἕναν ὁρισμένο βαθμό, Σχολῆς Ἐφέδρων Ἀξιωματικῶν (1887) ποὺ ἐξασφάλιζε ἀκόμη καλύτερες ἐπαγγελματικὲς προοπτικές, καθὼς καὶ Σχολῆς Ναυτικῶν Δοκίμων (1884),[1] φαίνεται ὅτι δόθηκε στὸ σῶμα τῶν ἑλλήνων ἀξιωματικῶν, γιὰ πρώτη φορά, ἡ ὄχι ἀδικαιολόγητη ἐντύπωση ὅτι αὐξήθηκε τὸ εἰδικὸ βάρος τους στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ἢ τουλάχιστον στὶς προτεραιότητες τοῦ κράτους. Ἐντύπωση πού, μὲ τὴ σειρά της, δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἔναρξη διαδικασιῶν συγκρότησης μιᾶς ἐπαγγελματικῆς ταυτότητας ξεχωριστῆς καί, ἐνδεχομένως, ἀνταγωνιστικῆς πρὸς ἐκείνη τῶν πολιτικῶν, τοὺς ὁποίους μέχρι τότε οἱ βαθμοφόροι τοῦ στρατεύματος τοὺς ἐγνώριζαν, καὶ τοὺς ἀναγνώριζαν, ὡς πάτρωνες.

Τὸ 1890 ἐξάλλου, καὶ λίγο ἀργότερα, τὸ 1896 – τὸ πρᾶγμα μᾶλλον δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τυχαῖο – ἐμφανίζονται καὶ στὴν Ἑλλάδα οἱ πρῶτες προμηθευτικὲς/ἀλληλοβοηθητικὲς ἑταιρεῖες ἀξιωματικῶν: Ἡ «Ἑλληνικὴ Στρατιωτικὴ Ἕνωσις» (Ἀνώνυμος Μετο-

[1] Θάνος Βερέμης, **Οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Στρατοῦ... op.cit.**, σσ. 17-8, Γεροζήσης, **op.cit.**, τ. Α', σσ. 201-3, 207-10. Ε. Κ. Στασινόπουλος, **Ἡ Ἱστορία τῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων. Τὰ 125 χρόνια τῆς Σχολῆς (1828-1953)**, Ἀθῆναι 1954, σσ. 115-9.

χική Ἑταιρία τῶν Ἀξιωματικῶν τοῦ Στρατοῦ Ξηρᾶς καὶ Θαλάσσης) καὶ τὸ «Σωματεῖον Ἀποστράτων Ὑπαξιωματικῶν: Ἀλληλοβοηθητική Ἑταιρία».[2] Ἂς ἀναφέρουμε, τέλος, σὲ αὐτὴ τὴ συνάφεια, ἕνα ἄκρως ἐνδεικτικὸ γεγονός, ποὺ δὲν συνδέεται μὲν κατὰ τρόπο ἄμεσο μὲ τὰ προηγούμενα ἀλλὰ ἔχει ὀφθαλμοφανῆ σχέση μὲ τὶς διαδικασίες συγκρότησης ταυτότητος, καθὼς καὶ μὲ μία σαφῶς αὐξανόμενη αἴσθηση ἰσχύος: Μετὰ τὴ γνωστὴ ἐπίθεση στὰ γραφεῖα τῆς *Ἀκροπόλεως*, καὶ μάλιστα λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴ δίκη τῶν πρωταιτίων, οἱ στρατιωτικοὶ εἶχαν τήν, ὀρθὴ ὅπως ἀποδείχθηκε, ἐντύπωση ὅτι ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυροὶ ὥστε νὰ ἀποκλείσουν τοὺς συντάκτες ὅλων τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων – «τιμωρία» γιὰ τὴν ἀρθρογραφία τοῦ Γαβριηλίδη – ἀπὸ τὴν τελετὴ τῆς μεταφορᾶς (24 Σεπτεμβρίου 1894)

---

[2] Τὰ δύο Καταστατικά, τυπωμένα ὡς φυλλάδια, μὲ κάποιες πρόσθετες πληροφορίες γιὰ τὶς ἀντίστοιχες μετοχικὲς ἑταιρεῖες – οἱ πληροφορίες εἶναι περισσότερες στὴν περίπτωση τοῦ φυλλαδίου γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Στρατιωτικὴ Ἕνωση – ὑπάρχουν στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ **Ε.Λ.Ι.Α.** (ἀρ. 3609 καὶ 4686).

Στὸ πρῶτο Δ.Σ. τῆς «Στρατιωτικῆς Ἑνώσεως» (1890) μετεῖχαν ὁ Β. Δούσμανης, ὁ Λ. Λαπαθιώτης (βλ. παραπάνω, σ. 4, σημ. 1) ἀλλὰ καὶ ὁ Χ. Ὄφμαν, ὁ ὁποῖος, λίγα χρόνια ἀργότερα, ἦταν μεταξὺ ἐκείνων τῶν ἀξιωματικῶν ποὺ κρίθηκαν προφυλακιστέοι γιὰ τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῶν γραφείων τῆς *Ἀκροπόλεως*. Ἡ Ἑταιρεία συνεστήθη μετὰ ἀπὸ μεγάλη καμπάνια, κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1889, τῆς ἐφημερίδας **Στρατιωτικὸς Κόσμος** – ἄλλο ἕνα ἔντυπο ποὺ ἀπευθυνόταν σὲ ἀξιωματικούς, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν τὸ ἀναφέρει ὁ Καρυάτογλου ἢ ὁ Χριστόπουλος (βλ. σ. 44, σημ. 21) – λόγῳ τοῦ ὅτι ὑπῆρχαν «ἔμποροι οἵτινες σήμερον ἐκμιζῶσιν τοὺς ἀξιωματικούς».

Ὁ πρῶτος παραγωγικὸς καὶ καταναλωτικὸς συνεταιρισμὸς ἀξιωματικῶν μὲ τὴ μορφὴ μετοχικῆς ἑταιρείας, ἱδρύθηκε στὴν Ἀγγλία τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1871. Ἡ «Army and Navy Society» δημιούργησε τὰ «Army and Navy Stores» γιὰ τοὺς ἀξιωματικοὺς τῶν βρεττανικῶν ἐνόπλων δυνάμεων (καὶ τὶς οἰκογένειές τους), ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ λειτουργοῦν μέχρι σήμερα σὲ πολλὲς βρεττανικὲς πόλεις ὡς πολυκαταστήματα εἰδῶν ρουχισμοῦ γιὰ ὅλο τὸ καταναλωτικὸ κοινό. Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1885, ἐμφανίστηκε στὸ Βερολῖνο ἡ «Deutscher Offizier Verein» (Ἕνωση Γερμανῶν Ἀξιωματικῶν) καὶ ἀκολούθησε ἡ ἀντίστοιχη ἰταλικὴ μετοχικὴ ἑταιρεία προμήθειας στρατιωτικῶν εἰδῶν τὸ 1887.

τῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων ἀπὸ τὰ κτίριά της στὸν Πειραιᾶ στὸ 'Αβερώφειο Μέγαρο τοῦ Πεδίου τοῦ Ἄρεως.[3]

4.2. 'Αναζητήσατε τὸν ἀξιωματικὸ

'Ο στρατιωτικὸς χαρακτήρας, πάντως, τῆς 'Εθνικῆς 'Εταιρείας δὲν προκύπτει ἁπλῶς καὶ μόνον ἀπὸ τὴν ἰδιότητα τῆς πλειοψηφίας τῶν μελῶν τοῦ Διοικητικοῦ της Συμβουλίου. 'Αξιωματικοὶ ἦταν τὰ τετρακόσια περίπου ἀπὸ τὰ πρῶτα πεντακόσια μέλη της στὴν 'Αθήνα καὶ τὸν Πειραιᾶ, ὅπως ἤδη σημειώσαμε. Αὐτοὶ ἀποφάσιζαν τὸ ρυθμὸ μυήσεως νέων ἑταίρων. Αὐτοὶ ἐπέλεγαν τὸ πότε, καὶ ποιοὶ ἀκριβῶς «ἐπίλεκτοι πολίτες» θὰ μποροῦσαν νὰ ἐνταχθοῦν στὴ μυστική τους ἑταιρεία. 'Αξιωματικοὶ κατ' ἀποκλειστικότητα – οὐδεὶς πολίτης ἐμπλέκεται σὲ αὐτὴ τὴ διαδικασία – ἀνέλαβαν τὴν εὐθύνη τῆς δημιουργίας ὅλων τῶν ἐκτὸς 'Αθηνῶν τμημάτων τῆς 'Εταιρείας καὶ ἐπιλογῆς τῶν ἱδρυτικῶν τους μελῶν, ἀξιωματικῶν καὶ αὐτῶν, τῶν ἐπαρχιακῶν φρουρῶν, στὴν πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων.[4] Τὰ

---

[3] 'Εστία, 15 Σεπτεμβρίου 1894. Ε. Κ. Στασινόπουλος, **op.cit.**, σσ. 123-5.

[4] 'Ως πλέον δραστήριοι στὸν τομέα τῆς ἱδρύσεως ἐπαρχιακῶν τμημάτων, ἀλλὰ καὶ ὑπεύθυνοι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς κατὰ καιροὺς ἐπισκέψεις τους σὲ αὐτά, γιὰ τὴ διευθέτηση τῶν πάσης φύσεως προβλημάτων ποὺ ἀνέκυπταν, κυρίως στὶς σχέσεις τους μὲ τὸ «κέντρο», ἐμφανίζονται οἱ ἀξιωματικοὶ Γεώργιος Καφαλόπουλος (Μέλος τοῦ Δ.Σ. τῆς 'Εταιρείας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς 'Ιανουαρίου τοῦ 1897), Παῦλος Μελᾶς (κατηγορούμενος στὴ δίκη γιὰ τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς *'Ακροπόλεως*, ἀπὸ τὰ πρῶτα μέλη τῆς 'Εταιρείας, ἀρ. Μητρ. 25, καὶ μέλος τοῦ τελευταίου Διοικητικοῦ της Συμβουλίου, ποὺ ἀνέλαβε καθήκοντα στὶς ἀρχὲς 'Ιανουαρίου 1899), Γεώργιος Μέξας (ὁ γνωστός, ἀργότερα, γιὰ τὸν ἀντιβενιζελισμό του ἀξιωματικός, ποὺ διετέλεσε καὶ Στρατιωτικὸς Διοικητὴς Σμύρνης μετὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1920) καὶ ὁ Νικόλαος Τρουπάκης (μέλος καὶ αὐτός, ὅπως ὁ Καφαλόπουλος, τοῦ Δ.Σ. τοῦ 1897-8).

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὄχι ἁπλῶς τὸ ὅτι, στὸν ἀρχικὸ πυρῆνα τῶν Τμημάτων τῶν πόλεων ποὺ ἡ γεωγραφικὴ θέση τους – κοντὰ στὰ βόρεια σύνορα τῆς χώρας ἢ καθ' ὁδὸν πρὸς αὐτὰ – θεωρήθηκε «κρίσιμη», πλειοψηφοῦσαν οἱ ἀξιωματικοί, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι διατηροῦσαν, στὶς περισσότερες πε-

πρῶτα αὐτὰ μέλη ἦταν ἐκεῖνα ποὺ ἀποφάσιζαν, σὲ συνεννόηση μὲ τὸ κέντρο, τὸ χρόνο καὶ τὸν τρόπο ἀνοίγματος τῆς ὀργάνωσης πρὸς τὶς τοπικὲς κοινωνίες.

Ὅταν, μετὰ τὰ τέλη τοῦ 1895, ἄρχισαν νὰ δημιουργοῦνται νέα Τμήματα στὴν 'Αθήνα γιὰ νὰ στεγάσουν τὸν αὐξανόμενο, μὲ σταθεροὺς ρυθμούς, ἀριθμὸ τῶν ἑταίρων, ἀξιωματικοὶ ἦταν ἐκεῖνοι στοὺς ὁποίους ἀνετέθη ἀπὸ τὴν «'Αόρατη 'Αρχὴ» νὰ τὰ ἱδρύσουν.[5] 'Αλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα, μετὰ τὴν ἧττα, στὶς ὧρες ποὺ κυριαρχοῦσε ἡ μεγάλη κρίση – κρίση ταυτότητας καὶ ἀμέσων στόχων, ἡ ὁποία καὶ ὁδήγησε τελικῶς μέσα ἀπὸ ἀποχωρήσεις καὶ διαγραφὲς στὴν ὁριστικὴ διάλυση τῆς Ἑταιρείας –, ὅταν καταβάλλεται μία τελευταία προσπάθεια νὰ συσπειρωθοῦν οἱ φθίνουσες δυνάμεις ποὺ εἶχαν παραμείνει πιστὲς στὸ Καταστατικό της καὶ στὸν συνωμοτικό της χαρακτήρα, μὲ βάση συζητήσεως μία μακρὰ προγραμματικὴ ἐγκύκλιο, ἦταν ὁ Σύμβουλος Δημήτριος Μόστρας ποὺ τὴ συνέταξε, λοχαγὸς τοῦ μηχανικοῦ, ἀριθμὸς Μητρώου 39, καὶ ὄχι κάποιος ἀπὸ τοὺς πανεπιστημιακοὺς καθηγητὲς τοῦ Διοικητικοῦ της Συμβουλίου.[6] Κατὰ τὴ διάρκεια δὲ αὐτῆς τῆς ἔσχατης προσπάθειας, τὰ μέλη τοῦ Δ.Σ.

ριπτώσεις, τὴν πλειοψηφία, μέχρι τὴν ἀθρόα, καὶ ἄνευ πρακτικῆς σημασίας ὡς πρὸς τὴ διεύθυνση καὶ τὶς ἀποφάσεις τῆς Ἑταιρείας ἐγγραφὴ νέων μελῶν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1897 καὶ μετά.

Τὰ παραπάνω ἰσχύουν γιὰ Τμήματα ὅπως ἐκεῖνα τῆς Λάρισσας, τῶν Τρικάλλων, τοῦ Δομοκοῦ, τῆς Λαμίας, τοῦ 'Αγρινίου καὶ ἀρκετὰ ἄλλα, μικρότερα. 'Ακριβῶς ἀντίθετη εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ ἐμφανίζει τὸ Τμῆμα τῆς Σύρου, παραδείγματος χάριν, ὅπου κυριαρχοῦν οἱ ἔμποροι καὶ οἱ δικηγόροι. Στὰ πρῶτα μέλη αὐτοῦ τοῦ Τμήματος δὲν ὑπάρχει παρὰ ἕνας καὶ μόνον ἀξιωματικός, ὁ ὑπολοχαγὸς πεζικοῦ Εὐστάθιος Παναγιωτόπουλος, ποὺ «ἀποσπάστηκε» ἀπὸ τὸ 11° Τμῆμα 'Αθηνῶν γι αὐτόν, προφανῶς, τὸ λόγο. (**Ι.Ε.Ε.Ε, 'Αρχ. Ε.Ε**, Φάκ. "*Μητρῶα - Κατάστιχα*".)

[5] **Ι.Ε.Ε.Ε., 'Αρχ. Ε.Ε**, Φάκ. "*Μητρῶα - Κατάστιχα*", "Κατάλογος τῶν ἐν 'Αθήναις καὶ Πειραιεῖ Τμημάτων", (ἀρ. 77760).

[6] **Ι.Ε.Ε.Ε, 'Αρχ. Ε.Ε**, Φάκ. "*Πρακτικὰ Συνεδριάσεων, 1897-1899*", Συνεδρίασις 1ης 'Απριλίου 1898.

ἀνέλαβαν τὴν εὐθύνη νὰ ἔλθουν σὲ ἐπαφὴ καὶ νὰ συζητήσουν, ὄχι, ὑποχρεωτικῶς καὶ ἱεραρχικῶς, μόνον μὲ τοὺς ἐναπομείναντες προέδρους Τμημάτων, οἱ ὁποῖοι σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις δὲν ἦταν στρατιωτικοί, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐκτὸς ἱεραρχίας μεμονωμένους ἀξιωματικοὺς ἑταίρους, ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑποστηρίζουν τὴν Ἑταιρεία καὶ ποὺ ρητῶς μνημονεύονται ὡς «ἄλλα ἀξιόπιστα πρόσωπα».[7]

Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρείας, μία ἄλλη ἄκρως σημαντικὴ πλευρὰ ὅλων τῶν ἀλυτρωτικῶν ὀργανώσεων, τὰ ἤλεγχαν, οὐσιαστικῶς, οἱ ἀξιωματικοί, διὰ τῆς λειτουργίας εἰδικῶν τριμελῶν ἐπιτροπῶν – ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ στὸ στρατὸ – παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ταμίες της διετέλεσαν γνωστοὶ τραπεζῖτες.[8]

Ἀπαραίτητη ἦταν ἡ παρουσία ἀξιωματικοῦ κατὰ τὴν τελετὴ μυήσεως τῶν «ἀδελφῶν». Μιᾶς εἰδικῆς κατηγορίας μελῶν τῆς ὀργάνωσης ποὺ ἐλάμβανε γνώση μόνο τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ καταστατικοῦ τῆς Ἑταιρείας καὶ δὲν ἐγνώριζε οὔτε τὴ δομή της, οὔτε τὴν προβλεπόμενη διαδικασία ἀνάδειξης τοῦ Διοικητικοῦ της Συμβουλίου, οὔτε κὰν τὴ διαίρεση τῶν μελῶν της σὲ *ἑταίρους* καὶ *ἀδελφούς*. Ἡ κατηγορία αὐτὴ εἶχε προβλεφθεῖ γιὰ πολὺ συγκεκριμένους λόγους: νὰ στρατολογηθοῦν στὴν Ἑταιρεία γνωστοὶ βετερᾶνοι λησταντάρτες παλαιοτέρων «ἐθνικῶν» ἐξορμήσεων ἢ πρόθυμοι νεώτεροι ὁπλαρχηγοί. Ὁ μυούμενος θὰ ἔπρεπε ὄχι μόνον νὰ εἶναι γνωστὸς τοῦ ἀξιωματικοῦ, ὁ ὁποῖος τὸν ὅρκιζε «ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου καὶ ἐπὶ αἰχμῆς ξίφους», ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχει «δεσμὸν ἀφοσιώσεως ἢ ἐξαρτήσεως ἀπὸ αὐτὸν» σύμφωνα μὲ τὴ ρητὴ πρόβλεψη τοῦ Κανονισμοῦ,[9]

---

[7] ὅ.π., Συνεδρίασις 9ης Ἀπριλίου 1898. Ὅσοι, ἐὰν συμβαίνει νὰ ὑπάρχουν, ἀπὸ τοὺς ἀναγνῶστες αὐτῶν τῶν ἐπισημάνσεων, ἔχουν γνώση ἢ προσωπικὴ ἐμπειρία τῶν τρόπων λειτουργίας τοῦ παράνομου μηχανισμοῦ τοῦ Κ.Κ.Ε., ἐντὸς τῆς Ε.Δ.Α., κατὰ τὴν μετεμφυλιακὴ περίοδο, διαθέτουν ἀσφαλῶς ἕνα ἰσχυρὸ πλεονέκτημα σὲ σχέση μὲ τοὺς ὑπόλοιπους, γιὰ τὴν κατανόηση, κατ' ἀναλογίαν, τοῦ τί ἀκριβῶς περιγράφεται ἐδῶ.

[8] Ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Ἀραβαντινὸς ἤ, ἀργότερα, ὁ Περικλῆς Βαλαωρίτης.

[9] **Ι.Ε.Ε.Ε.**, Ἀρχ. **Ε.Ε**, Φάκ. "*Ἔντυπα Ἐθνικῆς Ἑταιρείας*". Κανονισμός (1896), κεφ. Δ', ἄρθρα 45-54.

πού ὡστόσο εἶναι ἀμφίβολο ἐὰν τηρήθηκε κατὰ τὸ διάστημα τῶν τριῶν ἢ τεσσάρων τελευταίων μηνῶν πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο.[10] Ἀξιωματικός, τέλος, ὁ ἐκ τῶν ἱδρυτικῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας ἀνθυπολοχαγὸς Κωνσταντῖνος Φωτιάδης, ἦταν ὁ ὑπεύθυνος τῶν κεντρικῶν γραφείων της στὴν Ἀθήνα. Δηλαδὴ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀλληλογραφία καὶ τὸ Ἀρχεῖο τῆς ὀργάνωσης, τὶς συνδέσεις τῶν μελῶν στὰ ὁποῖα εἶχε ἀνατεθεῖ κάποια εἰδικὴ ἀποστολή, τὴν τεχνικὴ προετοιμασία γιὰ τὶς τακτικὲς ἢ τὶς ἔκτακτες συνεδριάσεις τοῦ Διοικητικοῦ της Συμβουλίου, καθὼς καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς ἀπαραίτητης σειρᾶς ψηφοφοριῶν γιὰ τὴν ἀνάδειξή του.[11]

4.3. Μία μακρὰ συζήτηση περὶ τὰ γνωστὰ λεπτὰ θέματα

Ἡ συζήτηση γιὰ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸ χαρακτήρα της ὡς μυστικῆς ὀργανώσεως, ποὺ ξεκίνησε τὴν ἐπαύριο τῆς ἥττας καὶ συνεχίζεται ἔκτοτε κατὰ διαστήματα —μὲ ἐπετειακὲς συνήθως ἀφορμές— δὲν διεξάγεται ἁπλῶς καὶ μόνον γιὰ ἀκαδημαϊκοὺς λόγους. Ὅπως πολὺ χαρακτηριστικά, καὶ διόλου κολακευτικὰ γιὰ τὴν ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα, ἔχει ἐπικρατήσει πλέον νὰ ὀνομάζονται (ὄχι μόνον στὰ ἑλληνικὰ) ὅλοι οἱ ἀτέρμονες διάλογοι ἤ, συνηθέστερα, οἱ παράλληλοι μονόλογοι χωρὶς πρακτικὰ ἢ συγκεκριμένα αἰτούμενα. Πρόκειται γιὰ μιὰ συζήτηση ποὺ ἄρχισε σὲ μία ὁρισμένη συγκυρία καὶ ποὺ ὑπακούει, ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο καὶ μετά, σὲ ποικίλες σκοπιμότητες, εἴτε τῆς ἀμέσως μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου ἐποχῆς, εἴτε σὲ ἄλλες, περισσότερο σταθερὲς καὶ μακροπρόθεσμες.

Ἡ Ἑταιρεία ἀπέτυχε στὸ ἔργο της, διέψευσε τὶς ἐλπίδες ἑκατομ-

---

[10] Δαγκλῆς, **op.cit.**, τ. Α΄, σ. 153.

[11] Τὰ πρῶτα γραφεῖα τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ μία καὶ μοναδικὴ ἀπόδειξη πληρωμῆς ἐνοικίου (30 Ἀπριλίου 1895) στὸ ὄνομα τοῦ ὑπολοχαγοῦ Κ. Κωνσταντινόπουλου, ποὺ κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὑπῆρξε καὶ ὁ πρῶτος πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ της Συμβουλίου, ἦταν στὸν ἐπάνω ὄροφο οἰκίας ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ξενοφῶντος 33. (**Ι.Ε.Ε.Ε.**, **Ἀρχ. Ε.Ε.**, **Φάκ.** ***"Ἐθνικὴ Ἑταιρεία 1895-1896"***, ὑποφάκ. ***"Οἰκονομικὰ 1895-6"***, Δεκέμβριος 1895.)

μορίων Ἑλλήνων τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Διασπορᾶς, μὲ τὸν πιὸ τραυματικὸ τρόπο, ἐξαφανίστηκε αἰφνιδίως ἀπὸ τὸ προσκήνιο χωρὶς κάποιες, στοιχειωδῶς πειστικές, ἐξηγήσεις γιὰ τὰ ὅσα συνέβησαν καί, καλῶς ἢ κακῶς, σὲ αὐτὴν ἀπέδωσε τότε, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, ἡ κοινὴ γνώμη, τὴν κύρια εὐθύνη γιὰ τὸν πόλεμο καὶ τὸν ἐξευτελισμὸ τῆς χώρας.

Φυσικὸ καὶ ἀναμενόμενο ἦταν συνεπῶς, ὅσοι ἔπαιξαν πρωταγωνιστικὸ ἢ καὶ λιγώτερο διακεκριμένο ρόλο στὰ πράγματα τῆς Ἑταιρείας νὰ μὴν σπεύσουν νὰ προβάλουν τὴ συμμετοχή τους,[12] ἢ τὴν

[12] Στὴν ἑλληνικὴ ἐφημερίδα τοῦ Καΐρου Ἑρμῆς, (3/15 Μαΐου 1899) σημειώνονται καὶ τὰ ἑξῆς σὲ σχέση μὲ τὸ μνημόσυνο τοῦ γνωστοῦ, καὶ γνωστῆς δραστηριότητος, μέλους τῆς Ἑταιρείας Γεωργίου Γούσιου, ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένος στὴν Αἴγυπτο: «παρετηρήθη ὅτι ἔλειπον πρόσωπα τινά, ἅτινα δὲν ἔπρεπε νὰ ἀπουσιάζωσι».

Κατὰ χαρακτηριστικὸ τρόπο – γιὰ νὰ περάσουμε σὲ ἕνα ἄλλο παράδειγμα, ἕνα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦν ἐλάσσονες ἑταίρους – ὁ Ἀδαμάντιος Καζακόπουλος πού, ὡς Ἀντιεισαγγελέας Πρωτοδικῶν ὑπῆρξε μέλος τοῦ πρώτου Τμήματος τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας στὸ Ναύπλιο, μὲ πρόεδρο τὸν Ἰωάννη Μεταξᾶ (**Ι.Ε.Ε.Ε, Ἀρχ. Ε.Ε, Φάκ.** "*Υπομνήματα δικαιολογητικῶν ἐσόδων 1895 καὶ 1896*" – μηνιαῖες συνδρομὲς Ἀδαμαντίου Καζακόπουλου), οὔτε ἀναφέρει τὰ περὶ συμμετοχῆς του στὴν Ἑταιρεία οὔτε ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ κάτι τέτοιο στὸ ἡμερολόγιο τῶν «Σκέψεων» ἢ στὸ «Σημειωματάριόν» του, ὅπου διατυπώνει ὁρισμένες κρίσεις, προβλέψεις, ἐπικρίσεις καὶ γενικώτερες ἀπόψεις γιὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1897 καὶ τὴν πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ θρόνου, ἡ ὁποία ἐχαρακτήριζε ἔντονα τὴν ἀμέσως μετὰ τὴν ἧττα περίοδο. (Ἀδαμάντιος Π. Καζακόπουλος, **Σκέψεις καὶ Σημειωματάριον**, τόμ. Α', 1885-1905, Ἀθήνα, 1996, σσ. 72-78, 194.)

Στὸ χῶρο τῶν ἐν ἐνεργείᾳ πολιτικῶν τὰ παραδείγματα εἶναι πολὺ περισσότερα καὶ γνωστότερα, μὲ πρωτοπόρο, καὶ στὸ θέμα αὐτό, τὸν Δημήτριο Ράλλη, ποὺ ὑποστήριζε μετὰ τὸν πόλεμο ὅτι δὲν εἶχε καμμία σχέση μὲ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία. Τὸ ἴδιο ἰσχυριζόταν, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ δύο ἀκόμη περιπτώσεις, καὶ ὁ Ἄθως Ρωμάνος (βλ. ἐν τούτοις τὰ Πρακτικὰ τῆς Συνεδριάσεως τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας στὶς 2 Ἰουλίου τοῦ 1897, **Ι.Ε.Ε.Ε., Ἀρχ. Ε.Ε, Φάκ.** "*Πρακτικὰ Συνεδριάσεων 1897-1899*"), ἀλλὰ καὶ ὁ Ν. Λεβίδης, ὁ ὁποῖος, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, εἶχε καὶ εἰδικὴ προσωπικὴ συνάντηση στὸ γραφεῖο του, στὸ Ὑπουργεῖο Ναυτικῶν, μὲ τὸν

ἰδιαιτερότητα τῆς συγκεκριμένης ἐθνικιστικῆς ὀργάνωσης. Ἀντιθέτως, ἐκεῖνο ποὺ συστηματικὰ ἐπιχειρήθηκε ἦταν νὰ δοθεῖ ἡ αἴσθηση τῆς συνέχειας μὲ παλαιότερες ἀλυτρωτικὲς κινήσεις καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴ Φιλικὴ Ἑταιρεία.[13] Νὰ συγκαλυφθεῖ δηλαδὴ ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ ὅλα τὰ «ἱστορικὰ» της προηγούμενα: Ἡ μαζική, καθοριστικῆς φύσεως, συμμετοχὴ στὶς τάξεις της, ἐν ἐνεργείᾳ ἀξιωματικῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ.

Οἱ ἔνοπλες δυνάμεις στὰ κοινοβουλευτικὰ καθεστῶτα, πάσης φύσεως, ὁρκίζονται νὰ τηροῦν τὸ σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους τοῦ κράτους. Ἡ διορκία ποὺ προέκυπτε ἀπὸ τὸν μυστικὸ καὶ προφανέστατα ἰσχυρότερο ὅρκο στοὺς σκοποὺς τῆς Ἑταιρείας, συνιστοῦσε σαφῆ ἐκτροπὴ ἀπὸ τὸν κοινοβουλευτισμό. Ἀναγόρευε τὰ ἡγετικὰ στελέχη της, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν ἀξιωματικοί, σὲ ὑπέρτατους κριτὲς τῶν «συμφερόντων τοῦ ἔθνους» καὶ τῆς «φυλῆς».

Ὅλα αὐτά, τὰ τόσο οἰκεῖα ἔκτοτε, περὶ τῆς εἰδικῆς σχέσεως τοῦ στρατοῦ μὲ τὰ «ἐθνικὰ θέματα», κάπου ὁδήγησαν στὴ συγκεκριμένη συγχυρία τοῦ 1894 – 1897. Ὁδήγησαν στὴν ἧττα καὶ τόν, μικρῆς διάρκειας ἔστω, ἐξευτελισμὸ τοῦ ἐθνικιστικοῦ λόγου ἑνὸς ὁρισμένου, βαλκανικοῦ, καὶ εἰδικώτερα ἑλληνικοῦ, τύπου. Τοῦ ἐθνικιστικοῦ λόγου τῆς ἐμμονῆς σὲ «ἱστορικὰ δίκαια», τοῦ λόγου τῆς ἀμετροέπειας, τῆς προτεραιότητας στὴν ἀρχικὴ ἐντύπωση καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν πραγμάτων, τῆς ἀναντιστοιχίας λόγων καὶ πράξεων, τῆς πλήρους ἀπουσίας πνεύματος ἐπαγγελματισμοῦ, ἄρα καὶ εὐθύνης, τῆς (ὀρθῆς) ἐκτίμησης ὅτι ὁ ἐγχώριος ὑπερπατριωτισμὸς ποτὲ δὲν κόστισε τίποτε καὶ σὲ κανέναν χάρις στὴν ἰδιάζουσα ἀνοχὴ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας σὲ αὐτὰ τὰ ζητήματα – τὸ πρόβλημα τελικῶς εἶναι τῆς κοινωνίας καὶ ὄχι τῶν ἐπιδόξων σωτήρων της – καὶ τέλος, τῆς ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς, στὰ ὅρια τῆς θρασυδειλίας, ἐναντίον τοῦ,

---

προεδρεύοντα Β´ Ἀντιπρόεδρο τῆς Ε.Ε. Σπυρίδωνα Λάμπρο, στὶς 7 Ἀπριλίου 1897, δύο εἰκοσιτετράωρα μετὰ τὴν ἔναρξη τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου. (**Ἀρχεῖο Σπυρίδωνος Λάμπρου** (Ἰδιωτικό), Φάκ. 17 "*Ἀλληλογραφία 1888-1901*", ὅπου καὶ ἡ πρόσκληση γιὰ συνάντηση.)

[13] Βλ. ἐνδεικτικά, Ἀλέξανδρος Μαζαράκης-Αἰνιάν, **op.cit.**, σ. 291.

ἄοπλου, «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ»: ἐναντίον ἐκείνων πού κατά καιρούς ἀντιλαμβάνονται μὲ ἐντελῶς διαφορετικό τρόπο, καὶ ἐπιχειροῦν νὰ θέσουν σὲ δημόσιο διάλογο, τὴν πραγματικὴ ὑφὴ τῶν «ἐθνικῶν θεμάτων».

Ὁ ἀπώτερος στόχος, βεβαίως, δὲν ἦταν, οὔτε τότε οὔτε ἀργότερα, οἱ ἐλάχιστοι ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐντάξει κανεὶς στὴν παραπάνω κατηγορία, ἀλλὰ ἡ τρομοκράτηση μιᾶς ἄλλης μερίδας πολιτῶν. Ἑνὸς ὁπωσδήποτε ὄχι πλειοψηφικοῦ ἀλλὰ πολὺ εὐρύτερου, σὲ σχέση μὲ τοὺς πρώτους, κύκλου σκεπτόμενων ἀνθρώπων ποὺ «κινδυνεύουν» παγίως σὲ περιόδους κρίσεων καὶ «ἐθνικῶν» ἐξευτελισμῶν νὰ ὁδηγηθοῦν σὲ παρόμοιους προβληματισμούς. Νὰ ὁδηγηθοῦν δηλαδὴ στὴ σκέψη ὅτι τὰ λεγόμενα «ἐθνικὰ θέματα» — τὰ ὁποῖα πρέπει σαφῶς νὰ ἀντιδιαστέλλονται ἀπὸ τὶς δυσκολίες, τοὺς κινδύνους καὶ τὰ προβλήματα πού, ὅπως κάθε κράτος, ἀντιμετωπίζει ἀρκετὲς φορὲς καὶ ἡ Ἑλλάδα στὶς σχέσεις της μὲ τοὺς γείτονές της (καὶ ἐκεῖνοι μὲ αὐτὴν) καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ συνακόλουθη ὅσο καὶ αὐτονόητη ὑποχρέωση ποὺ ἔχουν οἱ πολῖτες νὰ ὑποστηρίζουν τὴ χώρα τους σὲ ὅλες τὶς νόμιμες διεκδικήσεις της ἢ στὴν ἀπόκρουση ἐξωτερικῶν ἐπιθέσεων — ὅταν ἀκριβῶς ὁρίζονται μὲ αὐτὸν τὸν εἰδικὸ τρόπο, ὡς «ἐθνικὰ θέματα», καὶ ὄχι μὲ τὸ πραγματικό τους ὄνομα, ποὺ εἶναι προβλήματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ ἄμυνας, τότε δὲν «καταλήγουν δυστυχῶς νὰ εἶναι», ἀλλὰ εἶναι, ἐξ ὁρισμοῦ, ζητήματα ἐσωτερικῆς, πρωτίστως, πολιτικῆς, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ διεκδίκηση ἢ τὴ διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

Ἀπὸ αὐτὴν λοιπὸν τὴ συνάφεια τῆς ἐθνικιστικῆς ρητορείας, τῆς καταγγελίας τῶν «ἀδικιῶν» ποὺ ὑφίσταται ἀπὸ ὅλους, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὶς «Μεγάλες Δυνάμεις», ἡ κάπως εἰδικῶν προδιαγραφῶν καὶ ὅλως ἐξαιρετικῶν «ἱστορικῶν δικαιωμάτων» ἑλληνικὴ «φυλή», τῆς τρομοκράτησης κάθε σωφρονέστερης φωνῆς διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ της ὡς μειοδοτικῆς ἤ, εὐγενέστερα, ἐνδοτικῆς, καὶ τῆς ὑποταγῆς ἐν τέλει τῶν ἐφημερίδων καὶ τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, λόγῳ τοῦ (ὄντως) ὑψηλοῦ πολιτικοῦ κόστους ποὺ θὰ εἶχε ἡ τυχὸν ἀνάπτυξη ἑνὸς ἀντίπαλου πολιτικοῦ λόγου, ἀπὸ τὴ συνάφεια ὅλων αὐτῶν τῶν πραγμάτων μὲ τὸν τυχοδιωκτισμὸ καὶ τὴν ἀνοησία, τὴν ἄκρα ἀνικανότητα, τὸ ὀργανωτικὸ χάος καὶ τὴν ἧττα (μιὰ συνάφεια μακρᾶς διαρκείας ποὺ συστηματικὰ συσκοτίζεται ὅταν λείπει τὸ ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ἀνάδειξή

της στοιχεῖο τῆς πραγματικῆς πολεμικῆς ἀναμέτρησης καὶ τῆς ἥττας, μία συνάφεια μονίμως παροῦσα ποὺ τὴ φώτισε αἰφνιδίως σὲ ἐκείνη τὴ συγκυρία ὁ ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος), ἀπὸ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ συνάφεια ἔπρεπε πάσῃ θυσίᾳ νὰ ἀπομακρυνθεῖ καὶ νὰ σωθεῖ, δηλαδὴ νὰ ἀποσυσχετισθεῖ, ὁ ἑλληνικὸς στρατός: Ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους χώρους παραγωγῆς τοῦ περὶ «ἐθνικῶν θεμάτων» λόγου. Μὲ τὶς διαδικασίες ποὺ προαναφέραμε, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν μόνιμη ἀπειλὴ γιὰ τοὺς κοινοβουλευτικοὺς θεσμούς. Ἕνας χῶρος τοῦ ὁποίου τὰ στελέχη εἶχαν ἄμεσο συμφέρον, ὄχι μόνο ψυχολογικὸ ἀλλὰ καὶ ὑλικό, ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τῆς νοοτροπίας τοῦ avant tous l armée.[14]

Τὴν ἀποσυσχέτιση αὐτή, ἄλλοτε ἐνσυνείδητη καὶ ἄλλοτε ὄχι, τὴν ἀπαιτοῦσαν καὶ τὴν ἀπαιτοῦν οἱ γνωστὲς εὐαισθησίες τῆς κοινῆς γνώμης γιὰ τὰ λεγόμενα «ἐθνικὰ θέματα». Δὲν εἶναι περίεργο συνεπῶς τὸ ὅτι ὁ εἰδικὸς ρόλος τῶν στρατιωτικῶν στὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία δὲν ὑπῆρξε ποτὲ προσφιλὲς ζήτημα πρὸς διερεύνηση ἢ τὸ ὅτι ἡ ἀνάδειξη αὐτοῦ τοῦ ρόλου ἐπὶ τῇ βάσει συγκεκριμένων στοιχείων, ἐξακολουθεῖ νὰ μὴν ἀποτελεῖ δημοφιλὲς ἀκρόαμα.

Ἐξαιρετικὰ ἀντιδημοφιλεῖς, ἐπίσης, γιὰ παρεμφερεῖς ἢ παράλληλους λόγους, ἦταν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν οἱ ἀναφορὲς στίς, ἐλάχιστες ἄλλωστε, διασωθεῖσες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐντὸς τῆς Ἑταιρείας δράση γνωστῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει καμμία ἀπολύτως νύξη ἢ πληροφορία, ἄμεση ἢ ἔμμεση, ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐνδιαφερομένους καταρχάς, γιὰ τὸ λεπτὸν ζήτημα τῆς συγκατοίκησής τους μὲ στρατιωτικοὺς σὲ ἕνα Διοικητικὸ Συμβούλιο, τὸ ὁποῖο (ἀπὸ ὅποια σκοπιὰ καὶ ἐὰν ἐξετάσει κανεὶς τὰ πράγματα) διαδραμάτισε ἀποφασιστικὸ ρόλο στὶς ἐξελίξεις ποὺ ὁδήγησαν στὸν «ἀτυχῆ» πόλεμο τοῦ 1897. Λαμπροὶ καὶ καταξιωμένοι ἐπιστήμονες, ὁ καθένας στὸν κλάδο του, θὰ πρέπει ἐν τούτοις νὰ ἐγνώριζαν πολὺ καλά, χωρὶς νὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ καταφύγουν στὴ βοήθεια κάποιων ἀπὸ τοὺς συναδέλφους τους τῆς Νομικῆς Σχολῆς, τί ἐσήμαινε ἡ συμμετοχή τους στὸ καθοδηγητικὸ ὄργανο

---

[14] Βλ. τὴν ἀγόρευση τοῦ Βασιλικοῦ Ἐπιτρόπου, συνταγματάρχη Χ. Σοφιανοῦ, στὴ δίκη τῶν ἀξιωματικῶν γιὰ τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῶν γραφείων τῆς *Ἀκροπόλεως*, Καιροί, 24 Σεπτεμβρίου 1894.

μίας μυστικῆς ὀργανώσεως, στὴν ὁποία μετεῖχαν, ἔχοντας διαπράξει τὸ σοβαρώτερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἀδικήματα γιὰ τὰ στελέχη τῶν ἐνόπλων δυνάμεων ὁποιουδήποτε κοινοβουλευτικοῦ καθεστῶτος — τὸ ἀδίκημα τῆς *διορκίας* — τὰ δύο τρίτα τῶν ἐν ἐνεργείᾳ ἀξιωματικῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ.[15]

[15] Ὁ Θεόδωρος Βελλιανίτης, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μέλος καὶ τῶν δύο Ἐξεταστικῶν Ἐπιτροπῶν τῆς Βουλῆς γιὰ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ τὰ αἴτια τῆς ἥττας στὸν πόλεμο τοῦ 1897, κατέθεσε ὅτι στὴν πανίσχυρη μυστικὴ ὀργάνωση καὶ τὴν «Ἀόρατη Ἀρχή» της εἶχαν ὁρκισθεῖ πίστη «ὀκτακόσιοι καὶ πλέον» ἀξιωματικοί. (**Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίασις 20ης Μαρτίου 1902, σ. 794.) Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἀντιπροσώπευε ἀκριβῶς τὰ δύο τρίτα τῶν μαχίμων ἀξιωματικῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1890. (Θάνος Βερέμης, **Οἱ Ἐπεμβάσεις...op.cit.**, σ. 103. Πίνακας ΙΙ. Βλ. ἐπίσης καὶ Γεροζήσης, **op.cit.**, τ. Α΄, σσ. 216-7.) Ἀλλὰ καὶ ὁ Henri Turot, ὁ γάλλος ἀνταποκριτὴς τοῦ περιοδικοῦ **La Tour du Monde**, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτη στὶς ἀρχὲς τοῦ 1897 γιὰ τρεῖς μῆνες, τὸ ἴδιο ποσοστὸ συμμετοχῆς στὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν μαχίμων ἀξιωματικῶν, ἀναφέρει: Δύο τρίτα. (Henri Turot, **Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς Πόλεμος τοῦ 1897**, Ἀθήνα (Ἁρμὸς) 1981, σ. 121. Γαλλικὴ ἔκδοση, Paris (Hachette) 1898.)

5
Ο ΑΝΤΙΣΛΑΒΙΣΜΟΣ

5.1. Τὸ πλαίσιο τῆς Μεγάλης Ἰδέας

Τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ μείζονος σημασίας ζητήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, ἕνα ζήτημα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχουν πλέον ἀμφιβολίες ἢ ἐπιφυλάξεις, εἶναι τὸ ὅτι ἡ – στρατιωτικὴ κατὰ βάσιν – ἐθνικιστικὴ αὐτὴ ὀργάνωση ὑπῆρξε κατὰ προτεραιότητα, καὶ ἐκ κατασκευῆς θὰ μποροῦσε νὰ προστεθεῖ, ἀντισλαβική. (Ὅπως καὶ ὁ «Ἑλληνισμός», ποὺ εἶχε ἱδρυθεῖ δύο χρόνια νωρίτερα, τὸ Νοέμβριο τοῦ 1892, ὡς σωματεῖο ὅμως. Μὲ ἐγκεχριμένο καταστατικὸ καὶ νόμιμη πολιτικὴ δράση).[1] Συνέβαινε καὶ αὐτὸ γιὰ πρώτη φορὰ στὸ χῶρο τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ.

Μέχρι τότε, καὶ παρὰ τὸν ἀπολύτως ἡγετικὸ ρόλο, (συνοδευόμενο βεβαίως ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἐδαφικὰ ὀφέλη), ποὺ ἀνέθεταν τὰ διάφορα πατριωτικὰ κομιτᾶτα τῶν προηγουμένων δεκαετιῶν στὸ «ἑλληνικό», ὅπως τὸ καθόριζε ἡ Ἀθήνα, στοιχεῖο τῆς Βαλκανικῆς – πράγματα διόλου αὐτονόητα γιὰ τὰ ἄλλα ἐνδιαφερόμενα μέρη – ἡ διάσταση τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας, μὲ ὅλα τὰ προβλήματά της, ἀποτελοῦσε μόνιμο συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ προγράμματος ὅλων τῶν ἀλυτρωτικῶν συλλόγων, σωματείων, κινήσεων ἢ ὀργανώσεων.[2]

---

[1] Βλ. σσ. 25-6, σημ. 6 καὶ 7. Τὴ διαφορὰ αὐτὴ ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, λίγους μῆνες μάλιστα μετὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, δὲν παρέλειψε βεβαίως νὰ τὴν ὑπογραμμίσει ὁ πρόεδρός του Νεοκλῆς Καζάζης, στὴ Γενικὴ Συνεδρία τοῦ «Ἑλληνισμοῦ» τῆς 27 Δεκεμβρίου 1897. «Ἡ πολιτικὴ δρᾶσις τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας», διευκρίνισε, «ὑπῆρξεν ἀείποτε παράλληλος τῇ ἐπισήμῳ πολιτικῇ τῆς κυβερνήσεως». (Περ. **Ἑλληνισμός**, τεῦχ. 1, Ἰανουάριος 1898, σσ. 10-17.)

[2] Ὅπως συνέβαινε, παραδείγματος χάριν, μὲ τὸν «Ἐθνικὸ Δεσμὸ» καὶ τὸ μυστικὸ τμῆμα του, τὸ «Κομιτᾶτον Ἐθνικῆς Σωτηρίας» (**Ι.Ε.Ε.Ε.**, "*Πρακτικά*"... **op.cit.**, καὶ Γ. Φιλάρετος, **Σημειώσεις... op.cit.**, σσ. 73-4) ἢ μὲ τὴν Ἑταιρεία τῆς «Δημοκρατικῆς Ἀνατολικῆς Ὁμοσπονδίας» καὶ τὸ Σύλλογο «Ρήγας» (Ἐρασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, **Παναγιώτης**

Ἐὰν θέλουμε δὲ νὰ ἀκριβολογοῦμε, δὲν θὰ πρέπει κανονικὰ νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴν ἔκφραση «Μεγάλη Ἰδέα», ὡς γενικὸ ἰσοδύναμο τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, ἔξω ἀπὸ αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο πλαίσιο. Τὸ πλαίσιο ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τὶς ποικίλες μορφὲς καὶ φάσεις τοῦ ἀγῶνα τοῦ χριστιανικοῦ Γένους τῶν Βαλκανίων (Rum Millet), ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας.

Ὅταν ὁ Ὀδυσσέας Ἰάλεμος, δημοσιογράφος μὲ σημαντικὴ πολιτικὴ δραστηριότητα ἀπὸ τὰ μέσα ἤδη τοῦ 19ου αἰῶνα, ζητεῖ, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1860, ἀκόμη καὶ τὴν ποινικὴ δίωξη «τῶν ὑπὲρ τῆς Μεγάλης Ἰδέας ἐνεργούντων», καὶ τάσσεται ὑπὲρ τῆς συνεργασίας μὲ τὴν Πύλη ἐν ὄψει τοῦ διαφαινομένου, ἀπὸ τότε, σλαβικοῦ ἀνταγωνισμοῦ στὰ Βαλκάνια,[3] δὲν ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτὸν οὔτε ἀλλάζει ἀπόψεις δραστηριοποιούμενος ὡς στέλεχος, καὶ μάλιστα σημαῖνον, τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας τρεῖς δεκαετίες ἀργότερα. Μᾶλλον ἐμεῖς δὲν προσέχουμε ἀρκετὰ ὅταν ἐντάσσουμε συλλήβδην στὴ Μεγάλη Ἰδέα τὴν ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Ὄθωνα, παραδείγματος χάριν, τὴ δράση τῶν ἑλληνικῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων στὴ Μαγνησία τὸ 1878, καὶ τὸν *Μακεδονικὸ Ἀγῶνα* τοῦ – «σιχαίνομαι τοὺς Σλαύους»[4] – Ἴωνα Δραγούμη.

Πανᾶς (1832-1896): Ἕνας ριζοσπάστης ρομαντικός, Ἀθήνα, (Ἐπικαιρότητα) 1987, σσ. 85-110), γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὰ χρονικὰ ἐγγύτερα πρὸς τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία παραδείγματα.

[3] Βλ. Ἀντώνης Λιάκος, **Ἡ ἰταλικὴ ἑνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα, 1859-1862**, Ἀθήνα (Θεμέλιο) 1985, σσ. 209-210.

Ἕνας ἄλλος ὀπαδὸς τῆς συνεργασίας μὲ τὴν Πύλη ἦταν ὁ δραστήριος γιατρὸς καὶ (μέτριος) λογοτέχνης ἀπὸ τὴ Θήβα, Λουκᾶς Μπέλλος, (ὁ πρῶτος μὴ στρατιωτικὸς ποὺ ἔγινε μέλος τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας (βλ. σσ. 37-8, σημ. 10), ὁ ὁποῖος «εἶχε συλλάβει τὸ σχέδιον ἡ Ἑλλὰς νὰ δώσῃ τὸν στόλον καὶ ἡ Τουρκία τὸν στρατὸν» καὶ νὰ συγκυριαρχήσουν στὴν Ἀνατολή. (Τ. Λάππας, **op.cit.**, σ. 17.) «Ὁ Πανσλαυϊσμὸς» – ἔγραφε στὶς 3 Δεκεμβρίου 1874, στὴν ἐφημερίδα **Βοιωτία** ποὺ ἐξέδιδε (1874-1877) – «εἶναι ὁ ἀσπονδότερος τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἐν γένει πολέμιος καὶ ὁ μέγιστος καὶ ἐπικινδυνωδέστερος σκόπελος, ἀφ' οὗ δέον νὰ προφυλαττώμεθα, ἄγρυπνον τὸν νοῦν πρὸς τὸν ἐπικρεμάμενον κίνδυνον τηροῦντες». (Βλ. Α. Μπέλλου -Θρεψιάδη, **op.cit.**, σ. 79.)

5.2. Προγραμματικὸς ἀντιβουλγαρισμὸς χωρὶς πρακτικὸ ἀντίκρυσμα

Ὁ νέος αὐτὸς προσανατολισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ – ὁ κατὰ προτεραιότητα ἀντισλαβικός –, τὸν ὁποῖον ἐξέφραζε τόσο ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία ὅσο καὶ ὁ «Ἑλληνισμός»,[5] ὑπῆρξε προγραμματικὸς στόχος σχετιζόμενος κατὰ τρόπο ἄμεσο μὲ τὸ βουλγαρικὸ σχί-

[4] Ἴων Δραγούμης, **Τὸ Μονοπάτι**, Ἀλεξάνδρεια (Νέα Ζωή) 1925 (ἐπιμ. Φίλιππος Σ. Δραγούμης), σ. 49.

[5] Ὁ Νικόστρατος Καλομενόπουλος, στὸν ὁποῖο, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς μαρτυρίες, ἀνῆκε ἡ ἰδέα τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ ἐν ἐνεργείᾳ ἀξωματικούς, ἀφιερώνει τὸ βιβλίο του **Κρητικά, ἤτοι τοπογραφία καὶ ὁδοιπορικὰ τῆς νήσου Κρήτης**, Ἀθῆναι (Σ.Κ. Βλαστὸς) 1894, 360σσ., *«Τῇ ὑπὲρ τῆς διασώσεως τοῦ Ἐθνικοῦ Φρονήματος πολλαπλῶς ἐργαζομένῃ Ἑταιρείᾳ 'ὁ Ἑλληνισμός'»*.

Γιὰ τὶς συνεχεῖς ἐπαφὲς τῶν ἀξιωματικῶν μὲ τὴν Ἑταιρεία «Ἑλληνισμὸς» κατὰ τὴν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς *Ἀκροπόλεως* περίοδο, βλ. σ. 26, σημ. 7. Νὰ προσθέσουμε ἐδῶ ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸ *Ἄστυ* (3 Σεπτεμβρίου 1894), στὰ γραφεῖα τῆς Ἑταιρείας στὴν ὁδὸ Αἰόλου, οἱ ἀξιωματικοὶ μελετοῦσαν στοιχεῖα, φακέλλους, στατιστικὲς καὶ ἔγγραφα γιὰ τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Ἡ συγκέντρωση, ἡ μελέτη καὶ ἡ δημοσίευση τέτοιων στοιχείων ἀποτελοῦσε τὸ καθιερωμένο, στὸ χῶρο τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ, προπαρασκευαστικὸ στάδιο κάποιας μελλοντικῆς, καὶ πάντοτε ἀσαφοῦς, ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες καὶ τὶς ὑλικές της προϋποθέσεις, στρατιωτικῆς ἐνέργειας γιὰ τὴν «ἀπελευθέρωσιν τῶν δούλων Ἑλλήνων». Τὸ γενικὸ σενάριο προέβλεπε ad hoc ἀνταρτικὲς ὁμάδες ποὺ θὰ εἰσέβαλλαν στὴν Ἤπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία (ἢ ἀργότερα, τὴ Μακεδονία) καὶ «σπάσιμο» τῶν συνόρων, ἀμέσως μετά, ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ τὴν «κατάλληλη» στιγμή, κατὰ τὴ διάρκεια κάποιας ἀπὸ τὶς ἐπαναλαμβανόμενες κρίσεις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ παραδείγματα συγκέντρωσης, ταξινόμησης κατὰ περιοχὲς καὶ μελέτης στοιχείων «διὰ τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον» [τὰ Βαλκάνια] – συγκέντρωσης ποὺ κάθε πρωτοεμφανιζόμενη ἀλυτρωτικὴ ὀργάνωση φαίνεται ὅτι τὴν ἄρχιζε ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὡς ἕνα εἶδος ἐργασιοθεραπείας, πιθανόν, γιὰ τὰ ἡγετικὰ στελέχη της – θὰ ἀναφέρουμε, ἀντὶ γιὰ κάποια πα-

σμα καὶ τὴν κρίση τοῦ 1875-1878, καὶ ὄχι προϊὸν κάποιας ἰδιαίτερης ὄξυνσης στὶς σχέσεις 'Αθηνῶν καὶ Σόφιας κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ περασμένου αἰῶνα. 'Αντιθέτως, ὁ βουλγαρικὸς τύπος ἦταν γεμάτος φλογερὰ ἄρθρα ὑπὲρ τοῦ ἀγώνα τῶν Κρητῶν τὸ 1896 καὶ τὸ 1897, ἐνῶ πολλοὶ ἦταν οἱ βούλγαροι ἐθελοντὲς καὶ ἐθελόντριες, γιατροὶ καὶ νοσοκόμες, κατὰ πλειοψηφία, ποὺ ἔσπευσαν νὰ συνδράμουν τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ ὅταν ἄρχισε ὁ ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος.[6]

λαιότερα, τὸ παράδειγμα τῆς, πλησιέστερης χρονικὰ πρὸς τὴν 'Εθνικὴ 'Εταιρεία, ὀργάνωσης «'Εθνικὸς Δεσμός». (Βλ. **Ι.Ε.Ε.Ε.**, *"Πρακτικὰ Συνεδριάσεων τοῦ 'Εθνικοῦ Δεσμοῦ, 1880-1881"* δωρεὰ Γ. Φιλάρετου. Βλ. ἐπίσης Γεώργιος Φιλάρετος, **Σημειώσεις..., op.cit.** σσ. 73-76.) 'Αλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν 'Εθνικὴ 'Εταιρεία – μετὰ τὴν ἧττα τοῦ 1897 – θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ἐντάξουμε σὲ αὐτὰ τὰ παραδείγματα, ἐὰν εἶχε γίνει δεκτὴ ἡ πρόταση μετατροπῆς της σὲ νόμιμο σωματεῖο μὲ κύριο ἔργο «τὴν διὰ δημοσιευμάτων προαγωγὴν παρὰ τῷ λαῷ γνώσεων ἐθνολογικῶν τῶν ὁμόρων τῷ 'Ελληνισμῷ χωρῶν». (**Ι.Ε.Ε.Ε.**, 'Αρχ. **Ε.Ε**, Φάκ. *"Πρακτικὰ Συνεδριάσεων 1897-1899"*, Συνεδρίασις 26ης Φεβρουαρίου, 28ης Φεβρουαρίου καὶ 11ης Μαρτίου 1898.)

Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν – μόνο ὑποθέσεις εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπώσει κανεὶς ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα – ἀπὸ τὶς ἐπαφὲς τοῦ Αὐγούστου/Σεπτεμβρίου τοῦ 1894 τῶν, δραστηριοποιηθέντων λόγῳ τῆς ἐπικείμενης δίκης, κατωτέρων ἀξιωματικῶν μὲ τοὺς καθηγητὲς καὶ τὰ ἄλλα διακεκριμένα στελέχη τοῦ «'Ελληνισμοῦ», νὰ προέκυψε ἡ ἀνάγκη δημιουργίας δικῆς τους, ἀμιγῶς στρατιωτικῆς, συνωμοτικῆς ὀργανώσεως, ἐφόσον, κατὰ τὴν **Ἔκθεσιν τῶν Πεπραγμένων ὑπὸ τῆς 'Εθνικῆς 'Εταιρείας** (σ. 5), τὸ πρόβλημα γιὰ τὸν Ν. Καλομενόπουλο, ποὺ εἶχε τότε τὴν ἀρχικὴ ἰδέα, δὲν ἦταν οἱ σκοποί, μὲ τοὺς ὁποίους ὅλοι συμφωνοῦσαν, ἀλλὰ οἱ «ἀποφασισμένοι συνεργάται». Ὅταν ἀργότερα ἡ 'Εταιρεία τῶν στρατιωτικῶν, ὡς διακριτὴ πλέον καὶ διοένα καὶ περισσότερο ἀνταγωνιστικὴ ὀργάνωση πρὸς ἐκείνη τῆς ὁδοῦ Αἰόλου, χρειάστηκε τὴ συνδρομὴ «ἐπιλέκτων πολιτῶν», ἰδίως γνωστῶν γιὰ τὴν ἐνασχόλησή τους μὲ τὰ «ἐθνικὰ θέματα» καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, ὅπως ὁ Ν. Καζάζης καὶ ὁ Π. Καρολίδης τοῦ «'Ελληνισμοῦ», κατέληξε, ἴσως – νὰ ἐπαναλάβουμε ὅτι πρόκειται ἁπλῶς γιὰ ὑπόθεση –, νὰ ἀπευθυνθεῖ στὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο καὶ τὸν κύκλο του, λόγῳ τῆς παλαιᾶς, καὶ ἀπολύτως ἀμοιβαίας, ἀντιπάθειάς του πρὸς τὸν Π. Καρολίδη.

Ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ δεῖγμα αὐτοῦ τοῦ κλίματος ἀποτελεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ διαθέσεις τῶν μελῶν τῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας ποὺ εἰσέβαλαν στὴ Μακεδονία τὸ καλο-

---

[6] Nadija Danova, " Sur le problème des rapports bulgaro-grecs pendant le dernier guart du XIXe s.", **Studia Balkanica** (Sofia), v. 12 (1976), σσ. 94-138 (στὰ βουλγαρικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη). Adolfo Rossi, **Alla Guerra Greco-Turca, Aprile-Maggio 1897: Impressioni ed istantance di un corrispondente,** Firenze, (Bemporad) 1897, σσ. 96-8. **Ἀτλαντίς** (Νέα Ὑόρκη), 19 Μαρτίου 1897. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐφημερίδα **Σφαῖρα** τοῦ Πειραιῶς (13 Μαρτίου 1897), ὅπου προβάλλεται ἡ πιθανότητα ἑλληνοβουλγαρικῆς συνεργασίας στὸν ἐπερχόμενο πόλεμο.

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο, τὸ Μάρτιο τοῦ 1897, ὁ ταγματάρχης Π. Δαγκλῆς ἀνακοίνωσε στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας ὅτι ὁ ἀνταποκριτὴς τῶν Times στὰ Βαλκάνια, James Bourchier, προθυμοποιήθηκε νὰ μεσολαβήσει μεταξὺ Σόφιας καὶ Ἀθηνῶν γιὰ τὸ σχηματισμὸ κοινοῦ μετώπου ἐναντίον τῆς Πύλης. Ἡ Βουλγαρία, ὑποστήριζε ὁ ἄγγλος δημοσιογράφος ποὺ θὰ διαδραματίσει ἀργότερα σημαντικὸ ρόλο στὴ συγκρότηση τῆς Βαλκανικῆς Συμμαχίας τοῦ 1912, ἦταν ἀποφασισμένη νὰ πολεμήσει γιὰ τὴν κατάλυση τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὰ Βαλκάνια, καὶ δὲν θὰ ζητοῦσε, ὡς ἀντάλλαγμα, τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ βόρειο τμῆμα τῆς Μακεδονίας καὶ ἕνα μέρος τῆς Θράκης. (Δαγκλῆς, **op.cit.**, τ. Α', σσ. 140-1.)

Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, μετὰ τὴν ἧττα, ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία ἐκτιμοῦσε ὅτι ὑπῆρχε περιθώριο συνεννοήσεως μὲ τὴ βουλγαρικὴ κυβέρνηση γιὰ τὸ ζήτημα τῆς Μακεδονίας, μέσῳ τῆς βουλγαρικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα, διότι «τὰ μακεδονικὰ χομιτᾶτα λειτουργοῦν τῇ ἀνοχῇ τῆς βουλγαρικῆς κυβερνήσεως ἀλλὰ δὲν ἀντιπροσωπεύουν τὰς ἀπόψεις της». Τόσο ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, ὅσο καὶ ὁ μακεδόνας Σύμβουλος Ἰωάννης Δέλιος, ὑπενθύμισαν στὰ μέλη τῆς Ἀόρατης Ἀρχῆς ὅτι, κατὰ τὸ παρελθόν, ὅλες οἱ προσπάθειες συνεργασίας ναυάγησαν λόγῳ τῶν ὑπερβολικῶν, τελικῶς, ἀξιώσεων τῆς Σόφιας. Καὶ οἱ δύο ὡστόσο συντάχθηκαν μὲ τὴν ἀπόφαση νὰ συνεχιστοῦν οἱ ἐπαφὲς μὲ τὸν Πρέσβυ κ. Δημητρώφ. (**Ι.Ε.Ε.Ε.**, **Ἀρχ. Ε.Ε.**, **Φάκ.** ***"Πρακτικὰ Συνεδριάσεων 1897-1899"***, Συνεδρίασις 21ης Ἰανουαρίου 1899.)

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, σταθερὰ ἀντιβουλγαρικὲς ἀπόψεις φαίνεται νὰ ἐξέφραζε, μεταξὺ ἄλλων ἀσφαλῶς τοὺς ὁποίους ὅμως δὲν γνωρίζουμε, καὶ ὁ πρῶτος πολίτης μέλος τῆς Ἑταιρείας, ὁ ἰατρὸς Λουκᾶς Μπέλλος, ποὺ προειδοποιοῦσε, τὸ 1902 – πρὶν δηλαδὴ ἀπὸ τὴ νέα ὄξυνση τοῦ Μακεδονι-

καίρι τοῦ 1896, δὲν ἦταν ἀντιβουλγαρικὲς οὔτε, γενικώτερα, ἀντισλαβικές. Ὅπως τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ εἰδικοῦ ἀπεσταλμένου τῆς ἐφημερίδας *Ἄστυ*, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε λίγους μῆνες ἀργότερα.[7] Τοὺς ἀτάκτους τῆς Ἑταιρείας, μπορεῖ ἡ «Ἀόρατη Ἀρχή» της νὰ τοὺς προόριζε νὰ λειτουργήσουν «ὡς ἔνοπλος διαδήλωσις κατὰ τῶν βουλγάρων ἐπιδρομέων νεμομένων δικαιώματα ἑλληνικά»,[8] ἀλλά στὶς λεπτομερέστατες, ἐπὶ καθημερινῆς σχεδὸν βάσεως, περιγραφὲς τῆς δράσης τους, ποὺ παραθέτει ὁ ἀνταποκριτὴς τῆς ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδος (πορεῖες, διανυκτερεύσεις, συγκέντρωση πληροφοριῶν καὶ ἔνοπλες συγκρούσεις), ὁ ἀντίπαλος εἶναι πάντοτε κάποιες τουρκικὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις, κρατικὲς ἢ παρακρατικές.

κοῦ –, ὅτι «κινδυνεύομεν νὰ ὑποσκελισθῶμεν ὑπὸ χθεσινῶν, ἄνευ ἱστορίας καὶ παρελθόντος, βαρβάρων φυλῶν», καὶ ἐχαρακτήριζε τοὺς βουλγάρους «λαὸν ἄγριον καὶ ἐκ κληρονομικότητος καὶ φύσεως κακοῦργον». (**Γεννάδειος Βιβλιοθήκη/Ἀρχεῖο Λουκᾶ Μπέλλου, Φάκ.** 5 *"Βουλευτικὰ-πολιτικὰ χειρόγραφα"*, «Σχέδιον ἀγορεύσεως περὶ Πολιτεύματος καὶ Συντάγματος, 1902».)

7 **Ἡ Ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας. Ὑπὸ τοῦ εἰδικοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ "Ἄστεως"**, ἐν Ἀθήναις ("Ἄστυ) 1896, 126σσ. Βλ. ἐπίσης τὴν ἀφήγηση τοῦ ὑπαρχηγοῦ τοῦ σώματος Βελούλα, τοῦ Τάσσιου «Χατζηγομάρα» ἢ Βούλγαρη, στὴν **Ἀκρόπολι** (3 Ἰανουαρίου 1897), τὰ «ἀπομνημονεύματα», ὅπως χαρακτηρίζονται, (**Ἀκρόπολις**, 10, 13, καὶ 14 Ἰουνίου 1897) τῆς μακεδονικῆς δράσεως τοῦ κάθε ἄλλο παρὰ ἀνεπίληπτου ὁπλαρχηγοῦ Καρβέλα – τὸν κατήγγειλε ἀπὸ τὰ Τρίκαλλα, μὲ ἔγγραφό του πρὸς τὴν «Ἀόρατη Ἀρχὴ» στὴν Ἀθήνα, ὁ πρόεδρος τοῦ Δ.Σ. τῶν ἐκεῖ Τμημάτων τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, γιὰ κατάχρηση χρημάτων καὶ γιὰ «ἀπόπειρα σεξουαλικῆς κακοποιήσεως» ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἀντάρτες του (Λυριτζῆς, **op.cit.** σσ. 271-5) –, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναφορὰ ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα **Σφαῖρα** τοῦ Πειραιῶς (17 Μαρτίου 1897) στὶς συγκρούσεις στὶς ὁποῖες ἔλαβε μέρος ἕνας ἄλλος ὁπλαρχηγὸς τῆς Ἑταιρείας, ποὺ ἔδρασε τὴν ἴδια περίοδο στὴ Μακεδονία, ὁ Ἀλέξανδρος Τάχης.

8 **Ἡ Ἐπανάστασις..., op.cit.**, σσ. 3-4. Βλ. καὶ τὶς ὁδηγίες τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας στὸν Καρβέλα γιὰ «ἐνέργειες ἐναντίον τῶν Βουλγάρων». (**Ἀκρόπολις**, 10 Ἰανουαρίου 1897.)

Οἱ μόνοι «Βούλγαροι» ποὺ ἐμφανίζονται, σπανίως, στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου, ἀνήκουν σὲ ἐκείνους ποὺ προμήθευαν σφάγια καὶ ζωοτροφὲς – κανονικά, χωρὶς προβλήματα καὶ πάντοτε ἐπὶ πληρωμῇ – στὰ σώματα τῶν ἑλλήνων ἀνταρτῶν.[9]

Ὁ δημόσιος ἀντισλαβικὸς λόγος τῆς Ἑταιρείας πάντως ὑπῆρξε γενικὰ ὑποτονικός, πρᾶγμα ἐξαιρετικὰ περίεργο ἐκ πρώτης ὄψεως, καὶ σχεδὸν ἀδιόρατος κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τοῦ πολέμου. Κατὰ τὴν περίοδο δηλαδὴ τῶν φιλελληνικῶν κινητοποιήσεων στὴν Ἰταλία καὶ τὶς ἄλλες, δυτικοευρωπαϊκὲς κυρίως, χῶρες.

Ἡ ἐξήγηση δὲν εἶναι δύσκολη. Ὁ κατὰ προτεραιότητα ἀντισλαβικὸς προσανατολισμὸς τῆς νέας πανστρατιᾶς «ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ Ἔθνους», τὴν ὁποία ἐπροπαγάνδιζε ἡ Ἑταιρεία, θὰ συνιστοῦσε ἐντελῶς ἀψυχολόγητη ἢ καὶ ἀκατανόητη ἐνέργεια. Μετὰ τὶς σφαγὲς τῶν Ἀρμενίων, κοινὴ ἦταν ἡ ἐλπίδα ὅτι θὰ ἄνοιγε καὶ πάλι τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα, ὁπότε, μὲ τὴ συμπαράσταση τῆς «φιλελεύθερης Εὐρώπης», ἡ μικρὴ ἀλλὰ «ἑτοιμοπόλεμη» Ἑλλάδα θὰ μποροῦσε νὰ κάνει ἕνα ἀκόμη βῆμα – παρόμοια βήματα, ἐπιτυχῆ ἢ ἀνεπιτυχῆ, εἶχαν ἐπιχειρηθεῖ σὲ κάθε προηγούμενη κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα – γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση περιοχῶν τοῦ «ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ» ἀπὸ τὸν «Ὀθωμανικὸ ζυγό». Ἡ ἐπανάσταση τῆς Κρήτης σὲ αὐτὴ ἀκριβῶς τὴ λογικὴ συνάφεια ἀνῆκε, ὅπως καὶ ὁ ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος ποὺ ἀκολούθησε. Ἡ αἴσθηση τοῦ «σλαβικοῦ κινδύνου» ὑπῆρχε ἀσφαλῶς στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ὡς ρεῦμα, ὑποδόριο συνήθως, ἐναλλασσόμενης ἔντασης, τὸ ὁποῖο παρακολουθοῦσε τὶς ὀξύνσεις ποὺ προέκυπταν ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας στὴ Μακεδονία,[10] ἀλλὰ τὸ ρεῦμα αὐτό, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, δὲν ἦταν οὔτε κυρίαρχο, οὔτε κὰν ἰσχυρὸ στὴ συγκεκριμένη συγκυρία τοῦ τέλους τῆς δεκαετίας τοῦ 1890.

---

[9] **Ἡ Ἐπανάστασις..., op.cit.**, σσ. 23, 27-8, 31, 32, 38-9, 46-48, 51, 63, κ.ο.κ.

[10] Βλ. παρακάτω, σσ. 197-8.

Πλήρως ἀκατανόητη, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ἠθελημένα βλαπτική («προβοκατορική» εἶναι ἡ κατάλληλη διατύπωση, ἄλλὰ ὁ ὅρος δὲν εἶχε ἀκόμη εἰσαχθεῖ στὸ πολιτικὸ λεξιλόγιο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς), θὰ ἦταν ἡ προβολὴ τῶν ἀντισλαβικῶν στόχων τῆς 'Εταιρείας στὴ φιλελληνικὴ κοινὴ γνώμη τῆς Εὐρώπης. Οἱ κύκλοι τῆς εὐρωπαϊκῆς 'Αριστερᾶς καὶ τῶν στελεχῶν τῶν φιλελευθέρων κομμάτων ποὺ ὑποστήριζαν τοὺς κρῆτες ἐπαναστάτες καὶ τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση γενικότερα, θεωροῦσαν σχεδὸν αὐτονόητο τὸ ὅτι ἡ 'Εθνικὴ 'Εταιρεία καὶ ἡ IMRO ἦταν ὀργανώσεις ὁμόλογες, καὶ ἐνδεχομένως συνεργαζόμενες, μὲ κοινὸ στόχο τὴν ἐξέγερση ἐναντίον τῆς Πύλης.[11]

---

[11] A. Panseri, **Episodii di Guerra: Impressioni di Creta e di Tessaglia,** Bergamo (I. Carnazzi) 1899, σσ. 4-5. **Corrierre di Catania,** 4 Aprile 1897. Γιὰ τὸν ἀποκλειστικὸ προσανατολισμὸ τῶν ἰταλῶν ἐθελοντῶν ἐναντίον τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν ὁποία ἐστήριζε ἡ «ἀντιδραστικὴ πολιτικὴ τῆς Ρωσσίας», βλ. Giuseppe Cavaciocchi, **La Compagnia della Morte: Ricordi di un volontario della Legione Cipriani,** (πρόλογος Arturo Labriola), Napoli (Croce) 1898, σσ. IX, 26-33, 109, 112-15.

'Η **'Ακρόπολις** (1η Μαρτίου 1897) ζητοῦσε τὸν «καταρτισμὸν ἰσχυροῦ βαλκανικοῦ συνδέσμου», καὶ ὁ ἀνώνυμος συνεργάτης της, ὁ ὁποῖος ὑπέγραφε ὡς «διπλωμάτης», προσέθετε, στὸ ἴδιο φύλλο, ὅτι σὲ σχέση μὲ τὴ Μακεδονία ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδιώξει «εἰ μὴ μόνον τὴν μεθ' ἡμῶν ἕνωσιν τῶν πληθυσμῶν εἰς οὓς εἴμεθα ἀσπαστοί». Θεωροῦσε, ἐπιπλέον, ἐφικτὴ τὴ συνεννόηση μὲ τὶς ἄλλες βαλκανικὲς χῶρες, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ Βουλγαρία, καὶ ἐτόνιζε ὅτι ἡ ἀντιμετώπισή της «ὡς προαιωνίου ἐχθροῦ» ἐξυπηρετοῦσε ἄλλους σκοπούς.

Βλ. ἐπίσης τὴν ἔκκληση πρὸς τοὺς "Ελληνες τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τοὺς 'Αλβανούς – εἰδικὰ αὐτούς –, τοὺς Βούλγαρους, τοὺς Σέρβους καὶ τοὺς Ρουμάνους, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ "Αστυ καὶ ἄλλες ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες (26 'Απριλίου 1897). Τοὺς καλοῦσε νὰ ἐξεγερθοῦν «ἅπαντες ὡς εἷς ἄνθρωπος, ὑπὲρ τοῦ δικαίου, τῆς ἀδελφοσύνης τῶν καταδυναστευομένων λαῶν, καὶ ὑπὲρ μίας 'Ομοσπονδίας τῶν κρατῶν τοῦ Αἵμου». Τὴν ἔκκληση "ὑπέγραψαν" 63 ἕλληνες καὶ 726 ἰταλοὶ γαριβαλδινοί, καθὼς καὶ οἱ 400 περίπου ἀναρχικοὶ τοῦ σώματος τοῦ συνταγματάρχη Bertet.

'Αλλὰ καὶ ἡ ἐφημερίδα **Εὐαγόρας** τῆς Λευκωσίας, πολλοὺς μῆνες μετὰ τὴν ἧττα (20 'Ιανουαρίου 1898), ὑποστήριζε σὲ κύριο ἄρθρο της ὅτι ἐὰν μποροῦσε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου νὰ συγκροτηθεῖ κοινὸ βαλκανικὸ

Οἱ ἐξαιρέσεις στὸν παραπάνω κανόνα τῆς ὑποστολῆς τοῦ ἀντισλαβικοῦ λόγου τῆς 'Εταιρείας, ἢ καὶ τῆς πλήρους δημόσιας σιωπῆς γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς «ἑλληνικότητος τῆς Μακεδονίας» καὶ ἐκείνων ποὺ τὴν ἀμφισβητοῦσαν, ἦταν ἐλάχιστες κατὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, ὅπως, βεβαίως, καὶ κατὰ τὴ διάρκειά του. Ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ ἴσως ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐξαιρέσεις ἀφορᾶ τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Καλαποθάκη, γνωστοῦ δημοσιογράφου, διευθυντῆ τῆς ἐφημερίδας *'Εμπρός*, θεατρικοῦ συγγραφέα, καὶ ἱδρυτῆ ἀργότερα (1903) τοῦ «Μακεδονικοῦ Κομιτάτου», στὸ *Century Illustrated Monthly Magazine*, σοβαρὸ περιοδικὸ ποικίλης ὕλης ποὺ κυκλοφοροῦσε ταυτοχρόνως στὸ Λονδῖνο καὶ τὴ Νέα Ὑόρκη. Ὁ Καλαποθάκης, συνδυάζοντας τὶς ἀντισλαβικὲς προτεραιότητες τοῦ τμήματος ἐκείνου – ἀρκετά ἀδύναμου τότε – τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ κόσμου τὸ ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ ἀποτελέσει ἐν συνεχείᾳ τὸν σκληρὸ πυρῆνα τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ, μὲ τὶς δημοκρατικῆς φύσεως εὐαισθησίες τῶν ἀμερικανῶν, κυρίως, ἀναγνωστῶν του, ὑποστήριζε ὅτι κατὰ τὴν τρέχουσα κρίση τοῦ 'Ανατολικοῦ Ζητήματος θὰ ἔπρεπε πάσῃ θυσίᾳ νὰ ὑποστηριχθοῦν οἱ «μὴ σλαβικὲς φυλὲς τῶν Βαλκανίων», οἱ Ἕλληνες, οἱ Ρουμάνοι, καὶ οἱ 'Αλβανοί, ἀκριβῶς διότι οἱ χῶρες αὐτὲς ἦσαν ἐξ ὁρισμοῦ «ἐναντίον τῆς (ἀπολυταρχικῆς) Ρωσίας».[12]

Ὅλα ὅμως αὐτὰ ἀνῆκαν στὸ χῶρο τῆς ἐξαίρεσης. Ὁ κανόνας, δηλαδὴ ἡ μεθοδευμένη σιωπὴ γιὰ τὶς πραγματικὲς προτεραιότητες τῆς 'Εθνικῆς 'Εταιρείας, θέτει ἕνα πρόβλημα διαχείρισης τοῦ λόγου τοῦ σχετικοῦ μὲ τοὺς πολιτικούς της στόχους, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐλάχιστα πράγματα γνωρίζουμε. Μήπως τελικὰ ὁ ἀντισλαβικὸς καὶ εἰδικώτερα ὁ ἀντιβουλγαρικὸς προσανατολισμὸς εἶχε σχέση μὲ τὸν «σκληρὸ πυρῆνα» τῆς 'Εθνικῆς 'Εταιρείας – ποιὸς ἦταν ἄραγε αὐτός; – καὶ δὲν ἀφοροῦσε (ὅλα) τὰ ὑπόλοιπα στελέχη της, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν ἀφοροῦσε τοὺς ἑτοιμοπόλεμους, βετεράνους συνήθως τῶν ἀντιτουρκικῶν ἀγώνων, «ἀδελφούς»; 'Επρόκειτο γιά ἐλεγχόμενη δι-

μέτωπο «θὰ συνετρίβετο ἀσφαλῶς πᾶσα στρατιωτικὴ δύναμις τῆς Τουρκίας».

[12] May 1897, σσ. 142-9. Τὸ ἄρθρο τοῦ Καλαποθάκη ἐπιγράφεται *'Crete, the island of discord'*.

γλωσσία ἢ γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σύγχυσης ποὺ ἐπέφερε στὶς γραμμές τῶν ἀγωνιζομένων, πρωτίστως, γιὰ τὴν «ἑλληνικότητα τῆς Μακεδονίας», ἡ ταχεῖα κατολίσθηση πρὸς ἕναν, ἐκτὸς προγράμματος, ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο;

6
ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΤΑΚΤΙΚΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ

Ὡς πρὸς τὸ τρίτο μεῖζον ζήτημα, γιὰ τὸ ὁποῖο τὰ νέα στοιχεῖα μᾶς βοηθοῦν νὰ ἔχουμε καλύτερη εἰκόνα τῶν πραγμάτων – ἐκεῖνο ποὺ ἀφορᾶ τοὺς τακτικοὺς στόχους τῆς Ἑταιρείας – , τὰ ἐρωτηματικὰ εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς προηγουμένης παραγράφου καὶ ἡ βελτίωση τῆς εἰκόνας πολὺ μικρή. Τουλάχιστον σὲ σύγκριση μὲ τὰ δύο ἄλλα γενικὰ θέματα, τὴ στρατιωτικὴ καὶ τὴν ἀντισλαβικὴ ταυτότητα τῆς ὀργάνωσης, στὰ ὁποῖα ἤδη ἀναφερθήκαμε ἐκτενῶς.

Δὲν θὰ ἦταν ἴσως περιττὸ νὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν καθοριστικὴ σημασία – καὶ γιὰ τὸ τρίτο ζήτημα ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουμε στὴ συνέχεια νὰ διερευνήσουμε, ἰδίως γιὰ αὐτὸ – τῆς ἐλλείψεως τῶν Πρακτικῶν τῶν συνεδριάσεων τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Ἐν συνδυασμῷ μάλιστα πρὸς τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὸ δεύτερο ἑξάμηνο τοῦ 1897 (ποὺ εἶναι μία περίοδος γιὰ τὴν ὁποία, τώρα, διαθέτουμε τέτοια πρακτικά)[1] καὶ εἰδικώτερα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν διεξοδικῶν συζητήσεων – ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ πολύωρον τῶν συνεχῶν ἐπὶ τοῦ θέματος συνεδριάσεων[2] – περὶ τοῦ τί ἀκριβῶς θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθεῖ

---

[1] Βλ. Ι.Ε.Ε.Ε., Ἀρχ. Ε.Ε, Φάχ. *"Πρακτικὰ Συνεδριάσεων 1897-1899"*. Τὰ ἐπίσημα Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας ποὺ περιλαμβάνονται στὸ Φάκελλο ἀρχίζουν μὲ τὴ συνεδρία τῆς 14ης Μαΐου 1897 (στὴν οἰκία τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου). Τὸ τελευταῖο Πρακτικὸ εἶναι ἐκεῖνο τῆς 1ης Ἰουνίου 1899.

[2] Στὶς 22 Ἀπριλίου, μετὰ τὴν ὑποχώρηση ἀπὸ τὴ Λάρισσα, τὴν παραίτηση τῆς κυβερνήσεως Δηλιγιάννη καὶ τὶς πρῶτες ὁμοβροντίες τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου ἐναντίον της, ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία ἀνακοίνωσε ὅτι πολὺ σύντομα, μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου, θὰ ἔκανε δημόσιο ἀπολογισμὸ τῆς «ἐθνικῆς της δράσεως».

Ἡ πρώτη συζήτηση γιὰ τὴ λογοδοσία τῆς Ἑταιρείας ἔγινε στὴ συνεδρίαση τῆς 16ης Μαΐου καὶ κατέληξε στὴν ἀπόφαση νὰ ἀνατεθεῖ στὸ δημοσιογράφο καὶ μέλος τοῦ Διοικητικοῦ της Συμβουλίου, Ἰωάννη Λαμπρίδη, ἡ σύνταξη, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἐμμανουὴλ Λυκούδη ὅπου αὐτὸ ἦταν ἀναγκαῖο, μίας Ἐκθέσεως Πεπραγμένων, προκειμένου αὐτὴ νὰ συζητηθεῖ λεπτο-

στὴν *Ἔκθεσιν τῶν Πεπραγμένων* της, σὲ σχέση μὲ τὰ πρὸ τοῦ πολέμου συμβάντα, δὲν ὑπῆρξε, ἢ δὲν μᾶς παραδόθηκε, ἀναλυτικὴ καταγραφὴ τῶν ἀπόψεων ποὺ διατυπώθηκαν. Τὸ μόνο ποὺ ἀναγράφεται στὰ ἐπίσημα πρακτικὰ ἐκείνων τῶν συνεδριάσεων, ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὸ ποιοὶ ἦσαν παρόντες καὶ μὲ ποιὸν τρόπο διεκπεραιώθηκαν κάποια ἐντελῶς πρακτικὰ καὶ δευτερεύοντα θέματα (ὅταν ὑπῆρχαν τέτοια θέματα), εἶναι οἱ λακωνικὲς φράσεις: «Σκέψεις περὶ λογοδοσίας», «Σκέψεων συνέχεια», στὴν ἀμέσως ἑπόμενη ἀναφορά, ἢ «Συζητήσεις περὶ λογοδοσίας».

Ἀπὸ αὐτὲς τὶς συζητήσεις, συνεπῶς, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες καί, σὲ ὁρισμένες τουλάχιστον φάσεις τους, ἀρκετὰ ἔντονες,[3] δὲν ὑπάρχει δυστυχῶς καμμία δυνατότητα νὰ

μερῶς σὲ ἑπόμενες συνεδριάσεις. Στὶς 28 Ἰουλίου ἄρχισαν οἱ ἀναλυτικὲς συζητήσεις γιὰ τὴν τελικὴ μορφὴ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ λάβει τὸ κείμενο τῆς Ἐκθέσεως τὸ ὁποῖο εἶχε καταθέσει ὁ Λαμπρίδης. Ἀπὸ τὶς 28 Ἰουλίου μέχρι τὶς 25 Νοεμβρίου 1897 πού, ὅπως φαίνεται, ὁλοκληρώθηκε ἡ σχετικὴ διαδικασία, τὸ Δ.Σ. συνεδρίασε δεκατρεῖς φορές, τὶς περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς μὲ κύριο ἢ μοναδικὸ θέμα τὴ Λογοδοσία καὶ τὸν Οἰκονομικὸ Ἀπολογισμὸ τῆς Ἑταιρείας.

[3] Στὰ μέσα Ὀκτωβρίου οἱ συζητήσεις γιὰ τὰ Πεπραγμένα εἶχαν σχεδὸν ὁλοκληρωθεῖ. Βρέθηκε, τελικῶς, ἑταῖρος ποὺ θὰ ἀναλάμβανε νὰ συντάξει τὸν (σύντομο) Οἰκονομικὸ Ἀπολογισμό, στὸν Νικόλαο Πολίτη ἀνετέθη τὸ νὰ ἐπιλέξει τυπογράφο, γνωστό του, καὶ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐχεμύθειά του, καὶ ἀφοῦ ἀκολούθησε συζήτηση, χωρὶς σαφῆ κατάληξη, γιὰ τὸ πόσα ἀντίτυπα θὰ ἔπρεπε νὰ τυπωθοῦν, ἀποφασίστηκε νὰ ἐπισπευσθεῖ ἡ ἐκτύπωση ἑνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ τους, προχειμένου νὰ χρησιμοποιηθοῦν, πρὶν δοθεῖ ἡ Ἔκθεση στὴ δημοσιότητα, γιὰ τὴ συζήτηση στὰ τμήματα τῆς Ἑταιρείας (στὴν Ἀθήνα). Μὲ τὴν ἀπαραίτητη παρουσία ἑνὸς μέλους τοῦ Δ.Σ. ποὺ θὰ κρατοῦσε στὰ χέρια του τὸ μοναδικὸ κάθε φορὰ ἀντίτυπο, ὥστε νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ διαρροὲς πρὸς τὸν τύπο.

Στὴ συνεδρίαση τῆς 27ης Ὀκτωβρίου ὅμως, ἐμφανίστηκε ὁ Α΄ Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἑταιρείας, ἀντισυνταγματάρχης Α. Σοφιανός, ὁ ὁποῖος δὲν δέχτηκε νὰ ἀναλάβει τὴν ἕδρα, ἀντὶ τοῦ προεδρεύοντος μέχρι τότε Β΄ Ἀντιπροέδρου Σπ. Λάμπρου, καὶ ἐζήτησε νὰ δεῖ (καὶ προφανῶς νὰ ἐγκρίνει) τὴ Λογοδοσία πρὶν ἀπὸ τὴν κυκλοφορία της. Αὐτὸ ὁδήγησε σὲ νέο κύκλο συζη-

ἀντλήσουμε ὁποιαδήποτε πληροφορία, γιὰ τὸ ποιὰ ἦταν ἡ συγκεκριμένη τακτικὴ τῆς «᾽Αόρατης ᾽Αρχῆς», μὲ ποιοὺς τρόπους ἐπεδίωκε τὴν πραγματοποίηση τῶν στόχων της, καὶ μὲ ποιὰ σειρά.

Γνωρίζουμε ὅμως τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, μὲ ποιοὺς ἀντιπάλους. ᾽Αντίπαλος τῆς ᾽Εθνικῆς ῾Εταιρείας ἦταν ἡ «ἐνδοτικὴ» πολιτικὴ τοῦ Θ. Δηλιγιάννη ποὺ δὲν εἶχε στραμμένη ἐπαρκῶς τὴν προσοχή της, καὶ εἰδικώτερα τὴν προσοχὴ τοῦ προϋπολογισμοῦ, στὶς ἔνοπλες δυνάμεις τῆς χώρας καὶ τὰ στελέχη τους. Παρὰ τοὺς ψευδεῖς ἰσχυρισμοὺς τῆς «᾽Εκθέσεως Πεπραγμένων» περὶ τῆς συνεργασίας τῆς ῾Εταιρείας μὲ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, τὸ Διοικητικό της Συμβούλιο, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1896 παραδείγματος χάριν, ἐνημέρωνε τοὺς ἑταίρους ὅτι ἡ ἀποστολὴ «ἁρματωλικῶν ὁμάδων εἰς Μακεδονίαν» πραγματοποιήθηκε «μὲ ὅλην τὴν ἐκ μέρους τῆς Κυβερνήσεως ἀντίδρασιν».[4] ῾Η δὲ δημοσίευση τοῦ προγράμματός της ἀμέσως μετὰ «τὴν ἀξιομνημόνευτον ἡμέρα τοῦ μακεδονικοῦ μνημοσύνου»[5] ἔγινε, σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐγκύκλιο τοῦ Δ.Σ., τῆς 14ης ᾽Ιανουαρίου 1897, ἀναγκαστικά, παρὰ τὴν περὶ τοῦ ἀντιθέτου ἀπόφαση τῆς ἡγεσίας τῆς ὀργάνωσης, γιὰ λόγους «ἀμύνης ἐναντίον τοῦ ἐπαπειλουμένου κινδύνου τῆς παρασκευαζομένης ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως συστάσεως [ἄλλης, ἐλεγχόμενης] ἐθνικῆς ἑταιρείας».[6]

τήσεων, μὲ παρόντα τὰ 14, κατ᾽ ἀνώτατο ἀριθμό, ἀπὸ τὰ 18 μέλη τοῦ Διοικητικοῦ της Συμβουλίου – ἐνῶ στὶς προηγούμενες ἐπὶ τοῦ θέματος συνεδριάσεις δὲν ἦταν ποτὲ περισσότεροι τῶν 10 – , ποὺ ὁλοκληρώνονται στὶς 23 Νοεμβρίου, ἤ, γιὰ νὰ εἴμαστε ἀκριβεῖς, φαίνεται νὰ ὁλοκληρώνονται, διότι δὲν εἶναι γνωστὸ ἐὰν οἱ συζητήσεις αὐτὲς συνεχίστηκαν καὶ ἐκτὸς Δ.Σ., στὸ ὁποῖο ἐξακολουθοῦσε νὰ προσέρχεται ὁ Α΄ ᾽Αντιπρόεδρος, μέχρι καὶ τὴ συνεδρίαση τῆς 26ης Δεκεμβρίου 1897, ὁπότε ὁ ᾽Αλ. Σοφιανὸς ἐδήλωσε ὅτι μόνον ἕως ἐκείνη τὴν ἡμέρα θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του συνυπεύθυνο, καὶ παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν ῾Εταιρεία.

[4] Δαγκλῆς, **op.cit.**, τ. Α΄, σ. 138.

[5] Βλ. παρακάτω, σσ. 157-9.

[6] Δαγκλῆς, **op.cit.**, τ. Α΄, σσ. 138-9. Μυθεύματα ἦταν καὶ τὰ περὶ συνερ-

Γιὰ τὸ ὅτι ἡ Μακεδονία ἀποτελοῦσε στρατηγικὸ στόχο ἀπόλυτης προτεραιότητας σὲ σχέση μὲ τὴν Κρήτη, ὑπῆρχαν ἤδη ἀρκετὲς καὶ ἀρκετὰ σαφεῖς ἐνδείξεις. Τὰ νέα στοιχεῖα ἁπλῶς ἐπιβεβαιώνουν τὴν παραπάνω ἱεράρχηση, πέραν τῆς ὁποίας ὅμως, τὸ μόνο πρᾶγμα ποὺ ἀναδύεται – μὲ τὴν ἐπιφύλαξη πάντοτε τῆς ἀνατροπῆς αὐτῆς τῆς εἰκόνας ἀπὸ τὰ ἐλλείποντα Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς «Ἀόρατης Ἀρχῆς» – εἶναι ἡ πλήρης ἔλλειψη ὁποιασδήποτε, ἔστω καὶ ἀτελῶς ἐπεξεργασμένης, σειρᾶς τακτικῶν κινήσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ πλήρης ἀμηχανία ἐνώπιον τῆς ἀπροσδόκητης ἐπιτυχίας τοῦ «ἐθνικοῦ μηνύματος» τῆς Ἑταιρείας, ποὺ καταγράφηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ περίπου, ἐὰν ἀληθεύει ὁ σχετικὸς ἰσχυρισμός στὸν ὁποῖο μόλις ἀναφερθήκαμε, δημοσιοποίηση τῆς παρουσίας της καὶ τῶν προγραμματικῶν της στόχων.

Ἡ ἴδια δηλαδὴ ἡ ἐνθουσιώδης ὑποδοχὴ τοῦ παραληρηματικοῦ της λόγου ἐδέσμευσε, κατὰ τὴν πιθανώτερη ἐκδοχή, τὰ στελέχη καὶ τὰ μέλη της σὲ μία μονόδρομη πορεία – πρὸς τὰ ἐμπρὸς – ποὺ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἔχει μία καὶ μόνο κατάληξη: Τὸν πόλεμο μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, τὸν ὁποῖον ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία οὔτε φαίνεται νὰ τὸν ἐπεδίωκε σὲ ἐκείνη τὴ φάση (ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη τοῦ ἀμέσου μέλλοντος;), τουλάχιστον μὲ τὴν κλασσικὴ ἔννοια τοῦ γενικοῦ πολέμου, οὔτε τὸν ἀνέμενε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1897.[7]

Ἡ κυβέρνηση καὶ ὁ θρόνος δὲν παρέμειναν, φυσικά, ἀδιάφοροι θεατὲς ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴν καταστροφική, καὶ γιὰ τὸ δικό τους μέλλον, προοπτική. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων προσπαθειῶν ποὺ κατέβαλλαν, ἀπὸ κοινοῦ ἢ χωριστὰ – ὅλων ἀνεπιτυχῶν – γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς διευρυνόμενης, καὶ ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ μετὰ αὐτοτροφο-

---

γασίας τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας μὲ τὸν «Ἑλληνισμό». (**Ἔκθεσις Πεπραγμένων**, σ. 13.) Στὶς 23 Ἰανουαρίου 1897, ἡ Ἀνωτάτη Ἀρχὴ διέγραψε τὸν ἑταῖρο Νεοκλῆ Καζάζη, καθηγητὴ Πανεπιστημίου, «διότι ὡς πρόεδρος τοῦ "Ἑλληνισμοῦ" ἀπεδείχθη παραβλάπτων τὰ συμφέροντα τῆς Ἑταιρείας». (Δαγκλῆς, **op.cit.**, τ. Α΄, σ. 138.)

[7] Α. Μυλωνᾶς, **Ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς Πόλεμος τοῦ 1897 καὶ ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία**, Ὑπάτη, 1990 (σταχωμένο δακτυλόγραφο/φωτ. ἐκτὸς ἐμπορίου), σσ. 19-20.

δοτούμενης, ἐθνικιστικῆς ὑστερίας, εἶναι μᾶλλον λογικὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἄσκησαν καὶ σοβαρὲς πιέσεις σὲ ὅσα ἀπὸ τὰ γνωστὰ ὡς συνεργαζόμενα μὲ τὴν ἡγεσία τῆς Ἑταιρείας πρόσωπα (δηλαδὴ σὲ ὅσα μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐράνων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ λεγόμενο «φανερὸ κέντρο» της) θεωροῦσαν περισσότερο «φιλικά», καὶ δι' αὐτῶν στὸ Διοικητικό της Συμβούλιο, νὰ συνεργαστοῦν στὴν ἀποφόρτιση τοῦ ἐπικίνδυνου κλίματος, τὸ ὁποῖο ἔσυρε τὴ χώρα, τὸν πρωθυπουργό της καὶ τὸ κόμμα του, ἀλλὰ καὶ τὸν bon viveur μονάρχη της, ἐν μέσῳ ζητωκραυγῶν, λιτανειῶν καὶ πατριωτικῶν λόγων, πρὸς τὴν πολεμικὴ πανωλεθρία.

Αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ὑπόθεση ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσει μία σειρὰ ἐπιστολῶν τοῦ Γεωργίου Γούσιου, ποὺ ἦταν Πρόεδρος τοῦ Τμήματος τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ἐπικεφαλῆς τῆς ἐκεῖ Ἐπιτροπῆς Ἐράνων, πρὸς τὸν ἐξάδελφό του συνταγματάρχη Χρῆστο Σολιώτη, Πρόεδρο τῆς μυστικῆς ὀργανώσεως.[8] Μεταξὺ τῶν νέων στοιχείων ποὺ προσκομίζουν οἱ παραπάνω ἐπιστολὲς εἶναι καὶ τὸ ὅτι οἱ ἀπεγνωσμένες ἐκκλήσεις συνεργασίας δὲν εἶχαν, ὅπως φαίνεται, ἰδιαιτέρως καλὴ τύχη, πρᾶγμα ποὺ ἔτρεψε τὶς κυβερνητικὲς ὅσο καὶ τὶς ἀνακτορικὲς προσπάθειες —κυρίως αὐτές— πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐκ τῶν ἔνδον διαλύσεως τῆς Ἑταιρείας. Ἤδη ἀπὸ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1896, κάποιοι ἑταῖροι εἶχαν ἀρχίσει νὰ συζητοῦν καὶ αὐτὴν τὴν πιθανότητα.[9] «Νὰ ἐργασθῆτε σκληρά, ἐσὺ καὶ ὁ Μόστρας καὶ οἱ ἄλλοι», ἔγραφε ὁ Γούσιος στὸν Χρ. Σολιώτη στὰ τέλη Ἰα-

---

[8] Οἱ ἐπιστολὲς αὐτές, ἐννέα συνολικά, ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1896 ἕως καὶ τὸ Μάρτιο τοῦ 1897, εἶναι ἴσως τὸ πιὸ σημαντικὸ τμῆμα τοῦ μικροῦ ἰδιωτικοῦ Ἀρχείου τῆς οἰκογένειας Σολιώτη. Εὐχαριστῶ θερμά, καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, τὴν Κα Μαρία Σολιώτη ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὸ μελετήσω. Δὲν ὑπάρχουν δυστυχῶς, σὲ ἀντίγραφο ἢ προσχέδιο, οἱ ἀπαντήσεις τοῦ Χρ. Σολιώτη πρὸς τὸν Γεώργιο Γούσιο ἢ ὁποιουδήποτε ἄλλου εἴδους χείμενο τοῦ ἐπικεφαλῆς τῆς «Ἀόρατης Ἀρχῆς» ποὺ νὰ ἀφορᾶ τὴν πρὸ τοῦ πολέμου τοῦ 1897 θητεία του στὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία.

[9] Γ. Γούσιος πρὸς Χρ. Σολιώτη, Ἀλεξάνδρεια 26 Δεκεμβρίου 1896/7 Ἰανουαρίου 1897.

νουαρίου τοῦ 1897, «νὰ μὴν ἀφήσετε τὴν διεύθυνσιν καὶ τὸν ἔλεγχον [τῆς 'Εθνικῆς 'Εταιρείας] ἀπὸ τὰ χέρια σας».[10]

'Εὰν μὲ τὸ «ἐσύ, ὁ Μόστρας καὶ οἱ ἄλλοι», ὁ Γούσιος ἐννοοῦσε τὰ στρατιωτικὰ μέλη τῆς «'Αόρατης 'Αρχῆς» – θὰ εἶχε ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζαμε τί ἀκριβῶς ἐσήμαινε αὐτὴ ἡ φράση –, τὸ συμπέρασμα ποὺ προκύπτει εἶναι ὅτι ἡ συγγενικὴ σχέση του μὲ τὸν Πρόεδρο τῆς 'Εταιρείας δὲν ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ καλύψει τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν 'Αλεξάνδρεια καὶ τὴν 'Αθήνα, καὶ ὅτι, ἁπλούστατα, ὁ παρορμητικὸς βετεράνος τῶν θεσσαλικῶν «ἐπαναστάσεων» τοῦ 1878 – ἕνα μεῖγμα πολιτικῆς ἀφέλειας, μὲ ἐκλάμψεις ρεαλισμοῦ, δύσκολης προσαρμογῆς στὶς πραγματικότητες τοῦ παροικιακοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἀνυστερόβουλου ρομαντισμοῦ[11] – δὲν εἶχε τὴν

---

[10] Γ. Γούσιος πρὸς Χρ. Σολιώτη, 'Αλεξάνδρεια 31 'Ιανουαρίου/12 Φεβρουαρίου 1897.

[11] 'Ο Γεώργιος Γούσιος (; - 1899), ποὺ εἶχε χάσει τὸ ἕνα του μάτι κατὰ τὶς συμπλοκὲς μὲ τὶς ὀθωμανικὲς φρουρὲς τῆς Μαγνησίας τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 1878 – σὲ αὐτὸν ἀφιερώνει τὸ γνωστὸ βιβλίο του (1879) **'Η Πολιτικὴ τῆς 'Ελλάδος καὶ ἡ 'Επανάστασις τοῦ 1878 ἐν Μακεδονίᾳ, 'Ηπείρῳ καὶ Θεσσαλίᾳ**, ὁ Μιλτιάδης Σεϊζάνης –, ἐγκαταστάθηκε, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, στὴν Αἴγυπτο, καὶ τὸ 1896 ἦταν ἤδη διευθυντὴς τοῦ ὑποκαταστήματος τῆς Anglo-Egyptian Bank στὴν 'Αλεξάνδρεια. «Φαίνεται ὅτι ὁ πλοῦτος γεννᾷ τὸν ἐγωϊσμόν», ἔγραφε στὸν ἐξάδελφό του στὶς 8/20 Νοεμβρίου 1896. «Εὑρισκόμεθα εἰς ἀποικίαν ὅπου ὁ καθεὶς ἔρχεται νὰ ἐργασθῇ, νὰ πλουτίσῃ καὶ νὰ φύγῃ»... «'Η 'Εταιρεία ἀντιπροσωπεύει τὴν ἰδέαν διὰ τὴν ὁποίαν ζῶ» (22 Δεκεμβρίου 1896/7 'Ιανουαρίου 1897). «'Εβαρέθηκα πλέον νὰ κάνω τὸ διακονιάρη διὰ λογαριασμὸν τῆς Πατρίδος» [...] «'Η ζωὴ τῶν γραφείων μὲ ἐμάρανε καὶ ποθῶ βουνὸ καὶ ἐλευθεριά. Μὴ μὲ φοβᾶσαι, εἶμαι παληὰ κάπα ἐγὼ καὶ τὸ βόλι μὲ ξέρει». (23 'Ιανουαρίου/4 Φεβρουαρίου 1897.)

'Ο ρεαλισμός του εἶχε σχέση μὲ τὸν παράγοντα 'Αλβανία καὶ ἀλβανοί. Ἕναν παράγοντα καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐπιδιώξεις τόσο στὴν Ἤπειρο ὅσο καὶ στὴ Μακεδονία. 'Εὰν ἡ 'Εταιρεία ἐπιτύχει συνεργασία μὲ τοὺς ἀλβανοὺς ἔλυσε τὸ πρόβλημα ὁριστικά, «ἔκοψε τὸ γόρδιο δεσμό», ἔγραφε στὸν Χρ. Σολιώτη (11/23 Νοεμβρίου 1896). Γιὰ νὰ γίνει αὐτὸ ὅμως, ὑπογράμμιζε, «δὲν πρέπει νὰ ἔχομε τὴν ἀπαίτησιν νὰ τοὺς ἐξελ-

παραμικρὴ ἰδέα γιὰ τὸ τί πραγματικὰ συνέβαινε στὴν ἕδρα τῆς ὀργάνωσης. Μὲ μεγάλη λύπη, συνεπῶς, ἀλλὰ καὶ μὲ ἔκπληξη, πληροφορήθηκε ὅτι λίγο μετὰ τὰ μέσα Φεβρουαρίου ὁ συνταγματάρχης Σολιώτης εἶχε παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Προέδρου τῆς «Ἀόρατης» ἢ «Ἀνώτατης Ἀρχῆς» (δηλαδὴ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας) χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀνακοινωθεῖ, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, οὔτε κὰν στοὺς ἐκτὸς Συμβουλίου προέδρους τῶν Τμημάτων της.[12]

Ἡ παραίτηση τοῦ Σολιώτη, πάντως, δὲν σταμάτησε τὴν κατολίσθηση πρὸς τὸν πόλεμο. Στὸ εὔλογο ἐρώτημα, πῶς ἦταν δυνατὸν τὰ ὑπόλοιπα ἡγετικὰ στελέχη τῆς ὀργάνωσης νὰ μὴν ἔβλεπαν τὴν ἐπερχόμενη καταστροφή, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἀπάντηση πλὴν τῆς μονολεκτικῆς: Ἦταν. Οὔτε «προδότες» χρειάζεται νὰ ἀναζητήσει κανείς, οὔτε «πράκτορες ξένων δυνάμεων», παρὰ ἀνθρώπους χωρὶς κρίση καὶ ψυχραιμία. Χωρὶς τὸ ἀναγκαῖο σθένος ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ προστατευτικοῦ κλοιοῦ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης ἢ τὸν ἀπαραίτητο πατριωτισμό (ἄνευ εἰσαγωγικῶν), ἰσχυρὰ ἀποθέματα τοῦ ὁποίου εἶχε ἀνάγκη ὄχι μόνον ἡ χώρα προκειμένου νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο, ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι, γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀφενὸς μὲν ἀπὸ τὸ ἀσφυχτικὸ πλαίσιο τῶν νοοτροπιῶν καὶ τῶν προτεραιοτήτων ποὺ τοὺς ἐπέβαλλε ἡ στρατιωτική τους ἰδιότητα (ὅσων ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ἀξιωματικοὶ) καὶ ἀφετέρου ἀπὸ τὴ μακρὰ καὶ πλούσια παράδοση τῆς αὐτοφυοῦς πατριδοκαπηλείας ἡ ὁποία ἐβάρυνε ὅλους ἐξ ἴσου. Ἀνθρώπους παλίμβουλους ἀπέναντι στὴν ἀπειλητικῶν διαστάσεων μέν, ἀλλὰ καὶ ἄχρως χολακευτικὴ γιὰ τὶς ὅποιες φιλοδοξίες τους, λαϊκὴ κατάφαση στὸν ἀνερμάτιστο ἐθνικιστικό τους λόγο καὶ τὴν ἐγκληματικὴ ἀνευθυνότητα τῶν ἐνεργειῶν τους,[13] πρόθυμους

ληνίσουμε» καὶ κατέληγε στὴν ἄποψη ὅτι τέτοιου εἴδους ζητήματα μόνον ὁ χρόνος μπορεῖ νὰ τὰ ἐπιλύσει, διαφοροποιούμενος ἔτσι ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις πού, προφανῶς, κυριαρχοῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ κυριαρχοῦσαν καὶ σὲ ἄλλες, παλαιότερες, ἑλληνικὲς ἄλυτρωτικὲς ὀργανώσεις.

[12] Γ. Γούσιος πρὸς Χρ. Σολιώτη, Ἀλεξάνδρεια 21 Φεβρουαρίου/ 5 Μαρτίου 1897.

νὰ ἀφεθοῦν στὰ θέλγητρα τῆς αὐθυποβολῆς, ὡς πρὸς τὶς ἑλληνικὲς δυνατότητες καὶ τὴν ἰσχὺ τῆς συμπαράστασης τοῦ φιλελληνικοῦ κινήματος ἢ νὰ καταφεύγουν, συμπληρωματικῶς, σὲ «λογικὲς» προσδο-

[13] Ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα δείγματα τέτοιας ἀνευθυνότητας ὑπῆρξε ἀσφαλῶς ὁ τρόπος συγκρότησης τῶν ἀνταρτικῶν ὁμάδων ποὺ εἰσέβαλαν στὴ Μακεδονία, ὡς συρφετὸς ἐνόπλων χωρὶς κανένα σχέδιο καὶ κανενὸς εἴδους συντονισμό, τὴν 27η Μαρτίου, τελικῶς, ἀντὶ τῆς συμβολικῆς 25ης Μαρτίου, τοῦ 1897.

Οἱ διαδικασίες στρατολογίας τῶν περίφημων «σταυραετῶν» τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας φαίνεται ὅτι δὲν διέφεραν πολὺ ἀπὸ κάποιες σύγχρονες πρακτικὲς ρουσφετολογικῶν προσλήψεων. Γιὰ τοὺς ἐπαγγελματίες «παλληκαράδες» τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου, ἡ συγκεκριμένη εὐκαιρία ἀντιπροσώπευε ἐξασφαλισμένη χρηματοδότηση γιὰ τὸ σχηματισμὸ ἢ τὴν ἀνασύσταση μικρῶν ἰδιωτικῶν στρατῶν, τὴν ἀπόκτηση, δωρεάν, καινούργιων ὅπλων γιὰ τὴν ὁμάδα, ἴσως καὶ ἀκριβοῦ περιστρόφου (ἢ «πολυκρότου», ὅπως τὸ ἔλεγαν τότε) γιὰ τὸν «καπετάνιο», καθὼς καὶ εἰδῶν χειμερινοῦ ἱματισμοῦ, δαπάναις τῆς Ἑταιρείας. Καὶ ὅλα αὐτὰ ἔναντι φανταστικῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐπιχειρήσεων κατὰ τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων, κρατικῶν καὶ παρακρατικῶν, τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στὴν περιοχὴ τῶν συνόρων.

Τετρακόσιους κρητικοὺς προωθοῦσε πρὸς κατάταξη ὁ Κ. Ἔσσλιν, ἐνῶ γιὰ τριάντα τρεῖς καὶ ἐν συνεχείᾳ γιὰ πενῆντα ὑποψηφίους ἐνδιαφερόταν ὁ Σπ. Λάμπρος πού, ὅπως προκύπτει, ἔστελνε καὶ ἀτομικὰ «μπιλιέττα» στὸν ὑπεύθυνο γιὰ τοὺς ἀτάκτους τῆς Ἠπείρου, ταγματάρχη Παναγιώτη Δαγκλῆ: «Σοῦ συνιστῶ τὸν ἐπιφέροντα...». Τοποθετήσεις γνωστῶν ἢ προστατευομένων τους στὰ ἀνταρτικὰ σώματα ζητοῦσαν ὄχι μόνον τὰ ὑψηλόβαθμα στελέχη τῆς Ἑταιρείας ἀλλὰ καὶ μέλη τῆς κυβερνήσεως Δηλιγιάννη, ὅπως ὁ ὑπουργὸς Ναυτικῶν Νικόλαος Λεβίδης – ὁ ὁποῖος δὲν ἐδίσταζε, σὲ κάθε εὐκαιρία μετὰ τὴν ἧττα νὰ διακηρύσσει ὅτι δὲν εἶχε καμμία σχέση μὲ τὴν ἐπάρατη μυστικὴ ὀργάνωση – καὶ ὁ Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, τῶν Ἐσωτερικῶν. «Μᾶς ἔπνιξαν οἱ στρατεύσιμοι τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας», ἔγραφε ὁ Διονύσιος Στεφάνου στὸν Π. Δαγκλῆ ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο, ἤδη, τοῦ 1897.

Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, οἱ ἐνδιαφερόμενοι, ἀντὶ τῶν ὑψηλῶν συστάσεων, ἢ συμπληρωματικῶς πρὸς αὐτές, ἀποφάσιζαν, μὲ τὴ βοήθεια κάποιου «γραμματικοῦ» νὰ ἐπικοινωνήσουν ἀπευθείας μὲ τὸν ἁρμόδιο γιὰ τὴν ἐξέτα-

χίες ἐξόδου ἀπὸ τὴν κρίση χωρὶς στρατιωτικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

Ἡ εὐτυχὴς κατάληξη τοῦ *εἰρηνοπολέμου* τοῦ 1885 – 1886 ὑπῆρξε,

---

ση τῶν αἰτήσεων, τοῦ ὁποίου αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ λειτουργία καθὼς καὶ ἡ ἰδιότητά του, ἡ ἰδιότητα τοῦ μέλους τῆς Ἀόρατης Ἀρχῆς, ἦταν, ὑποτίθεται, αὐστηρῶς ἀπόρρητες.

«Ταγματάρχα μου», ἔγραφε στὸν Π. Δαγκλῆ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀδημονοῦντες ὑποψηφίους «σταυραετούς», πρέπει «νὰ προτιμηθῶ παντὸς ἄλλου εἰς τὸν τόπον μου, ἐξ οὗ ἂν λείψω οὐδὲν θὰ ἐπιτευχθῇ εὐχάριστον ἢ συντελεστικὸν εἰς τὴν γενικὴν ἐνέργειαν. Ἵσταμαι ἐπὶ ἀνθράκων».

Στὸ κλῖμα αὐτὸ τοῦ σκληροῦ ἀνταγωνισμοῦ – τὰ οἰκονομικὰ μέσα τῆς Ἑταιρείας ἦταν μὲν ἐντυπωσιακά, ἐν συγκρίσει πρὸς τὶς χρηματοδοτικὲς δυνατότητες ποὺ ὑπῆρχαν στὸ παρελθὸν γιὰ τέτοιου εἴδους ἐπιχειρήσεις, ἀλλὰ ὄχι ἀπεριόριστα – ἡ προβολὴ τῶν, ὑπαρκτῶν ἢ ἀνυπάρκτων, προσόντων τῶν αἰτούντων ἦταν ἕνας μόνον ἀπὸ τοὺς τρόπους, ὁ εὐγενέστερος, γιὰ τὴν προώθηση τοῦ αἰτήματος. Δὲν ἔλειπαν δηλαδὴ οἱ αἰχμές, οἱ ἀποκαλύψεις ἢ οἱ καταγγελίες ἐναντίον ἄλλων ὁπλαρχηγῶν, συνήθως τῆς ἴδιας περιοχῆς, ποὺ ἐπεδίωκαν καὶ αὐτοὶ νὰ ἐξοπλίσουν δικά τους ἀνταρτικὰ σώματα. Καταγγελίες ἐπώνυμες, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦσαν τὴ συστηματικὴ ἀποφυγὴ συγκρούσεων μὲ τὸν ἐχθρό, εἰκονικὲς «ἐκστρατεῖες» καὶ ψευδεῖς περιγραφὲς «καταστροφῆς ταγμάτων καὶ συνταγμάτων τουρκικῶν» στὶς τοπικές, καὶ ὄχι μόνον, ἐφημερίδες, προχειμένου νὰ καλυφθοῦν τόσο τὰ ὑποτιθέμενα μεγάλα ἔξοδα τῶν «καπετάνιων» ὅσο καὶ ἡ ὑψηλὴ ζήτηση τέτοιων ἀφηγήσεων, πωλήσεις ὅπλων ποὺ εἶχαν δοθεῖ δωρεὰν καὶ αἴτηση παραλαβῆς ἄλλων «γιὰ νὰ τὰ ξαναπουλήσουν» κ.ο.κ. (Π. Δαγκλῆς, **op.cit.**, τ. Α', σσ. 147-9. **Ἀρχεῖο Σολιώτη, Φάκ.** ***"Ἀλληλογραφία"***, Γ. Γούσιος πρὸς Χρ. Σολιώτη, Ἀλεξάνδρεια, 30 Ἰανουαρίου/11 Φεβρουαρίου 1897. Βλ. ἐπίσης, Ἀλέκος Μυλωνᾶς, **op.cit.** σσ. 39-40, γιὰ τὶς ἐξυπηρετήσεις ποὺ ζητοῦσαν οἱ Ν. Λεβίδης καὶ Κ. Μαυρομιχάλης. Ὁ δεύτερος ἐπεδίωκε τὴν ἔνταξη στὰ στρατιωτικὰ σώματα τῶν «σταυραετῶν» τοῦ ἀνεψιοῦ του «μὲ τοὺς ὑπ' αὐτὸν Αἀχωνας».)

Στὰ λυτὰ ἔγγραφα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς φακέλλους τῆς Ι.Ε.Ε.Ε., ποὺ περιλαμβάνουν νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, ὑπάρχει τὸ ἀντίγραφο μίας ἐνδιαφέρουσας διαταγῆς τοῦ ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν πρὸς τὸν Συνταγματάρχη Θρασύβουλο Μάνο, Ἀρχηγὸ τοῦ Στρατοῦ Ἠπείρου, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν «ἐπισήμων» ἐχθροπραξιῶν. Ἡ διαταγὴ φαίνεται νὰ ἐνι-

ἐν προχειμένῳ, μοιραία. Δημιούργησε ἕνα ἰσχυρὸ καὶ ἐξαιρετικὰ ἑλκυστικὸ ἱστορικὸ προηγούμενο πρὸς τὸ ὁποῖο μποροῦσαν νὰ προσβλέπουν τὰ ἡγετικὰ στελέχη τῆς Ἑταιρείας. Καὶ μάλιστα ὄχι στὴν

σχύει τὴν ὑποψία τοῦ γράφοντος ὅτι ἡ διέλευση τῶν συνόρων ἀπὸ τοὺς ὑποψήφιους ἐλευθερωτὲς τῶν «δούλων ἐπαρχιῶν», ποὺ τὴν ἀκολούθησε ἡ ἐκ μέρους τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας κήρυξη τοῦ πολέμου στὴν Ἑλλάδα, δὲν ἔγινε στὸ πλαίσιο κάποιου ἀτελοῦς ἔστω, πρόχειρου ἢ λανθασμένου, σχεδίου, ἀλλὰ εἶχε ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἀμηχανία καὶ τὴν ὀργὴ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν, ποὺ κυριολεκτικὰ «δὲν ἤξεραν τί νὰ τοὺς κάνουν» τοὺς ἀπελπιστικὰ ἀτάκτους, ἀπὸ κάθε ἄποψη, μαχητὲς τῆς Ἑταιρείας καὶ πίεζαν τὴν Ἀθήνα νὰ βρεῖ μιὰ λύση. «Ἢ νὰ εἰσβάλουν εἰς Ἤπειρον ἢ νὰ διαλυθοῦν», μὲ κάθε τρόπο πλὴν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἐτόνιζε ὁ ὑπουργὸς καὶ προσέθετε, αὐστηρά, ὅτι δὲν ἔπρεπε σὲ καμμία περίπτωση νὰ ἐπιτραπεῖ ἡ περαιτέρω παραμονή τους στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος «πρὸς καταπίεσιν τῶν κατοίκων». (Βλ. **Ι.Ε.Ε.Ε.**, **Ἀρχ. Ε.Ε.**, **Φάκ.** *"Ἔντυπα Ἐθνικῆς Ἑταιρείας κλπ"*, Νικόλαος Μεταξᾶς πρὸς Συνταγματάρχην Θρασύβουλον Μάνον, Ἀθῆναι 31 Μαρτίου 1897.) Τὸ θεωρημένο ἀντίγραφο τῆς διαταγῆς δὲν εἶναι γνωστὸ ποιὸς τὸ ἐζήτησε. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι τοῦ χορηγήθηκε στὶς 19 Μαρτίου τοῦ 1902, καθιστᾶ ἐξαιρετικὰ πιθανό, ἐκεῖνος ποὺ ἔκανε τὴ σχετικὴ αἴτηση νὰ ἤθελε νὰ χρησιμοποιήσει τὸ περιεχόμενό της στὴ μεγάλη κοινοβουλευτικὴ συζήτηση γιὰ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο (19-21 Μαρτίου 1902). Ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ αὐτῆς τῆς συζητήσεως ὡστόσο, δὲν προκύπτει σαφῶς ὅτι ἔγινε χρήση τοῦ συγκεκριμένου ἐγγράφου.

Ὅλοι ὅσοι συμμετεῖχαν σὲ σώματα ἀτάκτων ποὺ διέσχιζαν τὴν ἑλληνοτουρκικὴ μεθόριο – εἴτε στὸ παρελθόν, εἴτε τὸ 1897 – δὲν εἶχαν οὔτε τὰ ἴδια ἰδιοτελῆ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κίνητρα, οὔτε τὴν ἴδια συμπεριφορὰ ἀπέναντι στὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας τους, δηλαδὴ τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους (ἰδίως τοὺς εὐπορωτέρους) τῶν περιοχῶν ποὺ ἐσκόπευαν νὰ «ἀπελευθερώσουν». Ὑπῆρχαν βεβαίως ἐξαιρέσεις καὶ μάλιστα γνωστές. (Γιὰ τέτοιου εἴδους παραδείγματα βλ., μεταξὺ ἄλλων: Λεωνίδας Βούλγαρης, **Ἀποκαλυφθήτω Ἀλήθεια**, Ἀθῆναι 1878 καὶ Μιλτιάδης Σεϊζάνης, **op.cit.**). Ἐπρόκειτο ὅμως γιὰ ἐξαιρέσεις καὶ ὄχι γιὰ τὸ ἀντίστροφο, ὅπως παγίως ἰσχυρίζονται ὅσοι, ἐλάχιστοι, ἀπὸ τοὺς ἀσχοληθέντες μὲ τὸ «λεπτὸν ζήτημα» τῶν πρὸς Βορρᾶν «ἐθνικῶν ἐξορμήσεων» ἔχουν κάνει τὸ τόλμημα νὰ δεχθοῦν ὅτι ἦταν ποτὲ δυνατόν, ἔστω καὶ σπανίως, στρατιῶτες τοῦ ἀλυτρωτικοῦ ὁράμα-

ἁπλῆ ἐπανάληψή του, ὅπως θὰ εὐχόταν ὁ Θ. Δηλιγιάννης καὶ ὁ Γεώργιος – ἐπέμβαση τῶν εὐρωπαϊκῶν στόλων καὶ ματαίωση τῆς σύγκρουσης, χωρὶς πολιτικὸ κόστος, μὲ τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ Πειραιῶς

τος νὰ ἐνέχονται σὲ φόνους, ληστεῖες, ἀπαγωγές, σαρωτικῆς φύσεως ζωοκλοπὲς ἢ ἐκβιασμούς.

Παρὰ ταῦτα, ὡστόσο, παρὰ τὴν ὕπαρξη εὐγενῶν ἐξαιρέσεων κατὰ τὴ μακρὰ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ, ἡ καταχραυγὴ ἐναντίον τῶν ἀτάκτων τῆς 'Εθνικῆς 'Εταιρείας, ποὺ δὲν παρέλειψαν κατὰ τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ νὰ λεηλατήσουν πολλὰ χωριὰ τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου καὶ νὰ πανικοβάλουν τὰ ὑπόλοιπα (Ν. Δημητραχόπουλος, **op.cit.**, σσ. 122-4), ἤταν τόσο γενική, ποὺ ἡ λέξη «σταυραετός», ἀμέσως μετὰ τὴν ἧττα, ἀπέκτησε ὑβριστικὸ – καί, κάπως ἀργότερα, κωμικὸ κυρίως – περιεχόμενο.

Εἶναι ἀσφαλῶς χαρακτηριστικὸ πώς, ὅταν, τρία ἀκριβῶς χρόνια μετὰ τὸν πόλεμο, ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Νικόστρατος Καλομενόπουλος, σὲ κείμενό του ποὺ δημοσιεύτηκε στὸν **'Ελληνισμό** (Μάιος 1900, σσ. 233-9), ἐπιχειρηματολογοῦσε ὑπὲρ τῆς – ὀρθῆς – ἀπόψεως ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε, ὑπὸ τὸ κράτος τῶν προσφάτων ἐντυπώσεων, νὰ ἀποκλείεται πάντοτε καὶ ἐξ ὁρισμοῦ ὁ ἀνταρτοπόλεμος, διότι ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ συγκεκριμένου μέσου, καὶ χρησιμοποιοῦσε παραδείγματα – ἀξιοσημείωτο καὶ αὐτὸ – ἀπὸ τὴν ἱσπανικὴ ἱστορία καὶ ἐκείνη τῆς μακρινῆς Κούβας, ὄχι τὴν ἑλληνική, ἡ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ, ποὺ διέγνωσε στὰ παραπάνω ἐπιχειρήματα προσπάθεια ἀπαμβλύνσεως τῶν δυσμενῶν ἐντυπώσεων γιὰ τὴν 'Εθνικὴ 'Εταιρεία καὶ τοὺς ἐνόπλους της, ἀντέδρασε ἀμέσως καὶ μάλιστα μὲ τρόπο κάπως ἀσυνήθιστο. Σὲ μία μακρὰ ὑποσημείωση (**op.cit.**, σσ. 236-7), τῆς ὁποίας συντάκτης ἦταν πιθανὸν ὁ ἴδιος ὁ Ν. Καζάζης, ἐπισημαίνεται ὅτι «δὲν εἶναι δυστυχῶς ἀδικαιολόγητος ἡ κατὰ τῶν ἀτάκτων σωμάτων καταφορὰ» καὶ εἰδικῶς τὰ ὅσα ἀποδίδονται στοὺς «κατ' εὐφημισμὸν σ τ α υ ρ α ε τ ο ύ ς , [ἀραιὰ στὸ πρωτότυπο] τῆς λεγομένης 'Εθνικῆς 'Εταιρείας». «Μετὰ φρίκης», συνεχίζει ἡ ὑποσημείωση/σχόλιο, «διηγήθη ἡμῖν ὁ 'Αμίλκας Κυπριάνης» τὴ στιχομυθία του μὲ τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν ἀνταρτῶν στὸν ὁποῖον ἀνέφερε ὅτι οἱ ἄνδρες του δὲν ἔχουν κανενὸς εἴδους τροφή. 'Εκεῖνος τοῦ ὑπέδειξε τὸ πλησιέστερο χωριό, καί, ὅταν ὁ ἐπικεφαλῆς τῶν ἰταλῶν ἐθελοντῶν τὸν πληροφόρησε ὅτι δὲν εἶχαν οὔτε χρήματα, ἔλαβε τὴν ἀπάντηση ὅτι «δὲν εἶναι ἀνάγκη». 'Εμεῖς ἤρθαμε νὰ πολεμήσουμε στὴν πρώτη γραμμὴ γιὰ νὰ ἀπελευθερώσουμε τοὺς Ἕλληνες καὶ ὄχι γιὰ νὰ τοὺς ληστεύουμε, φέρεται τότε νὰ ἐδήλωσε, κατάπληκτος, ὁ Cipriani.

καὶ τὸν ἐξαναγκασμὸ τῆς Ἑλλάδος σὲ ἀποστράτευση — ἀλλὰ σὲ μία πολὺ βελτιωμένη ἐκδοχή του. «Ἔντρομες» οἱ Μεγάλες Δυνάμεις μπροστὰ στὴν πιθανότητα πολεμικῆς ἀναστατώσεως στὴν εὐρύτερη περιοχή, καὶ ἐνδεχομένως σὲ «ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη», ἐφόσον «ἡ εἰρήνη τοῦ κόσμου εἶνε σήμερον εἰς τὰς χεῖρας ἡμῶν τῶν ἀδυνάτων»,[14] θὰ ἀπέτρεπαν τὸν πόλεμο ἀποδεχόμενες τὶς ἑλληνικὲς θέσεις στὸ ζήτημα τῆς Κρήτης καὶ θὰ ὑποχρέωναν κατόπιν τὸ Σουλτᾶνο νὰ δεχθεῖ καὶ αὐτὸς τὴν *Ἕνωσιν.*

Μία τέτοια ἐξέλιξη θὰ ἐπιβεβαίωνε τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν «πατριωτικῶν» κινητοποιήσεων τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, θὰ ἐνίσχυε ἀφάνταστα τὸ κῦρος της καὶ θὰ προωθοῦσε ἀκόμη περισσότερο τὶς πάγιες ἐπιδιώξεις της, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλες ἀπὸ τὴ συνεχῆ «πολεμικὴ ἐγρήγορση» τῶν Ἑλλήνων, τὴν ἀνηλεῆ ρητορικὴ κατατρόπωση τῶν ἐχθρῶν τους, προαιωνίων καὶ ἄλλων, τὴν προτεραιότητα τοῦ στρατιωτικοῦ — καὶ βεβαίως τῶν στρατιωτικῶν —, καὶ τὴν ὑπαγωγὴ τῆς πολιτικῆς, τελικῶς, στὸν παραληρηματικοῦ τύπου ὑπερβατικὸ λόγο ἐκείνων ποὺ αὐτοκλήτως ἀναλαμβάνουν κατὰ καιροὺς νὰ ἐκφράζουν τὴν «ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς φυλῆς» καὶ τὴν «ἀναλλοίωτη οὐσία τοῦ ἑλληνισμοῦ».

---

[14] Α. Μυλωνᾶς, **op.cit.**, σ. 29. **Ἔκθεσις Πεπραγμένων..., op.cit.**, σ. 31.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

1
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΣΤΗΝ ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ

1.1. Ἡ Εὐρώπη μετὰ τὸν Bismark

Ἡ τελευταία δεκαετία τοῦ περασμένου αἰῶνα, στὰ πρῶτα της χιόλας βήματα, σημαδεύτηκε ἀπὸ ἕνα γεγονὸς ἐξαιρετικῆς σημασίας. Ἐντελῶς κατὰ σύμπτωση, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συνέβη καὶ στὸν δικό μας αἰῶνα μὲ τὴν κατάρρευση τοῦ λεγόμενου ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, πάλι στὶς ἀρχὲς τῆς τελευταίας του δεκαετίας. Τότε, βεβαίως, πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ καὶ πλέον χρόνια, τίποτε δὲν κατέρρευσε θορυβωδῶς, σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα, καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν προβολέων τῆς τηλεόρασης, ποὺ ἄλλωστε δὲν ὑπῆρχε. Ἄρχισε ὅμως νὰ καταρρέει, ἀμέσως μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Bismark, τὸ 1890, τὸ σύστημα ἐκεῖνο τῶν στρατηγικῶν συμμαχιῶν, τῶν λεπτῶν ἰσορροπιῶν καὶ τῶν προσεχτικῶν κινήσεων, ποὺ εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ «Σιδηροῦς Καγκελάριος» προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει τὴ σταθερότητα στὴν Εὐρώπη. Πρὸς ὄφελος τῆς εἰρήνης· καὶ τῆς χώρας του, πρωτίστως.

Οἱ μετὰ τὸν Bismark ἀλλαγές, ἡ ὁρμητικὴ εἴσοδος τῆς Γερμανίας — μὲ μεγάλη καθυστέρηση καί, κατὰ τοὺς ἀντιπάλους της, μὲ μεγάλες ἀπαιτήσεις — στὴν αὐστηρῶς ἰδιωτικὴ λέσχη τῶν δυνάμεων διεθνοῦς ἐμβέλειας, θὰ ἀνατρέψει δεδομένα δεκαετιῶν. Ἢ καὶ αἰώνων σὲ κάποιες περιπτώσεις. Θὰ κάνει νὰ ὁμονοήσουν, αἰφνιδίως σχεδὸν γιὰ τὰ μέτρα τῆς διπλωματίας τοῦ παρελθόντος, θανάσιμοι ἀντίπαλοι. Θά δημιουργήσει, δηλαδή, γενικὴ ἀναστάτωση στὶς διεθνεῖς σχέσεις μὲ τὶς ἐντελῶς ἀδιανόητες, μέχρι καὶ ἐλάχιστα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ σύναψή τους, συμμαχίες ποὺ θὰ συγκροτηθοῦν καὶ θὰ συγκρουσθοῦν τελικῶς, μὲ τόση σφοδρότητα, κατὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο πόλεμο.[1] Μιὰ πρώτη, καὶ πολὺ χαρακτηριστική, γεύση τῆς νέ-

---

[1] Βλ. καὶ παρακάτω, σσ. 188-90. Ἀδιανόητες, σὲ σημεῖο ποὺ ὁ ἰσχυριζόμενος ὅτι οἱ συγκεχριμένοι συνασπισμοὶ θὰ μποροῦσαν κάποτε νὰ ὑπάρξουν — ἰδίως ἡ Entente — νὰ θεωρεῖται τουλάχιστον παραδοξολόγος. Κάθε κανόνας ὅμως, ὡς γνωστόν, ἔχει καὶ τὶς ἐξαιρέσεις του. Στὸ τεῦχος τοῦ Αὐγούστου 1897 τοῦ **The Nineteenth Century,** ἑνὸς ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ πολιτικὰ περιοδικὰ τοῦ Λονδίνου, ὁ Francis de Pressensé, διευθυντὴς διεθνῶν

ας ἐποχῆς ἦταν ἡ στρατιωτικὴ συμμαχία, τὸ 1892, τῆς συντηρητικῆς μέν, ἀλλὰ κοινοβουλευτικῆς καὶ ἀβασίλευτης Γαλλικῆς Δημοκρατίας, μὲ τὴ θεοκρατούμενη, ἀπολυταρχικὴ Ρωσία.[2]

Παράλληλα ὡστόσο πρὸς τὶς ριζικὲς αὐτὲς ἀνακατατάξεις, οἱ ἕξι Μεγάλες Δυνάμεις τῆς Εὐρώπης – Ἀγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Γερμανία, Αὐστρουγγαρία καὶ Ἰταλία – ποὺ μετεῖχαν ἀπὸ κοινοῦ σὲ ἕνα ἑνιαῖο σύστημα διαβουλεύσεων, τὴ γνωστὴ «Εὐρωπαϊκὴ Συναυλία» (Concert Européen), προσπαθοῦσαν, τόσο πρὶν συσπειρωθοῦν ἀνὰ τρεῖς στοὺς γνωστοὺς δυὸ ἀντίπαλους συνασπισμούς, ὅσο καὶ μετά, νὰ διευθετοῦν τὶς διαφορές τους μὲ τὶς προβλεπόμενες ἀπὸ τὴ συνεργασία τους διαδικασίες, κατὰ τρόπο ποὺ νὰ ἀποφεύγεται – ἢ νὰ ἀναβάλλεται ἔστω, σύμφωνα μὲ τοὺς ἀπαισιόδοξους – ἡ ἔνοπλη ἀναμέτρηση μεταξύ τους. Ἴσως διότι καλῶς ἐγνώριζαν ὅτι, ὅπως ἔγραφε καὶ ὁ γνωστὸς ἄγγλος ριζοσπάστης δημοσιογράφος William Stead, «ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος θὰ ἔμοιαζε μὲ πίκνικ» μπροστὰ στὸ σεισμὸ ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ ἐξορμήσουν κατ' ἀλλήλων τὰ δύο στρατόπεδα ποὺ εἶχαν ἤδη διαμορφωθεῖ στὴν ἐν πλήρη πολεμικῇ ἐξαρτύσει Εὐρώπη.[3]

εἰδήσεων τῆς γαλλικῆς ἐφημερίδας **Le Temps**, ἀρθρογραφοῦσε ὑπὲρ αὐτῆς τῆς προοπτικῆς.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης ἡ ἀνορθόδοξη, σὲ σχέση μὲ τὸ κλῖμα τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ τὴ στάση τῆς ὑπόλοιπης βρεττανικῆς ἀριστερᾶς, ἐμμονὴ τῆς **Reynolds Newspaper**, τῆς πιὸ «λαϊκῆς» ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες αὐτοῦ τοῦ πολιτικοῦ χώρου, στὴν ἄποψη ὅτι ἡ Γερμανία, καὶ ὄχι ἡ Γαλλία ἢ ἡ Ρωσία, ἦταν ὁ κυρίως ἀντίπαλος. (Βλ. παραδείγματος χάριν, τὸ κύριο ἄρθρο στὸ φύλλο τῆς 25ης Ἀπριλίου 1897.)

2 René Albrecht-Carrié, **A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna,** London (Methuen) 1958, σσ. 211-14. Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς παράγοντες τῆς δημόσιας ζωῆς τῆς Γαλλίας πού, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης δημοτικότητός του, τόνισε τὴν ἀνάγκη στενωτέρων σχέσεων μὲ τὴ Ρωσία, ἦταν ὁ παρ' ὀλίγον δικτάτορας στρατηγὸς Boulanger, ὁ πλέον χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ στρατιωτικοῦ σκέλους τῆς γαλλικῆς ἐθνικιστικῆς ἄκρας Δεξιᾶς. J.A.R. Marriot, **The evolution of Modern Europe (1453-1939)**, London (Methuen), 2nd ed., 1944, σσ. 369-70.

Στὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν ἀνησυχιῶν, κάθε ἀναταραχὴ στὰ Βαλκάνια ἐνεργοποιοῦσε εἰδικοῦ τύπου ἀντιδράσεις, εὐαισθησίες καὶ προκαταλήψεις, μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων ἀφενός, τοῦ σοσιαλιστικοῦ καὶ φιλειρηνικοῦ κινήματος ἀφετέρου, ἀλλὰ καὶ τῆς εὐρύτερης κοινῆς γνώμης.

Ἡ περιοχὴ ἦτο κακόφημος. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ τὴν ἔλεγαν «πυριτιδαποθήκη τῆς Εὐρώπης». Πρὶν ἀπὸ λίγα μόνο χρόνια, τὸ 1875-1878, εἶχε προμηθεύσει καὶ πάλι τὶς πρῶτες ὕλες γιὰ μιὰ γενικώτερη, πανευρωπαϊκὴ ἐνδεχομένως, ἀνάφλεξη, ἡ ὁποία ἀποφεύχθηκε τὴν τελευταία στιγμή. Ὅταν δηλαδὴ ἡ Ρωσία, μετὰ τὴ νίκη της ἐπὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀποφάσισε νὰ δεχθεῖ τὸ συμβιβασμὸ τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου.

Καὶ σὰν νὰ μὴν ἔφθαναν ὅλα αὐτά, ἕνας νέος παράγοντας ἀστάθειας ἦρθε νὰ προστεθεῖ, ἀκριβῶς τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ – τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ περασμένου αἰῶνα –, μὲ τὶς ἀναδιατάξεις στὸ χῶρο τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς ποὺ προκάλεσε ἡ γερμανικὴ διείσδυση στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.[4]

Δικαιολογημένες, συνεπῶς, ἦταν οἱ βαλκανικὲς ἀνησυχίες τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, ποὺ εἶχαν τὴν ἀπαίτηση – ἀναιδῆ ἀπαίτηση ἴσως, γιὰ τοὺς ἐρασιτέχνες, εἰδικοὺς περὶ τὰ στρατιωτικά, ποὺ μποροῦσε νὰ συναντήσει κανεὶς στοὺς συνήθεις χώρους τῶν κοινωνικῶν συναθροίσεων στὴν Ἀθήνα, τὴ Σόφια ἢ τὸ Βελιγράδι – νὰ ἐπιλέγουν οἱ ἴδιες τὸ ἐάν, τὸ γιατί, τὸ πότε καὶ τὸ πῶς θὰ ἔφθαναν, ἐν ἀνάγκῃ, καὶ σὲ πολεμικὴ σύγκρουση μὲ κάποιον ἀντίπαλο, ἀντὶ νὰ σύρονται πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἀπὸ τὶς φιλοδοξίες τοῦ Μιλὰν Obrenovic τῆς Σερβίας, τοῦ Φερδινάνδου Saxe-Coburg τῆς Βουλγαρίας ἢ τοῦ Γεωργίου Glüksburg τῆς Ἑλλάδος.

---

[3] **The Review of Reviews,** March, 1897, σ. 232. (Ἡ σελιδαρίθμηση εἶναι ἑνιαία γιὰ κάθε τόμο ἔξι μηνιαίων τευχῶν τοῦ περιοδικοῦ.) Γιὰ τὸν W. Stead, τὴ δημοσιογραφικὴ του δραστηριότητα καὶ τὴν ἀπήχηση τοῦ συγκεκριμένου ἐντύπου, βλ. παρακάτω, σ. 119.

[4] Βλ. παρακάτω, σ. 194.

1.2. Οἱ ἑλληνικὲς ἑρμηνεῖες

Ἀνησυχίες λοιπὸν ὑπῆρχαν, εὔλογες, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ σαφὴς εὐρωπαϊκὴ στρατηγικὴ ἀποτροπῆς μιᾶς νέας ἀναστάτωσης στὰ Βαλκάνια, μετὰ τὴν ἀναζωπύρωση τοῦ Ἀρμενικοῦ ζητήματος, τὴν ἔξαρση τῆς δραστηριότητας τῶν κρητῶν ἐπαναστατῶν, τὸ 1896, καὶ τὶς δυνάμει ἐπικίνδυνες προκλήσεις τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας. Στρατηγικὴ ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τὴν ἀποστολὴ πολεμικῶν πλοίων καὶ ναυτικῶν ἀγημάτων τῶν ἕξι Δυνάμεων στὴν Κρήτη. Τὸ ὅτι ἡ Εὐρώπη δὲν ἐπιθυμοῦσε σὲ καμμία περίπτωση ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, τὸ ἐγνώριζε ἄριστα ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ καὶ προσπάθησε, ὀρθῶς, νὰ τὸ ἐκμεταλλευθεῖ. Μὲ ἐξαιρετικὰ ἄστοχο τρόπο ὅμως.

Ἡ κυβέρνηση, ὑπὸ τὴν πίεση τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας πάντοτε, ἐδήλωνε ὅτι κρατάει στὰ χέρια της «τὴν εἰρήνην τῆς γηραιᾶς ἠπείρου», πρᾶγμα ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ εἰρωνικές, προκαλοῦσε καὶ ὀργισμένες ἀντιδράσεις στὶς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες,[5] ἐνῶ οἱ ἀθηναϊκὲς ἐφημε-

---

[5] Σὲ προκήρυξή της, τῆς 5ης Φεβρουαρίου 1897, τὴν πρώτη μετὰ τὴ δημόσια ἐμφάνισή της, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνὰ τὴν ἐπικράτεια μνημοσύνων γιὰ τοὺς «ἥρωες τῆς Μακεδονίας» (βλ. παρακάτω, σσ. 157-9) ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, ὑποσχόμενη σειρὰ ἐξεγέρσεων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας «ὧν ἡ ἔκβασις καὶ αἱ συνέπειαι διαφεύγουσιν πᾶσαν πρόοψιν καὶ πάντα ὑπολογισμόν», ἐτόνιζε, μὲ τὴ γνωστὴ πλήρη ἔλλειψη μεγαλομανίας, ὅτι «ἡ εἰρήνη τοῦ κόσμου εἶναι σήμερον εἰς χεῖρας ἡμῶν τῶν ἀδυνάτων». (**Ἑστία**, 6 Φεβρουαρίου 1897. Βλ. ἐπίσης **Ἄστυ**, 6 καὶ 7 Φεβρουαρίου 1897.) Ὁ πρωθυπουργὸς Θ. Δηλιγιάννης, παρ' ὅλο ποὺ ἐκ τῶν ὑστέρων (**Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Συνεδρίασις 20ῆς Μαρτίου 1902, σ. 772) διευκρίνισε ὅτι εἶχε ἐξοργισθεῖ μὲ αὐτὴν τὴ φρασεολογία – ἐπρόκειτο ἀκριβῶς γιὰ τὶς κρίσιμες ἐκεῖνες ἡμέρες τῶν κινητοποιήσεων τοῦ συνόλου τῶν ἐπηρεαζομένων ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία δυνάμεων, ποὺ ἐπέβαλαν τελικῶς νὰ ἀποπλεύσει ὁ ἑλληνικὸς στόλος γιὰ τὴν Κρήτη –, δὲν ἐδίστασε νὰ τὴν υἱοθετήσει, ἐφόσον δὲν μποροῦσε νὰ τὴν ἀντιμετωπίσει, γιὰ νὰ μὴν καρπωθοῦν ἄλλοι τὰ κομματικὰ ὀφέλη ποὺ κατὰ παράδοση ἀποφέρει αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ρητορεία σὲ ὅσους τὴ χρησιμοποιοῦν.

Ἡ Εὐρώπη, ὡς συνήθως, ἔβλεπε αὐτὰ εἰδικῶς τὰ πράγματα κάπως διαφορετικά. Λέγεται ὅτι, ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν περίοδο, ὁ Kaiser Γουλιέλ-

ρίδες πληροφοροῦσαν τὸ κοινό τους πὼς ἐπίκειται ἡ διάσπαση τῶν Δυνάμεων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συναυλίας, διότι κάποιες ἀπὸ αὐτὲς εἶχαν, ὑποτίθεται, ἀποφασίσει νὰ στηρίξουν τὸ αἴτημα τῆς *Ἕνωσης* τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὅλα αὐτὰ λέγονται, γράφονται, ἐπαναλαμβάνονται καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκλαμβάνονται ὡς γεγονότα, χωρὶς κανένα στοιχεῖο. Ἀκριβῶς ἀντίθετη ἦταν ἡ εἰκόνα ποὺ ἔδιναν οἱ ἐκθέσεις τῶν ἑλλήνων διπλωματῶν.[6] Ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ διάσπαση τῶν Δυνάμεων – ποὺ βεβαίως δὲν ἐπῆλθε –, ἡ Ἀθήνα φαίνεται ὅτι πίστευε πὼς μὲ τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα ποὺ ἔστειλε τελικῶς στὴν Κρήτη, θὰ μποροῦσε, κηρύσσοντας τὴν *Ἕνωση*, νὰ δημιουργήσει τετελεσμένα γεγονότα.

«Ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία, τὸ ἀέναον τοῦτο φόβητρον τῶν ἑλλήνων πολιτικῶν, πρὸ τετελεσμένων γεγονότων, ἐκλείπει»,[7] ὑποστήριζε, μὲ χαρακτηριστικὴ ἀφέλεια, ἕνα ἐκ τῶν πολλῶν καὶ φλογερῶν κύριων ἄρθρων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ἡ Εὐρώπη δηλαδή, ἐκβιαζόμενη, θὰ ἀποδεχόταν τὴν Ἕνωση γιὰ νὰ προκαλέσει, προ-

---

μος, τὸ αὐθεντικὸ πρόσωπο τῆς μεγαλομανίας, συχνὰ ἀναφερόταν στὴν Ἑλλάδα ὡς «τὸ γελοῖον αὐτὸ ἐθνάριον», τὸ ὁποῖο ἐπιχειρεῖ νὰ διαταράξει τὴν εἰρήνη τῆς Ἀνατολῆς. (Ἐδουάρδος Ντριώ, **Ὁ Βασιλεὺς Κωνσταντῖνος**, Ἀθῆναι (Βασιλείου), 1930, σ. 34.)

6 **Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίασις 19ης Μαρτίου 1902, σ. 757.

7 **Ἀτλαντὶς** (Νέα Ὑόρκη), 12 Φεβρουαρίου 1897. Θὰ ἄξιζε ἴσως νὰ ἀναφέρουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ἡ ἑβδομαδιαία *Ἀτλαντίς*, ἡ πρώτη (ἐὰν ἐξαιρέσει κανεὶς μία βραχύβια ἀπόπειρα τοῦ 1892), ἡ μεγαλύτερη – ὑπολογίσιμος ἀντίπαλος θὰ ἐμφανιστεῖ πολὺ ἀργότερα, τὸ 1916, μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ *Ἐθνικοῦ Κήρυκος* στὴ Νέα Ὑόρκη – καὶ γιὰ ἕνα μεγάλο διάστημα ἡ μόνη ἐφημερίδα τῶν ἑλλήνων τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ποὺ τύπωσε τὸ πρῶτο της φύλλο τὸ Μάιο τοῦ 1894, διατηροῦσε γενικὰ συγκρατημένους τόνους σὲ σχέση μὲ τὰ ἀθηναϊκὰ ἔντυπα τῆς πρὸ τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου περιόδου. Ἐκδότης τῆς *Ἀτλαντίδος* καὶ συντάκτης, κατὰ κανόνα, τῶν κύριων ἄρθρων της, ἦταν ὁ συριανὸς Σόλων Βλαστός (1852-1927), ἐπιτυχημένος ἔμπορος, ναυτιλιακὸς πράκτορας καὶ λόγιος, ποὺ εἶχε φτάσει στὸν «Νέο Κόσμο» τὸ 1872.

φανῶς, ἀνταπαιτήσεις τῆς Σερβίας καὶ τῆς Βουλγαρίας στὴ Μακεδονία, ποὺ θὰ κατέληγαν, πιθανώτατα, σὲ ἔνοπλη ἀναμέτρηση τῆς Αὐστρίας μὲ τὴ Σερβία, ἡ ὁποία ἀναμέτρηση δὲν ἦταν δυνατὸν βεβαίως νὰ ἀφήσει ἀδιάφορη τὴ Μόσχα. Οὔτε, ὡς ἐκ τούτου, τοὺς μεγάλους συμμάχους τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Αὐστρίας: τὴ Γαλλία καὶ τὴ Γερμανία ἀντιστοίχως. Οἱ στοιχειωδῶς παρατηρητικοὶ θὰ σημειώσαν ἤδη ὅτι ἐὰν στὴ θέση τῶν ἐν πολλοῖς ἀλληλοσυγκρουομένων σερβικῶν καὶ βουλγαρικῶν ἀπαιτήσεων ἐπὶ τῆς ὀθωμανικῆς Μακεδονίας, τοποθετήσει κανεὶς τὴ δολοφονία τοῦ διαδόχου τοῦ αὐστριακοῦ θρόνου στὸ Sarajevo, θὰ λάβει μιὰ ἀρκετὰ πιστὴ ἀναπαράσταση τῆς ἔναρξης τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου. Ἡ Ἑλλάδα θὰ ὑποχρέωνε, μὲ ἄλλα λόγια, τὶς Δυνάμεις, προκειμένου νὰ μὴν ὁδηγηθοῦν τὰ πράγματα στὸν ἀπευκταῖο γι' αὐτὲς ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, νὰ προκαλέσουν οἱ ἴδιες ἐκεῖνο ποὺ τὶς ἀνησυχοῦσε πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν προοπτικὴ ἑνὸς τέτοιου πολέμου: Τὸ νὰ ἀνοίξει δηλαδή, καὶ μάλιστα σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν Βαλκανίων, τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα, τὸ ὁποῖο, στὴ δεδομένη συγκυρία, ἦταν δυνατὸν νὰ θέσει σὲ κίνδυνο τὴν εἰρήνη ὁλόκληρης τῆς Εὐρώπης.

Ὅλα αὐτὰ ἀναδεικνύουν, ἀκόμη περισσότερο, τὸ ἐξωφρενικὸν τῆς θεωρίας ὅτι τὸν πόλεμο τοῦ 1897 τὸν θέλησαν, τὸν προκάλεσαν καὶ τὸν σκηνοθέτησαν ὁρισμένες ἐκ τῶν Δυνάμεων – ἡ Γερμανία καὶ ἡ Αὐστρία συγκεκριμένα – γιὰ νὰ ἡττηθεῖ ἡ Ἑλλάδα καὶ νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ δεχθεῖ τὸν Διεθνῆ Οἰκονομικὸ Ἔλεγχο ὥστε νὰ μὴ χάσουν ὁριστικῶς τὰ χρήματά τους οἱ ξένοι κάτοχοι τῶν, μηδαμινῆς ἀξίας μετὰ τὴν πτώχευση τοῦ 1893, ἑλληνικῶν χρεωγράφων.

Σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τῶν ὅσων ἤδη ἀναφέραμε γιὰ τὸ τί πραγματικὰ ἐπεδίωκαν οἱ Δυνάμεις, ἁπλούστεροι τρόποι, ἀπὸ καταβολῆς τοῦ θεσμοῦ τῶν διεθνῶν δανείων, νὰ ὑποχρεώνονται, στὶς περισσότερες περιπτώσεις τουλάχιστον, οἱ δανειζόμενες χῶρες νὰ ἀποπληρώνουν τὰ ὀφειλόμενα – μὲ τὴν ἄρνηση παροχῆς νέων δανείων παραδείγματος χάριν – καί, τὸ κυριώτερο, σὰν νὰ μὴν ἔγιναν, χωρὶς πόλεμο φυσικά, ἀνάλογοι διακανονισμοὶ μὲ Ἐπιτροπὲς Ἐλέγχου, ὄχι μόνο στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, ἀλλὰ καὶ στὴν Αἴγυπτο, στὴν ἴδια τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, τὸ 1882, ἢ στὴ γειτονικὴ Σερβία, ἕνα μόλις χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴ μοιραία εἰσβολὴ τῶν «σταυραετῶν» τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας

στὸ ὀθωμανικὸ ἔδαφος.[8] Τοῦτο δὲν σημαίνει, βεβαίως, ὅτι τὸ κλῖμα στὸ Βερολῖνο καὶ τὴ Βιέννη, μετὰ τὴν πτώχευση, δὲν ἦταν σαφῶς ἀρνητικὸ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, οὔτε ὅτι δὲν ὠφέλησε τοὺς ξένους ὁμολογιούχους ἡ λειτουργία τῆς Διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς Ἐλέγχου τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Ὠφέλησε ὅμως καὶ τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία.

[8] Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης, **Δημοσία Οἰκονομία**, ἐν Ἀθήναις, τ. Α΄, (Τζάκας / Δελλαγραμμάτικας) 1924, σσ. 215-9, 235-40, 247-50, 272-4. D.C. Blaisdell, **European Financial Control in the Ottoman Empire,** New York (Columbia University Press) 1929, σσ. 90-101.

2
Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ, Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΕΜΟΣ

2.1. Τὰ κινήματα συμπαράστασης στοὺς «ἀγωνιζόμενους γιὰ τὴν ἐλευθερία τους λαοὺς»

Ἡ Ἑλλάδα τῶν ἐθνικῶν ἐνθουσιασμῶν, ὡστόσο, καὶ τῆς συνεχοῦς κατασκευῆς εὐχάριστων «γεγονότων», δὲν ἐπίστευε μόνο πὼς μποροῦσε νὰ ἐκβιάσει τὶς ἔξι μεγάλες εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ποὺ εἶχαν ὁμόφωνα καταλήξει στὴ λύση τῆς Αὐτονομίας γιὰ τὴν Κρήτη καὶ εἶχαν σαφῶς ἀποκλείσει τὴν Ἕνωση. Εἶχε τὴν ἐντύπωση ὅτι τὶς ἐπιδιώξεις της θὰ τὶς βοηθοῦσε, γιὰ τοὺς δικούς του λόγους, «ἕνας ἰσχυρὸς σύμμαχος. Ὁ *κοινωνισμὸς* οὗτινος τὰ δόγματα μετὰ τρομακτικῆς ταχύτητος ἐξαπλοῦνται μεταξὺ τῶν μεσαίων καὶ ἰδίᾳ τῶν κατωτέρων τάξεων».[1]

Τὴν εὐρωπαϊκὴ Ἀριστερά, πράγματι, τὴν ἀπασχόλησαν ἔντονα οἱ ἐξελίξεις τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος καὶ τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου. Κατὰ τρόπο δὲ μᾶλλον ἀναμενόμενο, ἡ σύγκρουση διαφορετικῶν ἀπόψεων καὶ τακτικῶν προσεγγίσεων σὲ σχέση μὲ τὰ παραπάνω θέματα συνέβαλε ποικιλοτρόπως στὴν ἀνάδειξη, καὶ σὲ κάθε περίπτωση στὴν ἀποσυσκότιση, τῶν γραμμῶν ἀντιπαράθεσης σὲ πολλὰ ἐσωτερικά της μέτωπα, ὅταν δὲν χρησιμοποιήθηκε κυρίως ὡς πρόσχημα γιὰ αὐτὲς τὶς ἀναμετρήσεις.

Στὸ εὔλογο ἐρώτημα γιατί, σὲ μιὰ παρουσίαση ποὺ δὲν φιλοδοξεῖ ἀσφαλῶς νὰ ἐξαντλήσει ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν «ἀτυχῆ» πόλεμο τοῦ 1897 ζητήματα, θὰ ἔπρεπε ἡ στάση τῆς Ἀριστερᾶς νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ὡς ἰδιαίτερο κεφάλαιο, ὑπάρχουν δύο, τουλάχιστον, ἀπαντήσεις: Ὁ «κοινωνισμὸς» μπορεῖ μὲν νὰ μὴν ἐγνώριζε τὴν «τρομακτικῆς ταχύτητος» ἐξάπλωση στὶς δυτικοευρωπαϊκὲς κοινωνίες, τὴν ὁποία διαπίστωνε μὲ ἐνδιαφέρον, ἐνδεχομένως καὶ μὲ κάποια χαιρεκακία, ὁ ἀρθρογράφος τῆς *Ἀτλαντίδος*, ἀλλὰ ἦταν μιὰ δύναμη σταθερὰ ἀνερχόμενη κατὰ τὶς ἐκτιμήσεις, τόσο τῶν φανατικῶν καὶ κατὰ

[1] Ἀτλαντίς, 9 Ἀπριλίου 1897.

οὐσιαστικὸ τρόπο στρατευμένων, τότε, ὀπαδῶν του, ὅσο καὶ ἐκεῖνες τῶν ἀντιπάλων του. Εἰδικὰ δὲ στὴ Γερμανία, τὸ S.P.D. (Sozialdemokratische Partei Deutschlands), παρὰ τὶς διώξεις καὶ τοὺς νομοθετικοὺς ἀποκλεισμοὺς τῆς περιόδου 1878 ἕως 1890 —καὶ ἐν μέρει λόγῳ αὐτῶν— εἶχε ἀποκτήσει τέτοια ἰσχύ, ποὺ καμμία κυβέρνηση στὸ Βερολῖνο δὲν μποροῦσε νὰ τὸ ἀγνοήσει κατὰ τὴ χάραξη εἴτε τῆς ἐσωτερικῆς εἴτε τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς της.[2]

Ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες, ἐκεῖ ὅπου ὁ «κοινωνισμός», δηλαδὴ τὰ σοσιαλδημοκρατικὰ (μαρξιστικὰ) κόμματα τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς, καὶ οἱ ὑπόλοιπες κομματικὰ συντεταγμένες ἐκφράσεις τῶν ἐπαναστατικῶν ἐκδοχῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ, δὲν εἶχαν καταχτήσει τὶς θέσεις τοῦ γερμανικοῦ SPD, ἀντιπροσώπευαν, σὲ κάθε περίπτωση, σημαντικὲς ἢ ὑπολογίσιμες πολιτικὲς δυνάμεις καὶ ἀσκοῦσαν ἐπιρροὴ στὰ ἐργατικὰ συνδικᾶτα. Μὲ ἐξαίρεση τὴν περίπτωση τῆς Ἀγγλίας, ὅπου ὁ μαρξιστικὸς σοσιαλισμός, τόσο στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τῆς εὐρύτερης ἀριστερᾶς ὅσο καὶ στὴν ἰδεολογία ἢ τὴν πρακτικὴ τῶν trade unions, εἶχε περιορισμένη ἀπήχηση.[3]

Τὸ κυριώτερο δέ, ὡς συναφὲς πρὸς τὴν κρητικὴ ἐξέγερση καὶ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, ἦταν ὅτι —ἡ δεύτερη ἀπάντηση— οἱ σοσιαλδημοκράτες τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ περασμένου αἰῶνα, συνδιαμόρφωναν, μαζὶ μὲ τοὺς ἀναρχικούς, τὸ ἕτερο τμῆμα τῆς ἐπα-

---

[2] James Joll, **The Second International, 1889-1914**, London (Weidenfeld and Nicolson) 1968, σσ. 10-11, 65, 99 καὶ David Caute, **The Left in Europe since 1789**, London (Weidenfeld and Nicolson) 1966, σσ. 59-61, 79-81, 139. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1890, ἀμέσως μετὰ τὴν περίοδο τῆς νομοθετικῆς ἀπαγόρευσης τῶν κυρίων λειτουργιῶν του (1878-1890), τὸ SPD κατόρθωσε νὰ συγκεντρώσει 1,5 ἑκατ. ψήφους, τὸ 20% περίπου τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, καὶ νὰ ἐκλέξει 35 βουλευτὲς γιὰ τὸ Reichstag. Τὸ 1898 οἱ ψηφοφόροι του ξεπέρασαν τὰ 2 ἑκατ. (56 ἕδρες), ἐνῶ τὸ 1903 ἔφτασαν τὰ 3 ἑκατ. καὶ ἡ κοινοβουλευτική του ὁμάδα ἀριθμοῦσε 81 μέλη.

[3] Eric J. Hobsbaum, **Labouring Men. Studies in the History of Labour**, London (Weidenfeld and Nicolson) 1971, ἰδιαιτέρως τὰ κεφάλαια 16, *'Trends in the British Labour Movement since 1850'* σσ. 316-343, καὶ 18, *'Labour Traditions'*, σσ. 371-385.

ναστατικῆς εὐρωπαϊκῆς ἀριστερᾶς ἐκείνης τῆς περιόδου, καὶ ἐν πολλοῖς κατηύθυναν μὲ τὶς θέσεις καὶ τὶς πράξεις τους, τὸ κίνημα τοῦ ἐθελοντισμοῦ. Καὶ ὄχι μόνον. Αὐτοὶ ἔδιναν τὸν τόνο σὲ ὅλες τὶς πολύχρωμες μαζικὲς λαϊκὲς συγκεντρώσεις καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις συμπαράστασης σὲ ἐπαναστάσεις καὶ ἐπαναστάτες, ἐξεγέρσεις καὶ ἀπελευθερωτικοὺς πολέμους, ἐναντίον τῆς ἀπολυταρχίας τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἐπηρέαζαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴ στάση καὶ τὶς διαθέσεις ἄλλων δυνάμεων τῆς εὐρύτερης ἀριστερᾶς, λιγώτερο ἐπαναστατικῶν ἢ ριζοσπαστικῶν, ἀλλὰ ἐξ ἴσου, ἐὰν ὄχι περισσότερο, σημαντικῶν γιὰ τὴ διαμόρφωση κλίματος πιέσεων μιᾶς ὁρισμένης κατευθύνσεως πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις. Ἰδιαίτερα σὲ θέματα γνωστὰ ἀπὸ τὸ παρελθόν, καὶ δημοφιλῆ, ὅπως ἡ ἑλληνοτουρχικὴ ἀναμέτρηση ποὺ ἄρχισε μὲ τὰ γεγονότα τῆς Κρήτης.

2.2. Ἡ Ρωσία τῶν Ρομανὼφ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας

Δύο εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις εἶναι ἴσως ἀπαραίτητες στὸ σημεῖο αὐτό, πρὶν δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν ἀντιδράσεων τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀριστερᾶς στὶς βαλκανικὲς ἐξελίξεις τοῦ 1896-1897.

Τὰ μαρξιστικὰ κόμματα τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς, τὰ περισσότερα τουλάχιστον, μπορεῖ νὰ μετεῖχαν στὶς κοινοβουλευτικὲς διαδικασίες, ὅπου αὐτὸ τοὺς ἦταν ἐπιτρεπτὸ καὶ νὰ εἶχαν μεταθέσει τὴν προοπτικὴ τῆς ἐπανάστασης σὲ κάποιο ἀόρατο, ἀσαφῶν προϋποθέσεων, χρονικὸ σημεῖο τοῦ μέλλοντος, ἀλλὰ δὲν τὴν εἶχαν ρητὰ ἀπεμπολήσει καὶ ὀργάνωναν τὴ δράση τους μὲ ἄξονα αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν προοπτική. Τὰ κόμματα αὐτὰ συνεπῶς, καὶ πρωτίστως τὸ γερμανικὸ SPD – τὸ θωρηκτὸ (τύπου dreadnought) τοῦ παγκοσμίου σοσιαλιστικοῦ κινήματος, ἐὰν θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ καταφύγει σὲ μιὰ κάπως ἀνίερη παρομοίωση ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν μεγάλων ναυτικῶν ἐξοπλισμῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς –, τὸ ζήτημα τῆς εἰρήνης καὶ τοῦ πολέμου δὲν τὸ ἔθεταν, φυσικά, μὲ ὅρους ἴδιους ἢ παρόμοιους πρὸς ἐκείνους τῶν κυβερνήσεων τῶν χωρῶν τους καὶ δὲν τὸ συναρτοῦσαν ἀναγκαστικὰ πρὸς τὴν ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων, ἀλλὰ τὸ ἔκριναν, ἢ ἐπιχειροῦσαν νὰ τὸ κρίνουν, συγκεχριμένα καὶ κάθε φορά, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κατὰ πόσον ἡ εἰρήνη ἢ ὁ πόλεμος, σὲ ὁρισμένο τόπο καὶ χρόνο, θὰ ἐξυπηρετοῦσε ἢ ὄχι τὴν ὑπόθεση τῆς ἐπανάστασης.

Ἡ δεύτερη εἰσαγωγικὴ παρατήρηση ἔχει σχέση μὲ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα. Τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν τὸ ἀνακάλυπτε ἀσφαλῶς ἡ ἀριστερὰ στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα, οὔτε ἄρχιζε κάθε φορὰ τὴν ἐξέτασή του ἀπὸ μηδενικὴ βάση, ὡς θὰ ὄφειλε ἴσως σύμφωνα μὲ ὅσα προαναφέραμε. Εἰδικὰ γιὰ τὰ πράγματα τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρχε ἤδη καὶ λειτουργοῦσε, σὲ πολλὰ ἐπίπεδα, μιὰ διαμορφωμένη ἀντίληψη, μιὰ «ὀρθόδοξη» ἄποψη, μὲ τὴν κομματικὴ ἔννοια τῆς λέξεως, ἡ ὁποία προέκυπτε ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς γιὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, καὶ ὁρισμένα μεταγενέστερα· ἄποψη ποὺ ἐπιβεβαιωνόταν στὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου ἀπὸ τὶς πρακτικὲς τῆς θεοκρατούμενης ρωσικῆς ἀπολυταρχίας.

Ἐὰν θὰ ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ συνοψίσουμε τὴν ἄποψη αὐτὴ σὲ μία ἢ δύο μόνο φράσεις, θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν διατυπώσουμε ὡς ἑξῆς: Κάθε ἀπελευθερωτικὸ κίνημα στὰ Βαλκάνια εἴτε σκοπίμως ὑπηρετεῖ εἴτε καταλήγει νὰ ἐξυπηρετεῖ τοὺς σκοποὺς τῆς ρωσικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἡ διατήρηση, ἄρα, τοῦ ἐδαφικοῦ status quo τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐμποδίζει τὴν περαιτέρω ἐνίσχυση τοῦ τσαρικοῦ καθεστῶτος. Τοῦ κύριου ἐχθροῦ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπανάστασης.

Αὐτὴ ἡ κατὰ προτεραιότητα ἐναντίωση τῆς ἐπαναστατικῆς ἀριστερᾶς στὴν ἀνελέητη καὶ ἀνελεύθερη Ρωσία τῶν Ρομανὼφ καὶ τοῦ μαζικοῦ ἀναλφαβητισμοῦ, τῶν ἀντιεβραϊκῶν πογκρόμ, τῆς κρατικῆς τρομοκρατίας καὶ τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, στελέχη τῆς ὁποίας, ἐκτὸς τῆς κανονικῆς τους λειτουργίας ὡς συνεργατῶν καὶ στυλοβατῶν τῆς ἐξουσίας, ἀναλάμβαναν ἐνίοτε καὶ τὸ ρόλο τοῦ καταδότη τῆς μυστικῆς ἀστυνομίας, μὲ ὑλικὸ προερχόμενο ἀπὸ τὸ «μυστήριον τῆς ἐξομολογήσεως», δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνει πλήρως κατανοητὴ σήμερα. Καὶ ὄχι μόνον γιὰ τοὺς συνήθεις λόγους. Αὐτοὺς δηλαδὴ ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸ ὅτι κανένα κομμάτι τῆς πραγματικότητος τοῦ παρελθόντος δὲν εἶναι ἐντελῶς, ἢ καὶ ἐπαρκῶς, κατανοητὸ παρὰ μόνο σὲ ὅσους, πολὺ λίγους ἀναγκαστικά, τὸ κάνουν ἀντικείμενο συστηματικῆς καὶ μακροχρόνιας μελέτης καὶ κατακτοῦν, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, τὸ προνόμιο νὰ συλλαμβάνουν τὴν πραγματικότητα ποὺ τοὺς ἀπασχολεῖ σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς διαστάσεις καὶ τὶς ἀποχρώσεις της.

Στὴν περίπτωση τῆς Ρωσίας ὑπάρχουν καὶ κάποιες πρόσθετες δυσχέρειες. Ἡ ἐπὶ πολλὲς δεκαετίες ἄμεση σύνδεσή της, ὡς χώρας, μὲ

τὴν ἐπανάσταση, τὴν ἀριστερὰ καὶ τὸ σοσιαλισμό, ἔχει δημιουργήσει, ἢ εἶχε δημιουργήσει, ταυτίσεις τόσο ἰσχυρές, ποὺ λειτουργοῦσαν ἢ καὶ λειτουργοῦν ἀκόμη σὰν πραγματικὸς τοῖχος, ὁ ὁποῖος φράζει τὸ δρόμο πρὸς τὴν κατανόηση μιᾶς ἐντελῶς ἄλλης πραγματικότητος. Καὶ δὲν ἀναφερόμαστε ἐδῶ μόνο στὸν κόσμο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀριστερᾶς τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων τοῦ «σύντομου εἰκοστοῦ αἰῶνα», ὅσα καλλιεργοῦσαν συστηματικὰ στὰ μέλη τους τὸ θαυμασμὸ γιὰ τὸ σοβιετικὸ πρότυπο – καὶ τὴ χώρα ποὺ τὸ φιλοξενοῦσε – ἀλλὰ καὶ στὴν ἀριστερὰ τῶν πολλῶν ἀμφιβολιῶν γιὰ τὸ σοβιετικὸ καθεστὼς ἢ στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη γενικότερα.

Στὴν ἰσχύουσα πολιτικὴ παράδοση τῶν Βαλκανίων – ἐπιπλέον – ἡ Ρωσία ἔχει καταγραφεῖ ὡς ὁ ἀπελευθερωτής, ὁ ἐκδικητής, ὁ οἰκεῖος, ἡ ὁμόδοξη δύναμη, τὸ ἀντίπαλο δέος στὴν πανίσχυρη Δύση. Αὐτὸ δὲ ἴσως νὰ ἰσχύει ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὴν παράδοση τὴν ἑλληνική, ὅπου ναὶ μὲν δὲν ὑπάρχει ἡ «φυλετικὴ συγγένεια» τῶν βορείων γειτόνων τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴ Μεγάλη Δύναμη «προστάτιδα ὅλων τῶν Σλάβων», ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ μετὰ τὸ 1945 κυρίαρχος, καὶ ἐλάχιστα δημοφιλής, πολιτικὸς ρόλος τῆς Ρωσίας στὶς χῶρες αὐτές.

Εἶναι συνεπῶς πολὺ δύσκολο νὰ κατανοήσει κανεὶς πλήρως σήμερα, τί ἀντιπροσώπευε ἡ Ρωσία γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν κοινὴ γνώμη τῶν συντηρητικῶν φιλελευθέρων. Πρὸς τί ὅλο αὐτὸ τὸ μένος τοῦ Μὰρξ καὶ τῶν μαρξιστῶν ἐναντίον τῆς Ρωσίας καὶ γιατί ἡ ἀντίθεση πρὸς τὸ τσαρικὸ καθεστὼς ἦταν τὸ μόνο, οὐσιαστικῶς, σημεῖο συνάντησης ἀνάμεσα στὶς διαφορετικὲς τάσεις μιᾶς βαθύτατα διηρημένης εὐρωπαϊκῆς ἀριστερᾶς, μὲ τὴν εὐρύτερη πάντοτε ἔννοια τῆς λέξεως. Καὶ εἶναι δύσκολο γιὰ ἕναν ἀκόμη, τελευταῖο, λόγο. Διότι δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει κανένα ἀντίστοιχο παράδειγμα τέτοιας συναίνεσης στὴν ἀπόρριψη, ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς δικῆς μας πολιτικῆς ἐμπειρίας. Ἴσως ἡ ἀντίθεση στὸ καθεστὼς τῆς Νότιας Ἀφρικῆς κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Apartheid νὰ ἀποδίδει κάπως αὐτὸ ποὺ προσπαθοῦμε νὰ προσεγγίσουμε.

Δυσκολίες προσπέλασης στὸ τί ἀκριβῶς σκεπτόταν καὶ πῶς αἰσθανόταν ἕνας εὐρωπαῖος τοῦ περασμένου αἰῶνα – λιγώτερες ἀσφαλῶς, ἀλλὰ τῆς ἰδίας τάξεως – ὑπάρχουν καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅσοι πάντως ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς εὐρύτερης ἀριστερᾶς, προχειμένου νὰ μὴν ἐνισχυθεῖ ὁ ρωσικὸς ρόλος

στὴν περιοχή, προέκριναν τελικῶς τὴ διατήρηση τοῦ status quo, – τὴν μὴ ὑποστήριξη δηλαδὴ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τῆς *Ἕνωσης* τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα – δέν ξεχνοῦσαν αὐτὴ τὴν ἄλλη διάσταση τοῦ προβλήματος, δὲν ἀγνοοῦσαν τὴ φύση τοῦ ὀθωμανικοῦ καθεστῶτος, οὔτε, πολὺ περισσότερο, τὸ ἐξεθείαζαν.

Ἡ ἐπικράτεια τῶν Σουλτάνων, ὅπως τακτικώτατα ὑπογράμμιζε καὶ ὁ εὐρωπαϊκὸς τύπος – τόσο ἐκεῖνος τῆς ἀριστερᾶς ὅσο καὶ ὁ φιλελεύθερος –, δὲν εἶχε τίποτε νὰ ζηλέψει ἀπὸ τὴ Ρωσία τῶν Ρομανὼφ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας. Εἰδικῶς δὲ ὁ Abdulhamit, κατὰ τὴ μακρὰ περίοδο τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας του, οὐδέποτε ἐπέτρεψε στὸν Τσάρο νὰ μονοπωλήσει τὴν ἀπέχθεια τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης. Στὰ σοσιαλιστικὰ ἔντυπα σπανίως ἀναφέρεται μὲ τὸ ὄνομά του. Ἐκεῖ εἶναι γνωστὸς ὡς «Δολοφόνος», «Μεγάλος Δολοφόνος» [μὲ κεφαλαῖα πάντοτε τὰ ἀρχικά], «Χασάπης τοῦ Γιλδὶζ» ἢ ἁπλῶς ὁ «Καταραμένος».[4] Ἡ κρίσιμη διαφορὰ γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀριστερὰ εἶχε σχέση μὲ τὴν ἐκτίμηση ὅτι ἡ «ἡμιβάρβαρη καὶ ἀσιατικὴ Τουρκία» ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐξ ἴσου «ἡμιβάρβαρη καὶ ἀσιατικὴ Ρωσία» ἦταν μιὰ χώρα ποὺ παρήκμαζε. Μιά, κραταιὰ ἄλλοτε, αὐτοκρατορία σὲ κατάσταση ἄμυνας, ποὺ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀσκήσει ἐπεκτατικὴ πολιτική, οὔτε νὰ ἐπηρεάσει ἀρνητικὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐξελίξεις.[5]

2.3. Ἐπ'εὐκαιρίᾳ τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος

Ἡ παραδοσιακὴ αὐτὴ ἀντίληψη γιὰ τὰ Βαλκάνια, τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τὴ Ρωσία, καί, γενικώτερα, γιὰ τὶς ἄκρως προβληματικὲς σχέσεις τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων μὲ τὴ στρατηγικὴ

---

[4] Βλ. παραδείγματος χάριν, **The Clarion**, Feb. 20, 1897. Τὸ γνωστὸ **Punch** τοῦ Λονδίνου, ἡ «ναυαρχίδα» τῶν σατιρικῶν ἐντύπων τῆς Εὐρώπης τοῦ 19ου αἰῶνα, ὡς κατ' ἐξοχὴν συντηρητικὸς θεσμός, προτιμοῦσε τὸν εὐμενέστερο(;) χαρακτηρισμὸ "The Unspeakable": ὁ ἀπερίγραπτα κακός, ὁ ἀκατονόμαστος, ὁ ἀπαράδεκτος, ὁ κατάπτυστος. (**Punch**, Sept. 24, 1898.)

[5] Κ. Μάρξ – Φρ. Ἔνγκελς, **Ἡ Ἑλλάδα, ἡ Τουρκία καὶ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα**, (εἰσαγωγὴ-ὑπομνηματισμός: Παναγιώτης Κονδύλης), Ἀθήνα (Γνώση) 1985. Βλ. Εἰσαγωγή, σσ. 21-23.

τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπανάστασης, μιὰ ἀντίληψη ποὺ κωδικοποιήθηκε ἐπ' εὐκαιρίᾳ, προφανῶς, τῆς μεγαλύτερης κρίσης τοῦ 'Ανατολικοῦ Ζητήματος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα, μὲ τὸ εἰδικὸ ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλίο τοῦ ἡγέτη τῶν γερμανῶν σοσιαλδημοκρατῶν Wilhelm Liebknecht,[6] ἐνισχύθηκε ἐν συνεχείᾳ μὲ νέα ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Engels κατὰ τὴν ἀμέσως ἑπόμενη δεκαετία,[7] καὶ ἐπιβεβαιώθηκε μὲ τὴ συγκέντρωση καὶ ἔκδοση σὲ ἕναν τόμο, τὸ 1897, τῶν παλαιοτέρων κειμένων τοῦ Marx γιὰ τὸ 'Ανατολικὸ Ζήτημα,[8] ἀσκοῦσε κυρίαρχη ἐπιρροὴ στοὺς κύκλους τῆς ἐπαναστατικῆς ἀριστερᾶς. Δὲν ἦταν ὅμως ἡ μόνη. Οὔτε κὰν ἐντὸς τοῦ SPD, τοῦ ἀναγνωρισμένου ἀπὸ ὅλους τοὺς εὐρωπαίους «κοινωνιστὰς» θεματοφύλακα τῆς μαρξιστικῆς ὀρθοδοξίας.

Ἡ κρητικὴ ἐξέγερση, ἡ ἀποστολὴ ἑλληνικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὸ νησί, οἱ προοπτικὲς ἑνὸς ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου μὲ ἀνεξέλεγκτες συνέπειες γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ εἰρήνη καθὼς καὶ οἱ πρῶτες, ἐνδεικτικές, ἀντιδράσεις τῶν ἕξι κυβερνήσεων τῆς «Εὐρωπαϊκῆς Συναυλίας», ἔφεραν στὴν ἐπιφάνεια μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὑποδόριες μέχρι τότε διαφωνίες ἢ ριζικὰ διαφορετικὲς ἑρμηνεῖες καὶ προσεγγίσεις – θὰ περιοριστοῦμε νὰ ἀναφέρουμε τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς –

[6] **Zur orientalischen Frage oder soll Europa Kosakisch werden?**, Leipzig, χ.χ. [1877 ἢ 1878].

[7] Βλ., ἐνδεικτικά, τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Engels στὸν E. Bernstein (25 Φεβρουαρίου 1882), τὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν δεύτερο τῇ τάξει, ἀμέσως μετὰ τὸν W. Liebknecht, ἡγέτη τῶν γερμανῶν σοσιαλδημοκρατῶν, A. Bebel (17 Νοεμβρίου 1885) καὶ τὴν *«'Επισκόπηση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ ρωσικοῦ τσαρισμοῦ»* ποὺ δημοσίευσε ὁ Engels στὴ **Neue Zeit** τὸ Μάιο τοῦ 1890. (Γιὰ τὶς δύο ἐπιστολές, βλ. Κ. Μὰρξ – Φρ. Ἔνγκελς, **Ἡ Ἑλλάδα, ἡ Τουρκία... op.cit.**, σσ. 447-453 καὶ σ. 454, ἀντιστοίχως, καὶ γιὰ τὸ κείμενο τῆς **Neue Zeit** τὸ Karl Marx/Frederick Engels, **Collected Works**, vol. 27, Moscow (Progress) 1990, σσ. 41-49.)

[8] Karl Marx, **The Eastern Question. A reprint of Letters written in 1853-1856 dealing with the events of the Crimaean War,** (edited by Eleanor Marx Aveling and Edward Aveling), London 1897.

σὲ σχέση τόσο μὲ τὸν συγκεκριμένο γεωγραφικὸ χῶρο, ὅσο καὶ μὲ ἄλλα, γενικώτερα, ζητήματα θεωρίας καὶ πρακτικῆς τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος.

Ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ ἑβδομαδιαίου θεωρητικοῦ ὀργάνου τοῦ SPD, *Die Neue Zeit*,[9] ὁ E. Bernstein, ὁ ἐπικεφαλῆς λίγο ἀργότερα τῆς «ἀναθεωρητικῆς» πτέρυγας τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας,[10] τοποθετήθηκε σαφῶς, μὲ δύο ἄρθρα, ὑπὲρ τῶν Κρητῶν καὶ τοῦ αἰτήματός τους γιὰ Ἕνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Σὲ πλήρη ἀντίθεση πρὸς τὴ γραμμὴ τῆς ἡμερήσιας κομματικῆς ἐφημερίδας *Vorwärts*, χαρακτήρισε παρωχημένη τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ὑποστήριξη τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐνίσχυση τοῦ τσαρικοῦ καθεστῶτος.[11]

Σαφεῖς ἀποστάσεις ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἄποψη τῆς ἡγεσίας τοῦ κόμματος γιὰ τὴν ἐπερχόμενη ἑλληνοτουρκικὴ ἀναμέτρηση, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἐντοπίσει κανεὶς καὶ στὴν ἀρθρογραφία (κυρίως ὅμως στὴν ἐπιστολογραφία) ὁρισμένων περιφερειακῶν δημοσιογραφικῶν ὀργάνων τοῦ SPD, ὅπως, παραδείγματος χάριν, ἡ *Dresden Arbeiter Zeitung*, κατὰ τὸ πρῶτο τετράμηνο τοῦ 1897.

---

[9] Ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται τὸ 1883 στὴ Στουτγάρδη, ὡς μηνιαῖο ἔντυπο, καὶ νὰ κυκλοφορεῖ μὲ μεγάλες δυσκολίες, λόγῳ τῶν Ἀντι-Σοσιαλιστικῶν Νόμων τοῦ Bismark. Ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1890, ἀμέσως μετὰ τὴν ἄρση τῶν ἐκτάκτων νομοθετικῶν μέτρων, καὶ μέχρι τὸ 1923, ἡ ἔκδοση τῆς **Neue Zeit** ἦταν ἑβδομαδιαία.

[10] Μὲ τὸ βιβλίο τὸ ὁποῖο, ἔκτοτε, θεωρήθηκε κλασσικὸ ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τῶν ἀπόψεών του, **Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie**, Berlin, 1898. (Σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση ἐμφανίστηκε λίγο ἀργότερα, ὡς **Evolutionary Socialism**, London, 1901.)

[11] Edward Bernstein, *'Die deutsche Sozialdemokratie und die türkischen Wirren'*, καὶ *'Kreta'*, **Die Neue Zeit**, Band 15 (1897) σσ. 108-16 καὶ 687-92. (Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν Α.Π., τόσο γιὰ τὴν πολυσέλιδη περίληψη τῶν δύο αὐτῶν ἄρθρων, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἄμεση ἀνταπόκρισή της, κάθε φορὰ ποὺ ἡ ἀνεπαρκέστατη γερμανομάθειά μου μὲ ὑποχρέωνε νὰ ἀναζητῶ μεταφραστικὴ βοήθεια.)

2.4. Ἡ ἐφημερίδα *Justice*

Τὸ ἔντυπο, ὡστόσο, στὶς σελίδες τοῦ ὁποίου παρέχονται, κατὰ συστηματικὸ τρόπο, εἰδήσεις, καὶ ἀναπτύσσονται ἐπιχειρήματα γιά τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν προβλημάτων μαρξιστικῆς θεωρίας καὶ ἐπαναστατικῆς πρακτικῆς – ποὺ οἱ κρητικὲς ἐξελίξεις κατέστησαν ἐκ νέου ἐπίκαιρα – εἶναι ἡ ἑβδομαδιαία *Justice* τοῦ Λονδίνου,[12] ἐπίσημο ὄργανο τῆς Social Democratic Federation / S.D.F. (Σοσιαλδημοκρατικὴ Ὁμοσπονδία), τῆς Ἀγγλίας, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ κείμενα τὰ ὁποῖα ἀφοροῦσαν τὶς ἀντιπαραθέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βρεττανικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος γιὰ τὰ θέματα αὐτά, φιλοξενοῦσε συχνὰ καὶ σχολίαζε παρεμβάσεις καὶ ἀντιδράσεις ξένων σοσιαλδημοκρατῶν ἀπὸ πολλὲς εὐρωπαϊκὲς χῶρες.

Μικρὸ σὲ μέγεθος, μαχητικὰ δογματικό, ἀπομονωμένο ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ ἀγγλικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, κλυδωνιζόμενο μεταξὺ διασπάσεων, ἐπανασυγκολλήσεων καὶ δύσκολων συνεργασιῶν μὲ τὶς ἄλλες, τὶς μὴ μαρξιστικές, δυνάμεις τῆς βρεττανικῆς ἀριστερᾶς, τὸ σοσιαλδημοκρατικὸ κόμμα τοῦ H.M. Hyndman διαδραμάτιζε ἐν τούτοις σημαντικὸ ρόλο, δυσανάλογο ὁπωσδήποτε πρὸς τὴν ἐπιτόπια πολιτική του ἰσχύ, στὰ Συνέδρια τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς.[13] Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πληθωρικό, ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς, ἀρχηγό του, στὶς τάξεις τοῦ SDF ἀνῆκαν κατὰ καιροὺς προσωπικότητες, ὅπως ὁ γνω-

---

[12] Κυκλοφόρησε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1894, μὲ διευθυντὴ τὸν H.M. Hyndman, καὶ συνέχισε τὴν πορεία της μὲ τὸν ἴδιο τίτλο καὶ τὴν ἴδια, ἑβδομαδιαία, περιοδικότητα ἕως τὸ 1925. Ἀπὸ τότε, μέχρι ποὺ σταμάτησε νὰ ἐκδίδεται, τὸ 1933, ὁ τίτλος της ἦταν **The Social-Democrat (Incorporating Justice)**. Ἡ **Justice**, μαζὶ μὲ τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ ἔντυπα τῆς βρεττανικῆς ριζοσπαστικῆς ἀριστερᾶς, τὴν **Reynolds Newspaper** (1850-1924), τὴν ἐπίσης ἑβδομαδιαία **Clarion** (1891-1934) καὶ τὸν **Labour Leader** (1888-1921) τοῦ Keir Hardie, τοῦ πρώτου Ἀνεξάρτητου Ἐργατικοῦ βουλευτῆ, ἦταν οἱ τέσσερις γνωστότερες βρεττανικὲς σοσιαλιστικὲς ἢ σοσιαλίζουσες ἐφημερίδες τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ.

[13] E.J. Hobsbawm, **Labouring Men. op.cit.**, κεφ. 12, *'Hyndman and the SDF'*, σσ. 231-8.

στὸς ποιητής, ἀρχιτέκτονας καὶ ζωγράφος William Morris,[14] ὁ ἐντυπωσιακὰ ἐνήμερος γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις A.S. Headingley, καὶ ἡ κόρη τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ «μαρξισμοῦ» Eleanor Marx Aveling, πρόσωπο ἰδιαιτέρου κύρους στὴν παράταξη τῆς ἐπαναστατικῆς ἀριστερᾶς – ὄχι μόνον λόγῳ τοῦ ὀνόματός της –, ἡ ὁποία κρατοῦσε τὴ στήλη τῶν διεθνῶν εἰδήσεων καὶ τῶν ἀνταποκρίσεων τῆς *Justice* ἀπὸ τὰ σοσιαλδημοκρατικὰ κόμματα τῆς Εὐρώπης.

Τὰ κύρια ἄρθρα τῆς ἐφημερίδας ἀναπαρήγαγαν, μὲ ἐνδιαφέρουσες ἀποχρώσεις, τὴ γενικὴ γραμμὴ τοῦ SPD καὶ τῆς Διεθνοῦς γιὰ τὸ Ἑλληνικὸ Ζήτημα, ἡ ὁποία ὄχι ἁπλῶς δεχόταν ἀλλὰ ὑποστήριζε μαχητικὰ τὴν *αὐτονομία* τῆς Κρήτης, τὴν ἀπελευθέρωσή της δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κακοδιοίκηση, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἀπέρριπτε τὴ λύση τῆς *Ἕνωσης*, ποὺ θὰ προκαλοῦσε, σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις ὅλων τῶν πλευρῶν, ἀντισταθμιστικὲς ἀξιώσεις τῶν ἄλλων βαλκα-

---

[14] Ὁ W. Morris (1834-1896), ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους διανοουμένους τῆς ἐποχῆς του, ὑπῆρξε, ἐπιπλέον, ἐκδότης ριζοσπαστικῶν ἐντύπων (**The Commonweal**), ὀργανωτὴς σοσιαλιστικῶν συλλόγων, μεσαιωνολόγος, μεταφραστὴς – μεταξὺ ἄλλων μετέφρασε στὰ ἀγγλικὰ παραδοσιακὲς ἰρλανδικὲς sagas καὶ τὴν Ὀδύσσεια τοῦ Ὁμήρου – καὶ ἔνθερμος φιλέλληνας. Ἡ τελευταία πολιτικὴ του πράξη (πέθανε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1896) ἦταν ἡ ὑποστήριξη τοῦ ἀγῶνα τῶν Κρητῶν.

Μὲ τὸ ἔργο του ἐπιχείρησε νὰ συνθέσει, κατὰ πρωτότυπο τρόπο, τὴν χαρακτηριστικὰ βρεττανική, ρομαντικῶν καταβολῶν, κριτικὴ τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας τοῦ κέρδους καὶ τῆς ἰσοπέδωσης τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων (μία κριτικὴ ποὺ ἀνῆκε, ὅπως καὶ ἡ διαμετρικὰ ἀντίθετη ἄποψη τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν λαϊκῶν στρωμάτων ἀπὸ τὴν ἀνέχεια μέσα ἀπὸ τὴ συνεχῆ «πρόοδο» τῆς βιομηχανίας, στὶς σταθερὲς τοῦ βρεττανικοῦ ριζοσπαστισμοῦ) μὲ τὸν εἰσαγόμενο τότε, «ἀπὸ τὴν Εὐρώπη», μαρξισμό. Ὁ συγγραφέας τῆς, κλασσικῆς πλέον, μελέτης, **The Making of the English Working Class,** τὸν ὁποῖον ὁ W. Morris ἐπηρέασε καθοριστικά, τοῦ ἀφιέρωσε μία ὀγκώδη βιογραφία: Edward P. Thomson, **William Morris. Romantic to Revolutionary,** 2η ἔκδ. συμπληρωμένη, London (Merlin Press) 1976. Βλ. ἐπίσης, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, τὶς συνεχεῖς ἀναφορὲς στὸν W. Morris καὶ τὸ ἔργο του, σὲ ἕνα ἐπίσης γνωστὸ βιβλίο: Raymond Williams, **Culture and Society, 1780-1950,** Harmonsworth (Penguin) 1966, σσ. 137-9, 153-61, 181, 183-5, 210, 258, 263-5.

νικῶν χωρῶν σὲ ἐδάφη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τμήματος τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ θὰ ὁδηγοῦσε πιθανώτατα σὲ μὴ ἐλέγξιμες καταστάσεις. Ὁ πόλεμος σὲ ἐκείνη τὴ συγκυρία, ὑποστήριζε ἡ Διεθνής, εἴτε τοπικὸς βαλκανικὸς εἴτε, ἀκόμη χειρότερα, πανευρωπαϊκός, δὲν θὰ ἐξυπηρετοῦσε σὲ τελευταία ἀνάλυση παρὰ μόνο «τὰ σκοτεινὰ σχέδια τῆς Ρωσίας». Ἡ γραμμὴ αὐτή, ὅπως εἶναι προφανές, ξεκινῶντας ἀπὸ τὶς δικές της ἐπαναστατικὲς ἀφετηρίες, κατέληγε στὴν ἴδια περίπου ἀντίληψη περὶ τοῦ πρακτέου, μὲ ἐκείνη τῶν ἕξι συνεργαζομένων, στὰ πλαίσια τῆς «Εὐρωπαϊκῆς Συναυλίας», Δυνάμεων.

2.5. Σοσιαλιστὲς ἐναντίον Φιλελευθέρων

Στόχος τῆς πολιτικῆς τῶν ἄγγλων μαρξιστῶν, συνεπῶς, δὲν ἦταν τόσο ἡ κυβέρνηση τοῦ συντηρητικοῦ Λόρδου Salisbury, ὅσο ἡ Φιλελεύθερη ἀντιπολίτευση, ποὺ γιὰ λόγους «καθαρὰ ψηφοθηρικοὺς» – ἡ γλαδστώνεια παράδοση τῶν σταυροφορικοῦ τύπου κινητοποιήσεων ὑπὲρ τῶν καταπιεζόμενων χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς δὲν διέθετε μόνον ἀπήχηση τρέχουσα, ἀλλὰ καὶ ἰσχυρὲς ρίζες στὴν προτεσταντικὴ συνείδηση τῆς ἐμπορικῆς μεσαίας τάξεως καὶ τῶν πολιτικῶν της συμμάχων – ἐπέμενε νὰ ἀγνοεῖ, μὲ πολὺ χαρακτηριστικὴ ὑποκρισία,[15] τὴ συστηματικὴ καταπίεση τῶν ἰρλανδῶν,[16] ποὺ ἦταν καὶ

[15] Ἡ λέξη ποὺ συστηματικὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τέτοιου εἴδους στάσεις καὶ συμπεριφορές, ἐμπλουτισμένη σημασιολογικά, ὥστε νὰ περιλαμβάνει καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς ὑποκρισίας, τὸ κύριο σημαινόμενο τοῦ φαρισαϊσμοῦ, εἶναι τὸ «Φιλισταῖοι». Καὶ μάλιστα, πολὺ συχνά, στὸν ἑνικὸ ἀριθμὸ μὲ κεφαλαῖα ἀρχικά: The Philistine. Ὁ ἑνικὸς δηλώνει, μὲ ἀκόμη μεγαλύτερη ἔμφαση, ἀφενὸς μὲν τὴν ἀποστροφὴ πρὸς ἕνα ὁρισμένο ἀρχέτυπο (ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸν ἄνθρωπο μὲ ἀπελπιστικὰ κοινό, δηλαδὴ «φτηνὸ» γοῦστο, ποὺ εἶναι προσανατολισμένος στὸ καθημερινὸ ὑλικὸ κέρδος καὶ δὲν ἔχει κανενὸς εἴδους πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα) καὶ ἀφετέρου τὴ συλλογικὴ εὐθύνη ὅλων ὅσοι γιὰ ἄλλους λόγους, προγενέστερους καὶ ἀξιολογικὰ «οὐδέτερους» – ἐθνικούς, κοινωνικούς, ἐπαγγελματικοὺς κ.ο.κ. – ἀνῆκαν σὲ κάποια ὁμάδα στὴν ὁποία ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδίδεται ἕνας χαρακτηρισμὸς αὐτοῦ τοῦ τύπου. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, στόχος τοῦ ἀπαξιωτικοῦ χαρακτηρισμοῦ Φιλισταῖοι/Φιλισταῖος, εἶναι ἡ μεσαία ἀστικὴ τάξη τῶν

αὐτοὶ χριστιανοί, σὲ ἀπόσταση πολὺ μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν χριστιανῶν τῶν Βαλκανίων, ἢ τὶς ἀγριότητες τῆς βρεττανικῆς ἀποικιακῆς διοικήσεως στὶς Ἰνδίες καὶ νά ἀσχολεῖται, καὶ μάλιστα οὔτε κὰν κατὰ προτεραιότητα ἀλλὰ κατ' ἀποκλειστικότητα, μὲ τήν, ὄντως ἀξιοθρήνητη, ἐσωτερικὴ κατάσταση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Αὐτὸς ὁ μικροπολιτικῶν στοχεύσεων κυνισμὸς ποὺ τὸν ὑπαγόρευε τὸ ἐκλογικὸ συμφέρον τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, ἦταν ἀπολύτως συμβατὸς – ὅπως ἐτόνιζε σὲ κάθε εὐκαιρία ἡ *Justice* – καὶ μὲ τὴ στρατηγικὴ τοῦ βρεττανικοῦ ἐμπορίου. Τόσο οἱ παραδοσιακοὶ Φιλελεύθεροι (Liberals), ὅσο καὶ ἡ ἀριστερὴ πτέρυγα τῆς παράταξης, οἱ Ριζοσπᾶστες (Radicals), ἐπέλεγαν μὲ τέτοιο τρόπο τὶς ὑπὲρ τῶν

ἄγγλων ἐμπόρων καὶ οἱ μικροαστοὶ «παρατρεχάμενοί» της, ὁπαδοί, ἀπὸ κοινοῦ καὶ κατὰ κανόνα, τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων.

Πρβλ. μὲ τὸ ἀπαξιωτικὸ ἀρχέτυπο The Turk, σὲ κείμενα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἄλλα παλαιότερα ἢ ἀρκετὰ νεώτερα, ποὺ ἀνήκουν στὴν παράδοση τοῦ *ὀριενταλισμοῦ*.

[16] Οἱ συγκρίσεις καὶ οἱ παραλληλισμοὶ μεταξὺ Κρήτης καὶ Ἰρλανδίας ἦταν ἀρκετὰ συνήθεις στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Καὶ ὄχι ἀδικαιολόγητα. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, δύο κοινότητες ὅμοιας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐθνικῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ διαφορετικοῦ θρησκεύματος ἢ δόγματος, βρίσκονται σὲ σχέση διαρκοῦς ἀντιπαλότητος, μὲ τὶς ὀξύνσεις καὶ τὶς ὑφέσεις της, διότι ἐπιδιώκουν δύο διαφορετικούς, καὶ ὀφθαλμοφανῶς ἀσυμβίβαστους, πολιτικοὺς στόχους: Ἡ δεσπόζουσα μειοψηφία τὴ διατήρηση τῆς ὀθωμανικῆς ἢ τῆς βρεττανικῆς, ἀντιστοίχως, κυριαρχίας – στὴν περίπτωση τῶν ἰρλανδῶν προτεσταντῶν μὲ τὴ βοήθεια τῶν Torries, τοὺς ὁποίους, σὲ ἄλλα συμφραζόμενα, αὐτὸ εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον, ἡ **Reynolds Newspaper** (May 2, 1897) τοὺς ἀποκαλοῦσε «Τούρκους τῆς Ἀγγλίας» – καὶ ἡ ὑποτελὴς πλειοψηφία τὴν Ἕνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα ἢ τὴν ἰρλανδικὴ Ἀνεξαρτησία. Γιὰ τέτοιου εἴδους παραλληλισμοὺς βλ. ἐνδεικτικά, Francis de Pressensé, *'The Cretan Question'*, **The Nineteenth Century**, March 1897, σσ. 339-42. **The Review of Reviews** (ἀνυπόγραφο), March 1897, σ. 235. **Εὐαγόρας** (Λευκωσία), 11 Φεβρουαρίου 1897, (ἀνυπόγραφο). **Times**, Aug. 14, 1889 (σὲ ἄρθρο τοῦ γνωστοῦ ἄγγλου ἱστορικοῦ καὶ φιλέλληνα Edward Freeman, γιὰ τὸ Κρητικὸ ζήτημα).

ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων παρεμβάσεις τους, ὥστε νὰ διευκολύνονται τὰ πάγια οἰκονομικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ποὺ ἐκπροσωποῦσαν. Στὴν παραπάνω ἐπιδίωξή τους δέ, δὲν ἐδίσταζαν – πρᾶγμα κάπως ἀντιφατικὸ ὅμως σὲ σχέση μὲ τὰ ἀμέσως προηγούμενα, ὡς ἀντικείμενο στὶς γενικὲς ἀρχὲς τοῦ οἰκονομικοῦ ὀρθολογισμοῦ – νὰ παρέχουν, μὲ ἐκπλήσσουσα ἀνευθυνότητα, τὴν ὑπὸ μορφὴν ψηφισμάτων καὶ δηλώσεων ὑποστήριξή τους σὲ ἐξεγέρσεις μὲ ἀπροσδιόριστες διαστάσεις, ἀνοιχτὲς σὲ ποικίλα ἐνδεχόμενα, ὅπως, ἐν προκειμένῳ, ἡ περίπτωση τῆς Κρήτης, ἐνῶ ἐγνώριζαν πολὺ καλὰ πὼς οὔτε μποροῦσαν νὰ ὑποχρεώσουν τὴν ἀγγλικὴ κυβέρνηση σὲ ἄμεση καὶ μονομερῆ ἐπέμβαση ὑπὲρ τῆς Ἕνωσης τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα, οὔτε, τὸ πιθανώτερο, ἐπιθυμοῦσαν μιὰ τέτοια ἐξέλιξη, ποὺ θὰ ἦταν δυνατόν, ὑπὸ ὁρισμένες προϋποθέσεις, νὰ καταλήξει σὲ παμβαλκανικὴ ἢ καὶ σὲ πανευρωπαϊκὴ ἀναστάτωση.

Ἡ SDF μπορεῖ νὰ ἐπρόβαλλε, σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, τὴν ἄποψη τῆς Διεθνοῦς γιὰ τὸ κρητικὸ καὶ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ πολέμου, ἀλλὰ οἱ ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν ἐπιδιώξεων τοποθετήσεις δὲν ἀπουσίαζαν ἐντελῶς ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς *Justice*. Μικρὲς ἀρθρογραφικὲς παρεμβάσεις, κάποιες εἰδήσεις καὶ ὁ τρόπος τῆς προβολῆς τους, καὶ κυρίως ἡ στήλη τῶν ἐπιστολῶν,[17] ἔδειχναν μιὰ κινητικότητα, γιὰ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα, στὴ βάση τοῦ κόμματος, ἡ ὁποία μᾶλλον δὲν ἔμενε ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὴ φιλελληνικὴ παράδοση τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα, ποὺ ἐξακολουθοῦσε, ὅπως φαίνεται, νὰ παίζει ρόλο καὶ

[17] Βλ., μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, τὶς δύο ἐκτενεῖς ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων ἐπιστολὲς ποὺ δημοσιεύτηκαν στὸ φύλλο τῆς 27ης Φεβρουαρίου 1897, καὶ μιὰ ἀκόμη ποὺ φιλοξενήθηκε στὴ σχετικὴ στήλη μετὰ τὴν ἑλληνικὴ ἧττα (15 Μαΐου 1897). Οἱ ἐπιστολὲς εἶναι ὅλες ἀνώνυμες, σύμφωνα μὲ τοὺς ἄγραφους νόμους τῶν σοσιαλιστικῶν ἐντύπων ἐκείνης τῆς περιόδου. Ἀπὸ τὴν ἀνωνυμία ἐξαιροῦνται μόνο τὰ ἡγετικά, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ γνωστά, καὶ στὶς ἀστυνομικὲς ἀρχές, στελέχη τῶν κομμάτων τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς, πρᾶγμα ποὺ δείχνει μία ὁρισμένη πολιτικὴ ἀντίληψη γιὰ τοὺς διακριτοὺς ρόλους μελῶν καὶ ἡγεσίας, ἀλλὰ καὶ μία, συναφῆ, εἰδικὴ εὐαισθησία γιὰ τὴν τήρηση τῶν ἀρχῶν τοῦ συνωμοτισμοῦ. Οἱ ἀρχὲς αὐτές, ὡς γνωστόν, ἀποτελοῦν σταθερὸ γνώρισμα τῶν ἐπαναστατικῶν (ἢ κατὰ τὶς δημόσιες διακηρύξεις τους, ἐπαναστατικῶν) κομμάτων ἢ ὁμάδων.

αὐτή, μαζί μὲ ἄλλους, τρέχοντες καὶ περισσότερο ἰσχυρούς, παράγοντες στὴ διαμόρφωση τῶν γενικῶν διαθέσεων τῆς βρεττανικῆς κοινῆς γνώμης ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα. Ἀνάλογες διαπιστώσεις ἰσχύουν ἀκόμη καὶ γιὰ χῶρες ὅπως ἡ Γερμανία, μὲ σαφέστατα ἀρνητική, λόγῳ τῆς πτωχεύσεως τοῦ 1893, τοποθέτηση ὡς πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ἀλυτρωτικὴ πολιτική.[18]

2.6. Πόλεμος καὶ Εἰρήνη. Τὸ ἐπαναστατικὸ ἰσοζύγιο

Ὅλα αὐτά, βεβαίως, οὔτε ἐντάσσονται ἀπὸ τοὺς ἀριστεροὺς ὑποστηρικτὲς τῆς Ἕνωσης στὸ φιλελληνισμό, οὔτε ἀποδίδονται σὲ αὐτόν, ὡς μομφή, ἀπὸ τὴν κομματικὴ ἡγεσία πρὸς τοὺς ἀμφισβητίες τῆς γραμμῆς της. Ἕνα τέτοιο πλαίσιο θὰ ἦταν ἀδιανόητο γιὰ τὴ λογικὴ ὁποιουδήποτε τμήματος τῆς ἐπαναστατικῆς ἀριστερᾶς. Σὲ ὅλα τὰ σοσιαλδημοκρατικὰ κόμματα, μέλη τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς, οἱ μάχες τῶν ἐπιχειρημάτων – οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν, ἂς τὸ ξαναθυμίσουμε, ἀνθρώπους ποὺ ἐκκινοῦν ἀπὸ τὶς ἴδιες βασικὲς παραδοχὲς – ὀργανώνονται γύρω ἀπὸ τρία κύρια ἐρωτήματα: Ὁ πόλεμος σὲ ἐκείνη τὴ συγκυρία θὰ ὠφελοῦσε ἢ θὰ ἔβλαπτε τὴν ὑπόθεση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπανάστασης; Ἡ Ρωσία θὰ ἐκέρδιζε ἢ θὰ ἔχανε ἀπὸ μία πιθανὴ ἑλληνοτουρκικὴ ἀναμέτρηση καὶ ἕναν ἐξ ἴσου πιθανὸ βαλκανικὸ πόλεμο; Καὶ τὸ τρίτο ἐρώτημα: Ἡ ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων πότε καὶ ὑπὸ ποιὲς προϋποθέσεις θὰ ἔπρεπε νὰ στηρίζεται;

Σὲ σχέση μὲ τὸ πρῶτο καὶ καθοριστικὸ ἐρώτημα, οἱ ἑλληνικὲς ἐξελίξεις ἔφεραν στὸ προσκήνιο τὴ λανθάνουσα σύγκρουση δύο διαμε-

---

[18] Βλ. παραδείγματος χάριν τὴ γελοιογραφία μὲ τίτλο «Der Philhellene» (20 März 1897) στὴν ἑβδομαδιαία σατιρικὴ ἐφημερίδα τοῦ Μονάχου **Simplicissimus**, ἡ ὁποία, παρὰ τὴν ἀμφισημία της, περιέχει σαφῶς ἕνα στοιχεῖο ἔντονης νοσταλγίας γιὰ τὸν γερμανικὸ φιλελληνισμὸ – τὸ σημαντικώτερο, τουλάχιστον ἀριθμητικά, φιλελληνικὸ κίνημα σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη – τῆς ἐποχῆς τοῦ πολέμου τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας. Ἂς σημειωθεῖ δέ, ἐπιπροσθέτως, ὅτι δημοσιεύτηκε κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τοῦ πασίγνωστου, ἀργότερα, ἐντύπου τοῦ Albert Langen, ὅταν οἱ γελοιογραφίες ποὺ φιλοξενοῦσε δὲν εἶχαν, παρὰ σπανιώτατα, ὁποιουδήποτε εἴδους, ἄμεσες ἢ ἔμμεσες, πολιτικὲς ἀναφορές.

τρικὰ ἀντιθέτων ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ταχτικὴ τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων σὲ συνθῆκες – ἀτελοῦς ἔστω – κοινοβουλευτισμοῦ: τὴν πλειοψηφοῦσα ἄποψη, ἐκείνη τῶν περισσοτέρων ἡγετῶν τῆς Διεθνοῦς, ποὺ ὑποστήριζαν ὅτι ἡ εἰρήνη ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴ διάδοση τῶν ἀρχῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τὴν περαιτέρω ὀργανωτικὴ ἐνδυνάμωση τῶν κατὰ χώρα πολιτικῶν του φορέων,[19] καὶ τὴν ἄποψη τῆς, ποικίλων ἀφετηριῶν, ἀντιπολιτεύσεως, ποὺ ἀμφισβητοῦσε μὲ κάθε εὐκαιρία αὐτὴν τὴν προσέγγιση, χωρὶς νὰ διατυπώνει ἕναν συνολικὰ ἀντίπαλο λόγο, ὑπὲρ τοῦ πολέμου. Ἀμφισβητοῦσε, ἐν ἄλλοις λόγοις, τὴ μὴ ρητὰ διατυπωμένη, ἀλλὰ προφανῆ ἐπιλογὴ τοῦ SPD καὶ τῆς Διεθνοῦς ὑπὲρ τῆς «μακρᾶς νομίμου ὑπάρξεως». Ἂν μᾶς ἐπιτρέπεται γιὰ λόγους καλύτερης συνεννόησης αὐτὸς ὁ ἀναχρονισμός, δεδομένου ὅτι ἡ φράση ἀνήκει στὶς σφοδρὲς συζητήσεις, ἐπὶ ἀναλόγων θεμάτων, τῶν Συνεδρίων τῆς Τρίτης Διεθνοῦς, καὶ τοῦ Κ.Κ.Ε. κατὰ τὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου.

Τὸ ἀντιπολιτευτικὸ ἐπιχείρημα ὅτι καὶ οἱ «καπιταλιστικὲς κυβερνήσεις» δὲν ἐπεδίωκαν τὶς πολεμικὲς ἀναμετρήσεις σὲ εὐρωπαϊκὸ ἔδαφος καὶ προσπαθοῦσαν συστηματικὰ νὰ τὶς ἀποτρέπουν μέσῳ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συναυλίας,[20] δὲν εἶχε βεβαίως ἰδιαίτερη ἰσχύ, παρὰ τὴν ἀναμφισβήτητη προπαγανδιστική του ἀξία, καὶ μποροῦσε εὔχολα νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ὅπως ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα αὐτοῦ τοῦ τύπου, τὰ ὁποῖα ἑδράζονται στὴν κάπως ἀνόητη ἀρχὴ πὼς πρέπει πάντοτε νὰ ἀντιμετωπίζεται θετικὰ ὅ,τι ὁ ἀντίπαλος ἀπορρίπτει. Ἡ συνηθέστερη μορφή, συνεπῶς, μὲ τὴν ὁποία προβαλλόταν ἡ ἀντίθεση στὴν ἀντίληψη τῆς πάσῃ θυσίᾳ ἀποφυγῆς τοῦ πολέμου ἦταν ἡ ἀποδοχὴ τῆς ὀρθότητας τῶν ἀντιπολεμικῶν κινητοποιήσεων ἀλλὰ καὶ ἡ ταυτόχρονη ἀπόρριψη τῆς πολιτικῆς τῆς «εἰρήνης μὲ ὁποιοδήποτε κόστος».

---

[19] Χρειαζόμαστε ὁπωσδήποτε «κάποια χρόνια ἥσυχης ἐξέλιξης. Ἀλλιῶς θὰ γυρίσουμε πολλὰ χρόνια πίσω», ἔγραφε ὁ Engels στὸν A. Bebel στὶς 17 Νοεμβρίου 1885. (Κ. Μὰρξ – Φρ. Ἔνγκελς, **Ἡ Ἑλλάδα, ἡ Τουρκία... op.cit.**, σ. 454.)

[20] Ἀναφέρεται, ἐκτὸς ἀπὸ ἀρκετὲς ἄλλες περιπτώσεις, καὶ στὸ κύριο ἄρθρο τῆς **Justice** τὸ ὁποῖο ἐπιγράφεται *'Greece and Social Democracy'*, March, 6, 1897.

«Οἱ φίλοι τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ σύμμαχοί μας» ἔγραφε στὴ *Justice* ἕνα ἀνώνυμο μέλος τῆς SDF.[21] Καὶ αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα ὡστόσο, ἂν καὶ πολὺ ἰσχυρότερο ἀπὸ τὸ προηγούμενο, διέθετε ἀδύνατα σημεῖα, καθόσον, στὴν περίπτωση τῆς Κρήτης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ αἴτημα τῆς Ἕνωσης – τὸ αἴτημα τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ της – ὑπῆρχε καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἀσφάλειας τῶν μουσουλμάνων κατοίκων της.

Τὸ ἄλλο, ἐξ ἴσου σύνηθες καὶ σαφέστατα πειστικώτερο, ἐπιχείρημα, δεδομένου ὅτι ἡ Διεθνής, στὰ ἐπίσημα κείμενά της, δὲν εἶχε ποτὲ ἀπεμπολήσει τὴν προοπτικὴ τῆς ἐπανάστασης, ἦταν ὅτι ἡ ἀντίθεση τῆς μικρῆς Ἑλλάδας πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἐθύμιζε πολὺ τὴ σύγκρουση τοῦ Δαυὶδ μὲ τὸν Γολιάθ,[22] καὶ μὲ αὐτὴ

[21] **Justice**, February 27, 1897. Γιὰ τὴν ἀνωνυμία τῶν ἐπιστολογράφων βλ. παραπάνω, σ. 103, σημ. 17.

[22] Ἡ ἀναμέτρηση τοῦ βιβλικοῦ γίγαντα μὲ τὸν παράτολμο νεαρὸ Ἰουδαῖο ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπαναλαμβανόμενα μοτίβα τῶν, φιλελληνικῶν κατὰ πλειοψηφία, πολιτικῶν γελοιογραφιῶν ποὺ εἶχαν ὡς θέμα τους τὸν ἐπερχόμενο ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο.

Οἱ γελοιογραφίες αὐτὲς ἄλλοτε ἀναπαρίσταναν τὴν αὐθεντικὴ σκηνὴ τῆς ἀναμέτρησης, μὲ τὸν Δαυὶδ νὰ φέρει σὲ κάποιο σημεῖο τῆς ἐνδυμασίας του τὴ λέξη Hellas καὶ νὰ εἶναι ἕτοιμος νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν γίγαντα τοῦ ὁποίου τὸ ρόπαλο ἔγραφε Ottoman Empire (βλ. παραδείγματος χάριν, τὴν **Chicago Review**, March 15, 1897) καὶ ἄλλοτε τὸ ἴδιο γνωστὸ γεγονός, μὲ τὴν ἴδια λεζάντα – «Ἡ πάλη τοῦ Δαυὶδ μὲ τὸν Γολιάθ» – ἀλλὰ κατ' ἀντονομασία. Ὁ μικρόσωμος Δαυὶδ φορᾶ ἑλληνικὴ φουστανέλλα καὶ ἀπέναντί του ἔχει ἕναν ὀγκωδέστατο Αὐτοκράτορα Γουλιέλμο, ἐπικεφαλῆς τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων. (**Puck**, Κοπεγχάγη, 27 Februar 1897.)

Ἄλλοτε πάλι, στὶς ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος γελοιογραφίες, ἡ ἀπεικόνιση τῆς γνωστῆς πάλης – γνωστῆς, πλὴν τῆς Βίβλου, καὶ ἀπὸ τὶς προφορικὲς παραδόσεις πολλῶν λαῶν – τοῦ μικροῦ τὸ δέμας ἀλλὰ ἀποφασισμένου μαχητῆ μὲ τὸν κακό, καὶ συνήθως νωθρό, γίγαντα, γίνεται μὲ ἀναφορὰ στὸ κλασσικὸ (παλαιοκελτικό;) παραμύθι «Jack the Giant Killer». (**Weekly Freeman**, Dublin, February 27, 1897.)

Σὲ πάρα πολλὲς γελοιογραφίες πάντως, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν ὑπάρχει ἡ συμβολικὴ σύνδεση μὲ κάποιο συγκεκριμένο μῦθο, παραμένει ἡ ἀναπαράστα-

τὴν ἔννοια ἀποτελοῦσε ἀνεκτίμητο παράδειγμα θάρρους, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ διδαχθεῖ ἡ ἐργατικὴ τάξη τῆς Εὐρώπης νὰ μὴν φοβᾶται τούς, ὄντως, πανίσχυρους ἀντιπάλους της.[23]

Σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ λαϊκώτερα ἔντυπα τῆς βρεττανικῆς, ἰδίως, ἀριστερᾶς, ποὺ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὸν ἐπαναστατικὸ μαρξισμό, χωρὶς

ση τῆς Ἑλλάδος σὲ μικρὸ μέγεθος ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις τῆς Εὐρώπης. Ἀρκετὲς φορὲς ἔχει τὴ μορφὴ μικρόσωμου γενναίου ἄνδρα, ἀκόμη περισσότερες εἶναι μικρὸ ἀγοράκι ἢ μικρὸ κοριτσάκι — πάντοτε μὲ φουστανέλλα γιὰ νὰ μὴν χρειάζεται νὰ διευκρινίζει μὲ γράμματα ὁ σκιτσογράφος περὶ ποίας χώρας πρόκειται — καὶ κάποτε μικρό, ἄτακτο, σκυλάκι. (Βλ. μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, **Il Papagallo** (Μπολώνια), 21 Φεβρουαρίου, **L' Asino** (Ρώμη) 28 Φεβρουαρίου, **Ulk** (Βερολῖνο) 5 Μαρτίου, **Le Carillon** (Γενεύη) 6 Μαρτίου, **Punch** (Λονδῖνο) 27 Φεβρουαρίου, 6 καὶ 13 Μαρτίου 1897.)

Τὰ μικρὰ παιδάκια — ποὺ σαφῶς ἀνήκουν σὲ ἄλλη σημειολογικὴ κατηγορία ἀπὸ τὸν βιβλικὸ Δαυὶδ ἢ τὸν μικρόσωμο πολεμιστὴ γενικῶς — ἀλλὰ καὶ τὰ μικρὰ σκυλάκια, εἶναι πλάσματα χαριτωμένα ποὺ τὰ ἀγαπᾶμε καὶ τοὺς συγχωροῦμε, ἐνδεχομένως, κάποιες ἀταξίες. Ἔχουν τὴν ἀγνότητα τῆς ἡλικίας τους, τολμοῦν ἐπικίνδυνα πράγματα ἀκριβῶς διότι ἀγνοοῦν τὶς συνέπειες τῶν πράξεών τους, καὶ δὲν ξέρουν νὰ ὑποκρίνονται. Οἱ συνειρμικὲς ἀναφορὲς σὲ τέτοια (βικτωριανά, μὲ πανευρωπαϊκὴ ἐμβέλεια, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λανθασμένα) στερεότυπα, ἔχαναν τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ εἶδος ἀναπαράστασης τῆς πιὸ ἀδύνατης ἀλλὰ καὶ τῆς πιὸ συμπαθοῦς πλευρᾶς στὴν ἑλληνοτουρκικὴ ἀναμέτρηση ἐξαιρετικὰ χρήσιμο, δηλαδὴ συμβατὸ μὲ μία μεγάλη ποικιλία ἀντιμετωπίσεων: Ἀπὸ τὴν ἀκραιφνῶς φιλελληνικὴ στάση μέχρι τὴ φιλικὰ ἢ οὐδέτερα συγκαταβατική.

Δὲν εἶναι περίεργο συνεπῶς τὸ ὅτι ὁ τρόπος ἀναπαράστασης τῆς «μικρῆς» Ἑλλάδος ἀπαντᾶται, ἀρκετὰ συχνά, καὶ μετὰ τὴν ἧττα (βλ. παρακάτω σ. 128), μὲ μικρὲς ἢ μεγαλύτερες ἀλλαγὲς στὸν τονισμό. Ἡ ἔμφαση τώρα, τὶς περισσότερες φορὲς τουλάχιστον, δὲν εἶναι στὸ ἀξιαγάπητο τῆς παιδικῆς ἡλικίας, στὴν ἀγνότητα ἢ τὸ παράτολμο τῶν ἀποφάσεων τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, ἀλλὰ στὸ στοιχεῖο τῆς ἀπερισκεψίας, γιὰ τὴν ὁποία ἀπερισκεψία τὰ παιδιὰ πρέπει — ἕνα ἀκόμη, τὸ ἰσχυρότερο ἴσως, βικτωριανὸ στερεότυπο — νὰ τιμωροῦνται.

[23] **Justice**, March 6, 1897.

ὅμως καὶ νὰ ἀνήκουν στὸν εὐρύτερο χῶρο του, ἡ ὑποστήριξη πρὸς τὴν Ἑλλάδα στὴν ἐπερχόμενη ἀναμέτρησή της μὲ τὴν Τουρκία, «ποὺ δὲν εἶναι ἔθνος μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἐμεῖς ἀντιλαμβανόμαστε τὴ λέξη, ἀλλὰ ὀρδή»,[24] παρεῖχε συχνὰ τὴν ἀφορμὴ γιά σκληρὴ πολεμικὴ ἐναντίον τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συναυλίας μὲ τοὺς ὅρους ὅμως ἑνὸς ἔντονα λαϊκίζοντος ἐθνικισμοῦ, ὁ ὁποῖος μονίμως ἐπιχειροῦσε νὰ ἀνακαλέσει στὴν «κοινὴ μνήμη» τὴν παλαιὰ «ἀνεξάρτητη ἐξωτερικὴ πολιτική» μιᾶς κραταιᾶς Αὐτοκρατορίας, ποὺ τώρα ἡ κυβέρνηση τοῦ Λόρδου Salisbury τὴν ἔθετε ὑπὸ τὴν ἔγκριση τῶν ἄλλων Δυνάμεων, τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Μάγχης. Δηλαδή, οὐσιαστικῶς, ὑπὸ τὴν ἔγκριση «τῶν Σάϋλωκ τοῦ διεθνοῦς ἑβραϊκοῦ κεφαλαίου», ποὺ εἶχαν «τεράστια οἰκονομικὰ συμφέροντα» στὴν ἐπικράτεια τοῦ Σουλτάνου.[25] Τὴν ἴδια πολεμικὴ διάθεση πρὸς τὴν Εὐρωπαϊκὴ Συναυλία, μὲ τὶς ἴδιες ἀφορμές, ἀλλὰ μὲ κάπως κομψότερες διατυπώσεις, χωρὶς ρατσιστικοῦ τύπου ἀναφορές, ἐπεδείκνυαν καὶ οἱ δύο ἐφημερίδες τῆς βρεττανικῆς ἀριστερᾶς,[26] ποὺ εἶχαν προετοιμάσει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ πρώτου πλήρως αὐτονομημένου ἀπὸ τὴν παράταξη τῶν ἀριστερῶν ριζοσπαστῶν πολιτικοῦ φορέα τῆς ἐργατικῆς τάξεως τῆς Ἀγγλίας: τοῦ Independent Labour Party.[27]

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο ἐρώτημα, ἐκεῖνο τῆς πιθανῆς ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τὴ Ρωσία τῶν ὅποιων πολεμικῶν ἐξελίξεων – γενικῶς, καὶ στὰ Βαλκάνια εἰδικώτερα – ὑπῆρχε, βεβαίως, μία ἐκκίνηση ὁμοφωνίας

[24] **Reynolds Newspaper**, February 21, 1897.

[25] ὅ.π.

[26] Τὰ ἑβδομαδιαῖα ἔντυπα **Clarion** καὶ **Labour Leader**, βλ. παραπάνω, σ. 99, σημ. 12.

[27] Τὸ I.L.P. ἱδρύθηκε στὸ Bradford τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1893 ἀπὸ τὰ ἡγετικὰ στελέχη τῶν «νέων» ἐργατικῶν συνδικάτων. Ἐπικεφαλῆς του ἦταν ὁ γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὰ συνέδρια τῆς Β΄ Διεθνοῦς Keir Hardie (1856-1915), ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐργάζεται στὶς στοὲς τῶν ὀρυχείων τῆς Σκωτίας ἀπὸ ἡλικίας δέκα ἐτῶν. Τὸ 1900 τὸ ILP μετεῖχε στὴ συγκρότηση τοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος τῆς Βρεττανίας.

ἐντυπωσιακοῦ εὔρους, ποὺ ἀφοροῦσε ὅλες τὶς τάσεις τῆς μαρξιστικῆς ἀριστερᾶς, ὅτι κἄτι τέτοιο δὲν θἄ ἔπρεπε σὲ καμμία περίπτωση νὰ ἐπιτραπεῖ. Ἡ ἀντιπολίτευση, ὡστόσο, στὶς κεντρικὲς ἐπιλογὲς τῆς Διεθνοῦς, θὰ ἐπαναφέρει συστηματικὰ στὸ προσκήνιο τοὺς προβληματισμούς, περὶ τοῦ κατἄ πόσον, στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο τουλἄχιστον, ἡ Ρωσία ἐπρόκειτο πράγματι νὰ ὠφεληθεῖ ἀπὸ τὴν ἰσχυροποίηση τῶν μικρῶν κρατῶν της καὶ τῶν φιλοδόξων ἡγεμόνων τους, ἢ ἐάν, ἀντιθέτως, ἡ ἰσχυροποίηση αὐτὴ εἰς βάρος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας – τὸ πιθανώτερο ἀποτέλεσμα ἑνὸς βαλκανικοῦ πολέμου – δὲν θὰ καθιστοῦσε πλέον ἀναγκαία τήν, ὄχι πάντοτε εὐχάριστη, ρωσικὴ προστασία.[28]

Ἡ ἀπάντηση, καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, προῆλθε ἀπὸ τὰ πλέον ἐπίσημα χείλη. Ἀπὸ τὰ ἡγετικὰ στελέχη τῆς Διεθνοῦς καὶ τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων ποὺ πρωταγωνιστοῦσαν στὰ Συνέδριά της. Στὴ Γερμανία ὁ Karl Kautsky, ὁ κατ' ἐξοχὴν θεωρητικὸς τοῦ SPD ἐκείνη τὴν ἐποχή, ἀνέλαβε νὰ ἀνασκευάσει τὶς περὶ Ἑλλάδος, Κρήτης καὶ Βαλκανίων ἀπόψεις τοῦ Edward Bernstein – ποὺ ἂν καὶ κατ' ἐξοχὴν ὑπέρμαχος τῆς πολιτικῆς τῆς «μακρᾶς νομίμου ὑπάρξεως» ὑποστήριζε τὸ αἴτημα τῶν κρητῶν γιὰ Ἕνωση, ἔστω καὶ μὲ κόστος ἕναν πιθανὸ τοπικὸ πόλεμο ἀπὸ τὸν ὁποῖον «δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὠφεληθεῖ ἡ Ρωσία» –[29] στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀκόμη αὐστηρότερης κριτικῆς γιὰ τὸ σύνολο τῶν ἀπόψεων τοῦ ἄλλοτε στενοῦ συνεργάτη του.[30]

---

[28] **Justice**, Feb. 27, 1891, *'Crete and After'*. Ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου ὑποστήριζε ὅτι τὰ ἔθνη ποὺ ἐπρόκειτο νὰ διαδεχθοῦν τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἔπρεπε νὰ εἶναι ἰσχυρὰ ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀντιστέκονται στοὺς πειρασμοὺς τῆς ρωσικῆς «φιλίας». Βλ. ἐπίσης, **Le Peuple**, (Βρυξέλλες) 12 Mars 1897, ὅπου προβάλλεται τὸ – ὀρθὸ κατὰ διαστήματα – ἐπιχείρημα ὅτι ἡ Ρωσία προτιμοῦσε, ἀντὶ τοῦ καταχερματισμοῦ της ὑπὲρ τρίτων, μία ἑτοιμόρροπη καὶ πρόθυμη νὰ καταφεύγει στὴ βοήθειά της Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

[29] Βλ. παραπάνω, σ. 98, σημ. 11 τὰ δύο ἄρθρα τοῦ E. Bernstein στὴ **Neue Zeit**.

[30] Massimo Salvadori, **Karl Kautsky and the Socialist Revolution, 1880-1938**, London (New Left Books), 1979, σσ. 59-73, 81-2. [Μετάφραση ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο: **Kautsky e la Rivoluzione Socialista, 1880-1938**, Milano (Feltrinelli), 1976.]

Τοὺς γάλλους σοσιαλιστὲς ἀνέλαβε νὰ τοὺς νουθετήσει ἡ Eleanor Marx ἀπὸ τὴν ταχτικὴ στήλη της στὸ ἑβδομαδιαῖο ὄργανο τῆς SDF. Τοὺς ἐγκάλεσε καταρχὰς γιὰ τὸ «γεγονὸς ὅτι ἀπώλεσαν τὸν ἔλεγχο τῶν ὀπαδῶν τους», οἱ ὁποῖοι ἔδιναν τὴν ἐντύπωση πὼς «εἶχαν κυριολεκτικὰ ξετρελλαθεῖ μὲ τὴν Κρήτη», καὶ ἐν συνεχείᾳ, σὲ λιγώτερο φιλικοὺς καὶ συντροφικοὺς τόνους, σημείωνε πὼς δὲν παρατήρησε ἐσχάτως κανέναν ἀνάλογο ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὸ πολωνικὸ κίνημα καὶ τοὺς ἀγῶνες του ἐναντίον τῆς ρωσικῆς τυραννίας, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι, πιθανώτατα, δὲν ἐπρόκειτο ἁπλῶς γιὰ λανθασμένη ἐκτίμηση κάποιων δεδομένων σχετικῶν μὲ τὰ κέρδη τῆς Ρωσίας ἀπὸ ἕναν ἐνδεχόμενο πόλεμο, ἀλλὰ γιὰ σαφῆ καὶ ἄταχτη ὑποχώρηση τῶν δυνάμεων τῆς γαλλικῆς σοσιαλδημοκρατίας, ἀπέναντι στὴν πίεση τῆς κοινῆς γνώμης πού, ὅπως φαίνεται, τὴν εἶχαν σαγηνεύσει οἱ ἀντιγερμανικὲς δυνατότητες τῆς Στρατιωτικῆς Συμφωνίας (1892) τῆς χώρας τους μὲ τὴν ἐπικράτεια τῶν Ρομανώφ. «Οἱ Γάλλοι θὰ εἶναι πάντα Γάλλοι», κατέληγε τὸ σχόλιο.[31]

2.7. Ἡ ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων

Στὰ ἐρωτήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν «ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων» (ἢ ἐθνικοτήτων, στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς) – ἡ τρίτη

[31] **Justice,** March 13, 1897. Στὴν Ε. Marx ἀπάντησε «ἕνας γάλλος σοσιαλιστὴς» (ὅ.π., March 27) διευκρινίζοντας, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τίς, κατὰ τὴ γνώμη του, οὐσιαστικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν κινημάτων τῆς Κρήτης καὶ τῆς Πολωνίας. Ἀκολούθησε νέα παρέμβασή της (ὅ.π., April 3) καὶ δεύτερη ἀπάντηση ἀπὸ τὴ Γαλλία (ὅ.π., April 17), στὴν ὁποία ὁ γάλλος σοσιαλιστὴς δεχόταν ὅτι κάποιοι σύντροφοί του μπορεῖ νὰ εἶχαν μία τάση νὰ παρασύρονται μὲ τὴ γαλλο-ρωσικὴ συμμαχία, ἰδίως οἱ ὄχι καὶ τόσο φανατικὰ στρατευμένοι, «ὅπως ὁ κ. Millerand» – ἀναφορά, κατὰ κάποιον τρόπο, προφητική, δεδομένου ὅτι ὁ Alexandre Millerand ἦταν ὁ πρῶτος εὐρωπαῖος σοσιαλιστὴς ποὺ ἀποδέχτηκε ὑπουργικὸ χαρτοφυλάκιο σὲ μὴ σοσιαλιστικὴ κυβέρνηση (1898) – ἀλλά, ταυτοχρόνως, ὑπενθύμιζε ὅτι τὸ ζήτημα τῆς Ἀλσατίας καὶ τῆς Λωρραίνης ἦταν ὑπαρκτὸ καὶ πολὺ σοβαρό. Σὰν νὰ ἀφαιροῦσαν οἱ Γερμανοὶ ἀπὸ τὴν Ἀγγλία τὶς κομητεῖες τοῦ Norfolk καὶ τοῦ Kent, κατέληγε.

καὶ ἰσχυρότερη κατηγορία ἀλληλοσυγκρουομένων ἐπιχειρημάτων –, τὰ σοσιαλδημοκρατικὰ κόμματα τῆς Εὐρώπης τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν εἶχαν διόλου ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπόψεις τῶν ἱδρυτῶν τοῦ μαρξισμοῦ. Ἡ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση κάθε (σχετικὰ) ὁμοιογενοῦς πληθυσμιακῆς ὁμάδος, σὲ καμμία περίπτωση δὲν ἀποτελοῦσε αὐταξία ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν ὄγκο της, τὸ πολιτισμικό της ἐπίπεδο καί, κυρίως, τὴν οἰκονομική της ἀνάπτυξη. Οὔτε ἡ ὑποστήριξη τῆς ἔνταξης ὅλων τῶν ὁμοεθνῶν σὲ ἕνα καὶ μόνο κράτος, χωρὶς νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν οἱ παραπάνω παράγοντες, ἀλλὰ καὶ ἡ πιθανὴ πρόκληση «ἀνεπίκαιρων» πολεμικῶν ἀναμετρήσεων, ἦταν ζήτημα ἀρχῆς γιὰ τὸν ἐπαναστατικὸ σοσιαλισμό. Καμμία φολκλορική, ρομαντικὴ ἢ φιλανθρωπικὴ διάθεση δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπηρεάζει τὸ σχεδιασμὸ τῆς πανευρωπαϊκῆς σοσιαλιστικῆς στρατηγικῆς. Καὶ καμμία ἐξιδανίκευση. Οἱ μικρὲς χῶρες μὲ τὶς καθυστερημένες ἀγροτοκτηνοτροφικές, συνήθως, οἰκονομίες τους, ὄχι μόνον δὲν συνεισέφεραν θετικὰ ἀλλά, ἀντιθέτως, ἐμπόδιζαν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐξέλιξη, ἡ ὁποία, ἰδίως κατὰ τὸν ὕστερο 19ο αἰῶνα, ταυτιζόταν μὲ τὴν πρόοδο τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου:[32] Τόσο ἀπὸ τοὺς μαρξιστὲς σοσιαλδημοκράτες, ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς κατ' ἐξοχὴν ἀντιπάλους τους.

[32] Ἡ ἀξιολόγηση τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρῖσμα, παρατηρεῖ ὁ Π. Κονδύλης, εἶχε ὡς αὐτονόητη προϋπόθεση τὸ ὅτι ἡ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση θὰ ἦταν, καὶ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εἶναι, διεθνὴς καὶ διεθνιστικὴ ὡς πρὸς τοὺς στόχους της. Θὰ λυνόταν ἔτσι αὐτομάτως τὸ πρόβλημα τῶν καταπιεζομένων ἐθνοτήτων καὶ θὰ περίττευε ἡ ἀντιμετώπισή του κατὰ περίπτωση, καὶ μάλιστα σὲ σχέση μὲ «καθυστερημένες», λόγῳ τῆς παγκόσμιας κυριαρχίας τοῦ καπιταλισμοῦ, οἰκονομίες. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ στενὸς σύνδεσμος ἀνάμεσα στὸ χαρακτῆρα τῆς γενικευμένης σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης μὲ τὴν (προσωρινὴ) στρατηγικὴ ὑπαγωγὴ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων στὶς προτεραιότητες τοῦ μεγάλου δράματος, ἐξηγεῖ γιατί ἡ δεύτερη, ἡ ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων δηλαδή, ἀνατιμήθηκε κατὰ πολὺ στὴ σοσιαλιστικὴ ἀντίληψη, μέχρι ποὺ ἔφθασε νὰ συνδεθεῖ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὴν πραγμάτωση τοῦ σοσιαλισμοῦ – πρᾶγμα ἀδιανόητο γιὰ τὸν Marx καὶ τὸν Engels – «ἀπὸ τότε ποὺ ἐξασθένισε ἢ λησμονήθηκε [ἢ ἐγκαταλείφθηκε, ἀναγκαστικά, ἀπὸ τὸ σοβιετικὸ καθεστὼς διότι ἁπλῶς ἡττήθηκε ἀπὸ ἰσχυρότερους ἀντιπάλους, θὰ μποροῦσε νὰ προστεθεῖ ἐδῶ] ἡ κλασσικὴ μαρξιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν διεθνῆ

Καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ προβλήματος τῶν νέων ἐθνοτήτων, ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο ἐρώτημα τὸ σχετικὸ μὲ τὰ πιθανὰ κέρδη τῆς Ρωσίας, δὲν τίθεται κανένα θέμα ἀμφισβήτησης τῶν παραπάνω γενικῶν ἀρχῶν. Ἡ ὑπὲρ τῆς ἰσχυροποιήσεως τῆς Ἑλλάδος ἄποψη προβάλλεται ἀκριβῶς ὡς μία ἀπὸ τὶς ἐξαιρέσεις, ἡ ὁποία ἀφορᾶ μικρὴ μὲν χώρα, ἀλλὰ μὲ μεγάλες ἀναπτυξιακὲς προοπτικές. Συνδυάζοντας τὰ δύο ζητήματα – τῆς «προοδευτικῆς» οἰκονομίας καὶ τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς – ὁ (ἄγνωστος) γάλλος σοσιαλιστὴς ποὺ συνέταξε τὴν ἀπάντηση στὴν Eleanor Marx, ἔγραφε, χαρακτηριστικά, γιὰ τὶς βαλκανικὲς ἐξελίξεις: «Ἡ Ρωσία προτιμᾶ ἀσφαλῶς μία Τουρκία σὲ ἔσχατη παρακμή... ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, μέλος μίας ὁμοσπονδίας μὲ τὶς ἄλλες ἐθνότητες τῆς χερσονήσου, ποὺ θὰ συναποτελοῦν ἔτσι μία πραγματικὴ δύναμη τριάντα ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι καὶ θὰ ἀναπτύσσονται οἰκονομικὰ κάθε ἡμέρα, ὅλο καὶ περισσότερο, καθὼς θὰ ὁδεύουν πρὸς τὸ σοσιαλισμό».[33]

Αὐτὴ εἶναι ἡ γενικὴ εἰκόνα τῶν συζητήσεων ποὺ προκάλεσε στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων ἡ πιθανότητα ἑνὸς ἑλληνοτουρκικοῦ, τουλάχιστον, πολέμου.[34] Δὲν ἐπρόκειτο, ὡστόσο,

---

καὶ διεθνιστικὸ χαρακτῆρα τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης». (Κ. Μὰρξ – Φρ. Ἔνγκελς, **Ἡ Ἑλλάδα, ἡ Τουρκία...op. cit.**, Εἰσαγωγή, σ. 35.)

Τὸ «Πρῶτο Συνέδριο τῶν Λαῶν τῆς Ἀνατολῆς» ποὺ συνῆλθε, μὲ πρωτοβουλία τῆς Τρίτης Διεθνοῦς, στὸ Baku τοῦ Azerbaitzan τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1920 καὶ ἡ ἐθνικοαπελευθερωτική, ἀντιιμπεριαλιστικὴ λογική του (E.C. Carr, **The Bolshevik Revolution, 1917-1923**, vol. 3, London (Penguin) 1966, σσ. 262-71), μπορεῖ νὰ ἀπεῖχαν μόνο δύο δεκαετίες καὶ κάτι ἀπὸ τὴ συγκυρία στὴν ὁποία ἀναφερόμαστε, ἀλλὰ ἡ αἴσθηση τῆς ἀπόστασης ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τῶν δεδομένων τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας καὶ τὴ συνακόλουθη ἐπαναστατικὴ ἔκκληση ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης εἰδικῶς στὶς χῶρες τῆς «καθυστερημένης» οἰκονομικῆς ζώνης – τὶς χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου, ὅπως πολὺ ἀργότερα θὰ ὀνομαστοῦν – εἶναι ἀσφαλῶς πολὺ διαφορετική.

33 **Justice**, March 27, 1897.

34 Ἡ ἔνταση καὶ ἡ ἔκταση τῶν συζητήσεων μὲ ἀφορμὴ τὸ Κρητικὸ ζήτημα, ἐξηγεῖται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀναμενόμενη ἑλληνοτουρκικὴ ἀναμέτρηση

γιά εἰκόνα ἑνιαία. Οἱ διαφοροποιήσεις της εἶχαν σχέση μὲ τρεῖς, κυρίως, παράγοντες. Τὴν εἰδικὴ ἐπιρροή, πρῶτον, ποὺ μποροῦσε νὰ ἀσκοῦσε τὸ κόμμα μιᾶς ὁρισμένης χώρας σὲ ἐκεῖνο τῶν ὁμοϊδεατῶν τους ἄλλης χώρας, συνήθως γειτονικῆς – παραδείγματος χάριν τὸ Parti Ouvrier Français (POF) τῆς Γαλλίας, μὲ τὴν κάπως εὐδιάκριτα ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων στάση του, στοὺς βέλγους σοσιαλδημοκράτες ἢ τὸ SPD, ποὺ ἀντιθέτως ἦταν αὐστηρὰ «ὀρθόδοξο» στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα, καὶ ὄχι μόνον, στὸ αὐστριακὸ SPÖ (Sozialdemokratische Partei Österreichs) –, τὴν ἰσχύ, δεύτερον, τῶν φιλελληνικῶν παραδόσεων καὶ τοῦ βαθμοῦ ποὺ αὐτὲς ἐπηρέαζαν, συνήθως μέσω τῆς παράταξης τῶν ἀριστερῶν Ριζοσπαστῶν, τὶς εὐρύτερες δυνάμεις τῆς ἀριστερᾶς φθάνοντας μέχρι καὶ τοὺς δεσμευόμενους ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῆς Διεθνοῦς μαρξιστές – ἡ περίπτωση τῆς Ἀγγλίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἰταλίας, εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ χαρακτηριστική –, καὶ τέλος οἱ ὀργανωμένες δυνάμεις καὶ ἡ κατὰ τόπους ἀπήχηση τῶν ἰδεῶν τοῦ ἀναρχισμοῦ. Ὅπου οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Bakunin καὶ τοῦ Kropotkin διέθεταν ἰσχυρὰ ἐρείσματα (Ἱσπανία, Γαλλία, Ἰταλία, Ἑλβετία, Ὀλλανδία), ἐκεῖ ἐκδηλώνονται καὶ οἱ σοβαρώτερες πιέσεις πρὸς τὶς ἄλλες δυνάμεις τῆς ἀριστερᾶς ὑπὲρ τῆς ἐπερχόμενης σύγκρουσης τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

2.8. Ὁ χῶρος τῶν ἀναρχικῶν

Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, οἱ ἀναρχικοὶ – ἡ δεύτερη (μεγάλη) συνιστῶσα τοῦ κινήματος τῆς ἐπαναστατικῆς ἀριστερᾶς – παρὰ τὸν

ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ὁ πρῶτος πόλεμος, ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς (1889-1914). Ὁ ἀμέσως προηγούμενος, στὴν περιοχὴ τῶν Βαλκανίων καὶ πάλι, ἦταν ὁ πόλεμος Σερβίας καὶ Βουλγαρίας (1885), ὁ ὁποῖος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀποτελέσματά του δὲν προβλέπονταν νὰ ἔχουν παρὰ μόνο τοπικὴ σημασία, προβλημάτισε πολὺ σοβαρὰ τὰ ἡγετικὰ στελέχη τῆς μαρξιστικῆς ἀριστερᾶς. (Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Engels στὸν Bebel (17 November 1885), ποὺ ἀναφέρεται στὴ σημ. 7, καθὼς καὶ μία δεύτερη ἐπιστολὴ τοῦ Engels (19 Δεκ. 1885) πρὸς τὸν γερμανοελβετὸ ἐπαναστάτη καὶ ἡγετικὸ στέλεχος τῆς Πρώτης Διεθνοῦς, J. Ph. Becker, στὸ Μὰρξ – Ἔνγκελς, **Ἡ Ἑλλάδα, ἡ Τουρκία... op. cit.** σ. 455.)

οριστικό αποκλεισμό τους από τη Σοσιαλιστική Διεθνή (1896) και τήν, προγραμματικής φύσεως, υπολειτουργία τής δικής τους Διεθνούς, τής Alliance Internationale Ouvrière, εξακολουθούσαν να διαθέτουν αξιόλογες δυνάμεις (άν καί πολύ μικρότερες ασφαλώς από εκείνες τών μαρξιστών αντιπάλων τους), καθώς καί τήν ίδια πάντοτε αυταπάρνηση καί μαχητική διάθεση, τήν ίδια προνομιακή πρόσβαση σέ ορισμένους χώρους, όπως, παραδείγματος χάριν, στό χώρο τής φοιτητικής νεολαίας, καί τήν ίδια ικανότητα νά προσελκύουν στίς τάξεις τους, γιά ένα διάστημα τουλάχιστον, ή, συνηθέστερα, νά επηρεάζουν πολλούς, επαναστατικών προθέσεων, διανοουμένους.[35]

Οἱ ἀναρχικοί, ὡς «ὀργανωμένο» κοινωνικὸ κίνημα μὲ συγκεκριμένες θέσεις γιὰ τρέχοντα πολιτικὰ ζητήματα –ὅπου, δηλαδή, ἡ δράση τους διακρινόταν σαφῶς ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἐξαιρετικὰ μικρῶν συνωμοτικῶν ὁμάδων οἱ ὁποῖες, εἰδικῶς κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἀφιέρωναν ὅλες τους τὶς ἐνέργειες στὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴν ἐκτέλεση δολοφονικῶν ἐπιθέσεων εὐρείας δημοσιότητος, ἐπιτυχῶν κατὰ κανόνα, ἐναντίον ἐπωνύμων στόχων– ἐτάχθηκαν ἐξ ἀρχῆς ὑπὲρ τῶν κρητῶν ἐπαναστατῶν, ὅπως ἄλλωστε ἦταν ἀναμενόμενο, ἐφόσον κάθε ἐξέγερση ὑπὸ ὁποιεσδήποτε (σχεδὸν) συνθῆκες, ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ ἀναρχισμοῦ πρᾶγμα θετικὸ καταρχὰς καὶ ἄξιο ὑποστηρίξεως. Καὶ ἡ ὑποστήριξη αὐτὴ ἐκφράστηκε μὲ τὴν ἄφιξη, ὡς ἐθελοντῶν, πολλῶν ἰταλῶν ἀναρχικῶν στὴν Κρήτη ἀρχικῶς καὶ ἐν συνεχείᾳ στὸν Πειραιᾶ, μὲ κατεύθυνση τὸ θεσσαλικὸ μέτωπο.[36]

[35] J. Joll, **op. cit**, σσ. 24-6, 39-41,56-76. Irving L. Horowitz (ed.), **The Anarchists**, New York (Dell) 1964, σσ. 28-55, 390-418, 440-463, 598-603.

[36] Μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν γνωστὸ στὶς ἀστυνομίες ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἑλλάδα, λόγῳ τῆς συμμετοχῆς του καὶ στὴν Κρητικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1866, Amilcare Cipriani (1844-1918), βετεράνο πολλῶν πολέμων. (A. Panseri, **op. cit.**, σσ.29-62, 95-7, 133-146. **Gli Avventimenti d' Oriente. La Guerra Greco–Turca 1896-1897. Cronaca Illustrata,** Milano (Fratelli Treves) 1897, σσ. 155-7. Ricciotti Garibaldi, **La Camicia Rossa nella Guerra Greco-Turca (1897)**, χ.τ.έ., 2η ἔκδ. (Azienda Tipografica Editrice Nationale Anonima) 1937, σσ. 45-9, 113, 326.)

Ἀλλὰ καὶ στὸ ζήτημα τοῦ ἐπερχόμενου ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου, οἱ ἀναρχικοὶ – οἱ ὁποῖοι ἀνησυχοῦσαν μήπως δὲν ἐπέλθει καὶ ὄχι γιὰ τὸ ἀντίθετο – ἔλαβαν σαφῆ θέση ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ στόχου τῆς Ἕνωσης, τονίζοντας ἰδιαιτέρως, κατὰ τρόπο καὶ πάλι ἀναμενόμενο, τὸ στοιχεῖο τῆς μὴ ὑπακοῆς, τῆς ἀντίστασης στὶς παρασκηνιακὲς ρυθμίσεις τῶν ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης, τὸν ἀπελευθερωτικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀγώνα ἐναντίον τῆς «ἀπαίσιας ἀπολυταρχίας τοῦ Δολοφόνου τοῦ Γιλδίζ», τὴν προοπτικὴ τῆς παμβαλκανικῆς ἐξέγερσης καί, κυρίως, τὸ μάθημα θάρρους ποὺ προέκυπτε ἀπὸ τήν, κατ' αὐτούς, ἐλεύθερη, ἄρα ἀξιοθαύμαστη, ἐπιλογὴ τῆς Ἀθήνας νὰ προχωρήσει στὴν ἀναμέτρηση, παρὰ τὴν προφανῆ διαφορὰ μεγεθῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.[37] Τὸ περὶ βαλκα-

---

[37] Βλ. τὸ ἑβδομαδιαῖο ἔντυπο τῶν γάλλων ἀναρχικῶν **Les Temps Nouveaux** (Paris) κατὰ τοὺς τέσσερις πρώτους μῆνες τοῦ 1897. Σαφῶς ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὑπὲρ τοῦ πολέμου ἐναντίον τῆς «Χαμιτικῆς Τυραννίας», ἀλλὰ καὶ τῆς «παπαδόπληκτης Ρωσίας», ἦταν καὶ τὸ **Anarchist Review** τοῦ Λονδίνου κατὰ τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα, σὲ κάπως πιὸ συγκρατημένους τόνους ὡστόσο.

Οὔτε ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν ἀναρχικῶν, πάντως, ἀπουσίαζαν οἱ ἀποκλίνουσες ἀπόψεις. Ἁπλῶς ἦταν σπανιώτερες. Μία ἀπὸ τὶς πλέον χαρακτηριστικές, ἐκφράστηκε μὲ τὴ δημοσίευση ἐπιστολῆς στὴν **Temps Nouveaux** (16 Avril 1897) ἑνὸς περίεργα ἐνήμερου «μουσουλμάνου ἀπὸ τὰ Χανιά», ποὺ διαφωνοῦσε πλήρως μὲ τὴ συνήθη ἀντιμετώπιση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς γάλλους ἀναρχικούς, ἢ τουλάχιστον ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τους. Θὰ πρέπει νὰ σκεφθοῦν, ἔγραφε, ὅτι ἐμεῖς δὲν ἐπιχειρήσαμε νὰ κατακτήσουμε ὅλο τὸν κόσμο καὶ νὰ τὸν μετατρέψουμε σὲ ἀποικίες, «οὔτε στείλαμε παντοῦ μισσιονάριους, αὐτὲς τὶς μαῦρες ἀκρίδες ποὺ ὁ ρόλος τους εἶναι νὰ ἐνσπείρουν ζιζάνια γιὰ νὰ σφάζονται οἱ λαοὶ μεταξύ τους». Οὔτε εἶναι σωστό, συνέχιζε, ὅτι ὑπῆρξε μηδαμινὴ ἢ καὶ ἀνύπαρκτη ἡ τουρκικὴ συμβολὴ στὴν τέχνη καὶ τὸν πολιτισμό, καὶ παρέπεμπε γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες στὶς μελέτες τοῦ γνωστοῦ – καὶ γιὰ τὰ σφοδρὰ ἀντιρωσικά του αἰσθήματα – Professor **[Arminius] Vambéry**, ὁ ὁποῖος διόλου δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν καὶ ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς. (Γιὰ τὸν Οὔγγρο καθηγητὴ τῶν Ἀνατολικῶν Σπουδῶν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βουδαπέστης καὶ τὸν περιπετειώδη βίο του βλ. Ἕλλη Σκοπετέα, **Ἡ Δύση τῆς Ἀνατολῆς. Εἰκόνες ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας**, Ἀθήνα (Γνώση) 1992, σσ.

νικῆς συνεργασίας πάντως, καὶ ἡ προβαλλόμενη, ὄχι μόνο ἀπὸ τὰ ἀναρχικὰ ἔντυπα, εἰκόνα τῆς μικρῆς Ἑλλάδος ποὺ γνώριζε τὶς δυσκολίες καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ ἀποφάσιζε, ἡρωικῶς, τὴ σύγκρουση μὲ ἕναν ἰσχυρότερο ἀντίπαλο, ἀποκαλύπτουν ὅτι τόσο οἱ πολιτικοὶ ὑποστηρικτὲς τῶν ἑλληνικῶν θέσεων στὸ χῶρο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀριστερᾶς, ὅσο καὶ οἱ ξένοι ἐθελοντὲς τῆς Κρήτης καὶ τῆς Θεσσαλίας δὲν ἔμαθαν ποτέ, ἢ – τὸ πιθανώτερο – δὲν θέλησαν νὰ πληροφορηθοῦν ὁτιδήποτε τὸ οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ πραγματικότητα, γιὰ τὸ ρόλο τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, τὶς προτεραιότητες τοῦ προγράμματός της, ἢ ἔστω τὸ πολιτικό της στίγμα.[38]

89-91. Ὅσοι ὁδηγηθοῦν ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀναφορὲς στὸ αὐτοβιογραφικὸ του ἔργο **Arminius Vambéry: His Life and Adventures Written by Himself**, London 1884, ὑποψιάζομαι ὅτι δὲν πρόκειται νὰ τὸ μετανοήσουν.)

[38] Εἶναι μᾶλλον βέβαιο – δὲν ὑπάρχουν ἄλλωστε ἐνδείξεις περὶ τοῦ ἀντιθέτου σὲ ὅσα τουλάχιστον σχετικὰ βιβλία, ἄρθρα καὶ δημοσιεύματα ἰταλικῶν ἐφημερίδων ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὁ γράφων, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ὅλα – πὼς καὶ οἱ τρεῖς κύριες κατηγορίες τῶν πολιτικὰ «στρατευμένων» ἐθελοντῶν (γαριβαλδινοὶ ἀντιμοναρχικοί, σοσιαλιστὲς καὶ ἀναρχικοὶ) δὲν κατέβαλαν καμμία ἰδιαίτερη προσπάθεια νὰ ἀνακαλύψουν καὶ νὰ προσεγγίσουν τοὺς ἰδεολογικούς τους συγγενεῖς, μὲ τὴν εὐρύτατη δυνατὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, τῆς χώρας ὅπου ἦρθαν νὰ πολεμήσουν καί, ἐνδεχομένως, ὅπως συνέβη σὲ πολλὲς περιπτώσεις, νὰ δώσουν τὴ ζωή τους. Ἡ Ἑλλάδα ἀντιπροσώπευε γι' αὐτοὺς τὴν «εὐκαιρία» νὰ συγκρουστοῦν μὲ τὴν ὀθωμανικὴ τυραννία, τὸ μισητὸ καθεστὼς τοῦ Τσάρου «ποὺ τὴν στήριζε», ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολο τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, οἱ ὁποῖες μὲ συμφωνίες κορυφῆς «δὲν ἐπέτρεπαν στοὺς λαοὺς νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὴν ἐλευθερία τους». Ἦταν «ἕνα ἐπαναστατικὸ πείραμα», ὅπως παρατηροῦσε ὁ συντηρητικῶν ἀρχῶν καὶ φιλομοναρχικῶν πεποιθήσεων ἀπεσταλμένος τῆς **Corriere della Sera**, ποὺ δὲν παρέλειπε καὶ νὰ τοὺς μεμφθεῖ, τοὺς περισσότερους, γιὰ ἔλλειψη (ἰταλικοῦ) «πατριωτισμοῦ». Διότι τὰ *Viva l' Italia* ποὺ κατέγραφε ἦταν ἐλάχιστα ἐν σχέσει πρὸς τὰ *Viva la Grecia* καὶ κυρίως τὰ *Viva il Socialismo*. (A. Rossi, **op. cit.**, σσ. 33-4. Βλ. ἐπίσης A. Panseri, **op. cit.**, σσ. 27-8, 139-40.)

Παιδιὰ φτωχῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν, μὲ πατέρα ποὺ ἀνῆκε σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις στοὺς ἐρυθροχίτωνες τοῦ Garibaldi καὶ εἶχε πολεμήσει, ἢ καὶ σκοτωθεῖ, στὶς μάχες τοῦ ἰταλικοῦ Risorgimento, ὀργανωτικοὶ ὑπεύ-

2.9. Ἡ «Κεντροαριστερὰ»

Οἱ εὐρωπαῖοι σοσιαλιστές, ὅσοι ἔβλεπαν τὰ πράγματα μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τὴ Διεθνῆ καὶ τὶς ἡγεσίες τῶν κομμάτων τους, καὶ οἱ ἀναρχικοί, μπορεῖ νὰ συμμετεῖχαν μὲ πρωταγωνιστικοὺς ρόλους στὶς μεγάλες ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος κινητοποιήσεις τῶν παραμονῶν τοῦ πολέμου καὶ νὰ ἀποτελοῦσαν – οἱ ἰταλοὶ ἰδίως – τοὺς κύριους τροφοδότες τοῦ ἐθελοντισμοῦ, ἀλλὰ δὲν ἦταν ἀσφαλῶς οὔτε οἱ μόνες, οὔτε οἱ πολυπληθέστερες πολιτικὲς δυνάμεις (τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἀντίστοιχα ἔντυπα) ποὺ ἔπαιρναν μέρος σὲ αὐτὲς τὶς κινητοποιή-

---

θυνοι τῶν πρώτων μεγάλων ἀπεργιακῶν κινητοποιήσεων τῶν ἰταλικῶν συνδικάτων, «δρκισμένοι» σοσιαλιστές, ἀναρχικοὶ φοιτητές, ἀπόκληροι τῆς ζωῆς χωρὶς ὑλικὰ μέσα, ἢ καὶ ὀρφανοὶ ἐπιπλέον, ποὺ δὲν τοὺς δόθηκε ποτὲ ἡ εὐκαιρία νὰ πᾶνε στὸ σχολεῖο, ἀλλὰ καὶ γόνοι εὐκατάστατων καὶ γνωστῶν οἰκογενειῶν ποὺ εἶχαν ἐπιλέξει νὰ ὑπηρετοῦν il nome santo della Libertà (τὸ ἱερὸ ὄνομα τῆς Ἐλευθερίας), τοπικοὶ ὑπεύθυνοι τῆς Unione Mazziniana, φανατικοὶ ἀντίπαλοι τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκπροσώπων της, φιλέλληνες καὶ ἀρχαιολάτρες οἱ περισσότεροι – γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ ὅσα στοιχεῖα προκύπτουν ἀπὸ τὰ βιογραφικὰ σημειώματα τῶν νεκρῶν τοῦ θεσσαλικοῦ μετώπου (R. Garibaldi, **La Camicia Rossa..., op. cit.**, σσ. 211-66) –, ἄνθρωποι ποὺ ἀντιμετώπισαν πολλὰ προβλήματα ἐφοδιασμοῦ, συντονισμοῦ ἐνεργειῶν καὶ συνεννοήσεως μὲ τὰ ἑλληνικὰ στρατιωτικὰ σώματα καὶ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχὲς γενικῶς, ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτούς, μὲ σοβαρὰ παράπονα καὶ πικρὲς ἀπογοητεύσεις, ἄλλες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔφτασαν μέχρι τὶς στῆλες τοῦ ἰταλικοῦ τύπου καὶ ἄλλες ὄχι, ἢ ποὺ δὲν ἀπέφυγαν, τέλος, τὴν ἐμπειρία τῶν σκληρῶν ἰδεολογικῶν συγκρούσεων μέσα στὶς ἴδιες τους τὶς γραμμὲς (κυρίως μεταξὺ «ἀκραιφνῶν» γαριβαλδινῶν καὶ ἀναρχικῶν), ἦταν ἀρκετὰ φυσικὸ νὰ μὴν θελήσουν νὰ προσθέσουν, σὲ ὅλα αὐτά, καὶ ἄλλα ζητήματα ποὺ θὰ τοὺς δημιουργοῦσαν, ἴσως, ἀναστολὲς καὶ προβληματισμοὺς γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὴν ὁποία προτιμοῦσαν νὰ τὴ φαντάζονται ὅπως ἀκριβῶς ἔπρεπε. Ἀπολύτως συμβατὴ μὲ τὸν ἐπαναστατικό τους ἐνθουσιασμό.

Ἐκτὸς τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ πλαισίου, θὰ ἦταν λίγο δύσκολο νὰ ἑρμηνεύσει κανεὶς ὁρισμένες στάσεις καὶ συμπεριφορὲς ὅπως, παραδείγματος χάριν, τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἱερέως Ἀλέξανδρου Παπαδόπουλου, ποὺ ἀκολουθοῦσε σχεδὸν παντοῦ τοὺς ἰταλοὺς ἐθελοντές, αἰσθανόταν σὰν «δικός

σεις. Τὸν ὄγκο στὶς συγκεντρώσεις συμπαράστασης, εἴτε σὲ ἀνοιχτοὺς χώρους εἴτε σὲ αἴθουσες μὲ μακρὰ ἱστορία τέτοιων λειτουργιῶν,[39] τὴ

τους ἄνθρωπος», λόγῳ τῆς πρωταγωνιστικῆς συμμετοχῆς του, ὅπως δὲν ἔπαυε νὰ διηγεῖται, στὴν κατάληψη τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸν προηγούμενο χρόνο, μὲ ἀφορμὴ τὸ γεγονὸς ὅτι κάποιος ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τοῦ Ἱδρύματος ἐτόλμησε νὰ περιλάβει στὴ διδασκαλία του τὶς θεωρίες τοῦ «ἄθεου» Δαρβίνου, καὶ ζητοῦσε ἀπὸ τὸν... Cipriani νὰ μεσολαβήσει στὸ βασιλιὰ τῆς Ἰταλίας γιὰ νὰ τοῦ δοθεῖ μετὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο κάποιο ἰταλικὸ παράσημο. Σὲ κείμενα ἐθελοντῶν ἢ δημοσιογράφων ἡ περίπτωση Παπαδόπουλου καταγράφεται ὡς μία χαριτωμένη κάπως ἰδιομορφία καὶ ὁ ἴδιος ὡς «curiosa figura», πρᾶγμα ποὺ δὲν θὰ συνέβαινε ἀσφαλῶς γιὰ ἀνάλογες ἀντιλήψεις σὲ ἀποκλειστικὰ ἰταλικὰ συμφραζόμενα. (G. Cavaciocchi, **op. cit.**, σσ. 66-8. A Rossi, **op. cit.**, σσ. 9-10, 12.)

Ἀντίστοιχη ὅμως ἦταν καὶ ἡ ἑλληνικὴ στάση ἀπέναντι στοὺς ξένους, καὶ εἰδικώτερα ἀπέναντι στοὺς ἰταλοὺς ἐθελοντές. Ἀποφεύγεται συστηματικὰ κάθε πολιτικὸς χαρακτηρισμὸς καὶ κάθε ἀναφορὰ στὶς πολιτικές τους ἀπόψεις ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐπισκιάσει τὸ μεῖζον γεγονὸς ὅτι ὅσοι ἔσπευσαν νὰ καταταγοῦν ὑπὸ τὶς ἑλληνικὲς σημαῖες τὸ ἔπραξαν «ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν Ἑλλάδα» καὶ ἦταν ὅλοι ἄξιοι τῆς εὐγνωμοσύνης της. Σπανίως ἀναφέρεται σὲ ἑλληνικὰ ἔντυπα, σὲ σχέση πάντοτε μὲ τοὺς ξένους ἐθελοντές, ἡ λέξη σοσιαλισμὸς καὶ σοσιαλιστές, ἔστω καὶ μὲ ἀξιολογικὰ οὐδέτερο τρόπο, ἐνῶ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει καμμία ἀπολύτως ἀναφορὰ στὸν ἀναρχισμὸ ἢ σὲ ἀναρχικούς, λέξεις φορτισμένες μὲ πολλὲς ἀρνητικὲς συνδηλώσεις, εἰδικὰ κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα.

Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τρόπος ποὺ οἱ ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες ἀναφέρονται, καὶ ἀναφέρονται πολὺ συχνὰ καὶ ἐγκωμιαστικά, στὸν ἀναρχικὸ Amilcare Cipriani – τὸ δημοφιλέστερο πρόσωπο στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1897 μετὰ τὸν Κωνσταντῖνο Σμολένσκι τῆς μάχης τοῦ Βελεστίνου (A. Panseri, **op. cit.**, σ. 129. Βλ. ἐπίσης **Black and White**, May 22, 1897) –, ποὺ ἀποθεραπεύτηκε ἀπὸ τὰ τραύματά του στὴν Ἀθήνα, δαπάναις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καὶ ἀνακηρύχθηκε, μαζὶ μὲ τὸν Ricciotti Garibaldi, ἐπίτιμος δημότης Ἀθηναίων. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες δημοσιογράφους, ὁ colonello della Comune di Parigi ἦταν «ὁ ἐνθουσιωδέστερος ὑπέρμαχος τῶν ἱερῶν τῆς Ἑλλάδος δικαίων», «ὁ διεθνοῦς φήμης ἰσόβιος ἐπαναστάτης», «ὁ αἰωνίως ἀτίθασος γαριβαλδινός», «τὸ ἐπιμονώτατα ἀνυπόταχτον τέχνον τῆς Ἰταλίας» κ.ο.κ.

[39] Παραδοσιακοὶ χῶροι τέτοιων συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας καὶ συμπαρά-

μαζικὴ συμμετοχὴ στὴ συλλογὴ χρημάτων καὶ ὑπογραφῶν, τὴ δραστηριοποίηση τοπικῶν παραγόντων γιὰ τὴ διοργάνωση διαλέξεων καὶ ἄλλων εἰδικῶν (μουσικῶν ἢ θεατρικῶν, συνήθως) ἐκδηλώσεων[40] ἢ τὴ σύσταση ἐπιτροπῶν «ὑπὲρ τῆς Κρήτης», τὰ ἐξασφάλιζε ἡ μεγάλη, ἀσαφῶν ὁρίων, παράταξη, ποὺ διαμόρφωνε τὰ πολιτικά της πιστεύω ἐπηρεαζόμενη ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ βρεττανικοῦ ριζοσπαστισμοῦ – αὐτὰ βεβαίως ἀφοροῦν πρωτίστως, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικῶς, τὴν Ἀγγλία – καὶ ποὺ ἐκάλυπτε, κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ χῶρο τῆς «κεντροαριστερᾶς» ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἐὰν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ καταφύγουμε σὲ ἕναν ἀκόμη ἀναχρονισμό.

Ἀκόμη καὶ ὁ παραπάνω χῶρος, ὡστόσο, δὲν ὁμοφωνοῦσε ἀπολύτως ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν θέσεων στὸ Κρητικὸ ζήτημα. Οἱ ἐξαιρέσεις, βεβαίως, δὲν ἦταν πάρα πολλές, ἀλλὰ μία τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὲς εἶχε ἰδιαίτερη σημασία, διότι ἀφοροῦσε τὴ δραστηριότητα τοῦ γνωστοῦ ἄγγλου ριζοσπάστη δημοσιογράφου, ἐκδότη καὶ συγγραφέα William Thomas Stead. Εἰσηγητὴς τῆς «νέας δημοσιογραφίας» (ἑλκυστικοὶ τίτλοι, χωρὶς καταφυγὴ στὸν ἐντυπωσιασμό, κοινωνικὰ θέματα, προσεκτικὴ διασταύρωση τῶν πληροφοριῶν, εἰδικὲς ἔρευνες καὶ ποιότητα γραφῆς), δημιουργὸς ἢ ἀνανεωτὴς ἐντύπων ὅπως, μεταξὺ ἄλλων, ἡ *Pall Mall Gazette*, τὸ περιοδικὸ *Link*, σὲ συνεργασία

στασης, ποὺ διατηροῦν μέχρι σήμερα καὶ αὐτή τους τὴ λειτουργία, ἦταν, γιὰ μὲν τὸ Παρίσι, ἡ μεγάλη αἴθουσα τῆς Mutualité καὶ γιὰ τὸ Λονδῖνο τὸ θέατρο τοῦ Red Lion Square στὸ Holborn. Ὅσον ἀφορᾶ τὶς ὑπαίθριες, καιροῦ ἐπιτρέποντος, καὶ πολυπληθέστερες ἀσφαλῶς ἐκδηλώσεις, οἱ διοργανωτές τους προτιμοῦσαν τὸ Bois de Boulogne τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας ἢ τὶς πλατεῖες της Bastille καὶ République. Οἱ ἀντίστοιχοι τόποι, στὸ πάντοτε ἀνήσυχο κέντρο της Βρεττανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἦταν τὸ Hyde Park, κυρίως τὸ βορειοανατολικὸ τμῆμα του κοντὰ στὸ Marble Arch καί, βεβαίως, τὸ Trafalgar Square.

[40] Γιὰ τὴν ὄντως ἀξιομνημόνευτη εἰδικὴ παράσταση τῆς «Φαίδρας» τοῦ Ρακίνα ποὺ ἔδωσε ἡ μεγάλη γαλλίδα ἠθοποιὸς Sarah Bernhardt (1844-1923) στὸ Παρίσι, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1897 ὑπὲρ τῶν Κρητῶν, βλ. Κούλα Ξηραδάκη, **Οἱ Γυναῖκες στὸν ἀτυχῆ πόλεμο τοῦ 1897**, Ἀθήνα (Φιλιππότης) 1994, σ. 52.

μὲ τὴ γνωστὴ σοσιαλίστρια καὶ μαχητικὴ φεμινίστρια Annie Besant, καί, κυρίως, ἡ τεραστίας κυκλοφορίας γιὰ τὴν ἐποχή της, *Review of Reviews* (μὲ χωριστὴ ἀμερικανικὴ καὶ αὐστραλιανὴ ἔκδοση), ἐκδότης σειρᾶς βιβλίων ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἐκλαΐκευσης, σὲ πολὺ προσιτὴ τιμή, καὶ πανταχοῦ παρὼν σχολιαστὴς τῆς ἐπικαιρότητας, ὁ W. Stead ἐπηρέαζε ὄχι μόνο τοὺς πολυπληθεῖς ἀναγνῶστες του, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ θὰ ἀποκαλούσαμε σήμερα διαμορφωτὲς τῆς κοινῆς γνώμης, στὸ χῶρο τῆς εὐρύτερης ἀριστερᾶς, καὶ ὄχι μόνον.[41]

Στὸ Κρητικὸ ζήτημα ὑπερασπίστηκε μαχητικὰ τὴν ἐξέγερση ἐναντίον τῆς «ἀπαίσιας τυραννίας» τοῦ Σουλτάνου, ἀλλὰ ὡς φανατικὸς ἀντίπαλος τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐξοπλισμῶν καὶ ὑπέρμαχος, ὑπεράνω ὅλων, τῆς εἰρήνης, τάχθηκε μὲ τὴν ἴδια μαχητικότητα ὑπὲρ τοῦ καθεστῶτος τῆς Αὐτονομίας καὶ κατήγγειλε μὲ σκληρὴ γλῶσσα – ποὺ δὲν διέφερε πολὺ ἀπὸ ἐκείνη τῶν μαρξιστῶν τῆς SDF – τὸν ἀνεύθυνο, ὑποκριτικὸ καὶ ψηφοθηρικὸ χαρακτῆρα τῆς ὑποστήριξης τοῦ ἑλληνικοῦ αἰτήματος τῆς *Ἕνωσης* ἀπὸ τὸ ἀντιπολιτευόμενο τὴν ἀγγλικὴ κυβέρνηση κόμμα τῶν Φιλελευθέρων.[42]

Στὴν Ἰταλία ἀντιθέτως, ὁ χῶρος τῆς «κεντροαριστερᾶς» – ἐὰν χρησιμοποιήσουμε καὶ πάλι αὐτὸ τὸν μεταγενέστερο, καὶ ἴσως ὄχι ἀπολύτως κατάλληλο γιὰ τὴ συγκεκριμένη περίσταση, ὅρο, προσει-

---

[41] Τὰ βιογραφικὰ καὶ ἐργογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν W.T. Stead (1849-1912) ἀντλήθηκαν ἀπὸ τὸ γνωστὸ **Dictionary of National Biography**, ἀλλὰ καὶ τὸ εἰδικώτερο **Dictionary of Labour Biography**, 9 vols., London (Macmillan) 1987-1993. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, ὁ Stead ἄρχισε νὰ στρέφεται πρὸς τὸ θεοσοφισμὸ καὶ νὰ ἀποσύρεται, σταδιακά, ἀπὸ τὴν πρώτη γραμμὴ τῆς μαχόμενης δημοσιογραφίας. Παρέμεινε, ὅμως, μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, φανατικὸς ὑποστηρικτὴς τῆς εἰρήνης, πολέμιος τῶν ἐξοπλισμῶν, καθὼς καὶ ὅσων σχημάτιζαν τεράστιες περιουσίες ἀπὸ τὸ «ἐμπόριο τοῦ θανάτου».

Φιλοπερίεργος πάντα, καὶ φιλοπρόοδος, δὲν θέλησε νὰ χάσει τὸ μοιραῖο, καὶ γι' αὐτόν, παρθενικὸ ταξίδι (1912) τοῦ ὑπερσύγχρονου καὶ ἀβύθιστου, ὅπως διαφημιζόταν, ὑπερωκεανίου «Τιτανικός».

[42] **Review of Reviews**, March 1897, σσ. 230-1, 232-5, April 1897, σσ. 307-13.

μένου νὰ χαρακτηρίσουμε, μονολεκτικῶς καὶ συλλογικῶς, τοὺς ὀπαδοὺς τῶν ἰδεῶν τοῦ Mazzini, ἀλλὰ καὶ τοὺς κατὰ προτεραιότητα Γαριβαλδινοὺς – ἐμφανίζεται ἑνωμένος καὶ ἐνθουσιώδης ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Τόσο λόγῳ τῶν εἰδικῶν, καὶ παλαιῶν, δεσμῶν του μὲ τὸν ἑλληνικὸ ἀλυτρωτισμό,[43] ὅσο καὶ ὡς ἐκδήλωση ἔμπρακτης διαμαρτυρίας γιὰ τὴ συντηρητικὴ πολιτικὴ τῶν κυβερνήσεων τοῦ ἄλλοτε φανατικοῦ ἐπαναστάτη καὶ ἀντιμοναρχικοῦ Francesco Crispi.[44] Σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς μεγάλες πόλεις τῆς Ἰταλίας, ἀλλά καὶ σὲ πολλὲς μικρότερες, εἶχαν δημιουργηθεῖ Comitati Pro-Candia (Ἐπιτροπὲς ὑπὲρ τῆς Κρήτης),[45] ἐνῶ ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία, τὸ ἀναφέραμε ἤδη, τῶν ξένων ἐθελοντῶν ποὺ ἔφθασαν τελικῶς στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ λάβουν μέρος στὸν πόλεμο, ἦταν ἰταλοί.[46]

---

[43] Ἀντώνης Λιάκος, **Ἡ Ἰταλικὴ Ἑνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα, 1859-1862**, Ἀθήνα (Θεμέλιο) 1985.

[44] Benedetto Croce, **A History of Italy, 1871-1913**, Oxford (Clarendon Press) 1929, σσ. 163-95. Ὁ κατὰ μία θεωρία (ὄχι δική του πάντως) ἑλληνικῆς καταγωγῆς Francesco Crispi (1819-1901) εἶχε χάσει βεβαίως τὴν ἐξουσία μετὰ τὴν πανωλεθρία τοῦ ἰταλικοῦ στρατοῦ στὴν Ἀβησσυνία (Μάρτιος 1896), ἀλλὰ οἱ σοσιαλιστὲς καὶ οἱ ἀντιμοναρχικοὶ ἀντίπαλοί του ἐξακολουθοῦσαν νά ὑποψιάζονται – δικαίως ὅπως ἀπέδειξαν τὰ αἱματηρὰ γεγονότα τοῦ Μιλάνου ἕναν περίπου χρόνο μετὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο – τὴν πολιτικὴ τῶν διαδόχων του. (**op. cit.**, σσ. 203-4.)

[45] Cavaciocchi, **op. cit.**, σσ. 5-8, 12. R. Garibaldi, **op. cit.**, σσ. 16-7, 31-9. Γιὰ τὴ συνεχῆ καὶ ἐνθουσιώδη δραστηριότητα τῶν Ἐπιτροπῶν στὴ Σικελία – κέντρο ἐπαναστατικοῦ ἀναβρασμοῦ τὸ 1896 – καὶ εἰδικώτερα στὴν Catania, βλ. τὶς ἐφημερίδες **Unione** (σοσιαλιστική), **Gazetta di Catania** (ρεπουμπλικανική) καὶ **Corriere di Catania** (συντηρητική-μοναρχική) τὸ πρῶτο τετράμηνο τοῦ 1897. Εὐχαριστῶ τὸ φίλο καὶ συνάδελφο Σ.Π. ποὺ μοῦ παραχώρησε, ἀπὸ τὶς ἀποδελτιώσεις τοῦ τύπου τῆς Catania τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19[ου] αἰῶνα ποὺ ἔχει ἤδη συμπληρώσει, στὸ πλαίσιο μίας εὐρύτερης ἐργασίας γιὰ τὴν ἰταλικὴ ἀριστερὰ στὴ Σικελία καὶ τὴ νότια Ἰταλία κατὰ τὴν παραπάνω περίοδο, πάρα πολλὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τὸ φιλελληνικὸ κίνημα καὶ τὸν πόλεμο τοῦ 1897.

[46] Ἀπὸ τοὺς 3.063 ἀλλοδαποὺς ἐθελοντές, ἰταλοὶ ἦταν οἱ 2.783. Ἀχολου-

'Εάν στὸ παρὸν σημεῖο, κλείνοντας ὁλόκληρο τὸ κεφάλαιο τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀντιδράσεων, πρωτίστως ἐκείνων τῆς 'Αριστερᾶς, στὴν κρητικὴ ἐξέγερση καὶ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, ἐπιχειρούσαμε νὰ τὶς συνοψίσουμε, καὶ νὰ ἐντάξουμε τὶς ἀντίστοιχες στάσεις ποὺ προέκυπταν ἀπὸ αὐτὲς σὲ δύο βασικὲς κατηγορίες – ὑπὲρ καὶ κατὰ τοῦ πολέμου – θὰ καταλήγαμε στὸ ἑξῆς γενικὸ σχῆμα.

'Απὸ τὴ μία πλευρὰ ἔχουμε τὶς ἔξι, συνεργαζόμενες στὸ πλαίσιο

θοῦσαν, σὲ πολὺ μεγάλη ἀπόσταση, οἱ 187 γάλλοι, καὶ οἱ ἄγγλοι μὲ 83 συμμετοχές. (**'Ατλαντίς**, 12 Νοεμβρίου 1897.) Οἱ ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες, βεβαίως, πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, δημοσίευαν «πληροφορίες» γιὰ ἀναχωρήσεις ξένων ἐθελοντῶν μὲ κατεύθυνση τὴν 'Ελλάδα, τὸ ἀριθμητικὸ μέρος τῶν ὁποίων (προχείρως) ἀθροιζόμενο καταλήγει σὲ ἕνα νούμερο τουλάχιστον πενταπλάσιο ἀπὸ τὸ πραγματικό.

Τὰ ἴδια, σὲ ἀκόμη μεγαλύτερο βαθμό, ἴσχυαν γιὰ τίς, ὑποτιθέμενες, ἑκατοντάδες ἢ καὶ χιλιάδες 'Ελλήνων τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῆς Διασπορᾶς ποὺ ἔφθαναν – καθημερινῶς – στὸν Πειραιᾶ, τὸ Βόλο, τὴν 'Ερμούπολη ἢ τὰ νησιὰ τοῦ 'Ιονίου, γιὰ νὰ καταταγοῦν. Οἱ πραγματικοὶ ἀριθμοὶ φυσικά, καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, ἦταν πολὺ μικρότεροι. Τὸ σύνολο τῶν ἑλλήνων ἐθελοντῶν, σύμφωνα μὲ τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα, ἀνῆλθε σὲ 9.230 ἄνδρες, πάρα πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως, παρότι πέρασαν – τελικῶς – τὴ διαδικασία τῆς κατάταξης, δὲν ἔφθασαν ποτὲ μέχρι τὰ μέτωπα τοῦ πολέμου. (**'Ατλαντίς, op. cit.**) Εἰδικὰ γιὰ τοὺς ἐθελοντὲς τῆς Λέσβου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ ὁ μεγάλος (ἐκ τῶν ὑστέρων, ὡς συνήθως) λαϊκὸς ζωγράφος Θεόφιλος Χατζῆ-Μιχαὴλ (1873-1934), βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα μονογραφία τοῦ Στρατῆ Ι. 'Αναγνώστου, **'Ο 'Ελληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897 καὶ ὁ ἀντίκτυπός του στὴ Λέσβο**, Μυτιλήνη (Πορεία) 1997, σσ. 85-95, 102-8, καὶ γιὰ τοὺς κυπρίους ἐθελοντὲς τὸ μικρὸ ἀλλὰ περιεκτικὸ κείμενο τοῦ Πέτρου Παπαπολυβίου, '*Η συμβολὴ τῆς Κύπρου*' στὸ ἀφιέρωμα **'Ο 'Ελληνοτουρκικὸς Πόλεμος τοῦ 1897**, τοῦ περιοδικοῦ **'Επτὰ 'Ημέρες** τῆς *Κυριακάτικης Καθημερινῆς*, 11 Μαΐου 1997, σ. 24.

'Εκτὸς ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῶν ἀριθμῶν πάντως, ὑπῆρχε καὶ ἡ ἑλληνικὴ πραγματικότητα τῆς ἔλλειψης συντονισμοῦ, ἢ μᾶλλον στοιχειώδους σοβαρότητος. Κανεὶς ἀπολύτως, μέσα στὸ ὑπέροχο κλῖμα τοῦ ὑποκινούμενου ἀπὸ τὴν 'Εθνικὴ 'Εταιρεία, καὶ ἐν συνεχείᾳ αὐτοτροφοδοτούμενου «ἐθνικοῦ» οἴστρου διαρκείας, δὲν σκέφτηκε ὄχι μόνον τὴ λήψη μέτρων γιὰ τὴν ἐκ τῶν προτέρων δημιουργία κάποιας, ὑποτυπώδους ἔστω, ὑποδομῆς,

τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συναυλίας, Μεγάλες Δυνάμεις νὰ προσπαθοῦν νὰ ἀποτρέψουν μία νέα, ἀπροβλέπτων συνεπειῶν, κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, μία κρίση ἡ ὁποία – αὐτὸ θὰ μποροῦσε κατὰ κάποιον τρόπο νὰ ἀποτελεῖ καὶ τὸ πλέον ἀπαράδεκτο στοιχεῖο της – δὲν ξεκινοῦσε μὲ δική τους πρωτοβουλία ἢ λόγῳ ὑπαιτιότητος κάποιας (ων) ἐξ αὐτῶν. Τάσσονται, λοιπόν, ἐναντίον τοῦ αἰτήματος τῆς Ἕνωσης, προχωροῦν σὲ ναυτικὸ ἀποκλεισμὸ τῆς Κρήτης, καὶ ἀνα-

---

ποὺ θὰ ἀπαντοῦσε στὶς ἄμεσες ἀνάγκες τῶν ἀναμενομένων ἑλλήνων καὶ ξένων ἐθελοντῶν (σίτιση, στέγαση) καὶ θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὸ σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖον ἔφταναν στὴν Ἑλλάδα (ἐξοπλισμός, στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση) – κάτι τέτοιο θὰ ἀπαιτοῦσε ἐκτεταμένη κινητοποίηση ἀνθρωπίνων καὶ ὑλικῶν πόρων, προβλεπτικότητα καὶ προσχεδιασμούς, πράγματα δηλαδὴ ποὺ χαρακτηρίζουν περισσότερο τὴν παρακμιακὴ νοοτροπία τῆς προτεσταντικῆς Εὐρώπης – ἀλλὰ οὔτε κὰν τὸ ὅτι θὰ χρειαζόταν νομοθετικὴ ρύθμιση, ποὺ δὲν ὑπῆρχε, γιὰ νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ κατάταξη ἐθελοντῶν, «Ἑλλήνων τὸ γένος» ἢ ἀλλοδαπῶν, στὶς ἑλληνικὲς ἔνοπλες δυνάμεις. Μία ρύθμιση ποὺ δὲν ἀπαίτησε, ὅπως ἀποδείχθηκε, περισσότερο ἀπὸ ἕνα πενθήμερο γιὰ νὰ γίνει ἀπὸ νομοσχέδιο νόμος τοῦ κράτους δημοσιευμένος στὴν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως*.

Παρ' ὅλα ταῦτα, καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐθελοντὲς εἶχαν ἀρχίσει νὰ καταφθάνουν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου καὶ σύντομα ἔγιναν πολλὲς (ἀσκόπως περιφερόμενες καὶ σοβαρὰ ταλαιπωρούμενες μετὰ τὸν ἐνθουσιασμὸ τῶν πρώτων παρελάσεων) χιλιάδες, ἡ σχετικὴ πρόταση νόμου, ἀποτελούμενη ἀπὸ δύο μόνο ἄρθρα, συνολικῆς ἐκτάσεως ὀκτὼ τυπωμένων σειρῶν, δὲν κατατέθηκε στὴ Βουλὴ πρὶν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Μαρτίου. Ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ ψήφιση καὶ ἡ δημοσίευση τοῦ νόμου (**Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως**, τ. 1, 8 Μαρτίου 1897) ἔλυσε τὸ πρόβλημα. Χρειάστηκε νέα, συμπληρωματική, νομοθετικὴ ρύθμιση (**op. cit.**, τ. 1, 21 Μαρτίου 1897), ποὺ δημοσιεύτηκε μερικὲς ἡμέρες, ἔξι συγκεχριμένα, πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν «σταυραετῶν» τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας στὴ Μακεδονία, ἡ ὁποία, μαζὶ μὲ τὶς ἐξεγέρσεις σὲ ὅλες, ἢ τὶς περισσότερες τουλάχιστον, ἐπαρχίες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας – ποὺ καὶ αὐτὲς τὶς εἶχε προαναγγείλει ἡ Ἑταιρεία – θὰ ἔδινε τὴ νίκη στὰ ἑλληνικὰ ὅπλα. (Στρ. Ἀναγνώστου, **op. cit.** σσ. 95-101. Κούλα Ξηραδάκη, **op. cit.**, σσ. 48, 63-6, 89-90. **Σφαῖρα** (Πειραιῶς) 8 καὶ 10 Μαρτίου 1897. Rossi, **op. cit.**, σσ. 241-2, 249. Cavaciocchi, **op. cit.**, σσ. XII-XIII, XVIII, 116-7, 137.)

λαμβάνουν τὴν εὐθύνη διὰ τῶν ἀντιπροσώπων τους, τῶν προξένων τους στὰ Χανιὰ καὶ τῶν ἕξι ναυάρχων, νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν κατάπαυση τῶν ἐχθροπραξιῶν καθὼς καὶ τὴν ἀποτροπὴ τῆς σφαγῆς τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ, στὴν ὁποία σημείωναν λαμπρὲς ἐπιδόσεις καὶ οἱ δύο ἀντίπαλοι,[47] προχειμένου, ἐν τέλει, νὰ ὁδηγήσουν τὰ πράγματα πρὸς ἕνα καθεστὼς διευρυμένης ἢ καὶ πλήρους Αὐτονομίας.

Τὴν πολιτικὴ αὐτὴ τὴν ὑποστήριζαν, σὲ γενικὲς γραμμές – γιὰ τοὺς δικούς τους λόγους ἀσφαλῶς, ποὺ δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὰ συμφέροντα καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων –, ἡ Σοσιαλιστικὴ Διεθνὴς καὶ τὰ κόμματα ποὺ ἀνῆκαν σὲ αὐτήν, μὲ τὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο, καὶ στὸ θέμα αὐτό, νὰ ἀνατίθεται στὸ (ἢ μᾶλλον νὰ ἀναλαμβάνεται ἀπὸ τὸ) γερμανικὸ SPD, καὶ τὴν ὑπεράσπιζαν, μαχητικῶς καὶ ἐντύπως, ὁ σημαντικώτερος ἀπὸ τοὺς διαφωνοῦντες μὲ τὴ γενικὴ τοποθέτηση τῆς παράταξης τῶν Ριζοσπαστῶν ὑπὲρ τοῦ στόχου τῆς Ἕνωσης, W.T. Stead καὶ ὅσοι συνάδελφοί του, στὴν Ἀγγλία καὶ ἀλλοῦ, ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὶς ἀπόψεις του.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲ πλευρά, ἔχουμε τὴν κυβέρνηση τοῦ Θ. Δηλιγιάννη καὶ τὸν ἕλληνα μονάρχη νὰ σύρονται πρὸς τὸν πόλεμο ἐπειδὴ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀντισταθοῦν – ἢ ἀκόμη καὶ νὰ σκεφθοῦν νἆ τὸ ἐπιχειρήσουν, διότι κάτι τέτοιο θὰ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴ λογικὴ ὅλων τῶν ἀσκούντων ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα – στὸ ἐθνικιστικὸ παραλήρημα ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸ ὁποῖο, τελικῶς, οὔτε ἡ ἴδια, ὅπως φαίνεται, εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ ἐλέγξει.[48]

Τὶς δημόσια διατυπούμενες ἑλληνικὲς θέσεις, πάντως, τὶς ἐνστερνίστηκαν ἐνθέρμως τὰ κόμματα τῆς ἀντιπολιτεύσεως στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία, καὶ κυρίως οἱ Liberals στὴν Ἀγγλία, ἡ πολύμορφη ἀριστερὰ τῶν βρεττανῶν Φιλελευθέρων, δηλαδὴ οἱ Ριζοσπᾶστες καὶ οἱ, λιγώτερο γνωστοὶ ἀλλὰ ὑπαρκτοί, εὐρωπαῖοι ὁμόλογοί τους, οἱ ἰταλοὶ Γαριβαλδινοί, οἱ διαφωνοῦντες μὲ τὶς ἡγεσίες τῶν κομμάτων

---

[47] Victor Bérard, **Κρητικὲς Ὑποθέσεις. Ὁδοιπορικὸ 1897**, Ἀθήνα (Τροχαλία) 1984, σσ. 55-9, 107, 147, 243-7, 271-2. (Μετάφραση ἀπὸ τὸ γαλλικὸ πρωτότυπο **Les Affaires de Crète**, Paris (Armand Colin), Deuzième édition, 1900. Πρώτη ἔκδοση 1898.)

[48] Βλ. καὶ παρακάτω, σσ. 155-6.

τους μαρξιστὲς σοσιαλδημοκράτες (στὴν Ἰταλία ἰδίως, ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀποτελοῦσαν τὴν πλειοψηφοῦσα ἄποψη), καὶ τέλος, οἱ ἀνὰ τὴν Εὐρώπη καὶ τὸν κόσμο ἀναρχικοί. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅμως, ὅπως καὶ σὲ ἐκείνη τῶν ἀντιπάλων τῶν ἑλληνικῶν ἐπιχειρημάτων, χωρὶς ἀναφορὰ στὴν πραγματικὴ δυναμικὴ τῶν ἐσωτερικῶν ἑλληνικῶν ἐξελίξεων, τὴν ὁποία οἱ περισσότεροι ἄλλωστε προφανέστατα δὲν ἐγνώριζαν.

2.10. Τὰ μετὰ τὴν ἧττα

Τὸ οἰκτρὸ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀποτέλεσμα τοῦ πολέμου[49] ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια πολλὲς ἀπὸ τὶς δυσαρέσκειες ἐκεῖνες, καὶ τὶς πικρὲς διαπιστώσεις, πού, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποιασδήποτε μάχης, μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἢ τὴ μεταφορικὴ σημασία τῆς λέξεως, τείνουν νὰ ἀπωθοῦνται καὶ ἐν τέλει νὰ λησμονοῦνται σὲ περίπτωση νικηφόρου ἀποτελέσματος ἤ, ἐὰν συμβεῖ τὸ ἀντίθετο, νὰ ἀναδύονται καὶ νὰ ἀποκτοῦν νέα, ἀκόμη μεγαλύτερη, ἰσχύ.

Στὴν ἐφημερίδα τοῦ ἰταλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος *Avanti*, ἡ ὁποία – ἀντίθετα ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ ὄργανο τῶν ἰταλῶν μαρξιστῶν, τὴν *Critica Sociale* τοῦ Filippo Turati – ὑποστήριζε πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο τοὺς ἐθελοντὲς καὶ δημοσίευε πολὺ συχνὰ ἄρθρα καὶ ἄλλα κείμενα, καθὼς καὶ πάρα πολλὲς ἐπιστολές, ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν θέσεων,[50] ἔφθαναν τώρα γράμματα ἢ ἐκτενέστερες ἀπόψεις ἀπογοητευμένων ἢ καὶ ὀργισμένων ἐθελοντῶν. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ λάβει ἡ ἐφημερίδα σαφεῖς ἀποστάσεις ἀπὸ τὴ «μάταιη θυσία» καὶ νὰ διευκρινίσει, ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1897, μὲ διάφορους ἔμμεσους τρόπους, ἀλλὰ καὶ ρητῶς στὴ συνέχεια, ὅτι οἱ ἰταλοὶ ἀγωνιστὲς τῆς Κρήτης

---

[49] Τοῦ «Πολέμου τῶν Τριάντα Ἡμερῶν», σημειώνει ὁ J.A.R. Marriott, (**op. cit.** σ. 374) συσχετίζοντας κατὰ εἰρωνικὸ τρόπο τὸ γεγονὸς μὲ τὸν Τριακονταετῆ Πόλεμο στὴν κεντρικὴ (κυρίως) Εὐρώπη τοῦ 17ου αἰῶνα, στὸν ὁποῖον ἀφιερώνει ἕνα ἀπὸ τὰ προηγούμενα κεφάλαια τοῦ βιβλίου του.

[50] Τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ γιὰ τὴν ἑβδομαδιαία σοσιαλιστικὴ **Unione** τῆς Catania. Βλ., παραδείγματος χάριν, τὰ φύλλα: 28 Φεβρουάριου, 4 Μαρτίου, 18 Ἀπριλίου, καὶ 23 Ἀπριλίου 1897.

καὶ τῆς Θεσσαλίας πῆγαν ἐκεῖ μὲ δική τους, ἀξιέπαινη ἀσφαλῶς, πρωτοβουλία, καὶ ὄχι ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος.[51]

Κυρίως ὅμως, ἡ ἑλληνικὴ ἧττα ἀποτέλεσε τὴ μεγάλη δικαίωση τῶν «ὀρθοδόξων» σοσιαλδημοκρατῶν, ποὺ δὲν παρέλειψαν νὰ στραφοῦν ἐναντίον τῶν ἐσωκομματικῶν τους ἀντιπάλων γιὰ νὰ τοὺς ὑπενθυμίσουν πῶς μὲ τὴ «φιλελληνική» στάση τους συνέβαλαν στὴν ἀναβάθμιση τῆς ρωσικῆς διπλωματικῆς ἰσχύος καὶ στὴν καταστροφικὴ γιὰ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς περιοχῆς (καὶ βεβαίως γιὰ τοὺς ὑπηκόους της) ἀνανέωση τοῦ κύρους τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἐνόπλων της δυνάμεων, τὸ ὁποῖο, μέχρι τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, ἦταν ἐξαιρετικὰ χαμηλό.[52] Μὲ ἰδιαίτερο μένος, ὅπως ἴσως θὰ ἀνέμενε κανείς, καὶ ἄλλοτε μὲ δύσκολα ἀποκρυπτόμενη εὐχαρίστηση, οἱ ἡγέτες τῶν σοσιαλιστικῶν κομμάτων τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς ἀνέλαβαν νὰ ἀναδείξουν καὶ νὰ διατηρήσουν στὴν ἐπικαιρότητα τὰ ἀποτελέσματα τῆς πολιτικῆς τῶν ἀνὰ τὴν Εὐρώπη Φιλελευθέρων κομμάτων — μιᾶς πολιτικῆς ψηφοθηρικῶν καὶ μόνο στόχων, ἀνευθυνότητας στὰ ὅρια τοῦ κυνισμοῦ καὶ ἀγοραίου λαϊκισμοῦ, κατὰ τοὺς

[51] Giuseppe Cavaciocchi, **op.cit.**, σσ. 138-40, 141-2.

[52] **Justice**, April 24, 1897. *'Carnage and the Consolation for the Nonconformist Conscience'.* Κύριο ἄρθρο μὲ κάποιες πρῶτες, προειδοποιητικές, βολὲς πρὸς τὴν ἐσωκομματικὴ ἀντιπολίτευση, ἀμέσως μόλις ἄρχισε νὰ διαφαίνεται ἡ τουρκικὴ νίκη.

'Η κυρίως πολεμικὴ ἄρχισε ἀπὸ φύλλο τῆς 1ης Μαΐου μὲ τὸ *'Lessons of the War'* τοῦ A.S. H[eadingley] καὶ συνεχίστηκε μὲ ἄρθρα καὶ σχόλια καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ μηνός: May 8, *'The overthrow of Greece'*, May 15, *'The Turko-Russian Triumph in the East'.* 'Ακόμη καὶ ὁ E. Bernstein φαίνεται πὼς ἀναθεώρησε τὶς πρὸ τοῦ πολέμου φιλελληνικὲς ἀπόψεις του (May 24).

Βλ. ἐπίσης τὸ **Vorwärts**, τὴν ἐφημερίδα τοῦ SPD τῆς Γερμανίας, ποὺ καταλόγιζε στοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ πολέμου τὸ ὅτι «ἡ Ρωσία ἔκανε ἕνα ἀκόμη βῆμα πρὸς τὸν ἀπώτερο σκοπό της: Νὰ καταστεῖ ἡ κυρίαρχη παγκόσμια δύναμη» (κύριο ἄρθρο, 2 Mai 1897), καθὼς καὶ τὸ κύριο ἄρθρο *"Η Χριστιανικὴ Εὐρώπη'*, τὴν ὁποία ἐξομοίωνε μὲ τὴν 'Ιερὰ Συμμαχία, «τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀντιδραστικῆς Διεθνοῦς τῶν παπάδων καὶ τῶν ἀστυνομικῶν» (2 Juni 1897).

σοσιαλιστές κατηγόρους τους — τὰ ὁποῖα οἱ ἴδιοι, οἱ ἀμέσως ἐνεχόμενοι, προσπαθοῦσαν, μὲ κάθε τρόπο, ἀναμενόμενο καὶ αὐτό, νὰ τὰ κάνουν νὰ λησμονηθοῦν στὸν συντομώτερο δυνατὸ χρόνο.

Ὡς ἀρχετυπικοὶ «φιλισταῖοι», οἱ βρεττανοὶ Liberals εἶχαν, βεβαίως, τὴν τιμητική τους. Ἐπειδὴ ἐκτὸς ἀπὸ φιλελεύθεροι, φιλάνθρωποι καὶ φιλέλληνες, ἔγραφε ὁ H.M. Hyndman τῆς Social Democratic Federation σὲ ἐπιστολή του στοὺς *Times* τοῦ Λονδίνου, οἱ ἑκατὸ βουλευτὲς τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων ποὺ ἔστειλαν στὸν Γεώργιο τὸ περίφημο ἐκεῖνο τηλεγράφημα μὲ τὸ ὁποῖο τὸν προέτρεπαν νὰ μὴν διστάσει νὰ συγκρουσθεῖ μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, συνέβαινε νὰ εἶναι καὶ ἐξαιρετικὰ εὔποροι, θὰ ἀρκοῦσε νὰ καταβάλουν ἀπὸ 10.000 στερλίνες ἕκαστος γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ τὸ ποσὸν τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως καὶ νὰ ἀποφύγει ἡ Ἑλλάδα τὸν Διεθνῆ Οἰκονομικὸ Ἔλεγχο.[53]

Ἐξ ἴσου αὐστηρός, καὶ ἐνίοτε σαρκαστικός, μὲ τοὺς Φιλελευθέρους τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων ποὺ «ἀποκατέστησαν τὴν ἀξιοπιστία τοῦ Ὀθωμανοῦ Τούρκου» ἦταν καὶ ὁ W.T. Stead.[54] Πολὺ φτηνὸς γι' αὐτοὺς ἀποδείχθηκε τελικῶς ὁ φιλελληνισμός τους, παρατηροῦσε ὁ γνωστὸς ριζοσπάστης δημοσιογράφος, στὸ ἴδιο περίπου μῆκος κύματος μὲ τὸν ἡγέτη τῆς SDF. Λόγια καὶ μόνο λόγια, ἐπίσημοι λόγοι καὶ δημοσιεύματα ἐφημερίδων, ἐλάχιστοι ἐθελοντὲς καὶ συνολικὸ ὕψος βοήθειας πρὸς τοὺς Ἕλληνες ποὺ δὲν ἔφτανε κὰν τὶς 10.000 στερλίνες.[55] Ὁ ἀνώνυμος ἀρθρογράφος τῆς *Reynolds Newspaper* πάντως, περισσότερο αἰσιόδοξος, φαινόταν νὰ πιστεύει ὅτι ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν τραγικὴ φάρσα, στὴν ὁποία συνέβαλλε ἀποφασιστικὰ ἡ ψηφοθηρικὴ πολιτικὴ τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, κάτι καλὸ θὰ μποροῦσε, ὑπὸ ὁρισμένες προϋποθέσεις, νὰ προκύψει: «Νὰ ἀπαλλαγεῖ ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ θεσμὸ τῆς Μοναρχίας».[56]

---

[53] **The Times,** May 14, 1897.

[54] **Review of Reviews,** May 1897. Κύριο ἄρθρο μὲ τίτλο *'The Rehabilitation of Turkey'*, σσ. 442-7. (Τὰ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν στὴ σ. 443.)

[55] ὅ.π., σ. 447.

[56] **Reynolds Newspaper,** May 16, 1897.

Ἀλλὰ καὶ οἱ πολιτικοὶ σκιτσογράφοι δὲν ἄφησαν ἀσχολίαστη τὴν ἔκβαση τοῦ πολέμου. Σὲ σύγκριση, ὡστόσο, πρὸς τὴν πυκνότητα καὶ τὴν εὑρηματικότητα τῶν γελοιογραφιῶν ποὺ δημοσιεύτηκαν γιὰ τὸ Κρητικὸ καὶ τὰ ἑλληνοτουρκικὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξή του, ἡ τουρκικὴ νίκη ἀντιμετωπίστηκε μὲ σαφῶς χαμηλότερους τόνους, ἀλλὰ καὶ μὲ κάποια ἀμηχανία. Ἀμηχανία ποὺ δὲν θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἀποδοθεῖ στὸ ἀπροσδόκητο τοῦ ἀποτελέσματος, ὅσο στὴν ἀπέχθεια ἢ τὴν ἐμφανῆ ἔλλειψη συμπάθειας (στὴν καλύτερη περίπτωση γιὰ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία) πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ νικητῆ.

Ἀντιθέτως, ὁ συνήθης τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀπεικονίζεται ἡ Ἑλλάδα, ὡς μικρὸ (καὶ κακομαθημένο ἔστω, στὴ χειρότερη περίπτωση) παιδί, ποὺ τιμωρεῖται γιὰ τὴν ἀταξία ἢ τὴν ἀπερισκεψία του, ἀπαμβλύνει διὰ τοῦ ἐλαφρυντικοῦ τῆς ἡλικίας τὴν κριτικὴ διάθεση ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ σκιτσογράφου στὸ γεγονὸς ὅτι τὸν πόλεμο τὸν προκάλεσε ἡ ἑλληνικὴ πλευρά. Σὲ ἄλλες γελοιογραφίες πάλι, ἡ κριτικὴ αὐτὴ διάσταση ἀπουσιάζει ἐντελῶς – ὁπότε ἀπὸ τὴν οὐδετερότητα περνᾶμε στὴ φιλικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἑλλήνων –[57] ἢ δηλώνεται ρητὰ ὅτι ἀφορᾶ ἄλλους «ὑπευθύνους».[58]

Ἐξαιρέσεις ὑπῆρχαν, φυσικά, ἀρκετές, ὁρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ἰδιαιτέρως ὀδυνηρές,[59] καὶ προέρχονταν κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς

57 Παραδείγματα οὐδετέρων ἢ φιλικῶν ἀντιμετωπίσεων τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς, καὶ μετὰ τὴν ἧττα, μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς ἄφθονα στὸν παρισινὸ **Figaro** (ποὺ φιλοξενοῦσε τὶς σαφῶς φιλελληνικὲς γελοιογραφίες τοῦ διάσημου Caran d' Ache), τὸ ἐπίσης γαλλικό, ἑβδομαδιαῖο περιοδικὸ **Le Grelot,** τὸ βρεττανικὸ **Punch** ἢ τό, σοσιαλιστικῶν τάσεων, σατιρικὸ **L' Asino** τῆς Ρώμης, γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ὁρισμένα μόνο ἀπὸ τὰ ἔντυπα ὅπου ὑπάρχει σχετικὸ ὑλικό.

58 Βλ., παραδείγματος χάριν, τὴ γελοιογραφία τοῦ **Le Grelot** (22 Mai 1897) ὅπου ἡ Ἐλευθερία περιποιεῖται μὲ στοργὴ τὴν Ἑλλάδα ἡ ὁποία εἰκονίζεται ὡς τραυματισμένος φουστανελλᾶς. «Φουχαρά μου», γράφει ἡ λεζάντα, «ἐσὺ θὰ πρέπει νὰ πληρώσεις τώρα γιὰ τὰ σφάλματα τῶν Ἄγγλων» [ἐννοεῖ τῶν Ἄγγλων Liberals].

59 Ὅπως ἡ γελοιογραφία ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ **Kladderadatsch** (9 Mai

γερμανόφωνης κεντρικῆς Εὐρώπης, ὅπου ἡ δημοτικότητα τῆς Ἑλλάδος ἦταν σταθερὰ χαμηλή,[60] ἢ ἀπὸ ἄλλα ἔντυπα ποὺ ὑποστήριζαν μὲ συνέπεια τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς χώρας τους – πρᾶγμα κάπως «ἀφύσικο» γιὰ σατιρικὲς ἐφημερίδες καὶ περιοδικά, ὄχι ὅμως καὶ ἀσύνηθες γιὰ τὴν Εὐρώπη τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα – καὶ εἶχαν, ὡς ἐκ τούτου, ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς αὐστηρῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀποφάσεων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συναυλίας.[61]

1897), σὲ δύο συνεχόμενα πλαίσια, μὲ τὸν εἰρωνικὸ τίτλο «Μεγάλη ἀρχαιολογικὴ ἀνακάλυψη στὴν 'Αθήνα». Στὸ πρῶτο εἰκονίζεται μία ἀρχαϊκῆς τεχνοτροπίας ἀνδρικὴ μορφὴ (μποῦστο) ποὺ φέρει στοὺς ὤμους ἕνα ζῶο τὸ ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε τί ἀκριβῶς εἶναι διότι τοῦ λείπουν τὸ κεφάλι καὶ ἡ οὐρά. Πρόκειται γιὰ πιστὴ ἀντιγραφή, ἐὰν ἐξαιρέσει κανεὶς τὰ ἐλλείποντα τμήματα τοῦ ζώου καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πρωτότυπο εἶναι ὁλόσωμο, τοῦ γνωστοῦ «μοσχοφόρου» τῆς 'Ακροπόλεως, τοῦ ἀναθηματικοῦ ἀγάλματος τοῦ Ρόμβου, τοῦ 6ου π.χ. αἰῶνα. (Χρ. Τσούντας, **Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης**, 'Αθήνα, 1964, σ. 146.)

Στὸ δεύτερο πλαίσιο ἡ εἰκόνα ἔχει συμπληρωθεῖ, τόσο κατὰ πλάτος ὅσο καὶ καθ' ὕψος, μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν θραυσμάτων ποὺ, ὑποτίθεται ὅτι, ἀνῆκαν στὸ ἀρχαῖο γλυπτό. Τὸ ζῶο φαίνεται τώρα καθαρὰ ὅτι εἶναι κατσίκι, ὁ ἄνδρας φοράει φουστανέλλα, καὶ τὰ πόδια του ἀναπτύσσουν τὸ διασκελισμὸ ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει τὴν πανικόβλητη φυγή. Πεταμένα στὸ ἔδαφος βρίσκονται ἕνα ζευγάρι τσαρούχια καὶ μία ἀρχαία περικεφαλαία. Τὸ μήνυμα ἦταν ὀδυνηρὰ σαφές: Φυγάδες καὶ κατσικοκλέφτες, οἱ κατὰ φαντασίαν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

[60] Βλ., ἐνδεικτικὰ καὶ πάλι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ **Kladderadatsch** τοῦ Βερολίνου, ποὺ τὸ ἔχουμε ἤδη μνημονεύσει, τὸ ἐπίσης βερολινέζικο **Ulk**, τὴν ἐφημερίδα **Der Floh**, τῆς Βιέννης ἢ τὴν **Nebelspalter** τῆς Ζυρίχης.

[61] Ὅπως, παραδείγματος χάριν, τὸ παρισινὸ **Le Charivari**.

3
«ΕΘΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ» ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

3.1. Οἱ ἐκλογὲς τοῦ 1895

Γιὰ τὴν ἐξέταση τοῦ ἐσωτερικοῦ πολιτικοῦ τοπίου – τὸ δεύτερο γενικὸ θέμα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει – θὰ χρειαστεῖ νὰ γυρίσουμε τουλάχιστον δύο χρόνια πίσω, δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἥττα, στὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1895, προκειμένου νὰ ἀποκτήσουμε σαφέστερη εἰκόνα γιὰ τὸ πῶς εἶχαν διαμορφωθεῖ οἱ συσχετισμοὶ στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο ὅταν ξεκίνησε ἡ κρίση ποὺ ὁδήγησε στὸν πόλεμο.

Οἱ ἐκλογὲς ἐκεῖνες πιστοποίησαν τὸν πολιτικὸ θάνατο τοῦ Χαριλάου Τρικούπη.[1] Τὸ βιολογικὸ τέλος θὰ ἔρθει ἕνα χρόνο ἀργότερα. Ὁ μόνιμος ἀντίπαλός του, καὶ θριαμβευτὴς τῆς κάλπης – τὰ τρία τέταρτα τῶν βουλευτῶν ἐδήλωναν δηλιγιαννικοὶ – μαζὶ μὲ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία (δηλαδὴ ἐκεῖνο τὸ κομμάτι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τὸ ὁποῖο, στὸ ἑλληνικὸ πολιτικὸ σύστημα τοῦ ὕστερου 19ου αἰῶνα, ἀνῆκε στὸν πρωθυπουργὸ) κληρονόμησε καὶ τρία μεγάλα προβλήματα: τὴν πτώχευση, τὴν ἔκρυθμη κατάσταση στὴν Κρήτη, προεόρτια νέας ἐξέγερσης, καὶ τὴν ὕπαρξη τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, ποὺ δὲν τὴν ἐγνώριζε βεβαίως. Ὅπως δὲν τὴν ἐγνώριζε καὶ κανεὶς ἄλλος ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα, τότε, μέλη της, ποὺ ἦταν ὅλοι στρατιωτικοί.

Κανένα ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ προβλήματα δὲν θεωρήθηκε δυνάμει ἐπικίνδυνο γιὰ τὴ νέα κυβέρνηση. Τὸ τρίτο ἄλλωστε, ὅπως μόλις ἀναφέραμε, ἦταν καὶ ἄγνωστο. Τὸ μόνο ὁρατὸ στοιχεῖο στὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ποικίλων ζητημάτων ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὶς ἔνοπλες δυνάμεις τῆς χώρας, ἦταν ἡ αὐξανόμενη δυσαρέσκεια καὶ ἀνησυχία τοῦ σώματος τῶν ἀξιωματικῶν γιὰ τὶς διαφαινόμενες – καὶ ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς προτεινόμενες – περικοπὲς τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν στὸ πλαίσιο τῆς ἀνάγκης γιὰ ἐξοικονόμηση πόρων. Ἀνάγκης ἐπιτακτικῆς, ἰδίως μετὰ τὴν πτώχευση τοῦ 1893.[2]

---

[1] Σωτήρης Καραγιάννης, **Τὸ Τρικουπικὸ Πολιτικὸ Κόμμα (1872-1895)**, Ἀθήνα (Ἀναστασίου) 1989, σσ. 174-80.

[2] Βλ. παραπάνω, σ. 8.

Τὸ ζήτημα τῆς ἀποζημιώσεως τῶν ξένων ὁμολογιούχων, ποὺ προέκυψε ἀμέσως μετὰ τὴν πτώχευση, ἐξακολουθοῦσε νὰ δηλητηριάζει τὶς σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μὲ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις καὶ ἰδιαιτέρως μὲ τὴ Γερμανία καὶ τὴν Αὐστρία. Οἱ ἀλλοδαποὶ ἀγοραστὲς ἑλληνικῶν τίτλων ἀπαιτοῦσαν κάποια μορφὴ ἄμεσης ἐκπροσώπησης στὴν εἰδικὴ «Ὑπηρεσία τοῦ Δημοσίου Χρέους» ποὺ ἔσπευσε νὰ ἱδρύσει ὁ Δηλιγιάννης, μὲ ἀποκλειστικὰ ἑλληνικῆς συνθέσεως ὅμως, Διοικητικὸ Συμβούλιο. Ὁ συμβιβασμὸς δὲν θὰ ἦταν ἴσως ἀδύνατος ἐὰν ἡ κοινὴ γνώμη, ὑποκινούμενη ἀπὸ τὶς ἀντιπολιτευόμενες ἐφημερίδες μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐπιχειρηματολογία ποὺ λίγους μῆνες πρὶν χρησιμοποιοῦσε ὁ πρωθυπουργός, ὡς ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολιτεύσεως, τότε, ἐναντίον τοῦ Τρικούπη ὅταν ἐξέταζε, καὶ ἐκεῖνος, θετικά, τὸ αἴτημα τῶν ὁμολογιούχων, δὲν ἦταν κατηγορηματικὰ ἀντίθετη σὲ κάθε μορφὴ ξένης ἐπεμβάσεως στὰ οἰκονομικὰ τῆς χώρας. Μιᾶς χώρας ὡστόσο — σημαντικὴ λεπτομέρεια ποὺ ἀπουσίαζε ἀπὸ ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα τῆς σχετικῆς πολεμικῆς — ἡ ὁποία εἶχε μόλις χρεωκοπήσει. Παρὰ τὶς δυσκολίες αὐτὲς πάντως, ἡ ἐνδιάμεση λύση τὴν ὁποία ἐπρότεινε ὁ διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης Στέφανος Στρέιτ φαινόταν νὰ συγκεντρώνει πολλὲς πιθανότητες νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὴν ὁριστικὴ διευθέτηση αὐτοῦ τοῦ κρίσιμου, γιὰ τὴν πορεία τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, θέματος.[3]

3.2. Τὸ Κρητικὸ Ζήτημα

Ἔμενε ἡ νέα ἀναστάτωση στὴν Κρήτη. Τὸ Κρητικὸ ζήτημα — ποὺ, ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἦταν «τὸ Κυπριακὸ» τοῦ ἑλληνικοῦ 19ου αἰῶνα — εἶχε μία ἐνδιαφέρουσα πορεία, ἀπὸ τὴ μεγάλη Κρητικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1866 μέχρι τὴν ἀνάληψη τῆς πρωθυπουργίας, γιὰ τρίτη φορά, ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Δηλιγιάννη, τὸ 1895. Μία πορεία ἀπολύτως χαρακτηριστικὴ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον τὸ «ἐθνικὸν ζήτημα» — ἡ Ἕνωση δηλαδὴ τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα — χρησιμοποιήθηκε, τόσο στὴν Κρήτη ὅσο καὶ στὴν

[3] Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης, **Δημοσία Οἰκονομία**, **op.cit.**, τ. Α΄, 1924, σσ. 275-300.

Ἑλλάδα, γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπικράτηση μιᾶς – ὄχι τῆς ἴδιας κάθε φορὰ – πολιτικῆς μερίδος ἐπὶ τῶν ἀντιπάλων της.

Ἡ Κρήτη εἶχε τὸ θλιβερὸ προνόμιο νὰ εἶναι μία ἀπὸ τὶς πλέον κακοδιοικούμενες ἐπαρχίες τῆς Αὐτοκρατορίας. Τὶς συνεχεῖς ἐξεγέρσεις τοῦ χριστιανικοῦ της πληθυσμοῦ τὶς ἀκολουθοῦσαν πάντοτε – σὰν νὰ ἀποτελοῦσαν μέρος μιᾶς ἄτυπης μέν, ἀλλὰ καθιερωμένης τελετουργίας – ὁρισμένες μεταρρυθμίσεις, εἴτε μεμονωμένες εἴτε μὲ τὴ μορφὴ «νέου» γενικοῦ διοικητικοῦ σχήματος, τὸ ὁποῖο οὔτε ἀπαντοῦσε στὰ αἰτήματα, τὰ πλέον στοιχειώδη καὶ μετριοπαθῆ, τῆς πλειοψηφίας τῶν κατοίκων της, οὔτε κὰν ἐφαρμοζόταν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὁδηγοῦνται τὰ πράγματα σὲ νέα ἐξέγερση. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἦταν καὶ ἡ περίπτωση τοῦ «Ὀργανικοῦ Νόμου» τοῦ 1868 ποὺ παραχώρησε στοὺς κρητικοὺς ὁ εἰδικὸς ἀπεσταλμένος τοῦ Σουλτάνου Aali Pasa, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς καὶ σημαντικοὺς πολιτικοὺς τῆς περιόδου τῶν ὀθωμανικῶν μεταρρυθμίσεων.[4]

Γιὰ τὸν Ὀργανικὸ Νόμο, τὴ σημασία καὶ τὶς προοπτικές του, ὑπῆρχαν, ὅπως πολὺ συχνὰ συμβαίνει σὲ τέτοιου εἴδους θέματα, δύο ἀπόψεις: Ἡ ἐπίσημη, εὐρείας δημοσιότητος, τοποθέτηση τῆς Πύλης, ποὺ θεωροῦσε τὴ νέα ρύθμιση πρότυπο νομικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν πολιτικὴ ἰσότητα μεταξὺ χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων, κατάλληλο γιὰ ἐξαγωγὴ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ ἐκείνη τοῦ ἀνώνυμου λαϊκοῦ στιχοπλόκου, ποὺ ὑποστήριζε, ἀντιθέτως, ὅτι μᾶλλον ἐπρόκειτο γιὰ «χαρθιὰ καὶ χαρθιοκόμματα κι ἕνα γομάρι ψώματα».[5] Ἡ δεύτερη ἀντίληψη ἀποδείχθηκε τελικῶς ὅτι εἶχε πολὺ

[4] Βασίλειος Ψιλάκης, **Ἱστορία τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων**, τ. Γ', ἐν Χανίοις (Νέα Ἔρευνα) 1909, σσ. 1043-92. Παναγιώτης Κριάρης, **Ἱστορία τῆς Κρήτης (Νέα). Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων**, τ. Γ', Ἀθῆναι 1935, σσ. 519-23. Γεώργιος Δ. Δασκαλάκης, *"Ὁ 'Ὀργανικὸς Νόμος τῆς Κρήτης τοῦ 1867'*, **Νέα Ἑστία**, τ. 80, τεῦχος 944 (1η Νοεμβρίου 1966 / Ἀφιέρωμα στὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866), σσ. 1519-1538.

[5] Κάλλια Καλλιατάκη – Μερτικοπούλου, **Ἑλληνικὸς Ἀλυτρωτισμὸς καὶ Ὀθωμανικὲς Μεταρρυθμίσεις: Ἡ περίπτωση τῆς Κρήτης, 1868-1877**, Ἀθήνα (Ἑστία) 1988, σ. 151.

μεγαλύτερη σχέση μὲ τὶς πραγματικότητες τοῦ τόπου καὶ τῆς ἐποχῆς.

Τὰ προβλεπόμενα, ἐξαιρετικὰ περιορισμένα, μέτρα πραγματικῆς ἐκπροσωπήσεως τῆς χριστιανικῆς πλειοψηφίας στὰ διάφορα συμβουλευτικὰ σώματα τῆς ὀθωμανικῆς διοικήσεως, κεντρικὰ καὶ περιφερειακά, οὐδέποτε ἐφαρμόστηκαν στὴν πράξη. Παρ' ὅλο ποὺ τὸ ζήτημα τῆς ἀναλογικῆς βάσεως γι' αὐτὴν τὴν ἐκπροσώπηση ὄχι μόνο δὲν ἀνῆκε στὶς παραχωρήσεις τοῦ 'Οργανικοῦ Νόμου, ἀλλὰ δὲν εἶχε κὰν τεθεῖ πρὸς συζήτηση.

Τὸ μόνο ποὺ ἔλειπε, συνεπῶς, γιὰ τὴ νέα ἐξέγερση, ἦταν ἡ κατάλληλη διεθνὴς συγκυρία. Κατ' ἐξοχὴν εὐνοϊκὲς περιστάσεις γιὰ τέτοιου εἴδους ἔνοπλα διαβήματα —αὐτὸ ἀφοροῦσε ὄχι μόνον τοὺς κρῆτες ἐπαναστάτες ἀλλὰ ὅλα τὰ ἀπελευθερωτικὰ ἢ ἀλυτρωτικὰ κινήματα τῆς Βαλκανικῆς— ἦταν οἱ περιοδικὲς κρίσεις τοῦ 'Ανατολικοῦ Ζητήματος. Καὶ ἡ ἑπόμενη κρίση ἦρθε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1875, μὲ τὴν ἐπανάσταση τῶν χωρικῶν στὴν 'Ερζεγοβίνη καὶ τὴ Βοσνία.[6] Ὅταν ἔληξε, τρία χρόνια ἀργότερα στὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου ('Ιούνιος – 'Ιούλιος 1878), οἱ ἀλλαγὲς στὸ χάρτη τῶν Βαλκανίων —τόσο ἐκεῖνες ποὺ εἶχαν ἤδη συντελεσθεῖ ὅσο καὶ οἱ προβλεπόμενες ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Συνεδρίου— εἶχαν τέτοια ἔκταση, ποὺ δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἀμφισβητήσει κανεὶς τὸ ὅτι ὑπῆρξε ἡ σημαντικώτερη τοῦ 19ου αἰῶνα.

Τὰ αἰτήματα τῶν κρητῶν καὶ ὁ τρόπος ἢ ἡ ἔνταση τῆς προβολῆς τους, ὁ βαθμὸς τῆς ὀργανωτικῆς τους ἑτοιμότητας γιὰ τὴ νέα ἐξέγερση, καὶ οἱ ἐπιτυχίες τους, ἢ τὸ ἀντίθετο, ὅταν ἄρχισαν οἱ ἐχθροπραξίες μὲ τὶς στρατιωτικὲς δυνάμεις τῆς Πύλης ποὺ στάθμευαν στὸ νησί, εἶχαν ἄμεση σχέση, ὅπως ἦταν ἄλλωστε φυσικό, μὲ τὶς κυμαινόμενες τύχες τῶν ὀθωμανικῶν ὅπλων στὰ βαλκανικὰ μέτωπα τῆς Αὐτοκρατορίας. 'Ιδίως μετὰ τὴν ἔναρξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1877.

Ἔτσι, ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιδίωξη τῶν χριστιανῶν τῆς Κρήτης

---

[6] Dimitrije Djordjević, **Revolutions nationales des peuples balkaniques, 1804-1914**, Beograd (Institut d' Histoire) 1965, σσ. 129-32. S.T. Laskaris, **La politique extérieure de la Grèce avant et après le Congrès de Berlin, 1875-1881**, Paris (Bossard) 1924, σσ. 19-22.

(ὑπόμνημα Μαΐου 1876),[7] ποὺ ἦταν ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀπόλυτης προτεραιότητας τῶν πληθυσμιακῶν ἀναλογιῶν γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ποσοστώσεων στὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἀντιπροσώπων, τὴ διοίκηση, τὴ δικαιοσύνη, καὶ τὴ χωροφυλακή, οἱ πληρεξούσιοί τους θὰ περάσουν στὸν μετριοπαθέστερο στόχο τῆς κατοχύρωσης τοῦ Ὀργανικοῦ Νόμου τοῦ 1868 μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι, προχειμένου ἀργότερα, σὲ εὐνοϊκότερη συγκυρία, νὰ προβάλουν ὡς μόνη ρεαλιστικὴ λύση – ὄχι οἱ πληρεξούσιοι πλέον, ἀλλὰ οἱ ἀρχηγοὶ ἐνόπλων ὁμάδων ἀπὸ ὅλα τὰ διαμερίσματα τῆς Κρήτης – τὴν πλήρη *Αὐτονομία* ὑπὸ τὴν ἐγγύηση τῶν Δυνάμεων. Οἱ πρῶτες ἐπιτυχίες τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ εἶχαν πράγματι δημιουργήσει μεγάλο ἐνθουσιασμὸ στὸν χριστιανικὸ πληθυσμό, ποὺ ἐμπόδισε τοὺς – πρόθυμους πρὸς τοῦτο – Ἐπισκόπους του, μόνιμους συνεργάτες τῆς ὀθωμανικῆς διοικήσεως, νὰ διαβάσουν ἀπὸ τοὺς ἄμβωνες τῶν ἐκκλησιῶν πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο ἡ ὁποία καλοῦσε τοὺς πιστοὺς νὰ προσευχηθοῦν ὑπὲρ τῆς τουρκικῆς νίκης,[8] ἐνῶ συνεχεῖς ἦταν ἐκείνη τὴν περίοδο οἱ ἀποστολὲς ὅπλων ἀπὸ τὸ «Κρητικὸν Κέντρον» τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀφίξεις στὴν Κρήτη πολλῶν γνωστῶν ὁπλαρχηγῶν ποὺ εἶχαν ἀναγκασθεῖ νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν μετὰ τὴ μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ 1866-1869.[9]

---

[7] **Correspondence Respecting the Affairs of Turkey and the Insurrection of Bosnia and Herzegovina,** Turkey No 3 (1876), Command Paper / Foreign Office, σσ. 298-311.

[8] Εὐάγγελος Κωφός, *«Ἡ κατάσταση καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὴν Κρήτη [1876-1878]»*, **Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους**, Ἀθῆναι (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), τ. ΙΓ', 1977, σσ. 333-337.

Οἱ «σατιροποιητὲς» τῆς Κρήτης, ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ πολυγραφότατος γυμνασιάρχης Βασίλειος Ψιλάκης, δὲν ἔμειναν ἀδιάφοροι ἀπέναντι σὲ τέτοιου εἴδους συμπεριφορές.

«...Γιατὶ αὐτοὶ ἐγίνανε ἕνα μὲ τσοὶ πασσᾶδες
ψυχή, ζωή τους καὶ τιμὴ δίνουν γιὰ τσοὶ παρᾶδες»,

ἔλεγαν ἐκείνη εἰδικὰ τὴν περίοδο γιὰ τὸν Μητροπολίτη Διονύσιο (Χαριτωνίδη, τὸν μετέπειτα Πατριάρχη) καὶ τὸν Ἐπίσκοπο Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου Γαβριήλ. (Β. Ψιλάκης, **op. cit.**, σσ. 1206-1207.)

[9] Λεωνίδας Βούλγαρης, **op. cit.** σσ. 157-60, 195-6, 203-9. Κ. Καλλιατάκη – Μερτικοπούλου, **op. cit.**, σσ. 311-2.

3.3. Ἡ Σύμβαση τῆς Χαλέπας

Ἡ ἔνοπλη ἐξέγερση ποὺ ἄρχισε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1878, μετὰ τὴν καθοριστικῆς σημασίας ρωσικὴ νίκη στὴν Πλεῦνα ἀναβάθμισε τὶς προσδοκίες τῶν χριστιανῶν τῆς Κρήτης καὶ ἔφερε πάλι στὸ προσκήνιο τὸ αἴτημα τῆς *Ἕνωσης* (μὲ μεγαλύτερη ἔνταση στὴ δυτικὴ Κρήτη, ἐξαιρουμένης τῆς περιοχῆς τῶν Σφακιῶν, ὅπου ὑπῆρχε, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα, ἰσχυρὸ αὐτονομιακὸ ρεῦμα), τὸ ὁποῖο αἴτημα ὅμως θὰ ὑποσταλεῖ στὴ συνέχεια, ὑπὲρ ἄλλων διατυπώσεων ποὺ δὲν τὴν ἀπέκλειαν, ὅταν, μετὰ τὴ λήξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ἡ δυνατότητα ἀποστολῆς στὴν Κρήτη τουρκικῶν στρατιωτικῶν ἐνισχύσεων ἔκανε σαφῶς δυσχερέστερη τὴ θέση τῶν ἐπαναστατῶν. Οἱ ἐλπίδες τῶν κρητῶν περιορίστηκαν τώρα στὶς ἀποφάσεις τοῦ πανευρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Εἰρήνης ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συνέλθει στὴ γερμανικὴ πρωτεύουσα.[10]

Τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου, ὅμως, δὲν ἀποφάσισε τὴν *Ἕνωση* τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα, οὔτε κὰν τὴν αὐτονομία της, ἀλλὰ κατέληξε σὲ μία πρόταση πλαίσιο γιὰ τὴ δημιουργία καθεστῶτος διευρυμένης – ἐν σχέσει πάντοτε πρὸς τὸν Ὀργανικὸ Νόμο – αὐτοδιοικήσεως, ποὺ θὰ ἀναγνώριζε αὐξημένα δικαιώματα στὴ χριστιανικὴ πλειοψηφία. Οἱ λεπτομέρειες τῶν ἀπαραίτητων τροποποιήσεων τοῦ Ὀργανισμοῦ τοῦ 1868 ἐπρόκειτο νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο (σκληρῶν) διαπραγματεύσεων μεταξὺ τῶν ἀμέσως ἐνδιαφερομένων μερῶν· διαπραγματεύσεων ποὺ κατέληξαν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1878 στὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας.

Ἡ Σύμβαση προέβλεπε πενταετῆ θητεία γιὰ τὸν Γενικὸ Διοικητὴ Κρήτης, καὶ ὄχι θητεία ἀορίστου – δηλαδὴ ἀορίστως μικροῦ – χρόνου, σαφέστερη χριστιανικὴ πλειοψηφία (49-31) στὴν ὀγδονταμελῆ, μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι στὸ παρελθόν, Γενικὴ Συνέλευση τῶν πληρεξουσίων τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν, χωροφυλακὴ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ κρῆτες, χριστιανοὺς καὶ μουσουλμάνους, ἀναγνώριση τῆς ἑλληνικῆς ὡς ἐπίσημης γλώσσας (μὲ τὴν ἐξαίρεση ἐγγράφων ὁρισμένων, πολὺ λίγων, κατηγοριῶν, ποὺ ἔπρεπε νὰ συντάσσονται καὶ στὴν τουρκι-

---

[10] Ε. Κωφός, '*Η κατάσταση...*', **op. cit.**

κή), δυνατότητα ἱδρύσεως φιλολογικῶν συλλόγων, καί, τὸ κυριώτερο, λειτουργίας τυπογραφείων καὶ ἐκδόσεως ἐφημερίδων.[11]

Οἱ στόχοι τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ 1878 ἦταν ἀσφαλῶς πολὺ πιὸ φιλόδοξοι ἀπὸ τὰ θετικὰ βήματα πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴ κατεύθυνση, ποὺ ἀντιπροσώπευε ὁ συμβιβασμὸς τῆς Χαλέπας. Οἱ πολιτικὲς ἐλευθερίες ὡστόσο, τὶς ὁποῖες περιέγραφε ἡ συγκεκριμένη ρύθμιση, δὲν ἔπαυαν νὰ εἶναι πρωτοφανεῖς —σχεδὸν— γιὰ τὰ δεδομένα τῆς Αὐτοκρατορίας. Μόνο ποὺ ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου (ἐγγυημένη μόνο γιὰ τοὺς πληρεξουσίους τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν μουσουλμάνων κατὰ τὶς σαράντα ἐτησίως, κατ' ἀνώτατο ὅριο, ἡμέρες συνεδριάσεων τῆς «Κρητικῆς Βουλῆς») καὶ ἡ κυκλοφορία τῶν ἐφημερίδων, ὅσο σημαντικὴ καὶ ἂν ἦταν γιὰ τὸ νέο κλῖμα ποὺ δημιουργοῦσε, δὲν ἔλυναν κανένα ἀπὸ τὰ βασικὰ προβλήματα ἑνὸς τόπου ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμη κατορθώσει νὰ ἐπουλώσει τὶς πληγὲς τῶν τεραστίων σὲ ἔκταση καταστροφῶν ποὺ προξένησε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1866-1869, ἰδίως κατὰ τὸ στάδιο τῆς καταστολῆς της.[12] Μιᾶς περιοχῆς τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας ὅπου τὰ νεώτερα δημόσια ἔργα —τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἀγροτοκτηνοτροφικῆς της οἰκονομίας καὶ τοῦ ἐμπορίου— ἦταν ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν κατασκευάσει οἱ Βενετοὶ τὸν 17° αἰῶνα.[13] Μιᾶς «πολὺ μακρυνῆς» ἐπαρχίας ὅπου ἡ ἀσφάλεια ζωῆς καὶ περιουσίας ἀποτελοῦσαν στόχους δυσπρόσιτους ἢ καὶ δυσνόητους.

Οὔτε οἱ ὅποιες πολιτικὲς ἐλευθερίες, ἄλλωστε, ἴσχυσαν ποτὲ μὲ τὸν τρόπο ποὺ προέβλεπε ἡ Σύμβαση τῆς Χαλέπας. Ἐπρόκειτο βεβαίως, τὸ ἀναφέραμε ἤδη, γιὰ φαινόμενο κάθε ἄλλο παρὰ μοναδικὸ στὴν ἐπικράτεια τῶν Σουλτάνων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα. Στὶς δημοσιογραφικὲς κοινοτοπίες ἀνῆκε, τότε, ἡ διαπίστωση ὅτι γιὰ

---

[11] Στέφανος Α. Ξανθουδίδης, **Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς** (πρόλογος Σπυρίδωνος Λάμπρου), ἐν Ἀθήναις (Ἑλληνικὴ Ἐκδοτικὴ Ἑταιρεία) 1909, σσ. 158-9. Εὐάγγελος Κωφός, *'Η Σύμβαση τῆς Χαλέπας'*, **Ι.Ε.Ε.**, τ. ΙΓ', σσ. 357-8.

[12] Π. Κ. Κριάρης, **op. cit.**, σσ. 672 κ.ἑ.

[13] Κ. Καλλιατάκη – Μερτικοπούλου, **op. cit.**, σ. 24.

νὰ πραγματοποιηθοῦν ἀλλαγὲς στὴν 'Οθωμανικὴ Αὐτοκρατορία χρειάζονταν δύο ἐπαναστάσεις: Ἡ πρώτη γιὰ νὰ ἀποσπάσουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι τὶς ἀναγκαῖες μεταρρυθμίσεις ἀπὸ τὴν Πύλη, ἐπισήμως καὶ ἐνυπογράφως, καὶ ἡ δεύτερη γιὰ νὰ ἐξαναγκαστεῖ ἡ ὀθωμανικὴ κεντρικὴ διοίκηση νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ τὰ συμπεφωνημένα. 'Εκεῖνο ὅμως ποὺ συστηματικὰ ὑποβαθμίζεται στὶς σημερινές, τὶς ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐπαναλήψεις αὐτῶν τῶν κοινοτοπιῶν – συνήθως ἀπὸ ἄγνοια καὶ ἄλλοτε ἀπό, μὴ ἐνσυνείδητη ἐνδεχομένως, διάθεση νὰ πληγεῖ ὁ «κεντρικὸς στόχος», ἡ ἴδια δηλαδὴ ἡ ὕπαρξη τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, προγόνου τῆς «ἐπάρατης» Τουρκίας – εἶναι ἡ σφοδρὴ ἀντίσταση τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν σὲ κάθε ἀλλαγὴ ποὺ ὑπονόμευε τὴ δεσπόζουσα θέση τους.[14] Δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι κανεὶς ἰδιαιτέρως παρατηρητικὸς ἤ, ἔστω, πολιτικὸς ἐπιστήμων, γιὰ νὰ συμπεράνει ὅτι αὐτὸ ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς ἐποχὲς τῆς ἱστορίας καὶ ὅλες τὶς περιοχὲς τοῦ κόσμου, ὅπου ἡ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ συστήματος δημιουργεῖ περιθώρια γιὰ τέτοιου εἴδους ἀντιδράσεις.

Ἡ κυρίαρχη, ὄχι μόνο ἀπὸ πολιτικὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, θέση τῶν μουσουλμάνων μπέηδων τῆς Κρήτης, ἀποτελοῦσε

---

[14] Ὁ παπᾶς τοῦ χωριοῦ, σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ διηγήματα τοῦ 'Ιωάννη Κονδυλάκη, κάνοντας χρήση τοῦ σχετικοῦ δικαιώματος ποὺ τοῦ παρεῖχε ἢ μεταρρύθμιση τοῦ παλαιότερου, ἀκόμη πιὸ καταπιεστικοῦ, καθεστῶτος τῆς Κρήτης, ἀγόρασε, ἢ μᾶλλον πλήρωσε καὶ παρήγγειλε, μία καμπάνα γιὰ τὴν ἐκκλησία του. Μέχρι νὰ φτάσει στὸ χωριὸ τὸ σύμβολο αὐτὸ τῆς νέας ἐποχῆς, σκέφτηκε νὰ ἀντικαταστήσει τὸ ξύλινο σήμαντρο μὲ ἕνα ἄλλο σιδερένιο. Ὁ τοπικὸς μπέης ὅμως καθόλου δὲν πτοήθηκε ἀπὸ τὶς ἐκ τῶν ἄνω προβλεφθεῖσες ἀλλαγές. Προχώρησε ἕνα πρωὶ ἀπειλητικὰ πρὸς τὸν παπᾶ καὶ τὸν ἐρώτησε:

« – Ἴντα τὸ κτυπᾶς, μωρὲ τραγόπαπα, αὐτό-να τὸ σιδερικό;

– Ἔχομε τὴν ἄδεια τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ καὶ τοῦ ζαμπίτη, ἀπήντησεν ὁ παπᾶς.

– Μὰ τὴ δική μου τὴν ἄδεια, μωρέ, δὲν τὴν ἐπῆρες. Καὶ μὲ τοὺς τελευταίους λόγους ὥρμησε κατὰ τοῦ παπᾶ καὶ τὸν ἐμαχαίρωσε καὶ ὁ παπᾶς ἐκινδύνευσε ν' ἀποθάνη». ('Ιωάννης Κονδυλάκης, **Ὅταν ἤμουν δάσκαλος καὶ ἄλλα διηγήματα**, 'Αθήνα (Νεφέλη) 1988, σσ. 117-123, *'Η Καμπάνα'.*)

πραγματικότητα ἀναμφισβήτητη μετὰ τήν, ἀκόμη χειρότερη γιὰ τὴ χριστιανικὴ πλειοψηφία, «ἐποχὴ τῶν γενιτσάρων» ποὺ ἀκολούθησε τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση. Οἱ ἀντιδράσεις τους συνεπῶς στὶς κατὰ καιροὺς ἐξαγγελλόμενες μεταρρυθμίσεις ἦταν σφοδρές, ἀναμενόμενες, καὶ κατὰ κανόνα ἐπιτυχεῖς· στὸ νὰ τὶς φαλκιδεύουν τουλάχιστον.[15] Καὶ ἐὰν αὐτὴ ἡ τακτικὴ διέθετε – ἀποδεδειγμένα – δυνατότητες ἐπιτυχίας κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Tanzimat (1839-1876), τὴν περίοδο τῶν Μεταρρυθμίσεων δηλαδή, ἦταν μᾶλλον δύσκολο νὰ ἀντιμετωπίσει ἰδιαίτερα προβλήματα, μὴ συγχυριακοῦ χαρακτῆρος, σὲ ἐποχὲς σταθερῆς ἀνόδου τοῦ, συντηρητικῶν ἀρχῶν, τυραννικοῦ καθεστῶτος τοῦ Abdulhamit. Ἑνὸς καθεστῶτος ἐπιστροφῆς σὲ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς ἀξίες τῶν μουσουλμάνων, ἀλλὰ καὶ τῶν χριστιανῶν· τὶς πιὸ χρήσιμες γιὰ τὶς περιστάσεις: Τὴν ἀποδοχὴ τῆς αὐθαιρεσίας τῶν ἀσκούντων ἐξουσία σὲ ὁποιοδήποτε ἐπίπεδο, τὴν ἀμάθεια καὶ τὸν θρησκευτικὸ φανατισμό.

3.4. «Καραβανάδες» καὶ «Ξυπόλητοι»

Ἡ συγκεκριμένη μορφὴ ὡστόσο τῶν διατάξεων τῆς Χαλέπας δὲν ἐπέτρεπε τὴ συνέχιση τῆς κυριαρχίας τῶν ἰσχυρῶν μπέηδων, παρὰ μόνο μὲ ὅρους πιὸ ἄμεσα πολιτικοὺς ἀπὸ ὅ,τι στὸ παρελθόν, καὶ αὐτό, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἀμετακίνητο γεγονὸς τῆς μειοψηφίας τῶν τουρκοκρητῶν, ὁδήγησε στὴ συγκρότηση ἑνὸς ἑνιαίου φορέα ὅλων τῶν συντηρητικῶν δυνάμεων τῆς κρητικῆς κοινωνίας, ποὺ ἔγινε γνωστὸς ὡς τὸ κόμμα τῆς ἐξουσίας ἢ τῆς «καραβάνας» (σύμφωνα μὲ μία ἄκρως παραστατικὴ μεταφορὰ ποὺ φαίνεται ὅτι, γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, ἐπικράτησε ταχύτατα). Τὴν παράταξη τῆς «καραβάνας», ἡ ὁποία εἶχε τὴν πλήρη, ἂν καὶ διακριτικὴ – μὲ ἐξαίρεση τὶς προεκλογικὲς περιόδους – ὑποστήριξη τῆς ἡγεσίας τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, τὴν ἀποτελοῦσαν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν μουσουλμάνων τῆς Κρήτης, οἱ ἰσχυρὲς οἰκογένειες τῶν κατὰ τόπους γνωστῶν

---

[15] Κ. Καλλιατάκη – Μερτικοπούλου, **op. cit.**, σσ. 33, 53-5, 84-6, 93-5, 156-61, 193-4. V. Bérard, **Κρητικὲς Ὑποθέσεις...**, **op. cit.**, σσ. 102-3, 318-9.

ὁπλαρχηγῶν καὶ ἄλλων παραγόντων τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου, φιλορωσικῶν κατὰ κανόνα αἰσθημάτων, τοὺς ὁποίους ἕνας νεαρὸς πολιτευόμενος, ἀντίπαλός τους, θὰ τοὺς χαρακτηρίσει συλλογικῶς ὡς «δράσαντες ἐν τῷ παρελθόντι»,[16] οἱ διορισμένοι ἤδη, καὶ μισθοδοτούμενοι, ἀπὸ τὴ Γενικὴ Διοίκηση Κρήτης ἢ τὸ ὀθωμανικὸ Δημόσιο, καὶ οἱ προσβλέποντες σὲ αὐτὴν τὴν προοπτική.

Στὰ ἕνδεκα χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Σύμβασης τῆς Χαλέπας ('Οκτώβριος 1878) μέχρι τὴν κατάργησή της (Νοέμβριος 1889), οἱ *καραβανάδες* ἄσκησαν πλήρως τὴν κυριαρχία τους ἐπὶ μία δεκαετία κερδίζοντας σταθερὰ ὅλες τίς, ἔμμεσες μέχρι τὸ τέλος σχεδὸν αὐτῆς τῆς περιόδου, «ἐκλογὲς» γιὰ τὴν ἐτήσια ἀνάδειξη πληρεξουσίων καὶ δημογερόντων, διορίζοντας τοὺς δικούς τους πάντοτε ἀνθρώπους, δλοένα καὶ περισσότερους, στὴ διοίκηση, τὴ δικαιοσύνη, τὴ χωροφυλακὴ καὶ τὶς ἄλλες ὑπηρεσίες, καὶ ἀπειλῶντας τοὺς ὀθωμανοὺς διοικητὲς οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε, ἀπὸ ἕναν σταθερὸ ἢ μειούμενο προϋπολογισμὸ ἐσόδων, νὰ ἐξασφαλίζουν κάθε χρόνο τοὺς ἀντίστοιχους μισθούς, μὲ δυσμενῆ μετάθεση σὲ ἄλλες, ἀκόμη πιὸ «δύσκολες», περιοχὲς τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀπειλὴ ἦταν

---

[16] Ἐλευθέριος Βενιζέλος, **Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1889**, Ἀθῆναι (Ἄπτερα) 1971, (Παρουσίασις-Σχόλια, Ἰωάννης Γ. Μανωλικάκης), σ. 42.

Πρόκειται γιὰ τὸ μόνο – καὶ ἡμιτελὲς – ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, τὸ ὁποῖο γράφτηκε στὴν Ἀθήνα, ὅπου εἶχε καταφύγει ('Οκτώβριος 1889 – Ἀπρίλιος 1890) ὁ μέλλων πρωθυπουργός, μετὰ τὴν κήρυξη τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν Σαχὴρ πασσᾶ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1889.

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Βενιζέλου καταλαμβάνει λίγες μόνον ἀπὸ τὶς σελίδες (39-83) τῆς συγκεκριμένης ἔκδοσης. Στὴν εἰσαγωγή του (σσ. 5-38) ὁ Ι. Μανωλικάκης ἀσχολεῖται μὲ τήν, ἕως τὸ 1889, ἐπαγγελματικὴ καὶ πολιτικὴ σταδιοδρομία τοῦ χαρισματικοῦ ἀποφοίτου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 85-520) σχολιάζει καὶ ἐμπλουτίζει μὲ πληθώρα νέων στοιχείων – τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ πλήρη Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς Κρήτης, τοῦ ἔτους 1889 – τὸ ἀνέκδοτο μέχρι τότε χείμενο. Γιὰ τὴν ἐντὸς εἰσαγωγικῶν φράση, βλ. σ. 38.

ἀρκετὰ πειστική. Παρ' ὅλο ποὺ οἱ μετὰ τὴ Χαλέπα Γενικοὶ Διοικητὲς στηρίχτηκαν, ὅλοι, στὴ «φυσικὴ» ἡγεσία τῶν δύο κοινοτήτων, δηλαδὴ στὸ Συντηρητικὸ Κόμμα, προχειμένου, ὅπως ἤλπιζαν, νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν πενταετῆ θητεία τους ἢ νὰ ἀσκήσουν τὸ ἔργο τους χωρὶς συνεχῆ ἐμπόδια, ὁ μέσος ὅρος παραμονῆς στὴν Κρήτη τῶν πέντε συνολικὰ (ἀνωτέρων καὶ ἀνωτάτων) ὀθωμανῶν ἀξιωματούχων, ὅλων χριστιανῶν ὀρθοδόξων, ποὺ κατέλαβαν τὴ συγκεκριμένη θέση, μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1888, δὲν ἔφθανε τοὺς εἴκοσι τέσσερις μῆνες.[17]

Ἡ μοναδικὴ ἐξαίρεση σὲ αὐτὴ τὴ «χρυσὴ» γιὰ τοὺς Συντηρητικούς, ἐποχή, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ τέλους τῶν ρυθμίσεων τοῦ 1878 – παρὰ τὸ ὅτι ἡ παραπάνω ἐξέλιξη καθόλου δὲν ἀνῆκε στὶς προθέσεις του, ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο ἴσχυε – ἄκουγε στὸ ὄνομα Νικολάι (καὶ πολὺ σύντομα μετὰ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων του, Νικολάκης) Σαρτίνσκυ. Ὁ Σαρτίνσκυ πασσᾶς, ἑλληνοπολωνικῆς καταγωγῆς, τέως Ἀναπληρωτὴς Διοικητὴς τοῦ Βιλαετίου τοῦ Edirne (Ἀδριανουπόλεως), ποὺ ἔφθασε στὰ Χανιὰ τὸ Μάιο τοῦ 1888 προχειμένου νὰ ἀντικαταστήσει τὸν ἀποχωροῦντα Γενικὸ Διοικητὴ Κρήτης, Κωστάκη Ἀνθόπουλο, ἔδειξε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ὑποχείριο τοῦ τοπικοῦ συνασπισμοῦ ἐξουσίας, ὅπως οἱ δύο τελευταῖοι – τουλάχιστον – ἀπὸ τοὺς προκατόχους του. Εἰσηγήθηκε καὶ ἐπέτυχε τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος σὲ ἄμεση, ταυτόχρονη καὶ καθολικὴ (τῶν ἀρρένων ἐννοεῖται) διὰ σφαι-

---

[17] Στὴν πραγματικότητα ἡ μέση θητεία ἦταν πολὺ μικρότερη, ἐὰν ἀφαιρέσουμε ἀπὸ τὸν πρὸς διαίρεση συνολικὸ χρόνο τὴν ἑξαετῆ καὶ πλέον παραμονὴ τοῦ Ἰωάννη Φωτιάδη στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Διοικητῆ, προϊὸν σπάνιας συγκυρίας.

Οἱ πέντε χριστιανοὶ Διοικητὲς ἦταν κατὰ σειρὰν οἱ ἑξῆς: Κωστῆς Ἀδοσίδης (εἶχε διοριστεῖ τὸ Μάιο τοῦ 1877, πρὶν ἀπὸ τὴ Χαλέπα, καὶ παραιτήθηκε τὸ Νοέμβριο τοῦ 1878), Ἀλέξανδρος Καραθεοδωρῆς (διορίστηκε τὸ Νοέμβριο τοῦ 1878 ἀλλὰ παρέμεινε στὴν Κρήτη μόνο δύο ἑβδομάδες διότι ἐκλήθη στὰ τέλη Νοεμβρίου νὰ ἀναλάβει τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν), Ἰωάννης Φωτιάδης (Δεκέμβριος 1878 – Μάιος 1885), Ἰωάννης Σάββας (Μάιος 1885 – Φεβρουάριος 1887) καὶ Κωνσταντῖνος Ἀνθόπουλος (Φεβρουάριος 1887 – Μάιος 1888). (Β. Ψιλάκης, **op. cit.**, σσ. 1251-60.)

ριδίου ψηφοφορία γιὰ τὴν ἀνάδειξη Συνελεύσεως τριετοῦς θητείας,[18] ὑποσχέθηκε νὰ φροντίσει πραγματικὰ ὥστε νὰ ἱδρυθεῖ Γεωργικὴ Τράπεζα (χρόνιο αἴτημα, ἡ πραγματοποίηση τοῦ ὁποίου θὰ ἀποτελοῦσε πλῆγμα δεινὸ γιὰ τοὺς ἰσχυροὺς μουσουλμάνους μπέηδες ποὺ διέθεταν ἐπιβλητικὴ παρουσία στὸν ἐξαιρετικὰ ἐπικερδῆ χῶρο τῆς τοκογλυφίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς χριστιανοὺς ὁμοτέχνους τους, καὶ θὰ ἀχρήστευε, ἐπιπροσθέτως, ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια μέσα δημιουργίας καὶ ἀναπαραγωγῆς δικτύων πολιτικῆς πατρωνείας), κατήργησε «τὴν σατραπικὴν συνοδείαν» κατὰ τὶς δημόσιες ἐμφανίσεις του,[19] καὶ — τὸ ἐνδεικτικώτερο ἴσως τῶν μελλοντικῶν του σχεδίων — κατήργησε ὁρισμένες θέσεις ἀργομισθίας ποὺ ἦταν μία ἀπὸ τὶς μάστιγες τοῦ μονίμως ἐλλειμματικοῦ χρητικοῦ «ταμείου», καὶ φρόντισε, στοὺς νέους διορισμοὺς ποὺ ἔκανε γιὰ τὴν κάλυψη πραγματικῶν ἀναγκῶν, νὰ προσλάβει ἴσο ἀριθμὸ προσώπων ποὺ ἀνῆκαν στὴν ἀντιπολίτευση τῶν Φιλελευθέρων.[20]

Τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων — οἱ «ξυπόλητοι», κατὰ τοὺς συντηρητικούς τους ἀντιπάλους — συγκέντρωνε στὶς τάξεις του τὰ νεώτερα, δυναμικώτερα καὶ περισσότερο ἀνοικτὰ στὰ ἐκσυγχρονιστικὰ μηνύματα τῆς Εὐρώπης στοιχεῖα τῆς κρητικῆς κοινωνίας, καὶ ἀπὸ τὶς δύο κοινότητες. Τὴν πλειοψηφία δηλαδὴ τῶν μορφωμένων (καὶ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν καθηγητῶν καὶ τῶν δικηγόρων, ἀποφοίτων τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν),[21] πάρα πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἐμπορευο-

---

[18] Βενιζέλος/Μανωλιχάκης, **op. cit.**, σσ. 46-8, 50.

[19] Βενιζέλος/Μανωλιχάκης, **op. cit.**, σ. 100. Β. Ψιλάκης, **op. cit.**, σ. 1261.

[20] **Λευκὰ Ὄρη**, (Χανιά), 25 Φεβρουαρίου 1889.

[21] Ἕνα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τοῦ Ὑπομνήματος τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Συντηρητικοῦ κόμματος (πού, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἀποχώρησαν τὸ Μάιο τοῦ 1889 ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῆς Κρήτης) πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ κυβέρνηση, ἦταν ἡ μὴ συμμετοχὴ καθηγητῶν καὶ διδασκάλων στὶς ἐκλογές. (**Ἀκρόπολις**, 27 Ἰουνίου 1889. **Λευκὰ Ὄρη**, 27 Ἰουνίου 1889, ὅπου καὶ σχολιάζεται τόσο τὸ συγκεκριμένο ὅσο καὶ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἐν λόγῳ Ὑπομνήματος.)

μένους τῶν Χανίων, ἰδίως, καὶ τοῦ Ἡρακλείου, χριστιανοὺς καὶ μουσουλμάνους, καὶ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῶν τουρκοχρητῶν ἀγάδων ἱεραρχικὰ κατώτερων ἀλλὰ καὶ περισσότερων, συνεπῶς ὄχι λιγώτερο ἰσχυρῶν στὶς ἐπαρχίες τους, ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους μπέηδες. Οἱ «ξυπόλητοι» εἶχαν ὡς μόνιμα, καὶ μάταια μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1888, αἰτήματα, τὴ διεξαγωγὴ πραγματικῶν ἐκλογῶν, τὴ χρηστὴ διοίκηση – γιὰ τὰ μέτρα πάντοτε τῆς ἐποχῆς – καὶ τὴν καθιέρωση προσόντων γιὰ τοὺς διορισμοὺς δημόσιων καὶ δημοτικῶν ὑπαλλήλων.[22]

Οἱ ἐκλογὲς τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1889 ἐπιβεβαίωσαν τοὺς χειρότερους φόβους τῶν Συντηρητικῶν. Ἡ ἐκλογικὴ μάχη ποὺ ἦταν σκληρή, ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ δεδομένα τῆς Κρήτης,[23] καὶ δόθηκε μὲ κοινούς, κατὰ περιφέρεια, συνδυασμοὺς χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων ὑποψηφίων, τοὺς ὁποίους παρουσίασαν τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο κόμματα,[24] κατέληξε σὲ μεγάλη νίκη τῶν (τέως) ξυπόλητων, ποὺ ἐξέλεξαν

---

22 «Κι ἐγὼ πολίτης εἶμαι, κι ἐγὼ φορολογοῦμαι
ὥστε νὰ λάβω θέσιν νομίζω δικαιοῦμαι.»

Ἔτσι ἀρχίζει μία ἀπὸ τὶς σάτιρές του, μὲ τίτλο 'Προσόντα ὑπαλλήλου ἐπὶ Τουρκοχρατίας', ὁ, γνωστὸς αὐτὴ τὴ φορά, λαϊκὸς ποιητὴς Μιχάλης Διαλλινᾶς, γνωστὸς καὶ γιὰ τὴ συμπάθειά του πρὸς τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων. Καὶ ἀκολουθεῖ ὁ διάλογος:

« – Καὶ τί προσόντα ἔχεις διὰ νὰ χανονίσω
τὴ θέση ποὺ ταιριάζει γιὰ νὰ σὲ διορίσω.
– Εἶμαι ὀρφανοπαῖδι τῆς μοίρας τῆς κακῆς
μὰ δίπλωμα ἐν τούτοις ἔχω τῆς Νομικῆς.
[...]
– Στουμπόχαρτα μοῦ λὲς εὐγένειες καὶ τρόπο
ἐτοῦτα πλέον δὲν περνοῦν εἰς τὸ δικό μας τόπο.»

(Μιχαὴλ Διαλλινᾶς ἢ Διαλλινομιχάλης, Ἅπαντα, τ. Β', Νεάπολις Κρήτης, 1970, σσ. 149-50. Ἐπιμέλεια Μαρία Μ. Πιτυχάκη.)

23 Βενιζέλος/Μανωλικάκης, **op. cit.**, σσ. 215, 221-2, 226.

24 ὅ.π., σσ.. 50, 118-20, 126, 176-7, 225-7. Τεκμήριο τῆς στενῆς συνεργασίας, στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κομμάτων, ἀτόμων ποὺ ἀνῆκαν σὲ διαφορετικὲς θρησκευτικὲς κοινότητες, ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς καὶ ἡ προεκλογικὴ (τουλάχι-

39 ἀπὸ τοὺς 49 πληρεξουσίους τῆς χριστιανικῆς πλειοψηφίας καὶ τοὺς μισοὺς ἀπὸ τοὺς 31 τῶν τουρκοχρητῶν.

3.5. «Ἡ ἀτυχὴς ἐπανάστασις τοῦ 1889»

Τὴν πλειοψηφία τους αὐτή, ὡστόσο, οἱ Φιλελεύθεροι δὲν πρόλαβαν οὔτε νὰ τὴ χαροῦν οὔτε νὰ τὴν ἀξιοποιήσουν. Κατὰ τὴν πέμπτη Συνεδρίαση τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως (6/18 Μαΐου) ἡ ἀντιπολίτευση ἀποχώρησε καὶ ἐκήρυξε τὴν Ἕνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς ἔνοπλες ὀρεινὲς «συναθροίσεις» τῶν ὀπαδῶν της. Αἰτία τῆς ἀναταραχῆς ἦταν ἡ διαφαινόμενη προοπτικὴ περαιτέρω ἀπολύσεων ἀπὸ θέσεις μὲ ἀνύπαρκτο ἀντικείμενο — ἀλλὰ καὶ διορισμῶν βάσει συγκεκριμένων προσόντων — καὶ στόχος της ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Σαρτίνσκυ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρκετὰ ἀναλυτικοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ W. Stillman, τῶν *Times* τοῦ Λονδίνου, ἀκόμη καὶ μετὰ τὶς πιθανολογούμενες ἀλλαγές, περισσότεροι ἀπὸ τὰ τρία πέμπτα τοῦ συνόλου τῶν ὑπαλλήλων, ποὺ εἶχαν ὅλοι διοριστεῖ ἀπὸ τὸ Συντηρητικὸ κόμμα κατὰ τὴν προηγούμενη δεκαετία, θὰ παρέμεναν στὴ θέση τους.[25]

στον) συμπεριφορὰ τοῦ Μύρωνα Λύτινα, συνεργάτη τοῦ Ἐδεχὲμ Μπέη, μουσουλμάνου ὑποψηφίου τῶν Συντηρητικῶν στὸ Νομὸ Ρεθύμνης. Τὸ γεγονὸς ἀπασχόλησε τὴ Γενικὴ Συνέλευση στὸ πλαίσιο τῆς γνωστῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Βουλὴ διαδικασίας ἐξελέγξεως τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων. Ὁ Λύτινας εἶχε ἀποδεδειγμένα ἀπειλήσει τοὺς τουρκοχρῆτες κατοίκους δύο χωριῶν τῆς ἐκλογικῆς περιφέρειας τοῦ Ἐδεχὲμ πώς, ἂν τολμοῦσαν νὰ ψηφίσουν τὸν ἀντίπαλό του Χασάν, τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, «οὔτε ζῶο, οὔτε δέντρο θὰ τοὺς ἀφήσει» καὶ «θὰ ἀναγκαστοῦν νὰ φύγουν ἀπὸ τὰ χωριά τους». Ἐκεῖνο ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ σχετικὴ συζήτηση, ὅπως καταγράφεται στὰ Πρακτικὰ τῆς Συνελεύσεως, εἶναι ἀφενὸς μὲν πὼς ὁ χριστιανὸς συνεργάτης τοῦ μουσουλμάνου ὑποψηφίου δὲν αἰσθανόταν ὅτι ἔκανε κάτι παράτολμο, ἢ ἔστω πρωτότυπο, ἀπειλῶντας μέλη τῆς κυρίαρχης κοινότητας, καὶ ἀφετέρου τὸ ὅτι οἱ τουρκοχρῆτες χωρικοὶ δὲν θεώρησαν τὴν ἀπειλὴ μὴ πειστικὴ ἐπειδὴ προερχόταν ἀπὸ κάποιον χριστιανὸ πολιτευόμενο. (ὅ.π., σ.198.)

[25] Βενιζέλος/Μανωλικάκης, op. cit., σσ. 52-3, 244. Ὁ ἕλληνας πρόξενος

Ἀμήχανη ἡ ἡγεσία τῶν Φιλελευθέρων (ἡ ὁποία πιέστηκε ἀπὸ τὸν ἕλληνα πρόξενο νὰ μὴν ἀποχωρήσουν καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τὴ Συνέλευση προχειμένου, ὅπως ἔλεγαν, νὰ ἀποτραπεῖ ἡ ἐπιχερδὴς μονοπώληση τοῦ «ἐθνιχοῦ ζητήματος» ἀπὸ τοὺς πολιτιχούς τους ἀντιπάλους) παραχολουθοῦσε τοὺς ἡττημένους τῶν προσφάτων ἐχλογῶν νὰ τὴν χατηγοροῦν γιὰ «ἔλλειψιν πατριωτισμοῦ».[26] «Ὀδυνηρὰν παρήγαγεν ἐντύπωσιν», θὰ σημειώσει λίγο ἀργότερα ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἕνας ἀπὸ τοὺς Φιλελευθέρους ποὺ εἶχαν ἐχλεγεῖ στὴ Γενιχὴ Συνέλευση τοῦ 1889, «τὸ ὅτι ἡ Ἐθνιχὴ ἰδέα ἐσύρθη εἰς τὸν βόρβορον τῶν χομματιχῶν παθῶν, χρησιμεύσασα ὡς ἀντιπολιτευτιχὸν ἁπλῶς ὄργανον».[27]

στὰ Χανιά, Ἰωάννης Γρυπάρης, εἶχε πληροφορίες ὅτι τὸ χίνημα τῶν Συντηρητιχῶν τὸ ἐνίσχυε ὁ Θ. Δηλιγιάννης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, μὲ σχοπὸ νὰ φέρει σὲ δύσχολη θέση τὴν χυβέρνηση Τριχούπη. (ὅ.π., σ. 263.)

[26] **Νέα Ἑβδομάς** (Ἡράχλειο), 3 Ἰουλίου 1889. Ἐχτὸς ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα τῶν «χαραβανάδων» τοῦ Ἡραχλείου, ἀνάλογες χατηγορίες ἀπηύθυνε πρὸς τὸ ἀντίπαλο χόμμα χαὶ ἡ **Ἄμυνα** τῶν Χανίων, ὄργανο τῶν Συντηρητιχῶν στὴν πρωτεύουσα τῆς Κρήτης. Οἱ Φιλελεύθεροι διέθεταν χαὶ αὐτοὶ δύο εὐρείας χυχλοφορίας ἔντυπα: Τὰ **Λευχὰ Ὄρη** (Χανιὰ) χαὶ τὴν **Μίνως** (Ἡράχλειο).

Ἡ ἀντιπαράθεση, πάντως, δὲν γινόταν μόνον ἀπὸ τὶς στῆλες τῶν ἐφημερίδων. Ἡ πολιτιχὴ σάτιρα σὲ χώρους χοινωνιχῶν συναθροίσεων — ἕνα εἶδος προφοριχοῦ λόγου τὸ ὁποῖο σπάνια χαταγράφεται, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς ὅ,τι διασώζεται ἀνήχει ὑποχρεωτιχῶς στὰ χαλύτερα δείγματα τοῦ εἴδους — ἦταν πάντοτε παροῦσα. Εἰδιχὰ στὴν Κρήτη.

Α. «Τί 'ναι τὸ τόσο πατιρντί; Τί παίζει ἡ χαμπάνα;
Β. Δὲ βλέπεις, συναθροίστηχε ὅλη ἡ Καραβάνα.
[...]
Α. Μήπως ἐχάναν ψήφισμα νὰ διώξουν τὴν Τουρχία;
Β. Καὶ τοὺς συμφέρει ἀδελφὲ νὰ γίνῃ ἐλευθερία;
(Μιχ. Διαλλινᾶς, **op. cit.**, σσ. 150-2.)

[27] Βενιζέλος/Μανωλιχάχης, **op. cit.**, σ. 52. Στὴν πραγματιχότητα ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ χειρογράφου του, υἱοθετοῦσε χαὶ ἐπαναλάμβανε, μὲ μιχρὲς τροποποιήσεις χαὶ προσθῆχες, τὴ σχετιχὴ μὲ τοὺς

Ἡ κυβέρνηση Τρικούπη καταδίκασε ἀπερίφραστα τὸ κίνημα ὡς «ἀντιπατριωτικὸν» καὶ ὁ *Νέος Ἀριστοφάνης* τοῦ δηλιγιαννικοῦ Π. Πηγαδιώτη ἀνταπέδωσε τὰ ἴσα ἀναθέτοντας στὸν ἕλληνα πρωθυπουργὸ τὸ ρόλο τοῦ «χωροφύλακα τῆς Τουρκίας» στὴ γελοιογραφικὴ ἀναπαράσταση τῆς «πωλήσεως τῆς Κρήτης».[28] Τὴν εὐκαιρία, ὅπως ἦταν μᾶλλον ἀναμενόμενο, τὴ χρησιμοποίησε ὁ Ἀλέξανδρος Βυζάντιος, ποὺ δὲν συμφωνοῦσε βεβαίως μὲ τὸ κίνημα ἀλλὰ οὔτε καὶ μὲ τὸν «ἀχραῖο» φιλελευθερισμὸ τοῦ Σαρτίνσκυ, γιὰ νὰ ἐξαπολύσει ἀπὸ τὴν Τεργέστη τὶς συνήθεις βολές του κατὰ τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος «τὸ ὁποῖον ἤσκησεν καὶ ἐν Κρήτῃ, οἷαν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι ἀποσυνθετικὴν καὶ δηλητηριώδη ἐπίδρασιν».[29] Τὸ ἴδιο ἔκανε καὶ ἡ Πύλη, ἀλλὰ μὲ πρακτικώτερους καὶ ἄμεσους στόχους. Ἔστειλε στὴν Κρήτη τὸν Σαχὴρ πασσᾶ, συνοδευόμενο ἀπὸ ἰσχυρὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις, ποὺ χωρὶς σοβαρὰ προβλήματα «ἐπέβαλε τὴν τάξιν». Καὶ τὸν στρατιωτικὸ νόμο.[30]

Ὡς «πρόσκοπον τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων» καὶ μόνο ὑπεύθυνο γιὰ τὴν ὑποταγὴ «τῆς πολυπαθοῦς μεγαλομάρτυρος τοῦ Αἰγαίου», κατήγγειλε τὸν Τρικούπη ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Βουλῆς ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ἐπειδὴ ἀρνήθηκε νὰ στηρίξει τοὺς «ἐπαναστάτες» κηρύσσοντας τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (ἢ ἔστω ἀπειλῶντας ὅτι θὰ τὸ πράξει).[31] Σὲ ἀνάλογους ἢ ὑψηλότε-

---

ἀποχωρήσαντες Συντηρητικοὺς διατύπωση τοῦ συναδέλφου του βουλευτῆ τῶν Φιλελευθέρων Χαράλαμπου Πωλογεωργάκη (1857-1920) κατὰ τὴ Συνεδρίαση τῆς 6ης Μαΐου 1889 τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς Κρήτης. Γιὰ «βεβήλωσιν τῆς ἱερᾶς τῆς Ἑνώσεως ἰδέας» κατηγοροῦσε τοὺς κινηματίες καὶ ὁ ἕλληνας πρόξενος, σὲ ἔκθεσή του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. (ὅ.π., σσ. 245 καὶ 246 ἀντιστοίχως.)

[28] **Νέος Ἀριστοφάνης**, 24 Ἰουνίου 1889.

[29] **Νέα Ἡμέρα**, 2 Ἰουνίου 1889.

[30] Βενιζέλος/Μανωλικάκης, **op. cit.**, σσ. 405, 412-3, 426-31.

[31] **Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΑ΄, Σύνοδος

ρους τόνους κινήθηκαν οἱ ὁμιλίες καὶ ὅλων τῶν ἄλλων στελεχῶν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνεξαρτήτων, ποὺ ἔσπευσαν νὰ ἐπενδύσουν καὶ αὐτοὶ στὸ «ἐθνικὸν ζήτημα», κατὰ τὶς τέσσερις τελικῶς συνεδριάσεις ποὺ τὸ ἑλληνικὸ κοινοβούλιο ἀσχολήθηκε μὲ τὶς συγκεκριμένες ἐξελίξεις τοῦ χρητικοῦ.[32]

Ὁ Νικόλαος Λεβίδης ἦταν βέβαιος ὅτι ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς κυβερνήσεως «ἔδωσε χεῖρα βοηθείας εἰς τὸν Σακὴρ πασσᾶν» καὶ ἀφαίρεσε ἔτσι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα «τὸ δικαίωμα νὰ κρατῇ ὑψηλὰ τὸ μέτωπον»,[33] ἐνῶ ὁ Γεώργιος Πετροπουλάκης – ἕνας ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν, ἀργότερα, τῶν ἐπεισοδίων τῆς 28ης καὶ 29ης Ἀπριλίου τοῦ 1897, ποὺ κατέληξαν στὴν πρωθυπουργοποίηση τοῦ ἀρχηγοῦ του, Δ. Ράλλη – «δὲν ἐπίστευεν ὅτι ἤθελε εὑρεθῇ πρωθυπουργὸς ἐν Ἑλλάδι, ὅστις νὰ ψάλῃ τὴν νεκρολογίαν τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς μεγαλομάρτυρος Κρήτης».[34] Ὁ ἴδιος ὁ Δημήτριος Ράλλης, ὁ ἐκ τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν κατ' ἐξοχὴν εἰδικὸς στὰ «ἐθνικὰ θέματα», δὲν παρέλειψε νὰ καταγγείλει, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ὁμιλητές, τὸν Χαρίλαο Τρικούπη ὡς «ὄργανον» τῆς Δυνάμεως ἐκείνης «ὑπὸ τοὺς ὄνυχας τῆς ὁποίας ἀσπαίρει [= σπαρταρᾶ] ἡ Κύπρος καὶ ἡ Αἴγυπτος», νὰ ἀπειλήσει – ὅπως τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1897 – πὼς «ἐὰν ἡ δίκη καὶ καταδίκη [τῆς κυβερνήσεως] δὲν ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς ψήφου ἡμῶν, θέλει ἐπιτευχθῇ ἄλλως», ἀλλὰ καὶ νὰ προτείνει, στὴν τελευταία του παρέμβαση, ὡς «μόνη ἁρμόζουσα ποινὴ» γιὰ τὸν πρωθυπουργὸ καὶ τοὺς ὑπουργούς του – ἐμφανὴς εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ προσπάθειά του νὰ πέ-

---

Δ', Συνεδρίασις 30ῆς Ὀκτωβρίου 1889, σσ. 10-12. Συνεδρίασις 2ας Νοεμβρίου 1889, σ. 72.

[32] Στὶς τρεῖς πρῶτες ἀπὸ αὐτές (30 Ὀκτωβρίου, 31 Ὀκτωβρίου, 1 Νοεμβρίου), οἱ κρητικὲς ἐξελίξεις ἦταν τὸ μόνο θέμα τὸ ὁποῖο ἀπασχόλησε τὴ Βουλή, καὶ στὴν τελευταία, 2 Νοεμβρίου 1889, τὸ κυριώτερο.

[33] **Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, ὅ.π., Συνεδρίασις 31ης Ὀκτωβρίου 1889, σσ. 34-5.

[34] ὅ.π., Συνεδρίασις 1ης Νοεμβρίου 1889, σ. 52.

σουν οἱ τόνοι — τὸ «νὰ προσαχθῶσιν εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς πόλεως καὶ νὰ μαστιγωθῶσιν ἐνώπιον τοῦ λαοῦ».[35]

Ὁ Τρικούπης ὅμως δὲν ἀνῆκε στὴ συνήθη κατηγορία τῶν ἑλλήνων πολιτικῶν οἱ ὁποῖοι παραλύουν ἐν ὄψει τοῦ «πολιτικοῦ κόστους» ποὺ συνεπάγεται ἡ μὴ συμμόρφωση πρὸς τὸ τελετουργικὸ τῶν συζητήσεων γιὰ τὰ «ἐθνικὰ θέματα», καὶ ἐπέλεξε νὰ ἀντιμετωπίσει κατὰ μέτωπο τὴν «ἀδάπανον δημοκοπίαν». Δὲν θὰ προχωρήσουμε ἐμεῖς σὲ καταστροφικὲς γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς χώρας ἐπιστρατεύσεις χάριν ἐπιδείξεως, ἐδήλωσε ἀναφερόμενος στὸν «εἰρηνοπόλεμο» τοῦ 1885-1886, οὔτε σὲ «προβιβασμοὺς στρατηγῶν». Ἡ Κρήτη ὡς «νῆσος ἧς ὁ πληθυσμὸς κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος εἶναι Ἑλληνικὸς καὶ ἧς τὸ μέλλον εἶναι βεβαίως Ἑλληνικὸν» χρειάζεται ὑπεύθυνους χειρισμοὺς ἀπὸ τὴ δική μας πλευρὰ καὶ ἀγῶνα γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐνσωμάτωσή της στὴν Ἑλλάδα. «Τοιοῦτος ἀγὼν ἀπαιτεῖ πᾶσαν τὴν ἐνέργειαν ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ἐνέργεια δὲ αὕτη πρέπει νὰ γείνῃ ἑνιαία, ἐν τῇ καταλλήλῳ ὥρᾳ, ἁρμόδιοι δὲ ἵνα ἐκλέξωσιν τὴν ὥραν εἶναι μόνοι οἱ κυβερνῶντες τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος, ἐνόσῳ δὲ ἡμεῖς εἴμεθα οἱ κυβερνῶντες, εἰς οὐδένα θέλομεν ἐπιτρέψῃ νὰ ἀφαιρέσῃ ἀφ' ἡμῶν τὴν ἐξουσίαν ταύτην.»[36]

Θέμα ἄμεσου πολιτικοῦ κόστους, πάντως, ὑπῆρχε, καὶ τὸ διαπίστωσε αὐτὸ τὸ τρικουπικὸ κόμμα στὶς ἐκλογὲς τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1890 τὶς ὁποῖες ἐκέρδισε ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης.[37] Τὴν κυβέρνησή του ὅμως τὴν ἔπαυσε (κατὰ ἀντισυνταγματικὸ τρόπο) ὁ Γεώργιος στὶς ἀρχὲς τοῦ 1892. Ἀκολούθησαν πολλὲς ἀλλαγὲς κυβερνητικῶν σχημάτων, πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ Μαΐου 1892, μέχρι τὴν τελευταία, ὅπως ἀποδείχθηκε, κυβέρνηση Τρικούπη (Νοέμβριος 1893 — Φεβρουάριος 1895), κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἀνακοινώθηκε ἐπισήμως ἡ κήρυξη τῆς χώρας σὲ κατάσταση πτωχεύσεως (Δεκέμβριος 1893).

---

[35] ὅ.π., Συνεδρίασις 2ας Νοεμβρίου 1889, σ. 72.

[36] ὅ.π., Συνεδρίασις 30ῆς Ὀκτωβρίου 1889, σσ. 12-18.

[37] Σωτήρης Καραγιάννης, **op. cit.**, σσ. 165-6.

Ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα τὸ Κρητικὸ ζήτημα παρέμενε «ἐν ὑπνώσει». Ἡ Πύλη δὲν ἀρκέστηκε στὴν ἐξουδετέρωση τῶν, ἐλαχίστων ἄλλωστε, ἐνόπλων κινηματιῶν, ἀλλὰ μὲ τὸ λεγόμενο Νέο Φιρμάνι, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ Νοέμβριο τοῦ 1889, περιόρισε μέχρις ἐξαφανίσεως ὅλες τὶς «φιλελεύθερες» διατάξεις ποὺ περιεῖχε ἡ μὴ ἰσχύουσα πλέον σύμβαση τῆς Χαλέπας.[38] Γιὰ μία πενταετία ἡ Κρήτη ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ζεῖ μὲ τὶς συνέπειες τῆς «ἐπαναστάσεως τοῦ 1889» καὶ νὰ ἀγανακτεῖ ἁπλῶς μὲ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν ὀθωμανῶν στρατιωτῶν.[39] Ὑπῆρξαν ἀσφαλῶς καὶ πράξεις ἀντίστασης, ἀλλὰ σὲ μικρὴ

---

[38] Ἡ δέσμευση, ἐπὶ παραδείγματι, ὅτι ὁ Γενικὸς Διοικητὴς θὰ ἦταν χριστιανός, καὶ ἐπιπλέον πενταετοῦς θητείας, δὲν ὑπῆρχε στὸ Νέο Φιρμάνι. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πληρεξουσίων γιὰ τὴν ἐτήσια Γενικὴ Συνέλευση ἐπρόκειτο νὰ μειωθεῖ σὲ 57 (35 χριστιανοὶ καὶ 22 μουσουλμάνοι), οἱ ὁποῖοι – τὸ κυριώτερο – θὰ ἐκλέγονταν κατὰ ἔμμεσο τρόπο ἀπὸ πέντε δημογέροντες «ἐκλέκτορας», σὲ κάθε περιοχή, ὅπως παλαιότερα. Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς ἀποφάσιζε γιὰ τὸ διορισμὸ ἢ ὄχι τῶν ἐκλεγομένων δικαστῶν, κριτήρια περιουσίας καὶ (μεγαλύτερης σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθὸν) ἡλικίας καθιερώνονταν γιὰ ὅλους τοὺς ἐκλόγιμους, ἐνῶ οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς χωροφυλακῆς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι κρητικοί. (Βενιζέλος/Μανωλικάκης, **op. cit.** , σσ. 476-9. Β. Ψιλάκης, **op. cit.**, σσ. 1264-5.)

[39] Σὲ ἔκθεσή του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1889, ὁ Γενικὸς Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιά, Ἰωάννης Γρυπάρης, περιέγραφε ὡς ἑξῆς τὴ συμπεριφορὰ τῶν ὀθωμανικῶν στρατιωτικῶν ἀποσπασμάτων στὴν ἐπαρχία Κυδωνίας: «Κόπτουσι πρὸς θέρμανσιν τὰς ἐλαίας τῶν χωρικῶν, ἀφαιροῦσι καὶ καταστρέφουσι τοὺς φράκτας τῶν κτημάτων καί, τὸ χείριστον, παρενοχλοῦσι δι' ἀπρεπῶν καὶ κακοήθων σχημάτων, τὰς πρὸς ὕδρευσιν μεταβαινούσας γυναῖκας». (Βενιζέλος/Μανωλικάκης, **op. cit.**, σ. 497. Βλ. ἐπίσης Σ. Ξανθουδίδης, **op. cit.**, σσ. 159-60.)

Ἐν ὄψει αὐτῆς τῆς καταστάσεως ἀρκετοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ὑποστήριζαν κατὰ καιροὺς ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπανεξεταστεῖ ἡ πολιτικὴ τῆς μὴ συμμετοχῆς τῆς χριστιανικῆς κοινότητος στὴ διοίκηση τῆς Κρήτης, κατὰ τὸν τρόπο ποὺ προέβλεπε τὸ Νέο Φιρμάνι. Ἡ σχετικὴ κίνηση πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση φαίνεται ὅτι κορυφώθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1895, καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἔπαιξε κάποιο ρόλο στὴν ἀπόφαση τοῦ Μ. Κούνδουρου νὰ ἐμφανίσει (ἡμι)δημοσίως τὰ ἐπαναστατικὰ σχέδιά του. Γιὰ τὴν παραπάνω

κλίμακα. Στὶς περισσότερες δὲ περιπτώσεις εἶχαν τὸ χαρακτῆρα τῆς προσωπικῆς ἐκδικήσεως. Τοὺς χριστιανοὺς ἐνόχους τέτοιων πράξεων, πάντως, σὲ περίπτωση συλλήψεώς τους στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη, προσπαθοῦσε, καὶ συνήθως κατόρθωνε, νὰ τοὺς ἀθωώνει ὁ δικαστὴς τῆς Βάμου, ἕνας ἐξαιρετικὰ δραστήριος ἀπόφοιτος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ Μανοῦσος Κούνδουρος ἀπὸ τὰ Σφακιά, ποὺ ἄρχισε ἔτσι νὰ σχηματίζει ὀλιγομελῆ μὲν ἀλλὰ πιστὰ σὲ αὐτὸν ἔνοπλα σώματα.[40]

3.6. Τὸ αὐτονομιστικὸ κίνημα

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1895 ὁ Κούνδουρος προχώρησε στὴ συγκρότηση *Μεταπολιτευτικῆς Ἐπιτροπῆς*[41] μὲ στόχο τὴν ἐξέγερση γιὰ τὴν

κίνηση βλ., μεταξὺ ἄλλων, τὸ κύριο ἄρθρο τῆς ἐφημερίδος τοῦ Ἡρακλείου **Κρητικὴ Ὁμόνοια** (21 Ἰανουαρίου 1895), ποὺ ἔθετε εὐθέως, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ τὴν υἱοθετεῖ expressis verbis, τὸ ζήτημα μιᾶς νέας στρατηγικῆς ποὺ θὰ ἀναγνώριζε τὴ ρύθμιση τοῦ 1889 καὶ θὰ ἀγωνιζόταν, ἐντὸς τῶν πλαισίων ποὺ αὐτὴ προέβλεπε, γιὰ τὴν ἐπανακατάκτηση τῶν «προνομίων» τῆς Συμβάσεως τῆς Χαλέπας, τὴν ἀπάντηση ἀπὸ τὰ **Λευκὰ Ὄρη** (2 Φεβρουαρίου 1895), καθὼς καὶ τὴν ἄποψη ἑνὸς ἄλλου παράγοντα τῆς Κρήτης, ὑπὲρ τῆς συμμετοχῆς χριστιανῶν πληρεξουσίων στὴ Γενικὴ Συνέλευση, ποὺ δημοσίευσε (ψευδωνύμως) ἡ **Ἑστία** τῆς 3ης Φεβρουαρίου 1895. Θὰ πρέπει νὰ κατανοήσουν, ἔγραφε, ὅσοι ἐπιμένουν στὴν πολιτικὴ τῆς ἀποχῆς, ὅτι «αἰσθανόμεθα τὴν μάχαιραν τῆς ἀνομίας καὶ τῆς κακοδιοικήσεως μέχρις ὀστέων».

[40] Μανοῦσος Ρ. Κούνδουρος, **Ἡμερολόγιον. Ἱστορικαὶ καὶ Διπλωματικαὶ Ἀποκαλύψεις. Ἡ Ἀπελευθερωτικὴ Ἐπανάστασις τῆς Κρήτης καὶ ἡ Ἁρμοστεία αὐτῆς**, ἐν Ἀθήναις (Γ. Καλλέργης) 1921, σσ. 7-9, 11. «Διὰ τῶν ἁρματωλῶν», ἔτσι ὀνόμαζε ὁ Κούνδουρος τοὺς ἐνόπλους του, «ἔπρεπε ν' ἀνεγερθῆ τὸ πεπτωκὸς θάρρος τῶν Χριστιανῶν». (ὅ.π., σ. 7.) Βλ. ἐπίσης Β. Ψιλάκης, **op. cit.**, σ. 1264.

[41] Ἐπισήμως ἡ Ἐπιτροπὴ ἐμφανίστηκε στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου τοῦ 1895, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ Σεπτεμβρίου, μὲ τὸ ὄνομα «Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Μεταπολιτεύσεως». (Μ. Κούνδουρος, **op. cit.**, σσ. 43-4.)

Αὐτονομία. Ἀκόμη καὶ οἱ προετοιμασίες, ὡστόσο, μιᾶς νέας ἐξέγερσης, ἐξακολουθοῦσαν νὰ μὴν ἀνησυχοῦν ὑπερβολικὰ τὴν Ἀθήνα. Ὄχι ἐπειδὴ οἱ αὐτονομιστὲς ἔδειχναν πρόθυμοι νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς συνεχεῖς ἐκκλήσεις τοῦ Δηλιγιάννη – πού, ὡς πρωθυπουργὸς μετὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1895, ζητοῦσε τὴ διάλυση τῶν ἐνόπλων, ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο δηλαδὴ ἀπὸ ὅ,τι ὑποστήριζε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἀντιπολιτεύσεως τὸ 1889 –, ἀλλὰ διότι οἱ ἴδιοι ἔκριναν ὅτι οἱ συνθῆκες δὲν ἦταν ἀκόμη ὥριμες γιὰ τὸ μεγάλο βῆμα: Τὴ γενικὴ ἔνοπλη ρήξη μὲ τὸν ὀθωμανὸ διοικητὴ καὶ τὸ στρατό του.

Ὁ καταλύτης ποὺ τροποποίησε ριζικὰ αὐτὴ τὴν ὄχι εἰδυλλιακὴ ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, ἀλλὰ ἐλεγχόμενη κατάσταση στὴν Κρήτη, ἦταν ἡ εἰδικὴ ἀνάγνωση κάποιων πρώτων εὐρωπαϊκῶν ἀντιδράσεων στὶς σφαγὲς τῶν Ἀρμενίων, στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες καὶ τὴν πρωτεύουσα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (1894-1896). Ἀντιδράσεων τοῦ τύπου ἐκείνου ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συσχετίσει κανεὶς μὲ πιθανὴ ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων – ἢ ὁρισμένων ἐξ αὐτῶν – στὴν ἐπικράτεια τοῦ ἀπαισίας φήμης Σουλτάνου Abdulhamit.[42] Ὑπὲρ τῶν μειονοτήτων, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ ἑαυτῶν, καὶ τῶν μικρῶν βαλκανίων συμμάχων τους, ὅσων εἶχαν τὴν ἑτοιμότητα, τὴν ὀξυδέρκεια ἢ ἁπλῶς τὴν καλὴ τύχη νὰ βρεθοῦν στὸ στρατόπεδο τῶν νικητῶν τῆς ἀναμέτρησης μὲ τὴν Πύλη· τὴν κατάλληλη στιγμή.

Αὐτὰ ἔλεγε ἡ ἐμπειρία τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ ὄχι τοῦ πρόσφατου παρελθόντος. Ὅσοι ὅμως διέθεταν τὴ σχετικὴ ἔφεση, ἔσπευσαν νὰ προεξοφλήσουν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπέμβαση καὶ νὰ προχωρήσουν, φροντίζοντας πολὺ προσεκτικὰ νὰ παραλείπουν – αὐτὸ συνέβαινε στὴν Ἀθήνα περισσότερο παρὰ στὴν Κρήτη – τήν, κατὰ διαστήματα τουλάχιστον, ψύχραιμη ἐξέταση τῆς πολιτικῆς τῶν Δυνάμεων.

Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία ἄρχισε νὰ κινεῖται μὲ ταχύτερους ρυθμούς.

---

[42] «Διὰ τῶν σφαγῶν τὰ ἀνατολικὰ πράγματα εἰσέρχονται εἰς στάδιον ὅπερ δύναται νὰ φέρῃ ὁριστικωτέρας λύσεις» ἔγραφε ὁ Ἀλέξανδρος Βυζάντιος στὸν Παρθένιο Κελαϊδῆ, τὸν βετεράνο τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων κληρικό. (Ἀναφέρεται στὸ Γιάννης Πικρός, *Οἱ ἐξελίξεις στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 1897*, **Ι.Ε.Ε.**, τ. ΙΔ΄, Ἀθῆναι (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν) 1977, σσ. 101-117. Τὰ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν στὴ σ. 108.)

Γιὰ δύο μῆνες (Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος 1895) ἐπεδίωξε νὰ αὐξήσει σημαντικὰ τοὺς *ἑταίρους* της, μὲ σταθερὸ ὅμως, ἰσομερῆ καὶ ἐλεγχόμενο τρόπο. Στὰ νέα μέλη, ποὺ ἦταν πάντοτε σχεδὸν ἀξιωματικοὶ τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, περιλαμβάνονται τώρα καὶ ὁρισμένοι «ἐπίλεκτοι» πολῖτες.[43]

Ἀντίστοιχη ἦταν καὶ ἡ ἐπιτάχυνση τῆς ἐπαναστατικῆς δραστηριότητος στὴν Κρήτη. Δὲν φαίνεται ὡστόσο νὰ ὑπῆρχε ἄμεση σχέση μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν διαδικασιῶν. Βεβαίως ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία χρησιμοποιοῦσε τὸ κρητικὸ ζήτημα γιὰ νὰ τονίζει τὸ πόσο ἀπαραίτητη, ἐπείγουσα ἀλλὰ καὶ μόνιμη μέριμνα τοῦ ἔθνους θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ πολεμικὴ του προπαρασκευή. Φρόντισε ἐπίσης, μὲ χαρακτηριστικὴ ὡστόσο καθυστέρηση, νὰ ἀποκτήσει ἄμεση γνώση τῶν κρητικῶν ἐξελίξεων καὶ ἀπευθείας ἐπαφὴ μὲ τοὺς πρωταγωνιστές τους. Ἀποστολὴ τριάντα ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν «ἐν οἷς καὶ ὁ Γεώργιος Τσόντος, φίλος τῆς ἐπαναστάσεως ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς της»[44] ἔφθασε στὴν Κρήτη στὶς ἀρχὲς Αὐγούστου τοῦ 1896 γιὰ τὸ λόγο αὐτό. Ἡ Ἀόρατη Ἀρχὴ ὅμως δὲν ἐνίσχυσε συστηματικὰ τὸν κρητικὸ ἀγῶνα, παρὰ τὶς πολὺ καλὲς προοπτικές του, ἰδίως μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Βάμου (Μάιος 1896)[45] καὶ ἔδειχνε ἀρκετὰ καθαρὰ

---

[43] Βλ. παραπάνω, σσ. 36-7.

[44] Μανοῦσος Κούνδουρος, **op. cit.**, σσ. 142, 153-4.

[45] **Ἀγόρευσις Διονυσίου Στεφάνου, βουλευτοῦ Ζακύνθου, περὶ εὐθυνῶν τοῦ πολέμου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐνέργειαν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 19ης Μαρτίου [1902]**, ἐν Ἀθήναις, σσ. 17-8. Ἀρχεῖο Σπ. Λάμπρου, Φάκ. 17, *"Ἀλληλογραφία Σπυρίδωνος Λάμπρου 1888-1901"*. Ἀπόδειξη παραλαβῆς (23 Φεβρουαρίου 1897) «ἑκατὸ ὅπλων Γκρὰ δι' ἀποστολὴν εἰς Κρήτην κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας». Πρόκειται γιὰ τὴ μόνη ἐνέργεια ἐνισχύσεως τῶν κρητῶν ἐπαναστατῶν, ἔξι μῆνες μετὰ τὴν ἀποστολὴ Τσόντου, μὲ ἐλαφρὺ ὁπλισμό (σὲ μικρὲς ποσότητες), ἀπὸ τὸν ὁποῖον δὲν εἶχαν ἰδιαίτερη ἀνάγκη οἱ ἔνοπλοι τῆς Κρήτης, εἰδικὰ ἐκείνη τὴν περίοδο. Πρόσθετα στοιχεῖα γιὰ τὶς δραστηριότητες τῆς Ἑταιρείας δὲν ἀποκλείεται, βεβαίως, νὰ ἀποκαλύψουν καὶ ἄλλες τέτοιες ἀποστολές. Εἶναι ὡστόσο χαρακτηριστικὸ

ὅτι δὲν τὸν θεωροῦσε κύριο στόχο. Περισσότερο ἔβλεπε τὴν Κρήτη ὡς πολύτιμο ἀντιπερισπασμὸ γιὰ τὴν προετοιμαζόμενη εἰσβολὴ ἑλλήνων ἀνταρτῶν στὴ Μακεδονία – ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε τελικῶς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1896 – καὶ ἐν συνεχείᾳ, γιὰ τὶς ἑπόμενες, ἀναλόγου τύπου, κινήσεις στὸ μακεδονικὸ μέτωπο.[46]

Ἡ προτεραιότητα αὐτὴ δὲν ἀναμενόταν νὰ ἀποκτήσει, καὶ δὲν ἀπέκτησε, φανατικοὺς ὀπαδοὺς στὶς τάξεις τῶν κρητῶν ἐπαναστατῶν. «Ἡμεῖς δὲν θέλομεν νὰ χρησιμεύσωμεν ὅπως γεννηθοῦν πράγματα εἰς τὴν Μακεδονίαν» θὰ διευκρινίσει ὁ Κούνδουρος στὰ μέλη τῆς δεύτερης, πολὺ ὀλιγομελέστερης ἀλλὰ ἐπίσημης αὐτὴ τὴ φορά, ἀποστολῆς τῆς Ἑταιρείας στὴν Κρήτη.[47]

Ἡ ἱεράρχηση τῶν πρὸς ἐπίλυσιν «ἐθνικῶν ζητημάτων», πάντως, δὲν ἦταν οὔτε τὸ μόνο οὔτε τὸ σπουδαιότερο θέμα ὅπου οἱ διαφορὲς ἀπόψεων – μεταξὺ Ἐθνικῆς Ἑταιρείας καὶ αὐτονομιστικοῦ κινήματος στὴν Κρήτη ἐν προκειμένῳ – ἔμοιαζαν ἀγεφύρωτες. Ἡ μακρὰ παράδοση τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων εἶχε καθιερώσει καὶ μία ἄλλη διχογνωμία, ἀποκλειστικῶς ἀθηναϊκὴ καὶ ἐπαναλαμβανόμενη,

---

ὅτι στούς, πολὺ πλούσιους σὲ ἀποδείξεις καὶ ἀναλυτικοὺς λογαριασμούς, φακέλλους της, ποὺ φυλάσσονται στὴν Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος, δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ σχετικό, καθὼς καὶ τὸ ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἔγγραφο, γιὰ κάποιους ἄγνωστους λόγους, ὁ Σπυρίδων Λάμπρος θέλησε νὰ τὸ φυλάξει στὸ προσωπικό του ἀρχεῖο. Ἕνα ἀρχεῖο τὸ ὁποῖο, ἀντίθετα ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Ι.Ε.Ε.Ε., εἶναι ἐξαιρετικὰ πτωχὸ (ἐκεῖνο τὸ μέρος του τουλάχιστον ποὺ ἔχει διασωθεῖ) σὲ πληροφορίες καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία.

Στὶς προοπτικὲς τῆς κρητικῆς ἐξεγέρσεως μετὰ τὴ Βάμο ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ **V. Bérard, Κρητικὲς Ὑποθέσεις..., op. cit.**, σσ. 134-5, 140.

46 V. Bérard, **op. cit.**, σ. 192.

47 Μ. Κούνδουρος, **op. cit.**, σσ. 171-2. (Τὰ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν στὴ σελίδα 172.) Οἱ δύο ἐπίσημοι ἐκπρόσωποι τῆς Ἑταιρείας ἦταν ὁ Ἄθως Ρωμάνος – ὁ ὁποῖος, μετὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, ἀνῆκε σὲ ἐκείνους ποὺ μὲ μεγάλη ἐπιμονὴ ὑποστήριζαν ὅτι δὲν εἶχαν καμμία σχέση μὲ τὴν «ἐπάρατη», τότε, μυστικὴ ὀργάνωση – καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Μάνος.

ὡς τελετουργική σχεδὸν ἀντίδραση τοῦ «ἐθνικοῦ κέντρου». Ἀντίδραση ἡ ὁποία δὲν σχετιζόταν μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχηγοῦ ἢ τὸ πρόγραμμα (ἀνύπαρκτο ἄλλωστε στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ἰδίως σὲ θέματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς) τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ κόμματος, ἀλλὰ μὲ τὴ θέση τους στὴν πολιτικὴ σκηνὴ κατὰ τὸ χρόνο τῶν ἐνόπλων ἀμφισβητήσεων τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας (ἢ τοῦ τρόπου ἀσκήσεώς της) στὴν Κρήτη. Οἱ θέσεις αὐτὲς ἦταν δύο, κυβέρνηση καὶ ἀντιπολίτευση. Δύο ἦταν καὶ οἱ ἀλληλοσυγκρουόμενες ἀπόψεις, ἄρα καὶ οἱ ἀντίστοιχες στάσεις ἀπέναντι στὸ «ἐθνικὸν ζήτημα» τῆς Κρήτης, τὸ «κυπριακὸ» τοῦ ἑλληνικοῦ 19ου αἰῶνα, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε.

Ἡ μὲν κυβέρνηση, θεωρῶντας, μονίμως, τὴ συγκυρία «ἀκατάλληλη», κατέβαλλε κάθε δυνατὴ προσπάθεια νὰ προλάβει τὴν ἐκδήλωση ἐπαναστατικοῦ κινήματος στὸ νησὶ ἤ, τουλάχιστον, ἐὰν δὲν κατόρθωνε νὰ τὸ ἀποτρέψει, νὰ τὸ ἐλέγξει ὥστε νὰ μὴν καταλήξουν τὰ πράγματα σὲ ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο. Ἡ δὲ ἀντιπολίτευση ἐπιχειροῦσε, ἀντιθέτως, νὰ ἐπισπεύσει τὸ ἄνοιγμα τοῦ κρητικοῦ μετώπου, νὰ τὸ διευρύνει καὶ νὰ τὸ ἐκμεταλλευτεῖ — μὲ τὴν ἀμέριστη συμπαράσταση τῆς κοινῆς γνώμης — ἀπευθύνοντας κατηγορίες, σὲ ὑψηλοὺς ρητορικοὺς τόνους, πρὸς τὸν πρωθυπουργὸ τῆς χώρας, ὅποιος καὶ ἂν ἦταν, ὅτι δὲν τὸ ἐνισχύει ἀποφασιστικά. Ὅτι ἀκολουθεῖ «ἐνδοτικὴ» πολιτικὴ ἀπέναντι στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Πολιτικὴ «ἐθνικῆς μειοδοσίας» ἢ καὶ «προδοσίας». Ἡ περίπτωση Δηλιγιάννη καὶ τῶν ὅσων ὑποστήριζε γιὰ τὰ «ἐθνικὰ ζητήματα» ὡς ἀντιπολιτευόμενος καὶ ἐν συνεχείᾳ ὡς ἐπικεφαλῆς τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, στὴν ὁποία μόλις ἀναφερθήκαμε, ἦταν ἀσφαλῶς χαρακτηριστικὴ ἀλλὰ κάθε ἄλλο παρὰ μοναδική. Ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα.[48]

---

[48] Κανόνα μὲ μία καὶ μόνη ἐξαίρεση, τὸν Χαρίλαο Τρικούπη, καὶ αὐτὴν ὄχι ἀμιγῆ, καθόσον καὶ ὁ ἴδιος ὁ Τρικούπης — μία φορά, εἶναι ἀλήθεια, καὶ γιὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα — κατέφυγε στὴν εὔκολη λύση τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν «ἐθνικῶν θεμάτων» ἀπὸ τὰ ἕδρανα τῆς ἀντιπολιτεύσεως, κατὰ τὴν τελικὴ φάση τῶν διαπραγματεύσεων τῆς κυβερνήσεως Κουμουνδούρου γιὰ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας. (Εὐάγγελος Κωφός, *Ἡ συνθήκη γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῆς Θεσσαλίας καὶ ἡ προσάρτησή της*, **Ι.Ε.Ε.**, τ. ΙΓ', Ἀθῆναι 1977, σσ. 364-5.)

Τώρα ὅμως οἱ παῖκτες δὲν ἦταν μόνον δύο ἀλλὰ τρεῖς. Ἰσχυρότερη τόσο ἀπὸ τὴν κυβέρνηση ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιπολίτευση, ἡ Ἀνωτάτη Ἀρχὴ τῆς Ἑταιρείας ἀναγνώριζε μὲ κάποια μεγαθυμία τὴν ἁρμοδιότητα «τῶν κομμάτων» στὰ τρέχοντα ζητήματα τοῦ «ἑλληνικοῦ κράτους» καὶ ἐπέλεγε γιὰ τὸν ἑαυτό της —μόνο— τὴν ἡγεσία τοῦ «γένους».[49] Ἐφόσον οἱ ἀντιπολιτευόμενοι Θεοτόκης καὶ Ράλλης, ἰδίως ὁ δεύτερος, προσπαθοῦσαν, ὑπερθερματίζοντας σὲ «πατριωτισμό», νὰ ἐμποδίσουν «συμπεφωνημένη λύση» στὸ κρητικό —ἡ ὁποία ὄντως εἶχε ἀρχίσει νὰ διαφαίνεται τὸν Αὔγουστο τοῦ 1896 μετὰ τὴν ὑποχώρηση τῆς Πύλης, ὑπὸ τὴν πίεση τῶν Δυνάμεων, καὶ τὴν ἀποδοχὴ ἐκ μέρους της ὄχι ἁπλῶς τῆς ἐπαναφορᾶς τῶν «προνομίων» τῆς Χαλέπας ἀλλὰ καὶ τῆς διευρύνσεώς τους κατὰ τρόπον ποὺ οἱ ἐπαναστάτες θεωροῦσαν ὅτι δὲν τοὺς στεροῦσε τὴν προοπτικὴ νὰ κατακτήσουν τελικῶς, τὴν *Αὐτονομία*—,[50] ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία δὲν μποροῦσε, φυσικά, νὰ ὑστερήσει. Ἐπρόβαλε δυναμικὰ ὡς «ἀδιαπραγμάτευτη» λύση τὴν *Ἕνωση* καὶ ἐγκαινίασε μία πολιτικὴ ἀπειλῶν πρὸς κάθε κατεύθυνση. Τὸ κυριώτερο δὲ ἦταν ὅτι, μὲ τὸ κῦρος καὶ τὴν ἰσχὺ ποὺ τῆς ἔδινε ἡ εὐρεῖα ἀποδοχὴ τοῦ παραληρηματικοῦ της λόγου, κατόρθωσε νὰ ἐπηρεάσει ἀποφασιστικὰ τὸ κρητικὸ κίνημα, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1897, καὶ νὰ ἐπιτύχει ἔτσι, ταυτοχρόνως, τὴν ἀντικατάσταση τοῦ στόχου τῆς *Αὐτονομίας* ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς *Ἑνώσεως* καὶ τὴ σταδιακὴ ἀποδυνάμωση τοῦ Κούνδουρου καὶ τῶν ὀπαδῶν του.[51]

Ἡ Ἑταιρεία ἀπέβλεπε, πιθανώτατα, σὲ μία νέα μόνιμη κατάσταση ἐπιφυλαχῆς τοῦ «γένους» καὶ στρατιωτικῆς ἑτοιμότητας τοῦ κράτους, καὶ ἐπίστευε, ἐὰν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ ὁρατὰ ἀποτελέσματα τῆς τακτικῆς της —μὲ τὴν προϋπόθεση πάντοτε ὅτι ὑπῆρχε κάποια συγκεκριμένη τακτική—, πώς, μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ αὐτὴ «ἐπίδειξη δυνάμεως», ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία, προκειμένου νὰ ἀποφύγει

---

[49] Μυλωνᾶς, **op. cit.**, σσ. 20-25. **Ἔκθεσις τῶν Πεπραγμένων..., op. cit.**, σσ. 14-7, 22-6.

[50] Μ. Κούνδουρος, **op. cit.**, σσ. 147-50, 165-7, 170-1.

[51] ὅ.π., σσ. 171-2, 182, 189, 201-3.

ἀναστατώσεις καὶ ἀνατροπὲς ἀνεξέλεγκτες, θὰ προωθοῦσε τὴ λύση τῆς *Ἑνώσεως*. Χωρὶς ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, τὸν ὁποῖον, τὴ συγκεκριμένη στιγμὴ τουλάχιστον, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1897, ἡ Ἀνωτάτη Ἀρχὴ δὲν φαίνεται νὰ τὸν ἐπεδίωκε.[52]

Τὰ πράγματα ὅμως, ὡς γνωστόν, δὲν ἐξελίχθηκαν καθόλου μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἡ θετικώτατη ἀνταπόκριση τῆς κοινωνίας στὸν τυχοδιωκτικὸ ἐθνικισμὸ τῆς Ἑταιρείας κατέληξε νὰ ἀνατρέψει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τοὺς δικούς της ὑπολογισμούς.

3.7. Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ ὁ μοιραῖος ρόλος της

Ἡ χιονοστιβάδα, διότι περὶ αὐτοῦ ἐπρόκειτο, εἶχε ἀρχίσει νὰ σχηματίζεται τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1896, ὅταν ἡ «Ἀόρατη Ἀρχή», κρατῶντας φυσικὰ τὴν ἀνωνυμία τῶν προσώπων, ἀποφάσισε νὰ δημοσιοποιήσει ἐπισήμως τὴν ὕπαρξη καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς Ἑταιρείας.[53] Μὲ δική της πρωτοβουλία καὶ μὲ ἐξαιρετικὰ λαμπρὸ τρόπο.

---

[52] Βλ. παραπάνω, σ. 72.

[53] Μὲ ἐγκύκλιό της, ποὺ ἀπηύθυνε «εἰς τὸ Πανελλήνιον», ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία ἀναλάμβανε τὸ συντονισμὸ τῶν ἀπαραιτήτων ἐνεργειῶν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἀλυτρώτων Ἑλλήνων, γιὰ τοὺς ὁποίους «ἡ διαβρωτικὴ διαπάλη τῶν κυβερνωσῶν τάξεων» δημιουργοῦσε σοβαροὺς κινδύνους, καθόσον «ὁ μὲν προαιώνιος ἐχθρὸς ἀποσυντίθεται καὶ καταρρέει... λαοὶ δὲ ἀντίζηλοι μὴ κεκτημένοι πολλοστημόριον τῶν ὑπερόχων δυνάμεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους, ἐργαζόμενοι ὅμως ἐνιαίως, καὶ μετ' ἐμμονῆς ἀκαμάτου, βαίνουσιν πρὸς ἐπιτυχίας». Τὰ «κομματικὰ» δὲν τὴν ἐνδιέφεραν. Ὅλοι εἶχαν θέση στὶς γραμμές της. Ἐκτὸς λοιπόν, καὶ ὑπεράνω (κυριολεκτικῶς), τάξεων καὶ κομμάτων, ἡ Ἑταιρεία, «ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Γένους», ἐδήλωνε πρόθυμη νὰ βοηθήσει ὁποιαδήποτε κυβέρνηση, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ κυβέρνηση αὐτὴ τοῦ «ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους» θὰ υἱοθετοῦσε τὴν πολιτική της τῶν «ἐθνικῶν ἀγώνων» καὶ θὰ ἀναγνώριζε ὡς ὑφίστη προτεραιότητα «τὴν ἀνασύνταξιν τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ Ἔθνους». (**Ἔκθεσις Πεπραγμένων... op.cit.**, σσ. 14-17.)

Παρὰ τὰ ὅσα γράφονται στὴν Ἔκθεση (σ. 14) σὲ σχέση μὲ τὴν ἔκφραση γνώμης τῶν ἑταίρων γιὰ τὴ σημαντικὴ αὐτὴ ἀπόφαση τῆς δημόσιας

Σὲ συνεργασία μὲ τὴν 'Εκκλησία,[54] ὀργανώθηκαν σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια μεγαλοπρεπῆ (καὶ πανάκριβα ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς

ἐμφάνισης τῆς Ἑταιρείας, φαίνεται ὅτι τὸ θέμα δὲν ἐτέθη κὰν στὰ (ἢ σὲ κάποια ἀπὸ τά) ἐπαρχιακὰ Τμήματα. «Οἱ τοῦ Ναυπλίου» τουλάχιστον, διαμαρτυρήθηκαν ἔντονα, διότι κανεὶς δὲν τοὺς ἐρώτησε, καὶ κατέθεσαν τὴ διαφωνία τους ἐπειδὴ θεωροῦσαν ὅτι, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἡ ὀργάνωση θὰ ἔχανε ἀνεπιστρεπτὶ τὸν συνωμοτικό της χαρακτήρα, ἄρα καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά της, σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ τῶν διαφωνούντων. «Δὲν θέλουν τίποτε ἄλλο ἢ νὰ ἐπιδειχθοῦν» ἔγραφε ὁ Μεταξᾶς, ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιο τοῦ ὁποίου προέρχονται οἱ παραπάνω πληροφορίες. Καὶ συνέχιζε: «Ρεκλάμα! Ἰδοὺ τὸ ἰδανικὸν τοῦ νέου Ἕλληνος. Γι' αὐτὸ ἐπῆγαν οἱ ἀξιωματικοὶ στὴν Κρήτη, γι' αὐτὸ φωνάζουν οἱ ρήτορες, γι' αὐτὸ γίνονται ὅλα» ('Εγγραφὲς 8 καὶ 10 'Οχτωβρίου 1896).

[54] Δὲν θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἀποτελεῖ τυχαῖο γεγονὸς τὸ ὅτι αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίοδο καὶ ἐντὸς ἑνὸς μόνο μηνὸς (τέλη 'Οχτωβρίου – τέλη Νοεμβρίου 1896) ἔγιναν μέλη τῆς 'Εθνικῆς 'Εταιρείας ἕνας ἀρχιμανδρίτης (Τυρνάβου), ὁ ἡγούμενος τῆς Μονῆς 'Αγάθωνος 'Αμβρόσιος, ὁ Πλαταμῶνος, ὁ Χαλκίδος, ὁ Ναυπλίου, καθὼς καὶ ὁ Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης Θεόκλητος, ὁ μετέπειτα Μητροπολίτης 'Αθηνῶν καὶ 'Αρχιεπίσκοπος (βλ. τὰ μητρῷα τῶν ἀντιστοίχων τμημάτων τῆς 'Εταιρείας – ὁ Πλαταμῶνος ἀνῆκε στὸ 1° Τμῆμα Λαρίσσης – ποὺ φυλάσσονται στὴν **Ι.Ε.Ε.Ε.**, **'Αρχ. Ε.Ε.**, **Φάκ.** *"Μητρῷα - Κατάστιχα"*). Μέχρι τότε, κανένας ἀξιωματοῦχος τῆς 'Εκκλησίας δὲν ἐμφανίζεται στοὺς καταλόγους τῆς Ε.Ε. Οὔτε μετά, μέχρι τέλους τοῦ 1896, ἢ καὶ τῶν δύο πρώτων μηνῶν τοῦ 1897, ἐξ ὅσων προκύπτουν ἀπὸ τὰ λίγα ἐπαρχιακὰ τμήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν (πρόχειροι) κατάλογοι νέων, μετὰ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1896, μελῶν. Στοὺς πεντακόσιους πρώτους ἑταίρους τῶν ἀθηναϊκῶν τμημάτων, καὶ τοῦ μοναδικοῦ τοῦ Πειραιῶς, συναντᾶμε μόνο δύο ἱερωμένους, ἕναν ἱεροδιάκονο καὶ ἕναν ἱερέα. Τὸν πρῶτο στὴ μέση περίπου τοῦ Μητρώου καὶ τὸν δεύτερο σχεδὸν στὸ τέλος (Δεκέμβριος 1896).

Ἄγνωστο παραμένει τὸ κατὰ πόσον ὑπῆρξε πρόταση συμμετοχῆς στὴν 'Εταιρεία πρὸς τοὺς παραπάνω 'Επισκόπους, ἢ καὶ πρὸς ἄλλους, σὲ χρόνο προγενέστερο. Αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα, πιθανώτατα, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀπαντήσουν τὰ ἐλλείποντα, μέχρι τὴ λήξη τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου, Πρακτικὰ τοῦ Δ.Σ. τῆς 'Εταιρείας.

σχετικὲς ἀποδείξεις πληρωμῆς)[55] μνημόσυνα τῶν, ἐλαχίστων στὴν πραγματικότητα, νεκρῶν τῆς πρώτης μακεδονικῆς ἐκστρατείας τῆς Ἑταιρείας, ποὺ εἶχε ξεκινήσει καὶ εἶχε λήξει λίγους μῆνες νωρίτερα μὲ ἐντελῶς ἀσήμαντα ἀποτελέσματα.[56] Τὸ ἐκκλησιαστικὸ ὑπερθέαμα

---

[55] **Ι.Ε.Ε.Ε., Ἀρχ. Ε.Ε., Φάχ.** *"Ὀργάνωσις σωμάτων ἐκστρατείας, Οἰκονομικά, κλπ, 1895-1896"*, ὑποφάχ. *"Δικαιολογητικὰ ἐξόδων, Ἰούλιος – Δεκέμβριος 1896"*.

Τὸ μνημόσυνο τὸ ὁποῖο ἔγινε στὴν Τρίπολη, παραδείγματος χάριν, ποὺ δὲν ἦταν ἀπὸ τὰ ἀκριβότερα ἀλλὰ τὸ ἀναφέρουμε διότι ὑπάρχει γι' αὐτὸ λεπτομερὴς ἀνάλυση τοῦ συνολικοῦ ἐξόδου, κόστισε περισσότερες ἀπὸ 100 δρχ. – ἐκτὸς τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἱερέων – μόνον γιὰ τὸ στολισμὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. 37 δρχ. δαπανήθηκαν γιὰ κεριά. (Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὸ μηνιαῖο ἐνοίκιο τῶν εὐρύχωρων γραφείων τῆς Ἑταιρείας σὲ κεντρικὸ δρόμο τῶν Ἀθηνῶν δίπλα στὴν Πλατεῖα Συντάγματος ἦταν 55 δρχ.)

Ἂν καὶ τὰ στοιχεῖα ἐξόδων δὲν εἶναι πλήρη γιὰ καμμία ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, ἡ μεγαλύτερη δαπάνη γιὰ μακεδονικὸ μνημόσυνο θὰ πρέπει νὰ ἔγινε στὴ Λάρισσα. Γιὰ τὰ ἔξοδα τῆς συγκεκριμένης τελετῆς, ἐκτὸς τῶν χρημάτων ποὺ ξοδεύτηκαν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1896 – πόσα ἀκριβῶς δὲν γνωρίζουμε –, «ὁ ἑταῖρος Τσόγκας» (ἄξιος ἀπόγονος τοῦ διασήμου ἁρματωλοῦ προγόνου του, ποὺ εἶχε διακριθεῖ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἀγωνιζόμενος «ἵνα ἐκτελεσθῇ ὁ σκοπὸς διὰ τὸ γενικὸν καὶ *μερικὸν* συμφέρον» / Στέφανος Παπαγεωργίου (ἐπιμ.), **Ἀρχεῖο Γιαννάκη Ράγκου**, Ἀθήνα (Ι.Ε.Ε.Ε.) 1982, σ. 113) ζητοῦσε καὶ συνήθως ἐλάμβανε ἀπὸ τὸ Δ.Σ. τῆς Ἑταιρείας διάφορα ποσά, ἀπὸ τὴν ἐπαύριο, σχεδόν, τῆς ἥττας μέχρι καὶ τὰ τέλη Δεκεμβρίου 1897. Ἡ Ἀνωτάτη Ἀρχὴ ἀπέρριψε τὸ αἴτημά του γιὰ 326 δρχ. στὶς 24 Μαΐου 1897, γιὰ νὰ τοῦ ἐγκρίνει 370 δρχ. στὴ Συνεδρίαση τῆς 13ης Ἰουνίου. 50 δρχ. ἐπιπλέον ἀποφασίστηκε νὰ δοθοῦν στὸν ἐν λόγῳ ἑταῖρο στὶς 3 Δεκεμβρίου, καὶ ἄλλες 50 δρχ. στὶς 12 Δεκεμβρίου 1897. Ὅλα γιὰ τὸ μνημόσυνο τῆς Λάρισσας. (**Ι.Ε.Ε.Ε., Ἀρχ. Ε.Ε. Φάχ.** *"Πρακτικὰ Συνεδριάσεων 1897-1899"*.)

[56] **Ἡ Ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας.... op. cit.** Δὲν στερεῖται σημασίας ἀσφαλῶς τὸ ὅτι ὁ Στέφανος Δραγούμης ἀπέτρεψε τοὺς «δικούς του» τὸ καλοκαίρι τοῦ 1896 ἀπὸ τὸ νὰ συμμετάσχουν στὰ ἀνταρτικὰ σώματα τῆς Ἑταιρείας καὶ ἔλαβε ἀπειλητικὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀπὸ τὴν *Ἀόρα-*

περιελάμβανε, ὡς σταθερὰ στοιχεῖα, τὴν ἐμφάνιση τοῦ τοπικοῦ Μητροπολίτη μὲ χρυσὰ ἄμφια στὴν 'Ωραία Πύλη, τὸν ἐντυπωσιακὸ στολισμὸ τῶν ἐκκλησιῶν, τὰ γνωστότερα βυζαντινὰ τροπάρια, καὶ ἕναν, τουλάχιστον, ἐκτενῆ πατριωτικὸ λόγο, τὸν ὁποῖο ἀνελάμβανε μὲ ἐξαιρετικὴ προθυμία νὰ ἐκφωνήσει ὁ γυμνασιάρχης, συνήθως, τῆς πόλεως. «Αἱ θεατρικαὶ αὐταὶ παραστάσεις ἐγίνοντο ἐντὸς τῶν ναῶν ὑπὲρ ἀνυπάρκτων ἡρώων», θὰ ὑπενθυμίσει λίγα χρόνια ἀργότερα στὴ Βουλή[57] – προσεκτικὰ ἀκουόμενος, διότι εἶχε μεσολαβήσει ἡ ἧττα – ὁ Θεόδωρος Βελλιανίτης, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους, δύο ἢ τρεῖς τὸ πολύ, βουλευτὲς ποὺ εἶχαν προσπαθήσει τότε, πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, νὰ προβάλουν κάποια ἀντίσταση[58] στὸν μαινόμενο ἐθνικιστικὸ λόγο τῆς 'Εθνικῆς 'Εταιρείας.

Οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τῆς κυβερνήσεως δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀφήσουν τέτοια εὐκαιρία ἀνεχμετάλλευτη. 'Η πίεση πρὸς τὸν πρωθυπουργὸ νὰ ἀκολουθήσει δυναμικώτερη πολιτικὴ στὰ «ἐθνικὰ ζητήματα» – ἔτσι ὀνόμαζαν τότε, κατὰ κανόνα, αὐτὰ ποὺ σήμερα ἀποκαλοῦνται «ἐθνικὰ θέματα» – ἦταν ἔντονη καὶ συνεχής.

'Η τόσο γνώριμη εἰρωνεία τῆς ἱστορίας τὸ θέλησε, ἐκείνη

τη *'Αρχή*. 'Απολύτως ἀρνητικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ στάση του ἀπέναντι στοὺς «σταυραετοὺς» τοῦ 1897. (**'Εφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίασις 2ας 'Ιουνίου 1899, σσ. 440-1, 443.) Βλ. ἐπίσης **'Αρχεῖο Χρ. Σολιώτη, Φάκ.** *"'Αλληλογραφία"*, Γεώργιος Γούσιος ('Αλεξάνδρεια) πρὸς Χρῆστο Σολιώτη, 11/23 Νοεμβρίου 1896.

57 **'Εφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίασις 20ῆς Μαρτίου 1902, σσ. 798-9.

58 Οἱ δύο ἄλλοι, πλὴν τοῦ Θ. Βελλιανίτη, βουλευτὲς ποὺ εἶχαν σαφῶς τοποθετηθεῖ ἐναντίον τῆς 'Εθνικῆς 'Εταιρείας, ἦταν ὁ δικηγόρος 'Ιωάννης Μπακόπουλος (1847-1919), ὁ ὁποῖος ἐξελέγη γιὰ πρώτη φορὰ βουλευτὴς Μαντινείας στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1895, καὶ ὁ, χαμηλῶν τόνων, 'Ανάργυρος Σιμόπουλος (1837-1908), ὁ τέως ὑπουργὸς Δικαιοσύνης τοῦ Τρικούπη, ποὺ δὲν ἔφθασε ὡστόσο, ὅπως ὁ Μπακόπουλος, νὰ ψηφίσει ἐναντίον τῆς ἀποστολῆς τοῦ στόλου στὴν Κρήτη.

ἀκριβῶς τὴ στιγμή, νὰ μὴν βρίσκεται ἐπικεφαλῆς τῆς ἀντιπολιτεύσεως ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης. Θὰ ἦταν, χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ λαμπρότερη ὥρα του. Ὡς πρωθυπουργὸς ὅμως ἐγνώριζε καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον ὅτι ἡ χώρα ἦταν ἐντελῶς ἀνέτοιμη γιὰ πόλεμο. Ἀντιστάθηκε μὲ κάθε τρόπο, πλάγιο, στὴν ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου στὴν Κρήτη. Προσπάθησε, ματαίως, νὰ κατασκευάσει ἀναχώματα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἤδη ἐκχειλίζοντος «ἐθνικοῦ» ρητορικοῦ πάθους,[59] καὶ ξεκίνησε κάποιες διώξεις γιὰ ὀφθαλμοφανέστατα ἀντιπειθαρχικὲς πράξεις κρατικῶν λειτουργῶν, διώξεις ποὺ ἔμειναν ὡστόσο χωρίς συνέχεια. Σταμάτησαν σὲ εἰσαγγελεῖς πού, ὅπως πολλοὶ συνάδελφοί τους, εἶχαν προσχωρήσει στὴν Ἑταιρεία.

Ὁ διακανονισμὸς μὲ τοὺς ξένους ὁμολογιούχους βάσει συγκεκριμένου ἀναλυτικοῦ σχεδίου, θετικῆς ὑποδοχῆς, τὸ ὁποῖο ὑπέβαλε ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1897, θὰ ναυαγήσει καὶ αὐτὸς ὁριστικά, μαζὶ μὲ τὰ δημόσια ἔργα ποὺ σχεδίαζε ὁ Δηλιγιάννης γιὰ τὴν τόνωση τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ τὴ διεύρυνση τῆς ἐκλογικῆς του πελατείας.

«Ἡρπάγη ἀπὸ τὰς χεῖρας μας ἡ ἐξωτερικὴ πολιτική», θὰ δηλώσει μὲ ἔμφαση σὲ μία ἀπὸ τὶς θυελλώδεις κοινοβουλευτικὲς συζητήσεις μετὰ τὴν ἧττα.[60] Καὶ θὰ διευκρινίσει ὅτι δὲν παραιτήθηκε μετὰ

---

[59] Ἤδη ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1896 πάντως, οἱ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, ἀκόμη καὶ ὅσοι ἀμφέβαλλαν γιὰ τὴν ὀρθότητα ὁρισμένων τουλάχιστον ἐνεργειῶν τοῦ Διοικητικοῦ της Συμβουλίου, εἶχαν πλήρη συνείδηση τῆς ματαιότητος τῶν συγκεκριμένων προσπαθειῶν. «Τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τὴν διευθύνουμε τώρα ἐμεῖς», σημείωνε ὁ Ι. Μεταξᾶς στὸ **Ἡμερολόγιό του, op. cit.**, τ. Α΄, σ. 109 (Ἐγγραφὴ 22 Ὀκτωβρίου 1896).

[60] **Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίασις 19ης Μαρτίου 1902, σ. 722. «Ἐπιτρέπεται εἰς κυβέρνησιν νὰ μὴν ἔχῃ πεποιθήσεις καὶ νὰ μὴν δύναται νὰ τὰς ἐπιβάλλῃ;», τοῦ ἀπάντησε στὴν ἴδια Συνεδρίαση (ὅ.π., σ. 744), ὁ Διονύσιος Στεφάνου, σημαῖνον στέλεχος, ἄλλοτε, καὶ μέλος τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἑταιρείας. Ὁ Στεφάνου θεώρησε σκόπιμο νὰ κυκλοφορήσει σὲ εἰδικὸ φυλλάδιο τὴν παρέμβασή του στὴ συγκεκριμένη συζήτηση συμπληρωμένη μὲ μικρὸ παράρτημα ἐγγράφων καὶ ἐπιστολῶν. (Βλ. παραπάνω, σ. 152, σημ. 45.)

ἀπὸ αὐτὴν τὴν πολὺ σοβαρὴ διαπίστωση, γιὰ νὰ μὴν καταστραφεῖ ἐντελῶς ἡ χώρα. Γιὰ αὐστηρὰ πατριωτικοὺς λόγους, δηλαδή, καὶ ὄχι διότι ἤθελε νὰ κρατηθεῖ στὴν ἐξουσία γιὰ ὅσο τὸ δυνατὸν μεγαλύτερο διάστημα, ἐλπίζοντας, ὅπως κάθε σκληρὰ δοκιμαζόμενος γιὰ τὴν πολιτική του στὰ «ἐθνικὰ θέματα» ἕλληνας πρωθυπουργός, σὲ κάποια λύση οὐρανόπεμπτη.

Ὁ Δηλιγιάννης πάντως, γιὰ νὰ ἀκριβολογοῦμε, ἐκείνη εἰδικῶς τὴν περίοδο, ἀνέμενε λύση μᾶλλον ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἤλπιζε δηλαδή, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, σὲ εὐρωπαϊκὸ ναυτικὸ ἀποκλεισμό, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπέβαλλε στὴν Ἑλλάδα νὰ σταματήσει τὶς διὰ συγκεκριμένων πράξεων προκλήσεις ποὺ ὁδηγοῦσαν μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια σὲ ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο.

3.8. Προβλήματα καὶ εὐκαιρίες

Μιὰ τέτοια ἐνέργεια ὄχι μόνο θὰ προσέφερε στὸν ἕλληνα πρωθυπουργὸ σωτήρια διαφυγὴ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο, ἀλλὰ θὰ τοῦ ἐξασφάλιζε καὶ σημαντικὰ πολιτικὰ ὀφέλη. Θὰ μποροῦσε ἀκάθεκτος, ἐνώπιον τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου καὶ τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, νὰ συνεχίζει τὴν ἐθνικῶς ὑπερήφανη πολιτικὴ τῶν φραστικῶν ἀπειλῶν κατὰ τῶν παντείων ἐχθρῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ταυτοχρόνως νὰ καταγγέλλει τὶς Μεγάλες Δυνάμεις ποὺ ἐμπόδιζαν ἕνα μικρὸ ἀλλὰ ἐντελῶς ξεχωριστὸ λαὸ νὰ ἐκπληρώσει τὴν ἱστορική του ἀποστολή. Ὁ Δηλιγιάννης ἤλπιζε, ἐν ἄλλοις λόγοις, σὲ μία ἐπανάληψη τῆς τελευταίας πράξεως τοῦ «εἰρηνοπολέμου» τοῦ 1885-1886.

Τὸ ὅτι αὐτὸ δὲν συνέβη, θὰ καταλογισθεῖ στὴν «ἐκπορνευθεῖσα ὑπὸ τοῦ συμφέροντος Εὐρώπην»: Ὅτι, δηλαδή, δὲν ἐπενέβη ἐγκαίρως, καὶ μὲ κατηγορηματικὸ τρόπο, καὶ δὲν ὑποχρέωσε τὴν Ἑλλάδα νὰ ἀλλάξει πολιτική, ἐνῶ ἔβλεπε πολὺ καθαρὰ «ποῦ θὰ ἔφερεν τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ἡ εὐγενής του τύφλωσις».[61]

Τὸ ἴδιο πρόβλημα, καὶ μάλιστα σὲ ὀξύτερη μορφή, ἀντιμετώπιζε καὶ ὁ βασιλιὰς Γεώργιος. Δὲν θὰ πρέπει νὰ παραλείψουμε νὰ ἀναφέρουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι – τουλάχιστον κατὰ τὶς ἐκτιμήσεις ξένων

[61] Σάλπιγξ (Λεμεσσός), 14 Ἰουνίου 1897.

διπλωματῶν ποὺ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴ λεπτομερῆ ἀνάγνωση τῶν καθημερινῶν ἐξελίξεων στὶς στῆλες τῶν ἐφημερίδων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές – ὁ Γεώργιος ἐκινδύνευσε νὰ χάσει τὸ θρόνο του μετὰ τὶς πρῶτες ἧττες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὸ μέτωπο τῆς Θεσσαλίας, καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὸ διήμερο (16/28 καὶ 17/29 Ἀπριλίου) τῆς «ἐπικρατήσεως τῆς ἀπολύτου ἀναρχίας» στὴν Ἀθήνα.[62]

---

[62] Ὁ βρεττανὸς πρέσβυς, μετὰ τὶς πρωτοφανεῖς σὲ ὄγκο καὶ ἀνατρεπτικὲς διαθέσεις διαδηλώσεις χιλιάδων ἐξαγριωμένων ἀνδρῶν, ποὺ εἶχαν προηγουμένως λεηλατήσει τὰ ὁπλοπωλεῖα τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ, σημείωνε ὅτι δὲν ὑπῆρχαν περισσότεροι ἀπὸ 300 στρατιῶτες διαθέσιμοι – ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀναμφιβόλως διατεθειμένοι νὰ θυσιαστοῦν – γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν Ἀνακτόρων. (**F.O. 32/687**, E.H.Egerton to F.O., Athens, April 28, 1897, Des. 179.)

Στὶς 17/29 Ἀπριλίου, καὶ ἐνῶ ἡ κατάσταση παρέμενε «ἄκρως ἀνησυχητική» στοὺς δρόμους καὶ τὶς πλατεῖες τῆς Ἀθήνας, τὴν ὁποία κατεῖχαν οἱ ὑπαίθριοι ρήτορες καὶ τὰ μετακινούμενα ἀκροατήριά τους (πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἔκπληκτους ἀπὸ τὴν τροπὴ τοῦ πολέμου διαδηλωτὲς ἦταν καταταλαιπωρημένοι ἐθελοντές, ὁμογενεῖς κυρίως, ποὺ περιφέρονταν γιὰ πολλὲς ἡμέρες στὴν πρωτεύουσα, χωρὶς σταθερὴ στέγη ἢ τροφή, περιμένοντας νὰ καταταγοῦν), ὁ Γεώργιος κάλεσε, χωριστά, τοὺς πρέσβεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὸ Παλάτι. Ὁ Egerton τὸν διαβεβαίωσε ὅτι στὸν ὅρμο τοῦ Φαλήρου ἦταν ἀγκυροβολημένο, στὴ διάθεση τοῦ ἰδίου καὶ τῆς οἰκογενείας του, τὸ βρεττανικὸ πλοῖο *(H.M.S.) Nile*, καθὼς καὶ πέντε ἀκόμη μικρότερα πολεμικά: Ἕνα ρωσικό, τρία ἰταλικὰ καὶ ἕνα γαλλικό.

Ἀργότερα τὴν ἴδια ἡμέρα, καὶ πρὶν ἠρεμήσουν – σχετικῶς – τὰ πράγματα μετὰ τὴν ἀναγγελία τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ Θ. Δηλιγιάννη ἀπὸ τὸν «μένεα πνέοντα ἐναντίον τῶν Πριγκίπων» Δημήτριο Ράλλη, ὁ ἄγγλος πρέσβυς συναντήθηκε μὲ τὸν Ricciotti Garibaldi, ὁ ὁποῖος τὸν πληροφόρησε ὅτι οἱ ἄνδρες του «εἶχαν διαταγὲς» νὰ ὑπερασπισθοῦν, καὶ ἐνόπλως ἐν ἀνάγκῃ, τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ὅμως, γιὰ εὐνόητους λόγους, διόλου δὲν τὸν καθησύχασε. (**F.O. 32/687**, E. H. Egerton to F.O., Athens, April 29, 1897. Des. 181, 186, 187. Βλ. ἐπίσης, H. Turot, **op. cit.**, σσ. 201-2, **Ἀτλαντίς**, 30 Ἀπριλίου 1897. **Corriere di Catania**, 28, 29, 30 Aprile, 2 Mai 1897 (τηλεγραφικὴ ἀνταπόκριση ἀπὸ Ἀθήνα), **Ἀκρόπολις**, **Ἄστυ**, **Ἑστία**, **Ἐμπρός**, **Καιροί**, **Σκρίπ**, 16, 17 καὶ 18 Ἀπριλίου. **Times** καὶ **Temps**, 28, 29 καὶ 30 Ἀπριλίου.)

Προσπαθοῦσε συνεπῶς καὶ ἐκεῖνος νὰ ἀναχαιτίσει — χωρὶς νὰ ἐκτίθεται βεβαίως — τὴ μοιραία πορεία πρὸς τὸν πόλεμο, δηλαδὴ πρὸς τὴν καταστροφὴ τῆς χώρας καί, πιθανώτατα, τὴ δική του. Ὅταν ὅμως διαπίστωνε ὅτι πέραν ἑνὸς ὁρίου ἡ τακτικὴ αὐτή, παρὰ τὶς προσεχτικὲς κινήσεις καὶ τὶς ἀκόμη πιὸ προσεχτικὲς δηλώσεις του, θὰ μποροῦσε νὰ θέσει ἐν κινδύνῳ ἐκ τῶν προτέρων — πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο — τὶς προοπτικὲς τῆς δυναστείας, δὲν ἐδίσταζε φυσικά, ὄχι μόνο νὰ συμπλέει μὲ τὸ ρεῦμα, ἀλλὰ καὶ νὰ δηλώνει ὅτι τίθεται ἐπικεφαλῆς του, ἀφήνοντας ἔχθετο τὸν πρωθυπουργό του.[63] Παρ' ὅλο ποὺ εἶχε τὴν ἴδια μὲ ἐκεῖνον πολιτική, καὶ τὴν ἴδια ἐλπίδα: τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ Πειραιῶς ἀπὸ τοὺς στόλους τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων.

---

[63] Πρώτη δημόσια ἐπίδειξη αὐτῆς τῆς τεχνικῆς ἀποτέλεσε τὸ γνωστό, ἐξαιρετικὰ ἀμφίβολης νομιμότητος, Διάγγελμα τοῦ Γεωργίου ποὺ εἶχε τὴ μορφὴ ἐπιστολῆς πρὸς τὸν πρωθυπουργό του. Ἐπιστολῆς ποὺ τοῦ ἐστάλη μέσῳ τοῦ τύπου — πρὸς γνῶσιν τῶν πραγματικῶν της ἀποδεκτῶν — δύο ἡμέρες μετὰ τὴν ὁμαδικὴ παραίτηση τῶν χαμηλόβαθμων ἀξιωματικῶν τοῦ πεζικοῦ, τοῦ ἱππικοῦ καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ (ἐκείνων μὲ τὶς χειρότερες ἐπαγγελματικὲς προοπτικὲς) ἀπὸ τὴ Στρατιωτικὴ Λέσχη. Ἀφοροῦσε τὴ σύσταση μονίμου στρατοπέδου. Ἱκανοποιοῦσε δηλαδὴ ἕνα πάγιο αἴτημα τῶν στελεχῶν τῶν ἑλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Προέβλεπε συστηματικὴ ἐκπαίδευση τῶν κληρωτῶν, ἀγορὰ στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ καὶ ἐτήσια Γυμνάσια, ὅπως στὶς μεγάλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες. (Βλ. ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς ἡμερήσιες ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες τῆς 24ης Νοεμβρίου 1897.) Ἀλλὰ — αὐτὸ δὲν τὸ ἔγραφε τὸ Διάγγελμα, τὸ ἐγνώριζαν ὅμως ἄριστα οἱ ἐνδιαφερόμενοι — καὶ νέες ὀργανικὲς θέσεις. Καὶ ἀθρόες προαγωγές. Κάποιοι ἐνθουσιάστηκαν. «Λίγες ὧρες πρίν», ὁ γνωστός μας ἀνθυπολοχαγὸς τῆς φρουρᾶς τοῦ Ναυπλίου, βρισκόταν σὲ κατάσταση ἀπελπισίας «γιὰ τὴ μαυρίλα τοῦ μέλλοντός του» καὶ ἀναρωτιόταν γιατί δὲν τὸν ἀπέτρεψαν οἱ γονεῖς του ἀπὸ «ἕνα τόσο νεκρὸ ἐπάγγελμα». Τὴν πρωτοβουλία τοῦ Γεωργίου, συνεπῶς, ἔσπευσε νὰ τὴ χαιρετίσει ὡς «τὸ σπουδαιότερο γεγονὸς τῆς ἱστορίας μας». (Ι. Μεταξᾶς, **Τὸ Ἡμερολόγιό του, op. cit.**, τ. Α', σ. 120. Ἐγγραφὴ 24 Νοεμβρίου 1896.)

Ἄλλοι, παρατηρητικώτεροι, «μετὰ τὴν ἐκ τοῦ διαγγέλματος στιγμιαίαν ἀνακούφισιν» διαπίστωσαν ὅτι ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους ποὺ εἶχε κατατεθεῖ στὴ Βουλὴ πρὶν ἀπὸ μερικὲς ἡμέρες «οὐδὲν ποσὸν ἀνέγραφε περὶ γυμνασίων, οὐδὲν περὶ τελειοτέρου ὁπλισμοῦ, οὐδὲν περὶ ἵππων», μὲ ἀποτέλε-

Ἡ ἀπὸ μηχανῆς διέξοδος πάντως ποὺ μὲ τόση ἀγωνία ἀνέμεναν ὁ Γεώργιος καὶ ὁ Δηλιγιάννης θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι, προσωρινά, τὸ καθεστὼς τῆς αὐτονομίας τῆς Κρήτης, ποὺ εἰσηγήθηκαν οἱ Δυνάμεις,

---

σμα τὴν «μείζονα ἢ πρότερον δυσφορίαν». (**Ἔκθεσις τῶν Πεπραγμένων ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, op. cit.**, σ. 19.)

Ἡ δεύτερη, ἐπιτυχὴς αὐτὴ τὴ φορά, ἐπιχείρηση δημιουργίας ἐντυπώσεων στὴν κοινὴ γνώμη ὅτι ὁ βασιλιὰς πρωτοστατοῦσε στὰ «ἐθνικὰ ζητήματα», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν περισσότερο ἐπιφυλακτικὸ ἢ καὶ «ἐνδοτικὸ» πρωθυπουργό του, εἶχε ἄμεση σχέση μὲ τὰ δύο ὀγκώδη συλλαλητήρια τῆς 9ης/21ης καὶ τῆς 10ης /22ας Φεβρουαρίου 1897 τὰ ὁποῖα, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Δηλιγιάννη, ἀγωνίστηκε νὰ ἀποτρέψει. Ὅταν διαπίστωσε ὅτι κάτι τέτοιο δὲν ἦταν δυνατὸν καὶ ὅτι θὰ ὑποχρεωνόταν ὑπὸ τὴν πίεση τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας καὶ τὶς ἀπειλὲς τοῦ, χαραδοχοῦντος γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας, Δημητρίου Ράλλη, νὰ κάνει τὸ μοιραῖο βῆμα καὶ νὰ διατάξει τὸν ἀπόπλου τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου γιὰ τὴν Κρήτη, δὲν παρέλειψε νὰ δηλώσει θιασώτης τῆς ἐπιθετικῆς «ἐθνικῆς» πολιτικῆς καὶ ἕτοιμος, ὅποτε θὰ χρειαζόταν, νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς 300.000 ἐνόπλων Ἑλλήνων στὸ μέτωπο τῆς Μακεδονίας. (**Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίασις 21ης καὶ 22ας Μαρτίου 1902, σσ. 763, 824-5, 827-8. Γ. Φιλάρετος, **Ξενοκρατία..., op. cit.**, σσ. 313, 315-6.)

Ἡ τρίτη ἀπόπειρα, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὶς μείζονος σημασίας βασιλικὲς πρωτοβουλίες, ἐκδηλώθηκε μὲ τὴν προσπάθεια νὰ χρεωθεῖ στὸν πρωθυπουργὸ τῆς χώρας ἡ ἐντολὴ πρὸς τὸν Διάδοχο Κωνσταντῖνο – ἀπάντηση σὲ αἴτημα δικό του καὶ τοῦ ἐπιτελείου του – νὰ ἐκκενώσει τὴ Λάρισσα (**Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίασις 22ας Μαρτίου 1902, σσ. 851-2), καὶ ἡ τέταρτη μὲ τὴν ὁριστικὴ ἀπόφαση τῶν Ἀνακτόρων, τὴν ὁποία ὁ Γεώργιος ἔλαβε *καὶ* γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Θ. Δηλιγιάννη καὶ τὴν ἀνακοίνωσε πρῶτα στὸν βρεττανὸ πρέσβυ, νὰ ὑπάρξει ἄμεση κυβερνητικὴ ἀλλαγὴ προκειμένου νὰ ἐκτονωθεῖ ἡ ἀπειλητικὰ ἔκρυθμη κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα μετὰ τὶς πρῶτες σοβαρὲς ἧττες στὸ θεσσαλικὸ μέτωπο. (**F.O. 32/687**, E. H. Egerton to F.O., Athens, April 29, 1897, Des. 181.)

Πολὺ ἐπιτυχημένη συνεπῶς, ἀλλὰ καὶ ἐνδεικτικὴ τοῦ πόσο καθαρὰ μποροῦσε ἕνας ξένος – ἁπλῶς παρατηρητικὸς – σχολιαστὴς νὰ ἀντιλαμβάνεται τὸ τί ἀκριβῶς συνέβαινε πίσω ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ προσκήνιο, ἦταν ἡ γελοιογραφία ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε στὸ τεῦχος τοῦ Ἰουνίου 1897 τοῦ γνωστοῦ

σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πρόταση νὰ δοθεῖ τὸ ἀνώτατο ἀξίωμα τῆς κρητικῆς πολιτείας στὸν δευτερότοχο υἱὸ τοῦ ἕλληνα μονάρχη.[64] Ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ στόλου καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν Κρήτη, ἐάν, ἀντὶ νὰ κηρύξει τὴν Ἕνωση, ὁ ἐπικεφαλῆς του συνταγματάρχης Τιμολέων Βάσσος εἶχε τὴν ἐξουσιοδότηση νὰ θέσει τὶς δυνάμεις του στὴν ὑπηρεσία τῶν ξένων ναυάρχων ποὺ εἶχαν ἀναλάβει τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν εἰρήνευση τοῦ νησιοῦ, ὑπάρχουν πολλὲς ἐνδείξεις ὅτι αὐτὸ θὰ γινόταν ἀποδεκτό.

Μία τέως ὀθωμανικὴ καὶ κατ' ἐξοχὴν κακοδιοικούμενη ἐπαρχία, δηλαδή, ἐπρόκειτο νὰ μετατραπεῖ σὲ αὐτόνομη ἐπικράτεια, ὑπὸ τὴν ἐγγύηση τῶν Δυνάμεων, μὲ Ὕπατο Ἁρμοστή της ἕνα μέλος τῆς ἑλληνικῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, καὶ στρατὸ ἑλληνικὸ γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξεως. Οὔτε αὐτὸ ὅμως δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ τὸ δεχθεῖ ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, «ὁ μέγας ἐπιμελητὴς τῶν συμφερόντων τοῦ

μηνιαίου σατιρικοῦ ἐντύπου τῆς Βιέννης **Der Floh**: Ἀπεικόνιζε τὸν ἕλληνα μονάρχη νὰ ταΐζει «τὸ θηρίο τῆς κοινῆς γνώμης» μὲ τὸν Θ. Δηλιγιάννη, καὶ νὰ ἀναρωτιέται ἐναγωνίως τί θὰ συμβεῖ ὅταν τοῦ τελειώσει αὐτὴ ἡ συγκεκριμένη τροφή.

[64] Ἡ γαλλορωσικὴ αὐτὴ πρόταση (V. Bérard, **Κρητικὲς Ὑποθέσεις..., op. cit.**, σσ. 307, 314-6) εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ κυκλοφορεῖ ὡς «σκέψη» καὶ νὰ συζητεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου τοῦ 1897, ὁ δὲ Γεώργιος, παρὰ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων σιωπή του ἐπὶ τοῦ θέματος, τὴν εἶχε, ὅπως φαίνεται, μετὰ χαρᾶς ἀποδεχθεῖ. (V. Bérard, **op. cit.**, σσ. 199-200. **Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ', Σύνοδος Δ', Συνεδρίασις 22α Μαρτίου 1902, σσ. 842-6. Βλ. ἐπίσης τήν, προφητική, κατὰ κάποιο τρόπο, γελοιογραφία τῆς σατιρικῆς **Humoristische Blaetter** τῆς Βιέννης, Feb. 28, 1897.)

Ἡ παραπάνω προοπτικὴ εἰρηνικῆς διευθετήσεως τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαφορῶν σὲ σχέση μὲ τὴν Κρήτη, ἔγινε εὐρύτερα γνωστὴ ὅταν ἀναφέρθηκε σὲ αὐτὴν ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς γαλλικῆς Βουλῆς ὁ Gabriel Hanotaux, ὁ πολιτικὸς προϊστάμενος τοῦ Quai d' Orsay καί, ἀκόμη περισσότερο, ὅταν ἀπὸ τὶς στῆλες τῶν **Times** τοῦ Λονδίνου τὴν ἐπρότεινε ὡς λύση ὁ J. Bourchier, ἔκτακτος ἀπεσταλμένος τῆς ἐφημερίδος στὰ μέτωπα τοῦ κρητικοῦ πολέμου, μὲ τὸ καταληκτήριο σχόλιο ὅτι οἱ κρητικοὶ δὲν θὰ τὴν ἀπέρριπταν. (**Times**, March 14, 1897.)

ἔθνους»[65] καὶ ὁ εἰς κατάστασιν μονίμου «ἐθνικοῦ» παροξυσμοῦ διατελῶν ἀθηναϊκὸς τύπος.

«Ἕνωσιν καὶ μόνον Ἕνωσιν», ἀκόμη καὶ ἐὰν στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ ὑψηλοῦ στόχου «ἐπρόκειτο νὰ συγκαταστραφῇ ἡ ἐλευθέρα Ἑλλὰς μετὰ τῆς πολυπαθοῦς Κρήτης», ζητοῦσε ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Βουλῆς, καταγγέλλοντας συγχρόνως τοὺς ἐλάχιστους – ὄντως – ὑποστηρικτὲς τῆς ἀποχλιμάχωσης, ὁ Γεώργιος Φιλάρετος,[66] μέλος τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους ἰδεολογικοὺς προγόνους τῆς ἐθνικόφρονος ἀριστερᾶς τῶν ἡμερῶν μας.

Ἐκεῖνος πάντως ποὺ ὠφελήθηκε ἄμεσα ἀπὸ τὴν κρίση ἦταν ὁ βουλευτὴς Ἀττικῆς Δημήτριος Ράλλης, ὁ πλέον ἀδίσταχτος – ὅπως κατὰ κανόνα συμβαίνει σὲ τέτοιες περιπτώσεις – ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς πολιτικῆς σκηνῆς, μετὰ τὸν Νικόλαο Λεβίδη ποὺ δὲν ἦταν ὅμως ἀρχηγὸς κόμματος. Ὁ Ράλλης, μὲ τὴν πλήρη ὑποστήριξη τῆς Ἑταιρείας, ἀπείλησε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1897 ὅτι θὰ ἡγηθεῖ ἐπαναστάσεως, ἡ ὁποία θὰ «ἐσάρωνε» ὄχι μόνο τὴν κυβέρνηση ἀλλὰ καὶ τὴ Δυναστεία – ἡ Δυναστεία ἦταν αὐτὴ ποὺ ἀπειλήθηκε πρὶν καὶ μετὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, ὄχι ἡ Μοναρχία – ἐὰν ἡ Ἑλλάδα δὲν ἀκολουθοῦσε δυναμικὴ «ἐθνικὴ» πολιτική. Ἐὰν δὲν ἔφευγε ἀμέσως, δηλαδή, ὁ στόλος γιὰ τὴν Κρήτη. Σὲ ἕναν δὲ ἀπὸ τοὺς πύρινους λόγους του ἐκείνης τῆς ἐποχῆς παρότρυνε τὸν Δηλιγιάννη, τὸ θρόνο καὶ ἄλλους τυχὸν «δισταχτικοὺς» μὲ τὴν γαλλικῆς ἐπαναστατικῆς προελεύσεως φράση: «Τολμήσατε! Τολμήσατε! Τολμήσατε!».[67]

---

[65] Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίασις 20ή Μαρτίου 1902, σ. 777. Ἡ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν φράση εἶναι ἀπὸ τὴν πρώτη, μακρά, ἀγόρευση – σαράντα περίπου πυκνοτυπωμένες σελίδες – τοῦ Θ. Δηλιγιάννη, κατὰ τὴν κοινοβουλευτικὴ συζήτηση τοῦ 1902 γιὰ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο.

[66] Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος ΙΔ΄, Ἔκτακτος Σύνοδος, Συνεδρίασις 20ή Νοεμβρίου 1896, σ. 106.

[67] Σκρίπ, Ἄστυ, καὶ Ἑστία, 25 Ἰανουαρίου 1897. Ἐπηρεασμένος, πιθανόν, ὁ Ν. Λεβίδης ἀπὸ τὴν τεράστια ἐπιτυχία τῆς ἐπαναστατικῆς χρήσεως

Ὁ Δημήτριος Ράλλης ἀνέλαβε πράγματι τὴν πρωθυπουργία μετὰ τὴν ὑποχώρηση ἀπὸ τὴ Λάρισσα, ἀλλὰ ἡ ὠφέλεια ἀποδείχθηκε βραχυχρόνια. Ὄχι διότι ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες ὀδυνηρότερες ἧττες. Αὐτὸ τὸ ξεπέρασε μᾶλλον εὔκολα ἐφόσον παρέλαβε χάος, κατὰ τὴ γνωστὴ παροιμιώδη ἔκφραση. Οὔτε διότι δὲν πραγματοποίησε καμμία ἀπὸ τὶς συνταραχτικὲς ἀλλαγὲς ποὺ εἶχε προαναγγείλει, καὶ κυρίως τὴ δημοφιλέστερη, ποὺ ἦταν ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Διαδόχου καὶ τῶν πριγκίπων ἀπὸ τὸ στράτευμα. Καὶ αὐτὸ τὸ ἐμπόδιο δὲν τοῦ στοίχισε τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ ἐπίθεση τῶν πολιτικῶν γελοιογράφων καὶ τῶν εὐθυμογράφων, τῶν ὁποίων ὅμως ἤδη ἀποτελοῦσε ἀγαπημένο θέμα.[68] Ἀλλὰ ὅταν ὑποχρεώθηκε τελικῶς νὰ ζη-

---

τῆς προσταχτικῆς στὸ κοινὸ τῶν καθημερινῶν σχεδὸν διαδηλώσεων τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν κατοίκων τῶν γύρω χωριῶν ποὺ συμμετεῖχαν κατὰ μαζικὸ τρόπο σὲ αὐτὲς – ἡ πρωτεύουσα καὶ ὁ νομὸς Ἀττικῆς ἀποτελοῦσαν τότε ἑνιαία ἐκλογικὴ περιφέρεια στὴν ὁποία πολιτευόταν τόσο ὁ Δ. Ράλλης, ὅσο καὶ ὁ ἴδιος – υἱοθέτησε τὸ εὕρημα στὶς διαταγὲς ποὺ ἐξέδιδε, ὡς ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν πρὸς τὸν ἑλληνικὸ στόλο, κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τοῦ πολέμου: «Καταστρέψατε! Καταποντίσατε!» κ.ο.κ. (**Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίασις 1ης Ἰουνίου 1899, σσ. 419-20.)

[68] Καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τῆς σταδιοδρομίας του ὡς ἐπιδόξου καταρχὰς καὶ ὡς ἀναγνωρισμένου ἐν συνεχείᾳ πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ. (Βλ. παραδείγματος χάριν, τὴ γελοιογραφία τῆς σατιρικῆς ἐφημερίδος **Παλληάνθρωπος** (27 Ἰανουαρίου 1883), ὅπου ὁ Δ. Ράλλης, ὑπουργὸς ἀκόμη, ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης, στὴν κυβέρνηση Τρικούπη – ἀπὸ τὸ τρικουπικὸ κόμμα θὰ ἀποχωρήσει τὸ 1884 – , ὀνειρεύεται τὴν πρωθυπουργία.)

Οἱ ὑπέρμετρες φιλοδοξίες του καὶ οἱ τρόποι ποὺ κατὰ καιροὺς χρησιμοποιοῦσε προχειμένου νὰ τὶς ἱκανοποιήσει – «δημαγωγὸ» τὸν ὀνόμαζε ὁ E.H. Egerton, ὁ ἐξαιρετικὰ φειδωλὸς σὲ ἀπαξιωτικούς, ἰδίως, χαρακτηρισμούς, πρέσβυς τῆς Ἀγγλίας (E.H. Egerton to F.O, April 26, 1897, **F.O. 32/687**) – δὲν ἔπαψαν ἀπὸ τότε νὰ ἀπασχολοῦν τὸν ἑλληνικὸ τύπο.

Τὸ κείμενο ὡστόσο – ἀπολύτως σχετικὸ κατὰ σύμπτωση μὲ τὰ ἐδῶ περιγραφόμενα γεγονότα τοῦ 1897 – στὸ ὁποῖο ὁ «Ἀττικάρχης» σατιρίζεται κατὰ τρόπο ἀνελέητο, εἶναι ἡ τρίπραχτη κωμωδία τοῦ Γεωργίου Ἠσαΐα **Ἡ Εἰρήνη**, Ἀθῆναι (Α. Παπαγεωργίου) 1898. Ὁ πρωταγωνιστὴς τοῦ

τήσει ψῆφο ἐμπιστοσύνης ἀπὸ τὴ Βουλὴ προχειμένου νὰ ὑπογράψει τοὺς προκαταρχτικοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης μὲ τὴν 'Οθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἡ κυβέρνησή του ἀνατράπηκε. Τὸν διαδέχτηκε ὁ 'Αλέξανδρος Ζαΐμης, ὁ συνήθης, ἔκτοτε, ἄχρωμος πρωθυπουργὸς τῶν μεταβατικῶν καταστάσεων, ποὺ μετὰ τὴν ἀποχώρησή του, μαζὶ μὲ ἀρκετοὺς ἄλλους βουλευτές, ἀπὸ τὸ δηλιγιαννικὸ κόμμα, ἐμφανίστηκε τότε, γιά πρώτη φορά, ὡς πολιτικὸς ἀρχηγός.

ἔργου, Δημήτριος Δημοκράτης, ἐμφανίζεται ὡς ὑπερεπαναστάτης – «ὁ νέος Ροβεσπιέρος» (σ. 6) – προχειμένου νὰ ἀποσπάσει τὴν πρωθυπουργία ἀπὸ τὸν «'Εθνάρχη» Θεόδωρο Μεφιστοφελῆ. Τὸν ἐνθαρρύνει ὁ χορὸς τῶν ὀπαδῶν του.

«Καὶ βέβαια στὸν πόλεμο κι ἐμεῖς θὰ πᾶμε ὅλοι
Ζήτω τοῦ Μήτσου, ρὲ παιδιά, καὶ βασιλιὰς στὴν Πόλι» (σ. 7).

Πολλοὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ὑποψιάζονται τὰ πραγματικά του κίνητρα, ἀλλὰ ὁ Δημήτριος φαίνεται πὼς διαθέτει ἕναν δικό του τρόπο γιὰ νὰ πείθει τὸ ἑκάστοτε ἀκροατήριό του.

«Ἔχει μιὰ γλύκα πάνω του σὰ ραβανὶ σπιτίσιο
ἅμα τὸ φᾶς δὲν βρίσκεις πιὰ τὸ δρόμο σου τὸν ἴσιο» (σ. 15).

Ὁ μαχητικὸς ἐνθουσιασμός του μοιάζει ἀσυγκράτητος.

«Κάτω λοιπὸν οἱ ὑπουργοὶ καὶ ἡ ἀστυνομία
Στὰ ὅπλα, ὅλοι ἔφοδο στοῦ κράτους τὰ ταμεῖα!
[...]
Θεσμούς, Βουλή, Συντάγματα, ὅλα τὰ καταργῶ
ἂν δὲν μὲ προσκαλέσουνε κι ἐμὲ πρωθυπουργό» (σ. 14).

Ὅταν ὅμως κατορθώνει νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ ἡ πρωθυπουργία, πραγματοποιεῖ στροφὴ 180 μοιρῶν στὰ «ἐθνικὰ ζητήματα», καὶ ἐκλιπαρεῖ νὰ τὸν ἀφήσουν νὰ παντρευτεῖ τὴν Εἰρήνη, τὴν ὁποία ἤδη φαντάζεται ὡς νέα καὶ ὡραία νυφούλα.

Γονεῖς τῆς Εἰρήνης εἶναι οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, ποὺ ἐμφανίζονται τώρα ἐπὶ σκηνῆς μὲ πρώτη τὴ Ρωσία, ὡς θεοσεβούμενη, αὐστηροτάτων ἀρχῶν, κυρία – παρὰ τὶς κατὰ καιροὺς «ἐπαναστατικὲς» δηλώσεις του, πολλοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ καταλόγιζαν στὸν Δ. Ράλλη μία ἔντονη, βουβή, ἀδυναμία γιὰ τὸ τσαρικὸ καθεστώς – , ἡ ὁποία καὶ αὐτοπαρουσιάζεται στὸ κοινό.

«'Εγὼ σέβομαι τοῦ κλήρου καρποφόρους ὁδηγίας.
Οὔτε κλέβω οὔτε φονεύω ἄνευ θείας εὐλογίας» (σ. 50).

Ἡ Εἰρήνη, ὡστόσο, μετὰ ἀπὸ μία σειρὰ σπαρταριστῶν ἐπεισοδίων

Μονιμώτερα πολιτικὰ κέρδη ἀποκόμισε ὁ νικητὴς τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1899:[69] Ὁ Γεώργιος Θεοτόκης, ἡγέτης τοῦ συμπαγεστέρου τμήματος τοῦ παλαιοῦ τρικουπικοῦ κόμματος. Ἕνας πολιτικὸς ποὺ ἤξερε νὰ περιμένει καί, ὅταν χρειαζόταν, νὰ σιωπᾶ.

Ἀλλὰ καὶ ὁ βασιλιὰς Γεώργιος, τοῦ ὁποίου ἡ δημοτικότητα, ἰδίως μετὰ τὴν ἀποτυχημένη δολοφονικὴ ἀπόπειρα ἐναντίον του τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1898, ἀκολούθησε σταθερὰ ἀνοδικὴ πορεία. Σὲ περιόδους γενικῆς ἀπογοητεύσεως καὶ μεγάλων ἐρωτηματικῶν, ὅπως ἦταν τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν ἧττα, ἰδίως ὅταν συμβαίνει νὰ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σκηνὴ οἱ χαρισματικοὶ ἡγέτες – ὁ νικητὴς τῆς μάχης τοῦ Βελεστίνου Κωνσταντῖνος Σμολένσκης ἀποδεί-

---

ὅπου, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, διακωμωδεῖται καὶ κάθε πτυχὴ τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας καὶ πρακτικῆς τοῦ «Δημητρίου Δημοκράτη», ἀποδεικνύεται τελικῶς ὅτι δὲν ἦταν καθόλου νέα ἢ ὡραία. Ὁ γάμος διαλύεται καὶ ὁ Δημήτριος χάνει τὴν ἐξουσία ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν ὀπαδῶν του, ποὺ ἐπαναπροσεγγίζουν τὸν «Ἐθνάρχη» [Δηλιγιάννη].

«Ὅσο ὑπάρχει Θόδωρος τὰ πάντα ματαιότης» (σ. 72), παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας σὲ μία ἀπὸ τὶς τελευταῖες σκηνὲς τοῦ ἔργου.

Δὲν (μοῦ) εἶναι γνωστὸ ἐὰν *Ἡ Εἰρήνη* ἀνέβηκε σὲ κάποια ἀπὸ τὶς ἀθηναϊκὲς σκηνὲς τὸ 1898 ἢ λίγο ἀργότερα – δὲν περιλαμβάνεται πάντως στὶς παραστάσεις τῆς δεκαετίας 1900-1910 ποὺ τὶς ἔχει λεπτομερῶς καταγράφει ἡ Λιζιάνα Δελβερούδη –, διότι τόσο στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία ὅσο καὶ στὶς νεώτερες ἔρευνες τῶν εἰδικῶν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ θεατρικὴ κίνηση τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν βρῆκα καμμία ἀναφορὰ στὸ συγκεκριμένο ἔργο τοῦ Γ. Ἠσαΐα, γιὰ τὸν ὁποῖον ἄλλωστε – παρότι γνωρίζουμε δύο ἄλλα ἔργα του, τὴν «Τιμὴ τοῦ Σούδερμαν» καὶ τὸν «Ἔλεγχο» (τὸν Διεθνῆ Οἰκονομικὸ Ἔλεγχο τοῦ 1898 δηλαδή) – τὸ σύνολο τῶν πληροφοριῶν ποὺ διαθέτουμε εἶναι ἐξαιρετικὰ μικρό.

[69] Οἱ πρῶτες ἐκλογὲς μετὰ τὸν «ἀτυχῆ» πόλεμο τοῦ 1897 ἔγιναν κανονικά, μία τετραετία μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ 1895 καί, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ὑπῆρξαν «ἀτυχεῖς» γιὰ τὸν Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Νικητὴς ἀναδείχθηκε ὁ Γεώργιος Θεοτόκης καὶ τὸ «νεοτρικουπικὸ» κόμμα του, μὲ πολὺ μικρὴ ὅμως πλειοψηφία ἔναντι τοῦ συνόλου τῶν βουλευτῶν τῶν τριῶν ἄλλων πολιτικῶν ἀρχηγῶν (Θ. Δηλιγιάννη, Α. Ζαΐμη καὶ Δ. Ράλλη) καὶ τῶν πολλῶν ἀνεξαρτήτων.

χθηκε ἀπελπιστικὰ ἀνεπαρκὴς ὡς ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν καὶ ἦταν μᾶλλον εὐχῆς ἔργον ποὺ ἀποποιήθηκε, ἴσως ἀπὸ αὐτογνωσία, τὸ ρόλο τοῦ ἕλληνα Boulanger –, φαίνεται ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι σταθερῶν θεσμῶν (καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση σταθερῶν, ἐπιπροσθέτως, συγγενικῶν δεσμῶν μὲ τοὺς πανίσχυρους τότε βασιλικοὺς οἴκους τῆς Εὐρώπης) εἰσπράττουν κέρδη γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν χρειάστηκε νὰ κοπιάσουν εἰδικῶς. Διότι ἐὰν ἡ δημοτικότητα εἶχε σχέση μὲ τὴν κοπιώδη ἐργασία, ὁ Γεώργιος Α΄ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἀντιδημοφιλέστερα πρόσωπα τῆς ἐποχῆς του. Μὲ τὸν Γεώργιο Θεοτόκη νὰ τὸν ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας· καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτό.

4
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΗΤΤΑΣ

4.1. Οἱ κοινοβουλευτικὲς συζητήσεις

Τὸ τελευταῖο θέμα ποὺ θὰ ἐξετάσουμε εἶναι ἐκεῖνο τῆς ἑρμηνείας τῆς ἥττας ἀπὸ τὶς πολιτικὲς δυνάμεις τῆς χώρας. Σὲ αὐτὲς ἀνῆκε ἀσφαλῶς καὶ ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἐπιρροή της μετὰ τὸν πόλεμο ἦταν ἀπὸ μηδαμινὴ ἕως ἀρνητική. Ὄχι ὅμως καὶ οἱ ἰδέες, οἱ νοοτροπίες ἢ οἱ ἀνοχὲς ποὺ τὴν ἐξέθρεψαν.[1]

Κατὰ τὴν πενταετῆ περίοδο ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τὴν ἀναχωχὴ τοῦ Μαΐου τοῦ 1897 μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1902, ὅπου φαίνεται νὰ ὁλοκληρώνεται ὁ κύκλος τῆς κομματικῆς ἀντιπαραθέσεως γιὰ τὶς εὐθύνες τοῦ πολέμου, συστήθηκαν τρεῖς ἀναχριτικὲς ἐπιτροπές, πραγματοποιήθηκαν τέσσερις κοινοβουλευτικὲς συζητήσεις, οἱ δύο ἐκτενέστατες, ἐκδόθηκαν ἀρχετὰ βιβλία – περιγραφῆς ἢ σάτιρας καὶ ὄχι ἀνάλυσης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅμως προκύπτουν σαφῆ πολιτικὰ συμπεράσματα – καὶ γράφτηκαν, βεβαίως, πολλὲς ἑκατοντάδες ἄρθρα καὶ σχόλια σὲ περιοδικὰ καὶ ἡμερήσια ἔντυπα.

Τὴν πληθώρα καὶ τὴν πολυχρωμία τῶν ἀπόψεων ποὺ διατυπώθηκαν, θὰ μπορούσαμε – ἢ μᾶλλον θὰ ἔπρεπε γιὰ λόγους συντομίας – νὰ τὴν ἐντάξουμε τελικῶς σὲ τρεῖς κύριες κατηγορίες. Τρεῖς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ πῶς ἔφθασε ἡ Ἑλλάδα στὸν πόλεμο, τί συνέβη κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τί θὰ ἔπρεπε νὰ γίνει στὸ ἄμεσο μέλλον.

Ἡ πρώτη ἄποψη ἦταν ἐκείνη ποὺ ὑποστήριζε ὁ Γεώργιος Θεοτόκης καὶ ὁ χῶρος τῆς πολιτικῆς τοῦ ἐπιρροῆς· ἕνας χῶρος συντηρητικὸς καί, συνήθως, κατ' ἀπόλυτη προτεραιότητα φιλοβασιλικός.

---

[1] Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὅταν, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1897, ἔγιναν γνωστοὶ οἱ (ὄχι ἰδιατέρως ἐπαχθεῖς) ὅροι τῆς Εἰρήνης, καὶ ἐνῶ ἦταν προφανὲς ὅτι ἡ χώρα καὶ εἰδικώτερα οἱ ἔνοπλες δυνάμεις της βρίσκονταν σὲ κατάσταση διαλύσεως, ὅλες οἱ ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες, μὲ ἐξαίρεση τὴν Ἀκρόπολι καὶ τὸ Ἄστυ, συνιστοῦσαν, σὲ ποικίλους τόνους, ἀπόρριψη τῶν ὅρων αὐτῶν καὶ «φυλετικὸν πόλεμον κατὰ τῆς Τουρκίας».

Ἡ συζήτηση τοῦ ὅλου θέματος, σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω ἄποψη, «δὲν ἦτο οὔτε ἐπίκαιρος, οὔτε ἐθνωφελής».[2] Δὲν εἶχε δὲ καὶ κανένα πρακτικὸ νόημα. Ἀπὸ τὴν τότε κυβέρνηση, τοῦ Θ. Δηλιγιάννη, δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ζητηθοῦν πολιτικὲς εὐθύνες – αὐτὲς καταλογίζονται τὴν ἡμέρα τῶν ἐκλογῶν –[3] οὔτε ποινικές. «Αἱ δὲ ἠθικαὶ εὐθύναι ἀνήκουσιν εἰς τὴν Ἱστορίαν».[4] Γιὰ τὶς τυχὸν ἀξιόποινες πράξεις ἡγετικῶν παραγόντων τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας ἁρμόδια ἦσαν τὰ δικαστήρια. Τελικῶς ὅλοι ἔχουμε μερίδιο εὐθύνης, ὑποστήριζε ὁ Θεοτόκης καὶ οἱ ὀπαδοί του, καὶ δὲν προάγουν τὴν ἐθνικὴ ὁμοψυχία οἱ μονομερεῖς, ἀστήρικτες καὶ ἐμπαθεῖς ἑρμηνεῖες – ἀναφορὰ στὶς περὶ εὐθυνῶν τοῦ θρόνου θεωρίες – ποὺ ἁπλῶς συγκαλύπτουν τὸ πρόβλη-

---

[2] Ὅπως ὑποστήριξε ὁ βουλευτὴς Οἰτύλου Γ. Καπετανάκης. (**Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίασις 19ης Μαρτίου 1902, σ. 718.)

[3] Ἀναφορὰ στὶς ἐκλογὲς τῆς 7ης Φεβρουαρίου 1899. Βλ. παραπάνω, σ. 169, σημ. 69. Ὁ νικητὴς Γ. Θεοτόκης παρέμεινε στὴν ἐξουσία μέχρι τὸ Νοέμβριο τοῦ 1901, ὁπότε ὑποχρεώθηκε νὰ παραιτηθεῖ λόγῳ τῶν «Εὐαγγελιακῶν». Προχειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ νέα ἐκλογικὴ ἀναμέτρηση ἀμέσως μετὰ τὶς πρόσφατες, αἱματηρές, ταραχὲς στὸ κέντρο τῶν Ἀθηνῶν, ὁ Γεώργιος ἀνέθεσε τὴν πρωθυπουργία στὸν Α. Ζαΐμη, τὸν ὁποῖο ἀποφάσισε νὰ ὑποστηρίξει καὶ τὸ θεοτοκικὸ κόμμα. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1902, συνεπῶς, ὅταν διεξάγεται στὴ Βουλὴ ἡ συζήτηση γιὰ τὸν καταμερισμὸ τῶν εὐθυνῶν τῆς ἥττας στὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, πρωθυπουργὸς τῆς χώρας εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης.

[4] Σύμφωνα μὲ τὸν Γεώργιο Καπετανάκη, στὴν ἴδια παρέμβασή του, κατὰ τὴ Συνεδρίαση τῆς 19ης Μαρτίου 1902 (σ. 718). Τὴν ἄποψη ὅτι θὰ ἦταν μάταιο, καὶ ἐνδεχομένως ἐπιβλαβὲς γιὰ τὸν τόπο, νὰ γίνεται ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ στοὺς λόγους τῆς ἥττας τοῦ 1897, ὁ θεοτοκικὸς βουλευτὴς Οἰτύλου τὴν εἶχε ὑποστηρίξει, χωρὶς ὅμως νὰ κατορθώσει νὰ τὴν καταστήσει ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῆς Βουλῆς, καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς ἀμέσως προηγουμένης κοινοβουλευτικῆς συζητήσεως γιὰ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸν πόλεμο, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1899. (**Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίασις 1ης Ἰουνίου 1899, σ. 427.)

μα. Θὰ πρέπει νὰ ὁμονοήσουμε καὶ νὰ φροντίσουμε στὸ μέλλον νὰ μὴν μᾶς παρασύρει ὁ ἐνθουσιασμός.[5]

Ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτὴ διέθετε λογικὴ συνοχή, διακρινόταν γιὰ τοὺς χαμηλούς, νηφάλιους, τόνους της, καὶ ἄφηνε τεχνηέντως νὰ διαφαίνεται μία διάθεση ἀνιδιοτέλειας. Ὑπέρβασης τῶν στενῶν κομματικῶν ἀντιπαραθέσεων χάριν τοῦ κοινοῦ, «ἐθνικοῦ», συμφέροντος. Στὴν πραγματικότητα συνέβαινε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο.

Ἡ συζήτηση δὲν ξεκινοῦσε ἀπὸ μηδενικὴ βάση. Ἀποτελοῦσε παρέμβαση σὲ μία ἤδη διαμορφωμένη ἀντίληψη γιὰ τὶς εὐθύνες τοῦ πολέμου ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἡμέρα τῆς ἀναχωχῆς. Καὶ τὶς εὐθύνες αὐτὲς ἡ κοινὴ συνείδηση τὶς εἶχε ἐντοπίσει στὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας οἱ ἀμετροεπεῖς παλληκαρισμοὶ καὶ τὰ σενάρια περὶ ἐξεγέρσεων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας φάνταζαν τότε, μέσα στὴ θλιβερὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἥττας, ἀκόμη πιὸ ἐξωφρενικά, στὴν κυβέρνηση Δηλιγιάννη ποὺ ὁδήγησε τὴ χώρα, ἄοπλη οὐσιαστικῶς καὶ παντοιοτρόπως ἀπαράσκευη, στὸν πόλεμο, καὶ — παρ' ὅλο ποὺ αὐτὸ βρισκόταν σὲ ἀντίφαση πρὸς τὸ ἀμέσως προηγούμενο — στὴ Μοναρχία, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ μία ἰδιαιτέρως δημοφιλῆ ἄποψη δὲν ἄφησε, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τίς, ἕτοιμες πρὸς τοῦτο, ἑλληνικὲς ἔνοπλες δυνάμεις νὰ πράξουν τὸ καθῆκον τους. Δὲν

[5] Ἕνα πολὺ χαρακτηριστικὸ βιβλίο ποὺ υἱοθετοῦσε αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὑπερασπιστικὴ γραμμὴ ἀπέναντι στὴν (προσωρινὴ ὅπως ἀποδείχτηκε) ἔξαρση τῶν ἀντιβασιλικῶν τάσεων τῆς κοινῆς γνώμης, ἦταν τὸ πόνημα τοῦ Δημητρίου Δ. Βουτετάκη, **Ὁ Βασιλεὺς ἔνοχος τῆς ἥττης μας;** Ἀθῆναι 1898. Ὁ συγγραφέας παραδεχόταν καταρχὰς ὅτι τὰ ἐννέα δέκατα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἰλικρινῶς ἐπίστευαν ὅτι ὁ Γεώργιος ὑπῆρξε, πιθανόν, ἔνοχος ἐθνικῆς προδοσίας — ἐλάχιστοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ τὸ ὑποστήριζαν γιὰ «ἄλλους λόγους» — προχειμένου, ἐν συνεχείᾳ, ἔχοντας ἐξασφαλίσει ὑπὲρ αὐτοῦ τὸ τεκμήριο τῆς «ἀντικειμενικότητος», νὰ ἐπιχειρήσει νὰ ἀποδείξει γιατί ἡ εὐρύτατα διαδεδομένη αὐτὴ ἀντίληψη δὲν εἶχε σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα. Θὰ πρέπει ὅλοι νὰ ἀποδεχθοῦμε τὶς εὐθύνες μας, ἔγραφε (σ. 3), «ὡς ἄνδρες, οἵτινες ἔχουσιν τὴν ἀξίωσιν νὰ φέρωσι τὸν προνομιακὸν τοῦτον τίτλον ἀνὴρ» [ἡ λέξη μὲ μαῦρα στοιχεῖα στὸ πρωτότυπο] καὶ ὑπογράμμιζε ὅτι «ὁ ἀκράτητος καὶ ἐν πολλοῖς ἄκαιρος ἐνθουσιασμὸς εἶναι φυσικὸν ἐλάττωμα τοῦ Ἕλληνος» (σ. 34).

τοὺς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ πολεμήσουν. Δημοφιλῆ διότι, ὡς γνωστόν, οὐδεὶς ἐθνικὸς στρατὸς ἔχει ποτὲ ἡττηθεῖ στὸ πεδίο τῆς μάχης. Ἢ προδίδεται ἢ ἁπλῶς ἀτυχεῖ.

Ὁ «ἀντικειμενικὸς» χειρισμὸς τοῦ ὅλου θέματος ἀπὸ τὸν Θεοτόκη ἐπιχειροῦσε στὴν οὐσία νὰ κλονίσει τὶς περὶ βασιλικῆς συνωμοσίας τρέχουσες θεωρίες, εἰσάγοντας ἕνα στοιχεῖο χαμηλόφωνης ἀμφιβολίας στὰ θεμέλιά τους, καὶ νὰ ἀφήσει τὴν ἤδη σχηματισμένη πεποίθηση περὶ τῆς εὐθύνης τοῦ Δηλιγιάννη καί, δευτερευόντως, τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, νὰ συνεχίσει ἀθόρυβα καὶ ἀποτελεσματικὰ τὸ ἔργο της μέσα στὸ χρόνο. Ἕνα ἔργο ἐξαιρετικὰ ἐπωφελὲς γιὰ τὴν παράταξή του.

Ὅποτε δὲ ἡ θεοτοχικὴ πλευρὰ ἀποδεχόταν τὴ δημόσια συζήτηση περὶ τῶν εὐθυνῶν τοῦ πολέμου, μόνον ἐπειδὴ οἱ ἄλλοι τὸ ζητοῦσαν καὶ μὲ ἐπιδεικτικὴ δυσφορία γιὰ τὶς ἀρνητικὲς συνέπειες, ὡς πρὸς τὸ «ἐθνικὸ συμφέρον», ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ προκύψουν ἀπὸ μία τέτοια συζήτηση, ὑποστήριζε, ἐν κατακλεῖδι, ἕνα καὶ μόνο πρᾶγμα. Ἀντικειμενικοφανὲς καὶ αὐτό: Ὅλοι ἔχουν κάποιες εὐθύνες, ἂς ἀναλάβει ἐπιτέλους καὶ ἡ τότε κυβέρνηση τὶς δικές της.[6] Οἱ ὅποιες εὐθύνες ὅμως τῆς κυβερνήσεως ποὺ βρίσκεται στὴν ἀρχή, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἀναληφθοῦν, πᾶς σώφρων ἄνθρωπος γνωρίζει ὅτι εἶναι εὐθύνες ἐντελῶς ἄλλης τάξεως· καθόλου ὅμοιες μὲ ἐκεῖνες τῶν γενικῶς καὶ ἀορίστως εὐθυνομένων ὅλων.

4.2. Οἱ ἀμυνόμενοι

Προφανὲς εἶναι, κατόπιν αὐτῶν, τὸ γιατί τὴν ἄλλη ἄποψη γιὰ τὰ πράγματα, τὴν ἄποψη τοῦ δηλιγιαννικοῦ κόμματος, καθόλου δὲν τὴν ἐξυπηρετοῦσε ἡ σιωπὴ γύρω ἀπὸ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο. Ὁ ἀρχὰς πολιτικός, ὡστόσο, δὲν εἶχε μεγάλα περιθώρια πειστικῶν ἀπαντήσεων. Μάχιμος ἀρχηγός, παρὰ τὴν ἡλικία του, ποὺ πάντοτε ἤλπιζε νὰ ξανακερδίσει τὴν πρωθυπουργία, ὅπως καὶ συνέβη, τὸ 1904, δὲν μποροῦσε, φυσικά, νὰ ἀναφερθεῖ στοὺς πραγματικοὺς λό-

[6] Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος ΙΕ', Σύνοδος Δ', Συνεδρίασις 19ης Μαρτίου 1902, σ. 724.

γους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία κατόρθωσε «νὰ ἐκβιάσῃ τὸ κράτος εἰς πόλεμον»[7] — τοὺς ὁποίους λόγους καλῶς ἐγνώριζε τόσον ὁ ἴδιος ὅσο καὶ οἱ ἄλλοι πρωταγωνιστὲς τῆς πολιτικῆς σκηνῆς — πολλῷ δὲ μᾶλλον νὰ τοὺς καταγγείλει.

Δὲν ἦταν δυνατόν, δηλαδή, νὰ κατευθύνει τὴ συζήτηση πρὸς τὸ καίριο ζήτημα τοῦ ρόλου τὸν ὁποῖον κατὰ παράδοση διαδραμάτιζαν τὰ λεγόμενα «ἐθνικὰ θέματα» στὶς διαδικασίες διεκδίκησης ἢ διατήρησης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι ὁ ἴδιος ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἕλληνα πολιτικοῦ ποὺ ἔθαλλε μέσα στὶς παραπάνω διαδικασίες, χρησιμοποιῶντας, κυρίως, αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ θέματα. Οὔτε στὸν πολιτικὸ ρόλο τοῦ στρατοῦ θὰ ἀναζητοῦσε ποτὲ ἐξηγήσεις καὶ ἑρμηνεῖες.

Δὲν τοῦ ἔμενε συνεπῶς τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ καταφύγει στὴν συνωμοτικὴ θεωρία. Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, κατὰ τὸν Θεόδωρο Δηλιγιάννη, δὲν ἦταν παρὰ μία πολιτικὴ συνωμοσία ἐναντίον του, ποὺ τὴν ὀργάνωσαν στελέχη τοῦ ἀντιπάλου κόμματος, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη, τοῦ ἰδίου τοῦ Γ. Θεοτόκη, μὲ σκοπὸ νὰ τοῦ ἀφαιρέσουν τὴ νόμιμη νίκη ποὺ εἶχε κερδίσει στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1895.[8] Καὶ τὸ ἐπιχείρησαν αὐτὸ «παρασύροντας» ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀξιωματικῶν,[9] καὶ ἐκβιάζοντας, οὐσιαστικῶς, τὸ Παλάτι.

---

[7] Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς **Βουλῆς**, ὅ.π., Συνεδρίασις 20ῆς Μαρτίου 1902, σ. 771.

[8] Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς **Βουλῆς**, ὅ.π., Συνεδρίασις 20ῆς Μαρτίου 1902, σ. 774. Ὁ τέως πρωθυπουργὸς δὲν ἐδίστασε μάλιστα νὰ ἀναπτύξει ἐνώπιον τῆς Βουλῆς τὴν κάπως ἐξωφρενικὴ θεωρία ὅτι ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία ἱδρύθηκε μὲν τὸ Νοέμβριο τοῦ 1894, μερικοὺς μῆνες πρὶν ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ ἑπομένου ἔτους — ἡ ἡμερομηνία ἱδρύσεως τῆς Ἑταιρείας δὲν ἦταν μυστική, ὑπῆρχε στὴ σφραγῖδα της —, ἀλλὰ ἀπὸ τρικουπικοὺς ἀξιωματικοὺς οἱ ὁποῖοι προέβλεπαν τὴ νίκη τοῦ κόμματός του καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο ἔσπευσαν, ἐγκαίρως, νὰ ἀναλάβουν μυστικὴ δράση. (ὅ.π., σ. 777. Βλ. ἐπίσης, Π. Δαγκλῆς, **op.cit.**, τ. Α΄, σ. 236.)

[9] Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς **Βουλῆς**, ὅ.π., Συνεδρίασις 19ης Μαρτίου 1902, σ. 722.

Ἡ ἄποψη αὐτή, ὡστόσο, παρ' ὅλο ποὺ τὴν ἐπρόβαλλαν συστηματικὰ γιὰ ἕνα διάστημα τὰ φίλα προσκείμενα πρὸς τὸν Δηλιγιάννη ἔντυπα, δὲν κατόρθωσε νὰ ἐξασφαλίσει εὐρύτερο ἀκροατήριο, οὔτε μεγάλη διάρκεια ζωῆς,[10] διότι ἦταν προφανές, ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν στελεχῶν τῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν μελῶν τοῦ Διοικητικοῦ της Συμβουλίου ποὺ ἔγιναν γνωστά, ὅτι αὐτὰ ἐκάλυπταν ὁλόκληρο τὸ πολιτικὸ φάσμα, συμπεριλαμβανομένου βεβαίως καὶ τοῦ δηλιγιαννικοῦ κόμματος.[11]

Ἡ τρίτη ἄποψη περὶ τοῦ πολέμου, ἡ τρίτη πλευρὰ αὐτῆς τῆς διαμάχης, ἦταν ἐκείνη ποὺ ἐπεδίωκε μὲ τὴ μεγαλύτερη ἐπιμονὴ καὶ μὲ κάθε τρόπο τὴ δημόσια συζήτηση. Ἦταν ἡ πλευρὰ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, ποὺ δὲν εἶχε τίποτε περισσότερο νὰ χάσει. Ἡ χυριαρχία τοῦ παραληρηματικοῦ της λόγου σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἔντυπα, πρὶν ἀπὸ τὴ μοιραία σύγκρουση μὲ τὸν ὀθωμανικὸ στρατό, εἶχε μετατραπεῖ μετὰ τὴν ἧττα σὲ γενικευμένη καταχραυγὴ ἐναντίον τῆς «ἐπαράτου

[10] Χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τοῦ «ἐθνικοῦ» κόμματος εἶχε ἀποφασίσει νὰ τὴν ἐγκαταλείψει ὁριστικά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη κοινοβουλευτικὴ συζήτηση τοῦ 1902 γιὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, ὁ Θ. Δηλιγιάννης εἶχε ἐπαναφέρει τὰ περὶ Ἐθνικῆς Ἑταιρείας ὡς πολιτικῆς συνωμοσίας – θεοτοκικῆς ἐμπνεύσεως – καὶ κατὰ τὶς παραμονὲς τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1899. (**Ἀτλαντίς**, 24 Φεβρουαρίου 1899.)

[11] Τὰ παραδείγματα ἦταν πολλά. Τὸ πιὸ γνωστὸ ἀφοροῦσε τοὺς βουλευτὲς Ἀλοΐσιο Τόμαν (1844-1921) καὶ Κωστῆ Τοπάλη (1868-1915) – τῆς γνωστῆς «φεουδαρχικῆς» οἰκογένειας τῆς Θεσσαλίας ὁ δεύτερος –, στοὺς ὁποίους καὶ ἀπευθύνθηκε ὁ Δηλιγιάννης ὅταν συνέλαβε τὴν ἰδέα νὰ συστήσει «δική του» Ἑταιρεία, τὴν «Ἐπιτροπὴ Ἐθνικῆς Ἀμύνης». Οἱ δύο βουλευτές του ὅμως, ποὺ εἶχαν ἤδη προσχωρήσει στὴν «κανονικὴ» Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, ὄχι μόνο δὲν τὸν βοήθησαν ἀλλὰ τὸν κατήγγειλαν τὴν ἑπομένη ἡμέρα (βλ. **Ἑστία**, 1 Ἰανουαρίου 1897) ὅτι «προσπαθεῖ νὰ ὑφαρπάσῃ τὰς πηγὰς τῶν συνδρομῶν» τῆς Ἀόρατης Ἀρχῆς, κυρίως μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τῆς Διασπορᾶς, καὶ νὰ ὑπονομεύσει τὸ «ἐθνικό» της ἔργο.

Τόσο ὁ Τόμαν ὅσο καὶ ὁ Τοπάλης προσχώρησαν ἀργότερα στὸ κόμμα τοῦ Α. Ζαΐμη (1856-1936) καὶ διετέλεσαν, καὶ οἱ δύο, ὑπουργοὶ Δικαιοσύνης. (Γ. Φιλάρετος, **Σημειώσεις...**, **op, cit.**, σσ. 345-7.)

ἑταιρείας», καὶ τῶν «σταυραετῶν» ἀνταρτῶν της,[12] συχνὰ ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀκριβῶς στῆλες ποὺ λίγες ἑβδομάδες πρὶν τὴν ἐξεθείαζαν, ἐνῶ οἱ ἐπίμονες φῆμες γιὰ οἰκονομικὲς ἀτασθαλίες στὴ διαχείριση τῶν τεραστίων ποσῶν, ποὺ ἡ ἴδια διαφήμιζε προπολεμικῶς ὅτι διέθετε, ὁλοκλήρωσαν τὴν καταστροφὴ τῆς δημόσιας εἰκόνας της.[13]

Ἐλάχιστες ἦταν οἱ ὑπὲρ τῆς Ἑταιρείας ἀπόψεις ποὺ διατυπώθη-

---

[12] Βλ. παραπάνω, σσ. 76-79, σημ. 13. Ἡ ἴδια ἡ λέξη *σταυραετὸς* κατέληξε νὰ ἀποκτήσει τέτοια συμφραζόμενα, ὥστε νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς τίτλος σατιρικοῦ ἐντύπου. Ἡ ἐφημερίδα Σταυραετὸς γνωρίζουμε ὅτι κυκλοφοροῦσε στὴν Ἀθήνα τὸν Ἰούλιο τοῦ 1900. Δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ οὔτε τὸ πότε ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται οὔτε τὸ πόσο ἔζησε μετὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἡμερομηνία, διότι δὲν ἀναφέρεται σὲ καμμία ἀπὸ τὶς δύο λεπτομερεῖς καταγραφὲς τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν ἐντύπων (βλ. παραπάνω, σ. 44, σημ. 21), πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμη ἐντοπισθεῖ κανένα φύλλο της. (Ἡ πληροφορία γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ σατιρικοῦ *Σταυραετοῦ* προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἐμπρός, 7 Αὐγούστου 1900.)

[13] Κατὰ χαρακτηριστικὸ τρόπο, ὁ Ν. Πολίτης, σχολάρχης Ἑρμουπόλεως, ἐξακολουθοῦσε νὰ χρησιμοποιεῖ, τρία χρόνια μετὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, τὴ σκληρὴ γλῶσσα τῶν πρώτων ἑβδομάδων μετὰ τὴν ἧττα. Ἀναφερόταν στὶς αὐτόκλητες Ἐθνικὲς Ἑταιρεῖες «τῶν ληστρικῶν καὶ λωποδυτικῶν συμμοριῶν», ποὺ ἱδρύθηκαν «ἵνα ἐξαπατῶσι τὸ ἔθνος, καὶ ἐξαναγκάζωσιν αὐτό, διὰ τῶν γελοίων καὶ ὀλεθρίων μυστικῶν, εἰς ἀκαίρους καὶ παραβόλους κινδύνους διακυβεύοντας τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ὑπόστασιν καὶ ὑποσκάπτοντας τὴν ἀγαθὴν περὶ τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος τῶν δούλων ἀδελφῶν ὑπόληψιν». Συμπλήρωνε δέ, ὅτι ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, «ἡ διαβουκολήσασα τὸ Ἔθνος ... ἐρύπανε τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας ἐκείνης Φιλικῆς Ἑταιρείας» καὶ κατέστησε ἄμεσο τὸν κίνδυνο «τοῦ ἀδιαφορισμοῦ καὶ τῆς ἀφιλοπατρίας». (**Πανηγυρικὸς ἐπὶ τῇ Ἐθνικῇ Ἑορτῇ τῆς 25ης Μαρτίου 1900.** Ρηθεὶς ὑπὸ τοῦ Νικολάου Ι. Πολίτου, Σχολάρχου, ἐν Ἑρμουπόλει Σύρου (Πατρίς) 1900.)

Εὐτυχῶς γιὰ τὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ τὰ στελέχη της, κανεὶς ἀπὸ τοὺς σφοδροὺς ἐπικριτές της δὲν φαίνεται νὰ θυμήθηκε, ἢ νὰ θέλησε νὰ μνημονεύσει —ἐκτὸς ἐὰν ἄλλη, πληρέστερη, ἀνάγνωση τῶν κειμένων τῆς ἐποχῆς ἀποδείξει τὸ ἀντίθετο— ὅτι *Ἐθνικὴ Ἑταιρεία* ὀνόμαζε τὴν κερδοφόρο ληστρικὴ ἐπιχείρησή του καὶ ὁ πολὺς Χατζησταῦρος, ὁ μυθιστορηματικὸς μέν, ἀλλὰ ἀπολύτως ρεαλιστικὸς «Βασιλεὺς τῶν Ὀρέων» τοῦ Edmond About.

χαν δημόσια κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ· τὴν πενταετία δηλαδὴ μετὰ τὴ λήξη τῶν ἐχθροπραξιῶν. Καὶ πάντοτε διακριτικές, ὥστε νὰ μὴν ἐκτίθενται ἐκεῖνοι ποὺ τὶς ὑποστήριζαν —κυρίως κατὰ τὶς κοινοβουλευτικὲς συζητήσεις γιὰ τὶς εὐθύνες τοῦ πολέμου— ὡς ἐνεργὰ στελέχη ἢ καὶ συνυπεύθυνοι γιὰ τὶς ὀλέθριες ἀποφάσεις τῆς ἡγεσίας της. Ἀφοροῦσαν δὲ τρία κυρίως ζητήματα.

Πρῶτον, τὸ ὅτι ἡ ἄλλοτε πανίσχυρη μυστικὴ ὀργάνωση δὲν εἶχε κανενὸς εἴδους ἀποκλειστικὴ σχέση μὲ ἕναν ορισμένο πολιτικὸ χῶρο, ἄρα καὶ καμμία πρόθεση, προγραμματικῆς φύσεως, νὰ ἀνατρέψει τὴν κυβέρνηση Δηλιγιάννη. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τουλάχιστον, ἡ ἐπιχειρηματολογία τους ἔπειθε.

Τὸ δεύτερο θέμα ποὺ ἀπασχολοῦσε τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἑταιρείας ὁμιλοῦντες —πολὺ σοβαρώτερο ἀλλὰ καὶ πολὺ σπανιώτερο, διότι ἐλάχιστοι ἦσαν οἱ πρόθυμοι νὰ τὸ θέσουν εὐθέως καὶ ἐπωνύμως— ἀναφερόταν στὶς προθέσεις τῶν στρατιωτικῶν μελῶν της. Οἱ ἀξιωματικοὶ ποὺ δραστηριοποιήθηκαν στὴν Ἐθνικὴ Ἑταιρεία τὸ ἔπραξαν ἀπὸ ἁγνὸ πατριωτισμό, ὑποστήριξε ὁ βουλευτὴς Πατρῶν Ἀντώνιος Ρικάκης, «καὶ εἶναι λυπηρὸν νὰ καταγγέλλεται ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου [τοῦ Κοινοβουλίου] ὁ Στρατός».[14]

Ὁ γνωστὸς δικηγόρος, καὶ πολιτευόμενος στὴν ἀχαϊκὴ πρωτεύουσα, γνωστὸς καὶ γιὰ τὴν εἰδίκευσή του στὰ «ἐθνικὰ ζητήματα», φανερὰ ἐνοχλημένος, ἀπαντοῦσε σὲ προηγούμενη παρατήρηση —τὴ μοναδικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος, σὲ ὅλες τὶς μέχρι τότε κοινοβουλευτικὲς συζητήσεις— τοῦ πρωτοεκλεγόμενου Θεόδωρου Βελλιανίτη, ὅτι τὴν Ἑταιρεία τὴν ἔφτιαξαν νέοι ἀξιωματικοὶ «βλέποντες ὅτι τὸ μέλλον τοῦ στρατοῦ τῆς Ἑλλάδος δὲν ἦτο τόσον εὐρύ, ὅσον ἐφαντάζοντο ὅταν κατετάχθησαν εἰς αὐτόν».[15]

Τὸ τρίτο στοιχεῖο ποὺ ἐνδιέφερε τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς «νέας Φιλικῆς Ἑταιρείας» νὰ ἀναδείξουν καὶ νὰ ἀποδείξουν —τὸ πλέον δύ-

---

[14] **Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίασις 21ης Μαρτίου 1902, σ. 891.

[15] ὅ.π., σ. 796. Βλ. ἐπίσης, παραπάνω (σ. 163, σημ. 63), τὴν ἀποκαλυπτικὴ ἐγγραφὴ τῆς 24ης Νοεμβρίου 1896 στὸ **Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ**.

σκολο νὰ γίνει πιστευτὸ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς ἐξαιρετικὰ ἀφελεῖς — ἦταν ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν κεντρικὴ ὑπερασπιστικὴ γραμμὴ τῆς *Ἐκθέσεως Πεπραγμένων:* Τὸ ὅτι δηλαδὴ ὄχι μόνον δὲν ἐξεβίασε καὶ δὲν ἐξώθησε τὴν Πολιτεία ἡ Ἀνωτάτη Ἀρχὴ σὲ ἄκαιρες πολεμικὲς περιπέτειες, ἀλλὰ ὅτι, ἀντιθέτως, ὑπῆρξε ἐκ μέρους της πλήρης διάθεση συνεργασίας μὲ τὴν κυβέρνηση Δηλιγιάννη· τὴ μόνη ὑπεύθυνη γιὰ ὅλες τὶς κρίσιμες ἀποφάσεις. Μιᾶς συνεργασίας ποὺ πραγματοποιήθηκε τελικῶς, καὶ ὑπῆρξε ἀμφίδρομη, μέχρι καὶ τὶς παραμονὲς τοῦ πολέμου. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ γεγονότα ἦταν ἀρκετὰ πρόσφατα καὶ τὸ κλῖμα ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ δραστηριότητα, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπειλὲς τῆς Ἑταιρείας μετὰ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1896, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ εἶχαν ἐξαλειφθεῖ ἀπὸ τὴν κοινὴ μνήμη, τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ ἀνέλαβε νὰ τὰ ἀναπτύξει ὁ, ἤδη ἐκτεθειμένος ὡς μέλος, καὶ μάλιστα σημαῖνον, τῆς Ἀνωτάτης Ἀρχῆς, βουλευτὴς Ζακύνθου Διονύσιος Στεφάνου.[16]

4.3. Ἐμπρός, ἐκτὸς καὶ ἐπὶ τὰ αὐτὰ

Κάθε καταστροφὴ μπορεῖ νὰ κρύβει μέσα της καὶ ἕνα στοιχεῖο εὐκαιρίας. Καὶ ἡ εὐκαιρία αὐτὴ δόθηκε, πράγματι, στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία μετὰ τὴν «ἐπαίσχυντον ἧτταν» τοῦ 1897. Κάποιοι φρόντισαν νὰ τὴν ἀξιοποιήσουν, μέσα στὸ γενικὸ κλῖμα ποὺ δημιουργοῦσε ἡ διάθεση νὰ ἐπανεξετασθοῦν τὰ πάντα ἀπὸ τὴν ἀρχή, εἴτε γιὰ νὰ προτείνουν τὸν περιορισμὸ τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καὶ τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου, μὲ ἀντίστοιχη ἐνίσχυση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας,[17]

---

[16] Διονύσιος Στεφάνου, **Ἀγόρευσις... op.cit.**, σσ. 5, 8, 13, 14-15, 21, 25-8 κ.ο.κ.

[17] Ὑπέρμαχοι τέτοιων ἀπόψεων ἦταν ἡ **Νέα Ἡμέρα** τῆς Τεργέστης καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἀρθρογραφοῦντες στὸν ἀθηναϊκὸ τύπο, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Κωνσταντῖνος Ἕ(σ)σλιν (1844-1920) — ὁ πρῶτος πρόεδρος, ἀργότερα, τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν (καὶ φανατικὸς κωνσταντινικός, καταδικασμένος εἰς θάνατον μετὰ τὴ λήξη τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου, γιὰ τὰ «Νοεμβριανά») —, ὁ ὁποῖος ἐκείνη τὴν ἐποχή, ἀπὸ τὴ θέση τοῦ προέδρου τοῦ 13ου Τμήματος Ἀθηνῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, καὶ

εἴτε γιὰ νὰ ἐπισημάνουν «τὴν κατάπτωσιν τῆς κοινωνικῆς ἠθικότητος» καὶ νὰ τονίσουν τὴ σημασία τοῦ «ἀγῶνος διὰ τὴν ἠθικοποίησιν τοῦ λαοῦ», καὶ προπαντός, τὴν ἀνάγκη τῆς συστηματικῆς μέριμνας γιὰ θρησκευτική του ἀγωγή.[18]

Ἀπὸ διαφορετικὴ κατεύθυνση ἔφθαναν οἱ εἰσηγήσεις οἱ σχετικὲς μὲ τοὺς τρόπους ποὺ θὰ ὁδηγοῦσαν στὴν οἰκονομικὴ ἀνόρθωση τοῦ κράτους καὶ τὰ μέτρα ποὺ θὰ ἔκαναν τὴ δημόσια διοίκηση δικαιότερη καὶ ἀποτελεσματικώτερη. Μέτρα ὅπως ἡ μονιμότητα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, παραδείγματος χάριν.[19] Πρώτιστο πατριωτικό μας καθῆκον θὰ πρέπει νὰ εἶναι «ἡ ἀναστύλωσις τῶν οἰκονομικῶν καὶ τῆς πίστεως τῆς χώρας», ἔγραφε ὁ Βλάσης Γαβριηλίδης, ὁ ὁποῖος ὑποστήριζε, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι, τὴ μείωση τῶν κονδυλίων τοῦ προϋπολογισμοῦ γιὰ τὸ Ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν, κυρίως, καί, σὲ πολὺ μικρότερο βαθμό, γιὰ τὸ Ὑπουργεῖο Ναυτικῶν.[20] «Ἄλλοτε»

τοῦ μέλους ἐν συνεχείᾳ τοῦ τελευταίου Διοικητικοῦ της Συμβουλίου, εἶχε ἐπανειλημμένως ὑποστηρίξει ὅτι ἡ Ἑταιρεία θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθεῖ σαφῶς σὲ σχέση μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ κατάσταση τῆς χώρας καὶ νὰ ζητήσει τὴ σύγκληση Ἐθνοσυνελεύσεως προκειμένου νὰ τροποποιηθεῖ τὸ Σύνταγμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐνισχύσεως τῶν βασιλικῶν ἐξουσιῶν. Ἡ ἀπόρριψη, τελικῶς, τῶν προτάσεών του ἀπὸ τὴν Ἀνωτάτη Ἀρχὴ (**Ι.Ε.Ε.Ε.**, **Ἀρχ. Ε.Ε.**, **Φάκ.** *"Πρακτικὰ Συνεδριάσεων 1897-1899"*, Συνεδρίασις 5ης Δεκεμβρίου καὶ 7ης Δεκεμβρίου 1898) θὰ ὁδηγήσει στὴ βαθμιαία ἀποστασιοποίησή του ἀπὸ τὶς ὅποιες, ἐλάχιστες, λειτουργίες τῆς ἄλλοτε πανίσχυρης μυστικῆς ὀργανώσεως.

18 Τὴν ἐνίσχυση δηλαδὴ τοῦ «ἀπὸ πολλοῦ χρόνου χαλαρωθέντος θρησκευτικοῦ αἰσθήματος», ὅπως ὑποστήριζε, λίγες μόνον ἑβδομάδες μετὰ τὴν ἧττα, ὁ Στυλιανὸς Χουρμούζιος. **Σάλπιγξ** (Λεμεσσός), 31 Μαΐου 1897. Βλ. ἐπίσης, μεταξὺ ἄλλων, τὴν ἐφημερίδα **Εὔριπος** τῆς Χαλκίδας, 28 Φεβρουαρίου καὶ 7 Μαρτίου 1898.

19 **Ἀτλαντίς** (Νέα Ὑόρκη), 17 Δεκεμβρίου 1897.

20 **Ἀκρόπολις**, 7 Ἰανουαρίου 1900. (Βλ. καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ βουλευτῆ Ἀττικῆς Θ. Φλογαΐτη στὴν **Ἀκρόπολι** τῆς 6ης Ἀπριλίου 1900.) «Ὁ

—παρατηροῦσε μὲ ἔκδηλη αἰσιοδοξία ὁ διευθυντὴς τῆς *Ἀκροπόλεως*— «ἐὰν ὡμίλει τις περὶ ἐλαττώσεως τῶν πολεμικῶν δαπανῶν τῆς χώρας, θὰ ἐθεωρεῖτο ἄξιος ἀγχόνης».[21]

Ὁρισμένοι προχωροῦσαν ἀκόμη περισσότερο καὶ ἐπιχειροῦσαν νὰ καταγράψουν λεπτομερῶς, καὶ νὰ ἀναλύσουν, τὸν ὀλέθριο ρόλο τοῦ Τύπου στὴ ραγδαία ἀνάπτυξη τῆς ἀνεύθυνης «πατριδορητορείας τῶν τριόδων»,[22] ἢ ἐρευνοῦσαν σὲ μεγαλύτερα βάθη προχειμένου νὰ ἀνακαλύψουν τὶς ρίζες τῆς ἑλληνικῆς κακοδαιμονίας καὶ ἀνεδείκνυαν ὡς μεῖζον πρόβλημα ἕνα σύστημα παιδείας ποὺ φαινόταν νὰ ἀπεχθάνεται τὸ λειτουργικὸ καὶ τὸ συγκεκριμένο καὶ νὰ παραδίδεται προθύμως σὲ κάποιο, ἀορίστως πως, «γαλλικὸ πνεῦμα», ἐντόνως ἐπιδειξιακοῦ τύ-

---

στρατός, ἰδίως τῆς ξηρᾶς, οἷον τὸν κατέστησαν οἱ κυβερνῆται μας, ἔγινε, κατὰ δυστυχίαν, πηγὴ μόνον ἐσωτερικῶν κινδύνων», εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ὁ Σόλων Βλαστὸς στὴν **Ἀτλαντίδα** τῆς Νέας Ὑόρκης (18 Νοεμβρίου 1898). Βλ. ἐπίσης καὶ **Νέα Ἡμέρα** (Τεργέστη), 23 Δεκεμβρίου 1899.

21 **Ἀκρόπολις**, 7 Ἰανουαρίου 1900.

22 Βλ. τὴ σειρὰ τῶν ἄρθρων ποὺ δημοσίευσε ἡ **Ἀτλαντὶς** τῆς Νέας Ὑόρκης (9 Δεκεμβρίου 1898 – 20 Ἰανουαρίου 1899) γιὰ τὸν ἀθηναϊκὸ τύπο, τὶς πηγὲς τῶν εἰδήσεών του, τὰ οἰκονομικὰ τῶν ἐφημερίδων, καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα θέματα. Φέρουν τὴν ὑπογραφὴ «Ἔμπορος» καὶ εἶναι πιθανὸν νὰ τὰ εἶχε γράψει ὁ ἴδιος ὁ Σόλων Βλαστός. (Τὰ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν στὸ φύλλο τῆς 16ης Δεκεμβρίου 1898.)

Βλ. ἐπίσης τὶς ἐπικριτικὲς ἀπόψεις γιὰ τὸν τύπο καὶ τὴν ἐνθουσιώδη συμμετοχή του στὴ συγγραφὴ μιᾶς «πολὺ λυπηρᾶς σελίδος τῆς συγχρόνου ἱστορίας μας», τὶς ὁποῖες διατύπωσε ὁ βουλευτὴς Λεωνίδας Μελετόπουλος κατὰ τὴ γνωστὴ συζήτηση τοῦ 1902. (**Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίασις 19ης Μαρτίου 1902, σ. 729.)

Ἀλλὰ καὶ στὸ θεατρικὸ ἔργο **Ἡ Εἰρήνη**, τοῦ Γ. Ἠσαΐα, στὸ ὁποῖο ἤδη ἀναφερθήκαμε, ὁ δημοσιογράφος/ρεπόρτερ, ἕνα ἀπὸ τὰ δευτερεύοντα ἀλλὰ πολὺ χαρακτηριστικά του πρόσωπα, διακωμωδεῖται γιὰ τὸν τρόπο ποὺ προσπαθεῖ νὰ κατασκευάσει αἰσιόδοξες —δηλαδὴ δημοφιλεῖς— εἰδήσεις (σσ. 23, 51-2).

που, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παράγει, τὸ ἐκπαιδευτικὸ αὐτὸ σύστημα, «ἡμιμαθεῖς καὶ ἐπιπολαίους φιτταχούς.»[23]

Ἄλλοι πάλι, μὲ πρῶτο καὶ μαχητικώτερο, τὸν Βλάση Γαβριηλίδη, παρασυρόμενοι ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμό τους γιὰ τὴν ἐμφανέστατη καὶ γενικευμένη διάθεση πραγματικῆς ἐνδοσκοπήσεως, ὅπου ἐξετάζονται, λέγονται, καὶ γράφονται πάρα πολλὰ πράγματα, ἔμοιαζαν νὰ ἐκλαμβάνουν τοὺς πρωτοποριακούς, ὄντως, προβληματισμοὺς ποὺ οἱ ἴδιοι διατύπωναν, ὡς συμπεράσματα καθολικῆς ἀποδοχῆς.

«Παρῆλθεν ἡ ἐποχὴ τῶν μαινομένων Ρολάνδων τοῦ πατριωτισμοῦ» —διαβεβαίωνε τοὺς ἀναγνῶστες τῆς ταχτικῆς του στήλης στὴν *Ἀκρόπολι*— «καὶ ἐὰν δὲν ἤρχισεν ἀκόμη νὰ γελᾷ ὁ κόσμος ὅταν ἀκούει τὰς πατριωτικὰς κοινοτοπίας, παρέρχεται ἐν τούτοις ἢ ἀδιάφορος ἢ μετ' ἀηδίας ἀποστρέφει τὸ πρόσωπον».[24]

Ὁ Γαβριηλίδης δὲν εἶχε δίχιο φυσικά. Τώρα τὸ ξέρουμε πολὺ καλά. Ὁ κύκλος τῆς αὐτοκριτικῆς κάπου ὁλοκληρώνεται καὶ κλείνει.[25] Μπορεῖ καὶ νὰ κάηκε ἡ αὐτοκριτικὴ διάθεση τῶν πολλῶν

---

[23] Ἀτλαντίς, 5 Μαΐου 1899. Κύριο ἄρθρο *Ἡ Γαλλικὴ γλῶσσα ἐν Ἑλλάδι*. Βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ «Ἐμπόρου», στὴν τρίτη συνέχεια τοῦ περὶ ἀθηναϊκοῦ τύπου κειμένου του, τὶς σχετικὲς μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἑλληνικὲς ἐφημερίδες ἔβλεπαν τὸν κόσμο «διὰ τηλεσκοπίου γαλλικῆς κατασκευῆς», διότι οἱ ἁρμόδιοι συντάχτες τους, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, δὲν ἐγνώριζαν καμμία ἄλλη ξένη γλῶσσα ἐκτὸς τῆς γαλλικῆς, τὴν ὁποία εἶχαν διδαχθεῖ «κατὰ τὸν γνωστὸν ἀξιοθρήνητον τρόπον εἰς τὰ ἑλληνικὰ Γυμνάσια». (Ἀτλαντίς, 23 Δεκεμβρίου 1898.)

[24] Ἀκρόπολις, 7 Ἰανουαρίου 1900. «Σήμερον χλευάζεται ὁ πατριώτης ἐν Ἑλλάδι. Καταγγέλλεται ὡς ἐπιθυμῶν νὰ ἀκουσθῇ, νὰ φανῇ ὅτι εἶναι πατριώτης χάριν ρεκλάμας ἢ ἄγρας ψήφων. Τὸν σκώπτωσιν τὸν πατριώτην ἐν τῇ Βουλῇ, ἐν τῷ τύπῳ, εἰς τὰ καφφενεῖα», εἶχε παρατηρήσει ἤδη ἡ Ἀτλαντίς, σὲ χρόνο ὅμως πολὺ ἐγγύτερο πρὸς τὴν ἧττα (22 Ὀχτωβρίου 1897).

[25] «Δὲν εἶναι ἔργον ἐθνικὸν ἡ συστηματικὴ μεμψιμοιρία ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἀτυχίας», ἔγραφε τὸ 1904, σὲ σχέση μὲ τὸν πόλεμο τοῦ 1897, ὁ δημοσιογράφος (καὶ θεατρικὸς συγγραφέας ἀργότερα) Ἰδομενεὺς Στρατηγό-

στὶς φλόγες τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῶν λίγων καὶ μοναχικῶν πρωτοπόρων. Δὲν ὑπῆρχε ἄλλωστε, οὔτε ὑπῆρξε ἔκτοτε, ἡ πολιτικὴ ἐκείνη δύναμη ποὺ θὰ διέθετε τὴ διορατικότητα καὶ τὸ σθένος νὰ ἀναδείξει κατὰ προτεραιότητα — ὡς κεντρικὸ ζήτημα, εἰδικῶς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας — τὴ μοιραία ἀνάγκη τῆς καταφυγῆς «εἰς τὰς πατριωτικὰς κοινοτοπίας». Τὸ πρόσωπο ἀρχίζει νὰ ἐπιστρέφει, πολὺ σύντομα, ἐκεῖ ποὺ ἦταν πάντοτε προσηλωμένο. Τὸ πιστοποιεῖ ἡ προβολή, σὲ πολλὰ ἔντυπα, τῆς «μνημειώδους ἐπὶ τῇ ἐθνικῇ ἑορτῇ διαλέξεως» τοῦ καθηγητῆ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γεωργίου Μιστριώτη.

«Πεπολιτισμένοι λαοὶ ἀσχάλλουσιν»[26] — ἔγραφε ὁ σοφὸς καθηγητὴς καὶ εἰσηγητής, ἐν προχειμένῳ, μιᾶς πολὺ πρωτότυπης, πρωτοποριακῆς γιὰ τὴν ἐποχή του, σύνδεσης τοῦ παλαιοῦ ἰδεολογήματος περὶ τῆς «ἀδιάσπαστης συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ» μὲ τὴ σύγχρονη οἰκολογικὴ σκέψη — «ὅτι ζῶα τινὰ κινδυνεύουσι νὰ ἐξαφανισθῶσι, καὶ ὅμως δὲν δεικνύουν τὴν αὐτὴν μέριμναν, ὅτι τὸ ἔθνος τὸ δημιουργῆσαν τὸν πολιτισμόν, ὁσημέραι καταθλίβεται καὶ περιστέλλεται ἐν στενοτέροις ὁρίοις.»[27]

πουλος, ἕνας ἀπὸ τοὺς βετεράνους τῶν ἀλυτρωτικῶν ὀργανώσεων. (Ι.Ν. Στρατηγόπουλος, **op. cit.**, σ. 20.)

Τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον αὐτὸ θέμα τῆς κριτικῆς καὶ τῆς αὐτοκριτικῆς, ἀπὸ ἐθνικιστικὴ σκοπιά, γιὰ τὴν ἧττα τοῦ 1897, τὸ ἐξετάζει ἡ ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσα μονογραφία τοῦ Gerasimos Augustinos, **Consciousness and history: Nationalist critics of Greek Society, 1897-1914**, New York (Columbia University Press) 1977.

[26] Ἀσχάλλω = ἀδημονῶ, ἀνησυχῶ, στεναχωροῦμαι, θρηνῶ.

[27] Ἀτλαντίς, 4 Μαΐου 1900, ὅπου καὶ ἡ πληροφορία γιὰ τὴν εὐρεῖα δημοσιότητα τῆς ὁμιλίας.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΤΤΑ ΤΟΥ 1897 ΕΩΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ 1922

1
Η ΣΥΝΑΥΛΙΑ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ ΤΩΝ ΙΣΧΥΡΩΝ

1.1. Ὁ ἀπολογισμὸς ἑνὸς αἰῶνα

Ἡ *'Εὐρωπαϊκὴ Συναυλία'* (συνήθης ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ Concert Européen), ὡς ἔκφραση ὑπῆρξε ἄκρως εὑρηματική, ἀκριβῶς διότι ἀπέδιδε κατὰ τρόπο εὔληπτο καὶ συνοπτικὸ τὶς ἐπιδιωκόμενες σχέσεις ἰσορροπίας μεταξὺ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης τοῦ 19ου αἰῶνα. Οἱ εἰκόνες στὶς ὁποῖες συνειρμικὰ παρέπεμπε, σὲ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες, ἦταν ἐκεῖνες τῆς συνεργασίας ἑνὸς ὁρισμένου ἀριθμοῦ μουσικῶν ὀργάνων γιὰ τὴν παραγωγὴ ἁρμονικοῦ ἀποτελέσματος καὶ χάρις στὶς ἰδιότητές του αὐτὲς – αὐτόματη ἀνάκληση τῶν ἰδίων οἰκείων παραστάσεων – ὁ ἀγνώστου πατρὸς συνδυασμὸς τῶν δύο λέξεων λειτούργησε εὐεργετικὰ καὶ γιὰ τοὺς πολιτικοὺς γελοιογράφους, οἱ ὁποῖοι πάντοτε, ὡς γνωστόν, ἀντιμετωπίζουν πρόβλημα ἀποδόσεως ἀφηρημένων ἐννοιῶν. Καὶ τὴν ἐτίμησαν τὴν εὐκαιρία οἱ ἐπαγγελματίες τοῦ εἴδους. Μέχρι καταχρήσεως σχεδόν.

Ξεφυλλίζοντας τοὺς τόμους τοῦ παραδοσιακοῦ *Punch* τοῦ Λονδίνου, τοῦ ἐπαναστατικῶν καταβολῶν βερολινέζικου *Kladderadatsch,* τοῦ γαλλικοῦ *Charivari,* τοῦ *Kikeriki* τῆς Βιέννης ἢ τοῦ σοσιαλίζοντος *Il Papagallo* τῆς Μπολώνια, εἶναι δύσκολο νὰ μὴν ἐντοπίσει κανεὶς τὸ ἐπαναλαμβανόμενο θέμα τῶν μικρῶν μουσικῶν συνόλων ἐπὶ τὸ ἔργον. Τριμελῶν κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα, ὅταν τὰ ἰσχυρὰ κράτη τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ καὶ τοῦ κόσμου, τὴ μακρινὴ ἐκείνη ἐποχὴ ('Αγγλία, Αὐστρουγγαρία, Ρωσία) συνεργάζονταν προκειμένου νά ἐλέγξουν τὴν ἀπείθαρχη Γαλλία τῆς Μεγάλης 'Επανάστασης καὶ τοῦ ἀνατροπέα Βοναπάρτη. Μὲ τέσσερα μέλη λίγο ἀργότερα, μὲ τὴ συμμετοχὴ δηλαδὴ καὶ τῆς ἴδιας τῆς Γαλλίας, καὶ τέλος μὲ ἕξι, ὅταν στὶς εὐρωπαϊκὲς Μεγάλες Δυνάμεις θὰ προστεθοῦν ἡ Γερμανία καὶ ἡ 'Ιταλία.

Στόχος τῶν συνεργαζομένων Δυνάμεων δὲν ἦταν μόνο ἡ ἀποφυγὴ τῶν ἐνόπλων συγκρούσεων μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ ἡ διαχείριση τῶν κρίσεων σὲ περιοχὲς ὑψηλῆς κινητικότητος – ὅπως, παραδείγματος χάριν, τά Βαλκάνια – ἀπὸ ὅπου θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ξεκινήσουν τέτοιες συγκρούσεις. Ἡ διαχείριση μποροῦσε νὰ περιλαμβάνει,

μεταξὺ ἄλλων, τὴ ματαίωση τῶν προσδοκιῶν ἀνεξαρτησίας ὑποδούλων πληθυσμῶν, τὸν αὐστηρὸ ἔλεγχο τῆς πορείας τους πρὸς τὴν ἀνεξαρτησία ἢ τὴν αὐτονομία ὥστε νὰ μὴν διαταράσσεται τὸ εὐρωπαϊκὸ *status quo*, ἤ, ὅταν ἡ Συναυλία δὲν κατόρθωνε νὰ δράσει ἐγκαίρως καὶ προληπτικῶς, τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπέμβαση μὲ διανομές, κοινῆς ἀποδοχῆς, ἀντισταθμιστικῶν πλεονεκτημάτων, ὥστε νὰ μειώνονται οἱ πιθανότητες μονομεροῦς διορθωτικῆς δράσεως μίας ἀπὸ τὶς Δυνάμεις, πρᾶγμα ποὺ συνήθως ἀποτελοῦσε τὴν ἀσφαλέστερη συνταγὴ γιὰ τὴν παραγωγὴ νέων ἀποσταθεροποιητικῶν κρίσεων.

Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Συναυλία δὲν ἐπέτυχε βεβαίως ὅλους τοὺς στόχους της, ποὺ θὰ ἔφερναν τὸ ἐπαγγελλόμενο ἀπὸ τότε —μὲ ἄλλες φραστικὲς διατυπώσεις ἀλλὰ μὲ τὴν ἴδια πάντοτε ἀλαζονεία τῶν ἰσχυρῶν— «τέλος τῆς ἱστορίας». Δὲν ἀπέτρεψε τὸν μεγάλο πόλεμο στὴν Κριμαία, ἐναντίον τῆς Ρωσίας, τὴ σύγκρουση Αὐστρίας καὶ Πρωσσίας ἢ τὴ γαλλογερμανικὴ ἀναμέτρηση τοῦ 1870-1871. Οὔτε μπόρεσε νὰ ἐλέγξει ὅλες τὶς ἐπαναστατικὲς ἐξελίξεις ἢ νὰ ἐπαναφέρει, κάθε φορά, τὰ πράγματα στὸ *status quo ante*. Τὸ ἀπέδειξαν αὐτὸ ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ βελγικὴ ἀνεξαρτησία.

Σίγουρα, ὡστόσο, δὲν ἀπέτυχε στὸ ἔργο της. Ἕνας ὁλόκληρος αἰῶνας (99 χρόνια, 11 μῆνες καὶ 17 ἡμέρες γιὰ τοὺς σχολαστικοὺς) χωρίζει τὴ μάχη τοῦ Βατερλὼ ἀπὸ τὶς ἐναρκτήριες ὁμοβροντίες τοῦ Μεγάλου Πολέμου τοῦ 1914-1918, τῆς πρώτης, μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ναπολέοντα, γενικῆς εὐρωπαϊκῆς συρράξεως, ἐνῶ περισσότερο ἀπὸ πενήντα χρόνια ἀπέχει ὁ μεγάλος αὐτὸς πόλεμος ἀπὸ τὶς τελευταῖες μάχες, ἐξαιρουμένων τῶν Βαλκανίων, μεταξὺ εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων σὲ εὐρωπαϊκὸ ἔδαφος. Τὶς μάχες δηλαδὴ τοῦ πολέμου τῆς Γαλλίας μὲ τὴ Γερμανία.

Ἡ ἀντίστροφη μέτρηση πρὸς τὸ 1914 ἄρχισε μὲ τὴ ριζικὴ ἀλλαγὴ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Βερολίνου ἀμέσως μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Bismark τὸ 1890. Ἀποφασισμένος νὰ ἀναδείξει τὴ χώρα του σὲ μεγάλη παγκόσμια, καὶ ὄχι ἁπλῶς εὐρωπαϊκή, δύναμη, ὁ αὐτοκράτορας Γουλιέλμος ἐπέτυχε νὰ ἀνατρέψει ταχύτατα, μὲ κατὰ μέτωπον ἐπίθεση, τὶς λεπτὲς ἰσορροπίες ποὺ εἶχε φιλοτεχνήσει ὁ «Σιδηροῦς Καγκελάριος» καὶ νὰ ὁδηγήσει τὰ πράγματα στὴν κατάληξη ποὺ φοβόταν ὁ Bismark περισσότερο ἀπὸ ὁτιδήποτε ἄλλο: Τὴν περικύκλωση τῆς Γερμανίας. Τὴν προσέγγιση δηλαδὴ Γαλλίας

καὶ Ρωσίας ποὺ ἔφθασαν, πράγματι, στὴν ὑπογραφὴ στρατιωτικῆς συμμαχίας τὸ 1892.[1]

Τὸ μεγαλεπήβολο πρόγραμμα τῶν ναυτικῶν ἐξοπλισμῶν τοῦ Γουλιέλμου, ὅμως, προκάλεσε καὶ ἄλλες ἀνατροπές, ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν ἡ ἀλλαγὴ σελίδος στὶς τεταμένες σχέσεις Λονδίνου καὶ Παρισίων. Ἀλλαγὴ ποὺ ἐπισφραγίστηκε μὲ τὴν «Entente Cordiale» τοῦ 1904. Τὸ τρίγωνο τῆς «Τριπλῆς Συνεννοήσεως» θὰ ὁλοκληρωθεῖ τρία χρόνια ἀργότερα μὲ τὴν ἐξίσου σημαντικὴ Ἀγγλορωσικὴ Συμφωνία. Οἱ Γερμανοὶ ἀπὸ τὴν πλευρά τους ἐφρόντισαν νὰ ἐνισχύσουν τὴν παλαιὰ συμμαχία τους μὲ τὴν Αὐστρουγγαρία καὶ νὰ προσθέσουν τὴν Ἰταλία στὸν ὑπὸ τὴν ἡγεσία τους κεντροευρωπαϊκὸ συνασπισμό. Οἱ ἀντίπαλες παρατάξεις, δηλαδή, ποὺ θὰ συγκρουσθοῦν κατὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο πόλεμο εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ σχηματίζονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα.[2]

Δύο διευκρινήσεις θὰ ἦταν ἴσως χρήσιμες στὸ σημεῖο αὐτό. Ὁ πόλεμος τοῦ 1914-1918 καὶ ἡ ἐπανάληψή του δύο δεκαετίες ἀργότερα μὲ τοὺς ἴδιους κύριους ἀντιπάλους, προκάλεσαν τόσο ἰσχυρὲς ταυτίσεις στὴν κοινὴ συνείδηση – στὶς ἑλληνικὲς ἐφημερίδες ἀπαντᾶται ἤδη ἀπὸ τὸ 1915 ἡ χαρακτηριστικὴ λέξη «ἀγγλογάλλοι» – ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ παραπάνω συνασπισμοὶ ἦταν κατὰ

---

[1] William L. Langer, **The Franco-Russian Alliance, 1890-1894,** Cambridge Mass.(A. Knopf) 1929. Alfred Cobban, **A History of Modern France,** vol. 3: 1871-1962, Harmondsworth (Penguin) 1965, σσ. 94-6, 99.

[2] William L. Langer, **The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902,** New York (A. Knopf), 2nd ed., 1951. Gilbert Murray, **The Foreign Policy of Sir Edward Grey, 1906-1915,** Oxford (Clarendon Press) 1915, σσ. 52-9,77-83.

Τὰ βιβλία τοῦ W. Langer, τοῦ γνωστοῦ ἀμερικανοῦ καθηγητῆ τῆς Νεώτερης Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Harvard κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου – σὲ αὐτὰ ποὺ ἤδη ἀναφέραμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὸ **European Alliances and Alignements, 1870-1890,** New York (Alfred A. Knopf) 1935 – ἐξακολουθοῦν, παρὰ τὴν ἡλικία τους, νὰ ἀποτελοῦν τὴν ἀσφαλέστερη εἰσαγωγὴ στὴ μελέτη τῆς διπλωματίας τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ.

κἄποιο τρόπο ἀναμενόμενοι ἤ καὶ αὐτονόητοι. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο συνέβαινε. Ἄν ὑπῆρχε κάποια παράδοση, κάποιες σταθερὲς στὴν Εὐρώπη τοῦ περασμένου αἰῶνα, αὐτὲς εἶχαν σχέση μὲ τὴν πολὺ παλαιὰ καὶ πολὺ γνωστὴ ἀγγλογαλλικὴ ἀντιπαλότητα ἀφενός, καὶ ἀφετέρου μὲ τὴν κοινὴ ἀντίθεση, γιὰ διαφορετικοὺς λόγους στὴν κάθε περίπτωση, καὶ τῶν δύο αὐτῶν δυτικῶν Δυνάμεων, χωρῶν μὲ κοινοβουλευτικοὺς καὶ φιλελεύθερους θεσμούς, πρὸς τὴ θεοκρατούμενη ρωσικὴ ἀπολυταρχία.

Ἡ δεύτερη διευκρίνηση ποὺ ἔχει σχέση, καὶ αὐτή, μὲ τὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀσκεῖται ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν μικροτέρων δυνάμεων, ὅπως παραδείγματος χάριν ἡ Ἑλλάδα, κατὰ τὴν πρὸ τοῦ Μεγάλου Πολέμου περίοδο, ἀναφέρεται στὸ χαρακτῆρα τῶν δύο ἀντιπάλων συμμαχιῶν. Στὸ ὅτι δηλαδὴ δὲν ἐπρόκειτο γιὰ σχέσεις προγραμματικῆς ἀλληλοϋποστήριξης μὲ κοινὴ πολιτικὴ ἔναντι τῶν μελῶν τοῦ ἄλλου συνασπισμοῦ ἤ καὶ παντὸς τρίτου – σύμφωνα μὲ τὸ οἰκεῖο μοντέλο τῶν δύο «μπλὸκ» τῆς περιόδου τοῦ ψυχροῦ πολέμου – ἀλλὰ γιὰ δίχτυα διμερῶν συμφωνιῶν ποὺ δὲν ἀπέκλεῖαν καθόλου τὴν ἀναζήτηση κοινῶν λύσεων σὲ περιοδικὲς διασκέψεις τῶν ἕξι Μεγάλων Δυνάμεων (μέχρι καὶ τὰ μέσα τοῦ 1914). Διασκέψεις ὅπου οἱ συμπτώσεις ἀπόψεων καὶ οἱ τακτικὲς συμμαχίες τὶς ὁποῖες διαμόρφωναν οἱ συζητήσεις γιὰ συγκεκριμένα θέματα, δὲν συνέπιπταν πάντοτε μὲ τὶς Συμμαχίες ποὺ ἀναμετρήθηκαν λίγο ἀργότερα μὲ τόση σφοδρότητα στὰ μέτωπα τοῦ πολέμου. Ἡ βαλκανικὴ πολιτικὴ τῶν Δυνάμεων εἶναι ἴσως τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τέτοιων ἀποκλίσεων, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ σχετικὸ μὲ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους κεφάλαιο.

Ἐκεῖνο ποὺ συνέβαινε πάντως, μετὰ τὴ μεγάλη στροφὴ τῆς Γερμανίας τὸ 1890, καὶ μάλιστα μὲ αὐξανόμενη συχνότητα ὅσο πύκνωναν τὰ σοβαρὰ προβλήματα στὶς σχέσεις τῶν ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης καὶ πλησίαζε τὸ 1914, ἦταν ἡ ἐμφάνιση ὅλο καὶ περισσότερων πολιτικῶν γελοιογραφιῶν ὅπου ἡ ἐξαμελὴς εὐρωπαϊκὴ ὀρχήστρα δημιουργοῦσε κακοφωνία μᾶλλον, παρὰ ἁρμονία.[3] Μέχρι νὰ ἐκλείψει

[3] Ἤ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, μὴ ἱκανοποιητικῆς ποιότητος μουσικὸ ἀποτέλεσμα.

Μερικὲς ἀπὸ τὶς πρῶτες, πιθανόν, πολιτικὲς γελοιογραφίες αὐτοῦ τοῦ

βαθμιαῖα, καὶ νὰ ξεχαστεῖ, ἡ χρήση τῆς ἐκφράσεως «Εὐρωπαϊκὴ Συναυλία», ἄρα καὶ ἡ γελοιογραφική της ἀναπαράσταση.

1.2. Ἡ «πυριτιδαποθήκη τῆς Εὐρώπης»

Τὰ σοβαρὰ προβλήματα ὡστόσο, καὶ οἱ ἐπικίνδυνες ἐντάσεις μεταξὺ τῶν Δυνάμεων σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν κρίσιμη περίοδο (1890-1914) δὲν εἶχαν βαλκανικὲς ἀφετηρίες. Παρὰ τὸ βεβαρημένο παρελθὸν τῆς περιοχῆς. Ἄλλα ἦταν, σὲ ἄλλου τύπου ἀντιπαλότητες καὶ σὲ ἄλλα γεωγραφικὰ μήκη ἀνῆκαν αὐτὴ τὴ φορὰ τὰ αἴτια ποὺ θὰ δημιουργήσουν καὶ θὰ συντηρήσουν τὴν κατολίσθηση πρὸς τὸν Μεγάλο Πόλεμο: Ἡ παγκόσμια πολιτικὴ (Weltpolitik) τῆς Γερμανίας. Ἡ ἀντίδραση τῆς Ἀγγλίας στὸ ταχύρυθμο καὶ ἐξαιρετικὰ φιλόδοξο πρόγραμμα ἀνάπτυξης τοῦ γερμανικοῦ πολεμικοῦ στόλου. Ἡ κατάρρευση τοῦ μύθου τῆς στρατιωτικὰ ἰσχυρῆς Ρωσίας μετὰ τὸν ρωσοϊαπωνικὸ πόλεμο τοῦ 1905. Καὶ πολλὰ ἀκόμη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ παραλειφθεῖ ἡ συνεχὴς ἀναβάθμιση τῶν ἀξιῶν τοῦ μιλιταρισμοῦ καὶ ἡ λογικὴ τῶν ἐξοπλισμῶν, ποὺ εἶχαν δύο ἀφετηρίες. Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ τὸ γερμανικὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο καὶ τὸν Kaiser Γουλιέλμο – τὸν μοιραῖο αὐτὸ ἄνθρωπο μὲ τὸ ἀτροφικὸ χέρι καὶ τὴ συλλογὴ τῶν τετρακοσίων στρατιωτικῶν στολῶν διαφόρων χωρῶν καὶ ἐποχῶν –, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ἀνερχόμενο ρεῦμα τῶν ἀκροδεξιῶν γάλλων διανοουμένων τῆς *revanche* (γιὰ τὴν ἧττα τῆς

εἴδους, ποὺ ὑπογράμμιζαν, χρησιμοποιῶντας πάντα τὸ εὕρημα τῆς συναυλίας, τὴν αὐξανόμενη ἔλλειψη πνεύματος συνεργασίας μεταξὺ τῶν ἕξι Δυνάμεων, εἶχαν σχέση μὲ τὴν κρητικὴ ἐξέγερση τοῦ 1895 καὶ τὸν ἐπερχόμενο ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο. Βλ., παραδείγματος χάριν, τὸ **Kikeriki** τῆς Βιέννης (25 Φεβρουαρίου 1897), τὴ **Fischietto** τοῦ Τορίνο (27 Φεβρουαρίου 1897), ἢ τὸ ἑβδομαδιαῖο σατιρικὸ ἔντυπο **Le Pilori**, ποὺ κυκλοφοροῦσε στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα (7 Μαρτίου 1897).

Βλ., ἐπίσης, μία παραλλαγὴ τοῦ ἰδίου θέματος, τῆς ἐποχῆς τοῦ πολέμου αὐτὴ τὴ φορά, στὸ κυριακάτικο εἰκονογραφημένο (ἔγχρωμο) **Supplement** τῆς παρισινῆς **Le Petit Journal** (9 Μαΐου 1897), ὅπου ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Τουρκία παλεύουν μὲ χέρια καὶ χαντζάρια, ἐνῶ ἡ εὐρωπαϊκὴ ὀρχήστρα, ἐν πλήρῃ ἀσυνεννοησίᾳ, παρακολουθεῖ ἀμήχανα.

Γαλλίας τὸ 1871), ποὺ θὰ εἰσαγάγει στὸ πολιτικὸ λεξιλόγιο τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα τὸν ὅρο *'ἐθνικισμός'*,[4] καὶ θά κατορθώσει, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ «λαϊκοῦ» τύπου τῶν μεγάλων κυκλοφοριῶν, νὰ μετατρέψει μία δυναμικὴ μειοψηφία σὲ πλειοψηφικῶν στοχεύσεων πρωτοφασιστικὸ κίνημα, μὲ ἄμεση ἐπιρροὴ στὴν ἡγεσία καὶ τὸ στελεχικὸ δυναμικὸ τῶν γαλλικῶν ἐνόπλων δυνάμεων.[5]

Ὁ πυροβολισμός, συνεπῶς, ποὺ ἀκούστηκε στὸ Sarajevo ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1914, δὲν θὰ ἔπρεπε ἴσως

---

[4] Eric J. Hobsbaum, **Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality,** Cambridge (Cambridge University Press), 2nd ed., 1992, σσ. 102, 121-2.

[5] J.S. McClelland (ed.), **The French Right from De Maistre to Maurras,** London (Cape) 1970, σσ. 24-5, 28, 30-36, 213-4. Βλ. ἐπίσης τὰ βιβλία τοῦ Zeev Sternhell, τοῦ κατ' ἐξοχὴν εἰδικοῦ στὸ θέμα τῆς γένεσης καὶ τῆς ταχύτατης ἀνάπτυξης τοῦ γαλλικοῦ πρωτοφασισμοῦ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, **Maurice Barrès et le nationalisme francais,** Paris (A Colin) 1972 καὶ **La Droite révolutionaire, 1885-1914. Les origines françaises du fascisme,** Paris (Seuil) 1978.

Μεταφορέας, πιστότατος, τῶν ἀπόψεων τοῦ Maurice Barrès (1862-1923) στὴν Ἑλλάδα, ἦταν ὁ Ἴων Δραγούμης (1879-1920) ὁ ὁποῖος συνάντησε τὸν γάλλο συγγραφέα καὶ πολιτικὸ τὸ 1900. Ἡ προσωπικὴ αὐτὴ γνωριμία μὲ τὸν Barrès – δραστήριο μέλος τῆς ἀντισημιτικῆς «Ligue des Patriotes» καὶ φανατικὸ ὑποστηρικτὴ τῆς καταδίκης τοῦ Dreyfus – καί, λίγο ἀργότερα, μὲ τὸ βιβλίο του **Scènes et Doctrines du Nationalisme** (1902), ἔλυσαν, ὅπως φαίνεται, γιὰ τὸν (ἀκόμη) νεαρὸ Δραγούμη, τόσο τὸ πρόβλημα τῆς ἔλλειψης ἐμπιστοσύνης στὸν ἑαυτό του καὶ τὶς δυνάμεις του (Ἴων Δραγούμης, **Φύλλα Ἡμερολογίου Α΄ (1895-1902),** Ἀθήνα (Ἑρμῆς) 1988, σ. 77), ὅσο καὶ ἐκεῖνο τῶν ἰδεολογικῶν του προσανατολισμῶν. «Θὰ γράφω καὶ ἐγὼ ὅπως ἐκεῖνος τὸ βιβλίο μου» σημειώνει στὸ αὐτοβιογραφικὸ του μυθιστόρημα **Τὸ Μονοπάτι** (1902), ποὺ παρέμεινε ἀνέκδοτο μέχρι τὸ 1925. «Καλύτερα ἕναν ἄνθρωπο νὰ σπουδάσω παρὰ πολλούς, προχωρῶ ἰσιώτερα ἔτσι». (Ἴων Δραγούμης, **Τὸ Μονοπάτι,** Ἀλεξάνδρεια (Νέα Ζωὴ) 1925, σ. 186.) Ἀπὸ τὴν παράλληλη ἀνάγνωση, πάντως, τῶν βασικῶν πολιτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Barrès καὶ τοῦ Δραγούμη, προκύπτει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ *τὸ* ἀλλὰ γιὰ *τὰ* βιβλία τοῦ τελευταίου.

νὰ θεωρηθεῖ τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἕνας εἰδικοῦ τύπου φόρος τιμῆς στὴν ἀποτρόπαια φήμη τῆς περιοχῆς. Οἱ διαπιστώσεις αὐτές, ὅμως, ὀφείλονται σὲ ἐκ τῶν ὑστέρων σταθμίσεις τῶν πραγμάτων.[6] Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν περιόδου (1890-1914) ἡ φήμη τῶν Βαλκανίων ὡς «πυριτιδαποθήκης τῆς Εὐρώπης» ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ζωντανὴ καὶ νὰ κινητοποιεῖ κάποια ἰδιαίτερα ἀνταναχλαστικὰ ταχείας παρεμβάσεως, τόσο τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ὅσο καὶ τοῦ σταθερὰ ἰσχυροποιούμενου σοσιαλιστικοῦ ἢ τοῦ εὐρύτερου φιλειρηνικοῦ κινήματος.

Ἀντιδράσεις τέτοιου εἴδους παρατηροῦνται πρὶν ἀπὸ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1897, μὲ στόχο τὴν ἀποτροπή του, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴ λήξη τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ὁπότε καὶ ἐπιταχύνεται, μὲ τὴν ταχεῖα ἐπιστροφὴ τῆς Θεσσαλίας στὴν ἡττημένη Ἑλλάδα, ἡ

---

[6] Ἡ ζωντανὴ αὐτὴ φήμη εἶχε μακρὸ παρελθὸν καὶ λαμπρὸ μέλλον. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ M. Todorova, κατὰ τὴν πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο πόλεμο ἐποχή, ὑπῆρχε ἤδη ἐν πλήρῃ ἀναπτύξει καὶ λειτουργοῦσε, σὲ πολλὰ ἐπίπεδα, ἕνας διάχυτος *βαλκανισμός* (ἔννοια συναφὴς πρὸς τὸν *ὀριενταλισμὸ* ποὺ ἀνέδειξε πρόσφατα ὁ Edward Said) ὁ ὁποῖος ἤθελε – μὲ ἀφετηρία τὴν ἀναμφισβήτητη, θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ διευκρινίσει κανείς, ἀναταραχὴ ποὺ προκαλοῦσαν κατὰ καιροὺς οἱ ἀλληλοσυγκρουόμενες φιλοδοξίες τῶν τοπικῶν ἐθνικισμῶν – ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ καὶ τοὺς κατοίκους της νὰ ταυτίζονται, κατὰ κάποιον τρόπο, μὲ τὴ βία, τὴ δολοπλοκία, τὴν ἀναξιοπιστία, τὴν κατασκοπεία, τὴ γενικευμένη διαφθορά, τὸ λαθρεμπόριο, ἢ καὶ τὰ ἐγκλήματα πάθους.

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν μποροῦσε νὰ λείπει, ἀσφαλῶς, τὸ στοιχεῖο τοῦ μυστηρίου καὶ ἡ ἔμφαση στὸ ἀπρόβλεπτο, οὔτε, ὡς ἐκ τούτου, οἱ διάσημοι συγγραφεῖς ἀστυνομικῶν μυθιστορημάτων, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴν ἀμέσως ἑπόμενη περίοδο, τὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου. Ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα προβολῆς τέτοιων στερεοτύπων, ἡ Todorova ἀναφέρει τὸ θρίλλερ τῆς Agatha Christie (1925) **The Mystery of the Chimneys.** (Maria Todorova, **Imagining the Balkans,** Oxford (Oxford University Press) 1997 σσ. 120-3.) Θὰ μπορούσαμε ἐδῶ νὰ προσθέσουμε, ἀντὶ πολλῶν ἄλλων ποὺ ἀκολούθησαν, τὸ ἀστυνομικὸ μυθιστόρημα ποὺ ὁροθετεῖ χρονικὰ τὸ τέλος τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸ τέλος τῆς κυριαρχίας τοῦ *βαλκανισμοῦ:* Τὸ γνωστὸ βιβλίο – καὶ κινηματογραφικὸ ἔργο – **The Mask of Demetrios** («Ἡ μάσκα τοῦ Δημητρίου») τοῦ Eric Ambler (1939).

ἐξουδετέρωση μιᾶς ἐπικίνδυνης ἑστίας μελλοντικῶν περιπλοκῶν. Πολλαπλάσιες φυσικά, ἀνάλογες μὲ τὴν ἔκταση τῶν συγκρούσεων καὶ τὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἐπέφεραν στὸ χάρτη τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ἦταν οἱ ἀνησυχίες πρὶν καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Βαλκανικῶν πολέμων τοῦ 1912-1913. Γιὰ μία ἀκόμη φορὰ ὡστόσο, παρὰ τὶς δυσοίωνες προβλέψεις, ἡ εὐρωπαϊκὴ εἰρήνη δὲν κινδύνευσε.

Τὸ πρᾶγμα γίνεται ἀκόμη πιὸ ἀξιοσημείωτο ἐὰν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν του ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν περίοδο, τοῦ τέλους τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰῶνα, οἱ ἀνακατατάξεις στὸ χῶρο τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς ἦταν συνεχεῖς καὶ ριζικὲς καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἀνέτρεπαν θεμελιώδη δεδομένα ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει τὸ χαρακτήρα δόγματος. Τέτοιο γεγονός, ἐντυπωσιακῆς ἀνατροπῆς τῶν καθιερωμένων, ὑπῆρξε ἀσφαλῶς ἡ γερμανικὴ διείσδυση στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία (*Drang nach Östen*), ποὺ ἐγκαινιάστηκε, ἐπισήμως, μὲ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Kaiser στὴν Κωνσταντινούπολη (1898),[7] καθὼς καὶ ἡ συναφὴς πρὸς τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ἐγκατάλειψη τῆς ἀπαράβατης ἀρχῆς τῆς ἀκεραιότητος τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τὴ Δύναμη ποὺ κατ' ἐξοχὴν ὑπερασπιζόταν αὐτὴ τὴν ἀρχή, τὴν Ἀγγλία, ποὺ εἶχε ὅμως ἤδη ἐξασφαλίσει τὸ δρόμο γιὰ τὶς Ἰνδίες μετὰ τὴν κατοχή, οὐσιαστικῶς, τῆς Αἰγύπτου (1882) καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς Διώρυγος τοῦ Σουέζ.

---

[7] Francois Georgeon, *'Le dernier sursaut (1878-1908)'*, κεφ. XIII (σσ. 523-576) στὸ Robert Mantran (ed.) **Histoire de l' Empire Ottoman**, Paris (Fayard) 1989, σσ. 564-9.

2
Η ΑΘΗΝΑ ΑΝΑΖΗΤΕΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ. ΚΑΙ ΦΙΛΟΥΣ

2. 1. Οἱ βλαβερὲς συνέπειες τῆς ἥττας

Κατὰ τὴν πρώτη μετὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο δεκαετία, τὴν ἀπουσία ἀνοιχτῶν πολεμικῶν συγκρούσεων τῶν βαλκανικῶν κρατῶν μεταξύ τους ἤ/καὶ μὲ τὴν Πύλη, παρὰ τὶς παραπάνω συνταραχτικὲς ἀλλαγές, τὴν ἐξηγεῖ ἐν πολλοῖς ἡ συμφωνία τοῦ Τσάρου μὲ τὸν αὐστριακὸ Αὐτοκράτορα (1897) νὰ ἀπέχουν οἱ χῶρες τους ἀπὸ κάθε εἴδους μονομερεῖς ἐπεμβάσεις στὰ βαλκανικὰ δρώμενα, καὶ πρωτίστως ἀπὸ τὴ διαμάχη γιὰ τὴ Μακεδονία.[1] Τὴν κοινὴ αὐτὴ πορεία τῆς Ρωσίας καὶ Αὐστρουγγαρίας στὶς ὁποῖες εἶχε ἐκ παραδόσεως ἀναγνωρισθεῖ κάποιο προβάδισμα σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὰ κράτη τῆς Βαλκανικῆς, θὰ τὴν ἀκολουθήσουν μὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο ἐνθουσιασμὸ καὶ οἱ ὑπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις.

Αὐτὸ ἦταν τὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐξελίχθηκε καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ κατὰ τὴν ἀντίστοιχη περίοδο. Ἕνα πλαίσιο ποὺ ἄφηνε στὴν Ἀθήνα μικρὰ περιθώρια ἐπιτυχῶν ἑλιγμῶν, τόσο γιὰ τὴ λύση τῆς συνεχιζόμενης ἐκκρεμότητος – σύμφωνα πάντοτε μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἄποψη – τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος ὅσο καὶ γιὰ τὴν προώθηση τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων στὴν ὀθωμανικὴ Μακεδονία. Κάποιοι ἀπὸ τοὺς περιοριστικοὺς παράγοντες τῶν ἐπιλογῶν ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ἡ Ἑλλάδα, ἀφοροῦσαν ἀσφαλῶς τὰ δεδομένα τῆς γεωγραφίας σὲ συνδυασμὸ μὲ τήν, ἐξ ἴσου ἀμετακίνητη, κυριαρχία στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο τοῦ στόλου τῆς Μεγάλης Βρεττανίας, πρὸς τὶς μείζονος σημασίας ἐπιδιώξεις τῆς ὁποίας, καμμία ἑλληνικὴ κυβέρνηση δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀντιταχθεῖ χωρὶς ταυτοχρόνως νὰ θέτει ὑποψηφιότητα γιὰ βρεττανικὸ τουλάχιστον, ἐὰν ὄχι διασυμμαχικό, ναυτικὸ ἀποκλεισμό.

Ἄλλοι παράγοντες ὅμως εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὴ συγκυρία τῆς ἥττας τοῦ 1897. Ἀνυπόληπτο, ἀναξιόπιστο καὶ μὲ ἀνίσχυρες ἐνο-

---

[1] Douglas Dakin, **The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913**, Thessaloniki (Institute for Balkan Studies) 1966, σσ. 32-3, 43.

πλες δυνάμεις τὴν ἐπαύριο τοῦ πολέμου, τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο δὲν εἶχε, προφανῶς, πολλὲς δυνατότητες νὰ ἀσκήσει ἀποτελεσματικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, κατὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς σύντομου διαλείμματος σωφροσύνης (ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ κατὰ κανόνα ἀκολουθοῦν τὶς μεγάλες καταστροφὲς καὶ ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν προσωρινὴ ἀναστολὴ τῆς ἀπόλυτης ἰσχύος τοῦ ἀνεύθυνα μεγαλοϊδεατικοῦ ἢ ἐπιθετικὰ πατριδοκαπηλικοῦ λόγου) ἡ κυβέρνηση Θεοτόκη ἔλαβε ὁρισμένα μέτρα γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ στρατοῦ, ἡ Ἑλλάδα ἀπεῖχε πολὺ ἀκόμη ἀπὸ τοῦ νὰ θεωρεῖται ὑπολογίσιμη δύναμη στὶς ἐξελίξεις τῆς εὐρύτερης περιοχῆς της.

Καὶ ὡς πρὸς τὴν Κρήτη, ὁ στόχος τῆς *Ἑνώσεως* εἶχε μὲν νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἄκαμπτη ἄρνηση τῆς Τουρκίας καὶ τὴν ἀπροθυμία τῶν δυνάμεων νὰ ἱκανοποιήσουν τὸ αἴτημα τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν κατοίκων της – νὰ ἀναβαθμίσουν δηλαδὴ τὸ καθεστὼς τῆς χηδεμονευόμενης αὐτονομίας τὸ ὁποῖο εἶχαν ἐπιβάλει ὡς λύση ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ποικίλες ἰσορροπίες, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν ἀσφάλεια τῶν τουρκοχρητῶν, καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν *Ἕνωση* – ἀλλὰ ἐκεῖ τουλάχιστον δὲν ὑπῆρχαν ἀνταπαιτητές. Ἐντελῶς διαφορετικὴ ἦταν ἡ κατάσταση στὴ Μακεδονία.

2.2. Τὸ Μακεδονικὸ Ζήτημα

Ἡ καθυστερημένη μετάβαση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς σημαντικῆς αὐτῆς ὀθωμανικῆς ἐπαρχίας ἀπὸ τὴν κοινὴ θρησκευτικὴ συνείδηση τοῦ ὀρθοδόξου γένους (Rum Millet), ποὺ τοὺς διαφοροποιοῦσε ἀπὸ τοὺς συντοπίτες τους μουσουλμάνους χωρικούς, στὴ νεωτερικὴ ἀντίληψη τῆς «ἐθνικῆς» ταυτότητος, συνοδεύτηκε ἀπὸ τὸν ἀδυσώπητο ἀγῶνα μεταξὺ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν ποὺ τὴν περιέβαλλαν. Ἕναν ἀγῶνα ὅπου κάθε μία ἀπὸ τὶς χῶρες αὐτὲς διεκδικοῦσε εἴτε ἕνα μεγάλο μέρος, εἴτε τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ μακεδονικοῦ ἐδάφους.[2]

---

[2] Γιὰ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ μετάβαση στὶς νέες, περὶ ἐθνικῆς ταυτότητος, ἀντιλήψεις, τοὺς παράγοντες ποὺ τὴν καθόριζαν καὶ τὴν ἀστάθεια τῶν «ἐθνικῶν» ἐντάξεων τοῦ μακεδονικοῦ πληθυσμοῦ, ἰδίως κατὰ τὸ πρῶτο στάδιο τῶν παραπάνω διαδικασιῶν, βλ. τὸ βιβλίο **Τουρκία καὶ Ἑλληνι-**

Ἡ Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ προβάδισμα στὴν ἐκκίνηση, ποὺ τῆς τὸ ἐξασφάλιζε τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρξε τὸ πρῶτο ἀνεξάρτητο κράτος τῆς Βαλκανικῆς, διέθετε καὶ ἄλλα ἐξ ἴσου σοβαρὰ πλεονεκτήματα σὲ σχέση μὲ τοὺς πλησιέστερους γείτονές της: τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς λατρείας, τὴν ἀκτινοβολία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, τὴν ἰσχυρὴ θέση τῶν ἑλλήνων ἐμπόρων ποὺ μαζὶ μὲ τοὺς ἑλληνόφωνους βλάχους κυριαρχοῦσαν στὶς περισσότερες μακεδονικὲς πόλεις, καὶ τέλος τὴ δραστηριότητα τῶν ἑλληνικῶν προξενείων. Στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας ὡστόσο, ἡ ἵδρυση (1870) καὶ ἡ συστηματικὴ προσηλυτιστικὴ δραστηριότητα τῆς βουλγαρικῆς *Ἐξαρχίας*, ποὺ προσέφερε τὴ χριστιανικὴ λειτουργία στὴ μητρικὴ γλῶσσα τῶν κατὰ πλειοψηφία σλαβόφωνων χωρικῶν, εἶχε κατορθώσει νὰ κλονίσει, ὅπου δὲν εἶχε ἤδη ἀνατρέψει, τὴν πρωτοκαθεδρία τοῦ Πατριαρχείου. Ἀνάλογες προσπάθειες προσηλυτισμοῦ μὲ μικρότερες ἀλλὰ ὄχι ἀσήμαντες ἐπιτυχίες, κατέβαλλε καὶ ἡ σερβικὴ πλευρά, κυρίως στὴν περιοχὴ τῆς «Παλαιᾶς Σερβίας».

Στὸν ἐνδοορθόδοξο γλωσσοπολιτισμικὸ αὐτὸ πόλεμο παρενέβη ἀπὸ τὸ 1893, μὲ πραγματικὰ πυρά, ἡ αὐτονομιστικὴ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση I.M.R.O.,[3] ποὺ προπαγάνδιζε μία νέα ταυτότητα, ἐκείνη

σμός: **Ὁδοιπορικὸ στὴ Μακεδονία**, Ἀθήνα (Τροχαλία) 1987, τοῦ γάλλου ἑλληνιστῆ καὶ σημαντικοῦ ὁμηριστῆ Victor Bérard (Βικτὼρ Μπεράρ, 1864-1931), ποὺ περιηγήθηκε τὴν κεντρικὴ Ἀλβανία καὶ τὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸ 1890 ἕως τὸ 1892, καθὼς καὶ τὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα μελέτη τῆς ἀνθρωπολόγου Ἀναστασίας Καρακασίδου, **Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990**, Chicago (University of Chicago Press) 1997, κεφ. 3 καὶ 4.

[3] Μὲ αὐτὰ τὰ ἀρχικά, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ Internal Macedonian Revolutionary Organization / Ἐσωτερικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὀργάνωση, ἔγινε γνωστὴ στὸν βρεττανικὸ τύπο, ὅπου τὸ Μακεδονικὸ εἶχε ἔντονη προβολή, καὶ ἔτσι ἀναφέρεται, ὡς IMRO, ἀρκετὰ συχνά, καὶ σὲ κείμενα ποὺ δὲν εἶναι γραμμένα στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα. Τὰ ἴδια τὰ μέλη της, βεβαίως, καὶ οἱ ὀπαδοί της στὴ Μακεδονία, τὴν ἐγνώριζαν ὡς VMRO (Vnatrešna Makedonska Revolutionerna Organizačia/Ἐσωτερικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὀργάνωση).

τοῦ «Μακεδόνα», καὶ προωθοῦσε ἕνα πρόγραμμα ἐθνικῆς – «ἡ Μακεδονία στοὺς Μακεδόνες» – καὶ κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν μουσουλμάνων, κατὰ κανόνα, γαιοκτημόνων. Δηλαδὴ ἀπὸ τὴν παλαιὰ ὀθωμανικὴ τάξη πραγμάτων ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἐξαιροῦσε, φυσικά, τὰ ἡγετικὰ στελέχη, τουλάχιστον, τῆς Ἐκκλησίας· κυρίως τοῦ Πατριαρχείου ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐξαρχίας.[4]

Παρὰ τὴν ἧττα τῆς ἐξέγερσης τοῦ Iliden (1903), οἱ ἀγῶνες τῶν ἐνόπλων χωρικῶν στὸ συναρπαστικὸ τοπίο τῆς ὀρεινῆς Μακεδονίας καὶ οἱ βομβιστικὲς ἐπιθέσεις αὐτοκτονίας ἐναντίον ἄχρως συμβολικῶν στόχων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ποικίλες ἰδεολογικὲς τάσεις τῆς ἡγεσίας της, εἶχαν ἤδη στρέψει ἕνα μεγάλο μέρος τῆς δυτικῆς κοινῆς γνώμης

Τὰ ἡγετικὰ στελέχη τῆς 'Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς' (Čentralen Komitet) τῆς VMRO, οἱ 'σεντραλιστὲς' – καὶ ἀκραιφνεῖς αὐτονομιστὲς – Damian Gruev, Gotse Deltchev καὶ Yanne Sandanski, ἀκολούθησαν πορεία ποὺ πολὺ γρήγορα τοὺς ἔφερε σὲ ρήξη μὲ τοὺς στόχους καὶ τοὺς τρόπους δράσεως τῶν ἐξαρτωμένων ἀπὸ τὴ Σόφια (καί, ἐν μέρει τουλάχιστον, ἀπὸ τὴν Ἐξαρχία) 'βερχοβιστῶν' τῆς "Ἀνωτάτης Ἐπιτροπῆς' (Verhoven Komitet), ἡ ὁποία ἦταν μία ὀργάνωση ὀμπρέλλα γιὰ τὸ συντονισμὸ ὅλων τῶν ἐπαναστατικῶν δραστηριοτήτων ἐναντίον τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν τῆς Μακεδονίας. Σὲ αὐτὴν τὴν "Ἀνωτάτη Ἐπιτροπή', ποὺ ἱδρύθηκε τὸ 1895, μετεῖχε ἀρχικῶς καὶ ἡ VMRO μὲ δύο ἀντιπροσώπους. Ἡ σύγκρουση μεταξὺ σεντραλιστῶν καὶ βερχοβιστῶν ἔληξε, στὸν πρῶτο γύρο, μὲ νίκη τῶν τελευταίων. Περὶ τὰ μέσα τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 20ου αἰῶνα, οἱ βερχοβιστὲς – δηλαδὴ οἱ ἀπόψεις ποὺ ἀντιπροσώπευαν – φαίνεται ὅτι εἶχαν ἐπικρατήσει σαφῶς, ὄχι ὅμως καὶ ἀπολύτως, καὶ ἐντὸς τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς VMRO.

Γιὰ τὶς παραπάνω ἔντονες καὶ συνεχεῖς διαμάχες, τῶν ὁποίων ἡ πραγματικὴ εἰκόνα ἦταν ἀσφαλῶς πολὺ πιὸ σύνθετη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ διαγράφεται μὲ βάση τὰ ὅσα, σχηματικὰ κατ' ἀνάγκην, ἀναφέραμε ἐδῶ, καὶ κυρίως γιὰ τὴν παρουσίασή της ἀπὸ τὴ νεώτερη γιουγκοσλαβικὴ (καὶ βουλγαρικὴ) ἱστοριογραφία, βλ. τὸ ἐνδιαφέρον μικρὸ μελέτημα τοῦ Εὐάγγελου Κωφοῦ, **Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγῶνας στὴ Γιουγκοσλαβικὴ Ἱστοριογραφία**, Θεσσαλονίκη (Μουσεῖο Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα / ΙΜΧΑ) 1987.

[4] Karakasidou, **op. cit.**, σσ. 99-101. Elisabeth Barker, **Macedonia: Its place in Balkan Politics**, London (Royal Institute of International Affairs) 1950, σσ. 15-7.

ὑπὲρ τῆς IMRO καὶ τῆς εἶχαν ἐξασφαλίσει τὴν ὑποστήριξη ἢ τὴν εὐμενῆ ἀνοχὴ τόσο τῶν φιλελευθέρων ὅσο καὶ τῶν σοσιαλιστικῶν κομμάτων τῆς Εὐρώπης.[5] Τὸ προηγούμενο ὡστόσο τῆς αὐτόνομης 'Ανατολικῆς Ρωμυλίας τὴν ὁποία προσήρτησε μὲ πραξικόπημα ἡ Βουλγαρία (1885),[6] καὶ οἱ μεταβαλλόμενες ἰσορροπίες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀργάνωσης (ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ ρομαντικοὺς τοπικιστές, σχεδὸν

---

[5] 'Αποφασιστικὸ ρόλο στὴν προβολὴ τῆς ἀπελευθερωτικῆς διάστασης τοῦ ἀγῶνα «τοῦ λαοῦ τῆς Μακεδονίας ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας» διαδραμάτισε ἡ «Balkan Committee» (Βαλκανικὴ 'Επιτροπή), ποὺ ἱδρύθηκε στὸ Λονδίνο ἀμέσως μετὰ τὸ Iliden.

'Εμπνευστής, κινητήρια δύναμη, καὶ μόνιμος (σχεδὸν) πρόεδρος τῆς 'Επιτροπῆς, μέχρι τὸ θάνατο ἀμφοτέρων, τὸ 1948, ἦταν ὁ Βαρῶνος Noel Buxton (1869-1948), γόνος τῆς γνωστῆς οἰκογενείας τῶν ἄγγλων ἀριστοκρατῶν, ποὺ διέθετε μακρὰ παράδοση στράτευσης στοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων κινητοποιήσεων ἐναντίον τοῦ δουλεμπορίου. 'Η μητέρα του ἦταν μακρινὴ συγγενὴς τοῦ λόρδου Byron. 'Ο Noel Buxton, ποὺ εἶχε μοιράσει τὴ γῆ ποὺ κατεῖχε σὲ ἀκτήμονες χωρικοὺς γιὰ τὴ δημιουργία ἀγροτικοῦ συνεταιρισμοῦ, διετέλεσε βουλευτὴς τῶν Ριζοσπαστῶν/Φιλελευθέρων καί, ἐν συνεχείᾳ, τοῦ 'Εργατικοῦ κόμματος (ἐκ μέρους τοῦ ὁποίου παρακολούθησε, τὸ 1920 στὸ Βερολῖνο, τὸ Συνέδριο τῆς Β' Σοσιαλιστικῆς Διεθνοῦς) καθὼς καὶ ὑπουργὸς Γεωργίας στὴν πρώτη 'Εργατικὴ κυβέρνηση τοῦ Ramsay McDonald (1924).

Πρῶτος πρόεδρος τῆς Βαλκανικῆς 'Επιτροπῆς, πάντως, ὁρίστηκε ὁ Λόρδος Bryce, ὁ μετέπειτα συντάκτης (μὲ τὴ βοήθεια τοῦ γνωστοῦ ἄγγλου ἱστορικοῦ A.J. Toynbee) τῆς 'Εχθέσεως γιὰ τὶς σφαγὲς τῶν 'Αρμενίων / **The Treatment of Armenians in Turkey** (1915). Στὰ δὲ 'ἐπώνυμα' στελέχη της – ὅλοι ἀπὸ τὴν ἀριστερή, ριζοσπαστική, πτέρυγα τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων – συμπεριλαμβάνονταν: 'Ο νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Λόρδου Buxton, ὁ Charles Roden (βλ. σ. 205, σημ. 15), ὁ ἱστορικὸς G.P. Gooth καὶ δύο πολὺ γνωστοὶ δημοσιογράφοι: 'Ο H. Nevinson (1856-1941) τοῦ **Manchester Guardian**, καὶ ἄλλων μεγάλων ἐντύπων, καὶ ὁ ἀνταποκριτὴς τῶν **Times** στὰ Βαλκάνια – σταθερὸς θαυμαστὴς τοῦ 'Ελευθερίου Βενιζέλου – J.D. Bourchier (Μπάουτσερ, 1850-1920).

[6] R.J. Crampton, **A short history of Bulgaria**, Cambridge (Cambridge University Press) 1987, σσ. 28-31.

μετριοπαθεῖς μεταρρυθμιστές, ἰδεολογικοὺς ἐπιγόνους τοῦ Mazzini, σοσιαλιστὲς καὶ ἀναρχικούς, περιελάμβανε κατὰ καιροὺς καὶ μία ἰσχυρὴ τάση «βουλγαριζόντων») δημιούργησε σὲ ἄλλους κύκλους τὴν πεποίθηση ὅτι τὸ αἴτημα τῆς μακεδονικῆς αὐτονομίας ἐξυπηρετοῦσε περίφημα – ὅπως δὲν ἔπαυαν νὰ τονίζουν ἡ 'Αθήνα καὶ τὸ Βελιγράδι – τοὺς στόχους τῆς βουλγαρικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

2.3. Ἡ ἑλληνικὴ ἀπάντηση

Ἡ Ἑλλάδα ἄργησε, λόγῳ τοῦ πολέμου τοῦ 1897 καὶ τῶν συνεπειῶν του, νὰ παρέμβει στὰ μακεδονικὰ δρώμενα καὶ ὅταν τὰ πρῶτα ἀνταρτικὰ σώματα ἔφθασαν ἐκεῖ – ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ «Μακεδονικοῦ Κομιτάτου» ποὺ συγκροτήθηκε στὴν 'Αθήνα (1903) καὶ ἔλαβε μεγάλη ἀνάπτυξη μετὰ τὸ θάνατο (1904) τοῦ νέου ἀξιωματικοῦ Παύλου Μελᾶ στὴ δυτικὴ Μακεδονία, ἕνα θάνατο ποὺ συγκίνησε τὸ πανελλήνιο – ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ σλαβόφωνου πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Πατριαρχείου εἶχε ἤδη συντελεσθεῖ στὶς περισσότερες περιοχὲς τῆς διαφιλονικούμενης ὀθωμανικῆς ἐπαρχίας.[7]

Οἱ ἑλληνικῶν συμφερόντων ἔνοπλες ὁμάδες κατόρθωσαν, μετὰ ἀπὸ τέσσερα χρόνια σκληροῦ, ἀνορθόδοξου, πολέμου (1904-8), νὰ ἀνατρέψουν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὰ παραπάνω δεδομένα ἀλλὰ ὄχι χωρὶς ὑψηλὸ πολιτικὸ κόστος γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς σχέσεις τῆς χώρας. Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ Ilіden, εἶχαν ὁμόφωνα ἀποφασίσει τὴν εἰσαγωγὴ μίας σειρᾶς φιλελευθέρων, γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς, μεταρρυθμίσεων (πρόγραμμα τοῦ Mürzsteg), καὶ ἡ Ἑλλάδα, ποὺ δὲν ἐπιθυμοῦσε – χωρὶς βεβαίως νὰ μπορεῖ καὶ νὰ τὸ διακηρύξει – νὰ παγιωθοῦν ἢ καὶ νὰ χειροτερεύσουν οἱ δυσμενεῖς γι' αὐτὴν συσχετισμοί, κατὰ τὴ διάρκεια μίας μακρᾶς περιόδου εἰρήνης στὴν ὁποία ἀποσκοποῦσαν οἱ μεταρρυθμίσεις, βρέθηκε συχνὰ στὸ ἑδώλιο τοῦ κατηγορουμένου γιὰ τὴν ἀποτυχία ἢ τὴν ἐξαιρετικὰ ἀργὴ πρόοδο τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος.[8] Χαρακτηριστικὴ ἐν

---

[7] Dakin, **op. cit.**, σσ. 43, 83-5, 117-145. Στυλιανὸς Γονατᾶς, **'Απομνημονεύματα (1897-1957)**, 'Αθῆναι, 1958, σ. 13.

[8] Dakin, **op. cit.**, σσ. 147-8, 161-2, 258, 314-28. 'Αλέξανδρος Μαζαράκης

προχειμένῳ ὑπῆρξε ἡ ἄρνηση τοῦ Λονδίνου νὰ συνάψει στενώτερες σχέσεις μὲ τὴν ἑλληνικὴ χυβέρνηση ἐὰν ἡ τελευταία δὲν διέλυε τὰ ἀνταρτικὰ σώματα ποὺ συντηροῦσε στὴ Μακεδονία.[9]

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐπιδίωξη σύναψης προνομιακῶν σχέσεων μὲ κάποια ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις, κατὰ προτίμηση τὶς ἡγέτιδες τῶν δύο ἀναδυομένων εὐρωπαϊκῶν συνασπισμῶν, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ προωθήσει τὰ συμφέροντά της στὴν Κρήτη καὶ τὴ Μακεδονία, ἀποτελοῦσε τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας κατὰ τὴ δεκαετία ποὺ ἀκολούθησε τὸν καταστροφικὸ πόλεμο τοῦ 1897. Ἕνα πρόβλημα ποὺ εἶχε ἄμεση σχέση μὲ τὸ ἐξαιρετικὰ δυσάρεστο γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, γιὰ λόγους ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, ἡ Ἑλλάδα ἐρχόταν μονίμως δεύτερη —ὅπως καὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο διάστημα μετὰ τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου— πίσω ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, στὶς ἱεραρχήσεις τῶν προτιμήσεων τόσο τῆς Ἀγγλίας ὅσο καὶ τῆς Γερμανίας. Εἰδικῶς δὲ ὡς πρὸς τὶς προτιμήσεις τοῦ Λονδίνου, ἦταν τρίτη μετὰ καὶ ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, τῆς ὁποίας ἡ ἐξωτερικὴ πολιτική, ἀπὸ τότε ποὺ ἡ ἴδια ἡ Ρωσία ἄρχισε νὰ συνεργάζεται ὅλο καὶ πιὸ στενὰ μὲ τὶς Δυνάμεις τῆς Entente Cordiale, δὲν ἦταν πλέον ὑποχρεωμένη νὰ πραγματοποιεῖ διαδοχικὲς φιλορωσικὲς ἢ φιλοδυτικὲς στροφὲς προχειμένου νὰ μεγιστοποιήσει τὰ ἀναμφισβήτητα πλεονεκτήματα τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως στὰ

—Αἰνιάν, **Ἀπομνημονεύματα**, Ἀθῆναι (Ἴκαρος) 1948, σσ. 62-76, 78-9. Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος, **Ἡ Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική, 1900-1945**, Ἀθήνα (Ἑστία) 1992, σσ. 45-9.

[9] Σβολόπουλος, **op .cit.**, σ. 25. Douglas Dakin, *'The Greek Proposals for an Alliance with France and Great Britain, June-July 1907'*, **Balkan Studies**, 3(1962), σσ. 43-60.

Ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον σφοδροὺς πολέμιους τῶν ἀλλαγῶν ποὺ ἀποφασίστηκαν στὸ Mürzsteg ἦταν ὁ ἕλληνας Γενικὸς Πρόξενος τῆς Θεσσαλονίκης (ἀπὸ τὸ Μάιο τοῦ 1904), καὶ ἀργότερα ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, Λάμπρος Κορομηλᾶς. (Helen Gardikas-Katsiadakis, **Greece and the Balkan Imbroglio: Greek Foreign Policy, 1911-1913**, Athens (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων) 1995, σσ. 24-5.)

Βαλκάνια. Οἱ δὲ ἔνοπλες δυνάμεις της εἶχαν ἤδη καταγραφεῖ ὡς σοβαρὸς παράγοντας τόσο γιὰ τὶς τρέχουσες ὅσο καὶ γιὰ τὶς μελλοντικὲς βαλκανικὲς ἰσορροπίες.

2.4. Ἑλλάδα - Γερμανία: Μιὰ σχέση χωρὶς μέλλον

Τὰ τελευταῖα αὐτὰ δεδομένα, ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ Βουλγαρία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προτεραιότητα τοῦ Μακεδονικοῦ, ἔκαναν τὴν κυβέρνηση Θεοτόκη στὴν Ἀθήνα νὰ στρέφει τὰ βλέμματά της μὲ αὐξανόμενη συχνότητα καὶ ἐπιμονὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ Βερολίνου. Πολλοὶ ἄλλωστε, καὶ συγκλίνοντες, ἦταν οἱ λόγοι ποὺ εὐνοοῦσαν μία τέτοια ἐπιλογή. Ὁ χερχυραῖος πολιτικός, μαζὶ μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ τρικουπικοῦ κόμματος, εἶχε κληρονομήσει καὶ τὴν (διόλου τρικουπική) πολιτικὴ παράδοση τῆς μόνιμης προβολῆς τοῦ «σλαυϊκοῦ κινδύνου» ἐν ὄψει τοῦ ὁποίου ἡ Ἑλλάδα θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδιώκει τὴ συνεργασία καὶ ὄχι τὴ σύγκρουση μὲ τὴν Πύλη.

Ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ συνέπιπτε ἀπολύτως μὲ τὴ βαλκανικὴ γερμανικὴ πολιτικὴ ποὺ εἶχε τότε ἕναν καὶ μόνο κύριο στόχο: Τὴ δημιουργία «ἀντισλαυϊκοῦ ἄξονα Τουρκίας, Ρουμανίας καὶ Ἑλλάδος».[10] Ἤδη στὸ μακεδονικὸ μέτωπο, ἡ κοινὴ προτεραιότητα ἐξουδετέρωσης τῆς βουλγαρικῆς ἀπειλῆς, ἢ ἐκείνης τῶν αὐτονομιστῶν, εἶχε δημιουργήσει συνθῆκες, de facto τουλάχιστον, ἑλληνοτουρκικῆς συνεργασίας. Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ καὶ κυρίως, ἀλλὰ ὄχι μόνον, οἱ εὐνοούμενοι τοῦ Διαδόχου, ποὺ ἤλεγχε τοὺς μηχανισμοὺς τῶν προαγωγῶν, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος φυσικὰ ὁ Κωνσταντῖνος, «ἀπόφοιτος» τῆς γερμανικῆς Στρατιωτικῆς Ἀκαδημίας, δὲν ἔκρυβαν τὸ θαυμασμό τους – ὡς ἀξιωματικοὶ κατ' ἀρχὴν – γιὰ τὸ ἀξιακὸ σύστημα τοῦ γερμανικοῦ μιλιταρισμοῦ καὶ τὴ θέση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων στὴ γερμανικὴ κοινωνία. Ἐνδιαφέρον, πιὸ συγκρατημένο ἀσφαλῶς ἀλλὰ ὑπαρκτὸ καὶ συνεχές, γιὰ τὴ χώρα τοῦ γυναικαδελ-

---

[10] Κώστας Λοῦλος, **Ἡ Γερμανικὴ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα, 1896-1914**, Ἀθήνα (Παπαζήσης) 1991, σσ. 58-64. Βλ. ἐπίσης τὶς ὀξυδερκεῖς ὅσο καὶ πρώιμες ἐπισημάνσεις τῆς ἐφημερίδος Ἀτλαντὶς τῆς Νέας Ὑόρκης (22 Σεπτεμβρίου 1899).

φοῦ του, Διαδόχου τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου, ἔδειχνε καὶ ὁ Kaiser Γουλιέλμος, ποὺ ἐφρόντιζε, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο, νὰ μὴν παραλείπει τὴν Κέρκυρα, τὴν πατρίδα τῶν Θεοτόκηδων, ἀπὸ τὶς ἐτήσιες διακοπές του.[11]

Ἡ ἀμοιβαία ἕλξη, ὡστόσο, δὲν ὁδήγησε σὲ δεσμό. Ἡ κίνηση παρέμεινε μετέωρη καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές. Ἐθισμένη ἐπὶ ἕναν σχεδὸν αἰῶνα σὲ ἄλλους προσανατολισμούς, ἡ ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη δὲν ἦταν ἕτοιμη, τουλάχιστον κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της, νὰ δεχθεῖ ἕνα νέο στρατηγικὸ δόγμα σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ μελλοντικὲς ἑλληνοτουρκικὲς ἀντιδικίες θὰ ἔπρεπε νὰ λύνονται μὲ βάση τὴν πρωτοκαθεδρία τῆς Πύλης. Οἱ διαφορές, ἐπιπλέον, τῆς Ἀθήνας μὲ τὸ Βουκουρέστι γιὰ τὰ μειονοτικὰ δικαιώματα τῶν Βλάχων τῆς Μακε-

[11] Κ. Λοῦλος, **op. cit.**, σσ. 68-73, 77-8. Τὸ 1905 ὁ Kaiser ἀγόρασε τὸ ἀνάκτορο ποὺ εἶχε κτίσει ἡ αὐτοκράτειρα τῆς Αὐστρίας Ἐλισάβετ, τὸ λεγόμενο "Ἀχίλλειον', ὡς τόπο παραθεριστικῆς κατοικίας. Κρίνοντας, ὅπως φαίνεται, ὅτι τὰ ὀφέλη ποὺ ἀποκόμιζε ἡ Κέρκυρα καὶ ἡ φιλοξενοῦσα χώρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς καὶ μόνο τῆς ἐτησίας αὐτοκρατορικῆς του παρουσίας δημιουργοῦσαν καὶ κάποιες ὑποχρεώσεις στοὺς εὐεργετουμένους, ὁ Γουλιέλμος τῆς Γερμανίας θεώρησε ἐντελῶς φυσικό, μερικὰ χρόνια ἀργότερα, νὰ ἀρχίσει ἐκτεταμένες, ἰδιωτικῆς φύσεως, ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς στὸν περιβάλλοντα χῶρο τοῦ ἀνακτόρου, χωρὶς τὴν προβλεπόμενη ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ νομοθεσία ἄδεια τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. (Ἀπόστολος Ἀλεξανδρῆς, **Πολιτικαὶ Ἀναμνήσεις**, Πάτραι 1947, σσ. 46-8.)

Τὸ γενικώτερο, πάντως, καὶ πολὺ πιὸ σημαντικό, ζήτημα ποὺ ἀνακύπτει ἐδῶ, ἕνα ζήτημα ποὺ συνδέεται πιθανώτατα καὶ μὲ τὴν ἀντίληψη τῆς γερμανικῆς πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς ἡγεσίας, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἤδη τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅτι οἱ σύγχρονοι γερμανοὶ ἀποτελοῦσαν τοὺς θεματοφύλακες καὶ τοὺς πιστοὺς ἐνσαρκωτὲς τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ – ὁ γερμανικὸς ρομαντισμὸς ἄλλωστε, ποὺ ἀνδρώθηκε ὡς ὁ μέγας ἀντίπαλος τοῦ Διαφωτισμοῦ, τῆς γαλλικῆς δηλαδὴ ἰδεολογικῆς καὶ πολιτικῆς ὑπεροχῆς, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ εἰσήγαγε τὴ συστηματικὴ ἐπιστημονικὴ ἐνασχόληση μὲ τὴν ἑλληνικὴ κλασσικὴ ἀρχαιότητα (Altertumswissenschaft) – εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα τὰ ὁποῖα ἐξετάζονται καὶ ἀναδεικνύονται στόν, ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος, συλλογικὸ τόμο ποὺ τιτλοφορεῖται **"Ενας νέος κόσμος γεννιέται: Ἡ εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη κατὰ τὸν 19ο αἰώνα**, Ἀθήνα (Ἀκρίτας) 1996 (ἐπιμ. Εὐάγγελος Χρυσός).

δονίας καὶ τῆς Πίνδου ἔμοιαζαν ἀγεφύρωτες,[12] ἐνῶ ὁ βασιλιὰς Γεώργιος παρέμενε ἀμετακίνητα ἀγγλόφιλος.

Προβλήματα ὅμως ὑπῆρχαν καὶ γιὰ τὸ Βερολῖνο. Τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν δὲν συμφωνοῦσε πάντοτε μὲ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν αἰσιόδοξη ὀπτική του γιὰ τὶς προοπτικὲς μίας στενώτερης συνεργασίας μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἀντίστοιχες ἐπιφυλάξεις, ἄρα καὶ περιορισμένο ἐνδιαφέρον γιὰ σοβαρὲς ἐπενδύσεις, ἔδειχναν νὰ ἔχουν καὶ τὰ μεγάλα γερμανικὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα, καθόσον ἡ προεξάρχουσα θέση τοῦ Θεοτόκη στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκηνή, οὔτε πειστικὸ χρονικὸ βάθος διέθετε, οὔτε ἐξασφαλισμένο μέλλον. Εἰδικὰ ἡ τελευταία αὐτὴ ἐκτίμηση ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ πολὺ σύντομα. Ἡ ὁλικὴ σχεδὸν ἔκλειψη τοῦ θεοτοκικοῦ κόμματος ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὶς πολλὲς ἀλλαγὲς ποὺ σημειώθηκαν σὲ ὅλες τὶς βαλκανικὲς χῶρες μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν Νεοτούρκων στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Παρέμεινε ὅμως ἡ πολιτικὴ παράδοση τοῦ φιλογερμανισμοῦ ποὺ θὰ ἐπανακάμψει δριμύτερος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Παγκοσμίου Πολέμου ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος θὰ εἶναι πλέον ἐπικεφαλῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.[13]

2.5. Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία 1908: Οἱ ἐνδιαφέρουσες συνέπειες μίας ἀνατροπῆς

Ἡ Νεοτουρκικὴ ἐπανάσταση (1908) ὑπῆρξε ἀσφαλῶς τὸ μεῖζον γεγονὸς τῆς περιόδου 1890-1914 γιὰ τὴν περιοχὴ τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς. Μία ἀλλαγὴ ποὺ ὁδήγησε στοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913 καὶ τελικῶς —ὡς ἀποτέλεσμα τῆς νίκης τῶν συμμάχων βαλκανικῶν κρατῶν στὸν πόλεμο αυτὸ— στὴ συμμετοχὴ τῆς Πύλης στὸν Μεγάλο Πόλεμο· στὸ στρατόπεδο τῶν ἡττημένων.[14]

---

[12] Λοῦλος, **op. cit.**, σσ. 76, 79-86.

[13] George B. Leon, *'Greece and the Central Powers, 1913-1914: The origins of the National Schism,'* **Südost-Forschungen**, München, Band XXXIX (1980), σσ. 116-67.

[14] Bernard Lewis, **The Emergence of the Modern Turkey**, 2nd ed., London

Εἶχε ὅμως καὶ ἄλλες, πολὺ πιὸ ἄμεσες, συνέπειες ἡ ἧττα τοῦ ὀθωμανικοῦ *ancient régime*, τὴν ὁποία ὑποδέχτηκαν μὲ ἐνθουσιασμὸ οἱ Φιλελεύθεροι τῆς Εὐρώπης καὶ οἱ μειονοτικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Αὐτοκρατορίας,[15] ὅταν ἡ Αὐστρία –πρακτικώτερη– φρόντισε νὰ προσαρτήσει ταχύτατα ('Οκτώβριος 1908) τὴ Βοσνία / Ἑρζεγοβίνη. Ρητὴ μυστικὴ συμφωνία μὲ τὴ Μόσχα προέβλεπε ὅτι σὲ μία τέτοια περίπτωση θὰ ἔπρεπε νὰ τροποποιηθεῖ ὑπὲρ τῆς Ρωσίας τὸ καθεστὼς τῶν Στενῶν. Ἡ Βιέννη ὅμως δὲν ἔχανε τίποτε πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ ἔτσι τὸ moratorium στοὺς παλαιοὺς ἀνταγωνισμοὺς τῶν δύο κατ' ἐξοχὴν «βαλκανικῶν» Μεγάλων Δυνάμεων, ἡλικίας ἔντεκα ἐτῶν ἤδη, τὸ ὁποῖο ἀπέβλεπε στὴ διατήρηση τοῦ ἐδαφικοῦ status quo σὲ ὁλόκληρη τὴν πυριτιδαποθήκη καὶ τὸν περιβάλλοντα χῶρο της, ἤ, σὲ περίπτωση ριζικῶν ἀλλαγῶν καὶ ἀνακατατάξεων στὴν 'Οθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, στὴν ἰσομερῆ ἀποζημίωση ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων χωρῶν –τόσο τῶν μεγάλων καὶ ἰσχυρῶν, ὅσο καὶ τῶν λιγώτερο ἰσχυρῶν– ἔληξε ἀδόξως λίγους μῆνες μετὰ τὴ νεοτουρκικὴ ἐπανάσταση.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Τσάρου στὴ μονομερῆ ἐνέργεια τῆς Αὐστρίας δὲν ἦταν ἐξίσου γοργή, ἀλλὰ κανεὶς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀμφισβητήσει τὴ σοβαρότητα τῶν συνεπειῶν της. Μετὰ ἀπὸ τρία καὶ πλέον χρόνια συστηματικῶν προσπαθειῶν, ἡ ρωσικὴ διπλωματία ἐπέτυχε τὴν προσέγγιση, ὑπὸ τὴν αἰγίδα της, τῆς Σερβίας μὲ τὴ Βουλγαρία, προσέγγιση ποὺ ἐπισφραγίστηκε μὲ τὴν ὑπογραφὴ τῆς μεταξύ τους συμμαχίας (Μάρτιος 1912).[16] Τὴν ἀντιαυστριακὴ αὐτὴ σύμπραξη ἡ

(Oxford University Press) 1968, σσ. 210-211. Francois Georgeon, **op. cit.**, σσ. 569-76.

[15] Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, τὸ βιβλίο τοῦ Charles Roden Buxton **Turkey in Revolution,** London (T. Fisher Unwin), 1909. Ὁ νεώτερος ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Buxton τῆς *Βαλκανικῆς Ἐπιτροπῆς* «ἀφιερώνει μὲ θαυμασμὸ» τὸ ἔργο του –τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει καὶ κάποιες σπάνιες φωτογραφίες– «to the Ottoman Committee of Union and Progress». Ὁ ἐνθουσιώδης ἐπίλογος τοῦ βιβλίου (σσ. 269-80) ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὶς προοπτικὲς τῆς νεοτουρκικῆς ἐπαναστάσεως.

[16] Edward C. Thaden, **Russia and the Balkan Alliance of 1912,** Pennsylva-

Μόσχα, δικαίως ὑπερήφανη γιὰ τὴν ἐπιτυχία της, τὴ θεωροῦσε ὅπλο τὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ χειρίζεται ἡ ἴδια γιὰ τὴν προώθηση τοῦ δικοῦ της σχεδίου ἀποκατάστασης – ὑπὲρ αὐτῆς ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τῶν «ἀδελφῶν σλαβικῶν λαῶν» τῆς Βαλκανικῆς – τῆς ἰσορροπίας ποὺ εἶχε ἀνατρέψει ἡ προσάρτηση τοῦ 1908.

Τὰ δύο συμβαλλόμενα μέρη ὅμως, πολὺ σύντομα, κατέληξαν ἀπὸ κοινοῦ σὲ ριζικὰ διαφορετικὴ ἄποψη γιὰ τὴ φύση καὶ τὶς προοπτικὲς τῆς συμμαχίας τους. Θεωροῦσαν δηλαδὴ ὅτι τὴν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων δὲν ὑπῆρχε κανένας λόγος νὰ τὴν ἐκχωρήσουν στὴ Ρωσία καί, τὸ πιὸ σημαντικό, ὅτι ἕνας προσφορώτερος στόχος ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων ἦταν ἡ ἴδια ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.[17] Ὑπῆρχαν ἄλλωστε καὶ ἄλλοι λόγοι, πολὺ σοβαροί, προερχόμενοι ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῶν νεοτούρκων, ποὺ ὠθοῦσαν τὰ πράγματα πρὸς τὴν τελευταία αὐτὴ κατεύθυνση, ἄρα καὶ τὴν ἐνδεχόμενη συνεννόηση μὲ τὴν Ἑλλάδα· μία βαλκανικὴ χώρα ποὺ διέθετε ἰσχυρὸ ναυτικὸ καὶ ἀκόμη ἰσχυρότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν προστασία τῶν χριστιανικῶν μειονοτήτων στὴν Τουρκία.

Τὸ καθεστὼς τοῦ Abdulhamit, ποὺ ἀνέτρεψε ἡ νεοτουρκικὴ ἐπανάσταση, πάρα πολλοὶ τὸ παρομοίαζαν, δικαίως, μὲ ἐκεῖνο τῆς τσα-

---

nia (Pennsylvania University Press) 1965, passim καὶ εἰδικῶς τὰ κεφ. 3 (σσ. 58-81) καὶ 4 (σσ. 82-98). Ivan E. Guéchoff, **L' Alliance Balkanique,** Paris (Hachette) 1915, σσ. 1-14. Γιὰ τὸ πλῆρες κείμενο τῆς Σερβοβουλγαρικῆς Συμμαχίας ποὺ ὑπογράφτηκε στὴ Σόφια στὶς 29 Φεβρουαρίου 1912, μὲ τὸ «παληὸ» ἡμερολόγιο – πράγμα ποὺ εἶχε ἀσφαλῶς κάποια σημασία γιὰ τοὺς καθ' ἕξιν προληπτικούς, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἄλλους μετὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ Δευτέρου Βαλκανικοῦ πολέμου – βλ. σσ.191-5. Γιὰ τὸ μυστικὸ Πρωτόκολλο, τῆς ἰδίας ἡμερομηνίας, βλ. σσ. 192-202, καὶ γιὰ τὴν μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν Στρατιωτικὴ Σύμβαση τοῦ Μαΐου 1912, σσ. 202-13. Βλ. ἐπίσης, Comte Carlo Sforza, **Pachitch et l' Union des Yugoslaves,** Paris (Gallimard) 1938, σσ. 107-8, 116-9, καὶ R.J. Crampton, **op. cit.,** σσ. 57-9.

[17] E. C. Thaden, **op. cit.** σσ. 96-8, 101-4, 110-4. Νικόλαος Βλάχος, **Ἡ συμμαχικὴ προσέγγισις τῶν τεσσάρων Χριστιανικῶν Κρατῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου κατὰ τὸ ἔτος 1912,** Θεσσαλονίκη (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν), 1953. Διάλεξις.

ρικῆς Ρωσίας. Κοινὴ ἦταν καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ πρακτικὴ τῶν αἰφνιδιαστικῶν ἐκκαθαρίσεων, ἡ διαφθορά, ἡ λογοκρισία καὶ ἡ ἐξαιρετικὰ δραστήρια μυστικὴ ἀστυνομία. Ἡ θρησκεία καὶ οἱ λειτουργοί της, ἰδίως οἱ ἀνώτεροι, ἀποτελοῦσαν τὸ κύριο ἰδεολογικὸ στήριγμα τῆς ἀπολυταρχικῆς ἐξουσίας, τὴν ὁποία καὶ ὑπηρετοῦσαν, καθημερινὰ καὶ μὲ συνέπεια, καὶ στὶς δύο χῶρες. Ἡ ἔμφαση στὸ πρωτεῖο τῆς πολιτισμικῆς ἰδιαιτερότητας τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν ἀπέναντι στὴ δυτικὴ παράδοση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καὶ τοῦ «ἄθεου Διαφωτισμοῦ», ἀποτελοῦσε ἕνα ἐπιπλέον κοινό τους στοιχεῖο. Κοινὴ τέλος, ὡς πρὸς ἕνα σημεῖο τουλάχιστον, ὑπῆρξε καὶ ἡ μοῖρα τῶν δύο τυράννων: Νὰ ἀνατραποῦν ἀπὸ ἐπαναστάσεις ποὺ ξεκίνησαν, καὶ οἱ δύο, ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό.

Τὶς δυνάμεις, ὡστόσο, ποὺ κατόρθωσαν νὰ θέσουν τέρμα στὴ δικτατορία τοῦ «σφαγέως τοῦ Γιλδίζ» τὶς χώριζαν βαθύτατες προγραμματικὲς διαφορὲς οἱ ὁποῖες δὲν ἄργησαν νὰ ἐκδηλωθοῦν καὶ νὰ ὁδηγήσουν σὲ ἀνοιχτὴ ρήξη. Ἡ ὁριστικὴ ἐπικράτηση ἐκείνων ποὺ συστηματικὰ προωθοῦσαν τὴ δημιουργία ἑνὸς ἰσχυροῦ συγκεντρωτικοῦ κράτους, ἔναντι τῶν ὁμάδων τοῦ ἀποκεντρωτικοῦ συστήματος καὶ τῆς ἀναγνώρισης τοῦ εἰδικοῦ ρόλου (ἄρα καὶ τῶν εἰδικῶν προνομίων) τῶν μειονοτήτων, δημιούργησε νέα κατάσταση στὰ Βαλκάνια.[18] Τόσο ἡ Βουλγαρία καὶ ἡ Σερβία ποὺ ἔβλεπαν νὰ παγιώνεται

[18] Bernard Lewis, **op. cit.**, σσ. 213-23. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸ περιοδικὸ **Ἑλληνισμός**, ἀπὸ τὸ δεύτερο ἑξάμηνο τοῦ 1908 μέχρι τὶς παραμονὲς τῶν Βαλκανικῶν πολέμων. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτό, οἱ ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἐν σχέσει ὅμως πρὸς τὰ ἀποκλειστικῶς «ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος» θέματα, καταλαμβάνουν, ἀρκετὰ συχνά, ἕνα σημαντικὸ μέρος τῆς ὕλης του.

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1908, δύο μῆνες μετὰ τὴν ἐκδήλωση τοῦ κινήματος τῶν νεοτούρκων, ὁ ἕλληνας ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Γεώργιος Μπαλτατζῆς ἔστειλε στὴν Κωνσταντινούπολη τόν, νέο τότε, βουλευτὴ Ἀπόστολο Ἀλεξανδρῆ, γιὰ νὰ συναντήσει ἐκεῖ τοὺς ἡγέτες τοῦ Κομιτάτου «Ἕνωσις καὶ Πρόοδος», δηλαδὴ τοὺς ἰσχυρούς, ἐξ ἀρχῆς, καὶ διαρκῶς ἰσχυροποιούμενους ἀντιπάλους τῶν Φιλελευθέρων ὁμάδων τῆς ἀποκέντρωσης, καὶ νὰ τοὺς προτείνει «κοινὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ Σλαυϊσμοῦ», μὲ ἀντάλλαγμα τὴν Ἕνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἀλεξανδρῆς συνομίλησε, πράγμα-

μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ τουρκικὴ παρουσία στὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας, ὅσο καὶ ἡ Ἑλλάδα – γιὰ τὸν ἐπιπρόσθετο λόγο τῆς διαφορετικῆς πλέον ἀντιμετώπισης τῶν χριστιανικῶν μειονοτήτων σὲ ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια –, ἔκριναν ὅτι ὁ κίνδυνος ποὺ ἀντιπροσώπευαν οἱ νεότουρκοι τοῦ Κομιτάτου «Ἕνωσις καὶ Πρόοδος» ἦταν πολὺ πιὸ σημαντικὸς ἀπὸ τὶς διαφορές τους, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν προσφάτων μεταξύ τους συγκρούσεων στὴ (καὶ γιὰ τὴ) Μακεδονία.[19]

τι, τόσο μὲ τὸν Talaat ὅσο καὶ μὲ τὸν Enver ἀλλὰ δὲν κατόρθωσε νὰ τοὺς πείσει ὅτι ἡ εὐφυέστατη πρόταση ποὺ μετέφερε συνέφερε καὶ τὴν Τουρκία, οὔτε νὰ τοὺς ἐξηγήσει γιατί σὲ ἕναν «κοινὸν ἀγῶνα», ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ ὠφεληθοῦν καὶ τὰ δύο μέρη, ἡ μία πλευρὰ θὰ ἔπρεπε νὰ καταβάλει στὴν ἄλλη εἰδικὸ τίμημα. Τὸ μόνο, συνεπῶς, ποὺ ὁ ἕλληνας ἀπεσταλμένος ἐπέτυχε νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τοὺς συνομιλητές του, ἦταν ἡ διπλωματικὴ μὲν ἀλλὰ σαφὴς προειδοποίηση πὼς ὁποιαδήποτε προσπάθεια τῶν Ἀθηνῶν νὰ ἀλλάξει τὸ status τῆς Κρήτης θὰ ὁδηγοῦσε στὴν ἐπιστροφὴ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στὸ νησί. (Ἀπόστολος Ἀλεξανδρῆς, **op. cit**, σσ. 18-9.)

[19] H. Gardikas-Katsiadakis, **op. cit.**, σσ. 44-52, 92-95. Μαζαράκης, **Ἀπομνημονεύματα, op. cit.**, σσ. 90-1. Ἀλεξανδρῆς, **op. cit.**, σσ. 30-1.

3

ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

3.1. Ὁ "τουρκικὸς" πόλεμος

Ἡ Ἑλλάδα, ποὺ ἐντάχθηκε τελευταία στὸ δίκτυο τῶν διαβαλκανικῶν συμμαχιῶν τὸ ὁποῖο ἄρχισε νὰ δημιουργεῖται μὲ τὴν ὑπογραφὴ μίας, ἀνάλογης πρὸς τὴ σερβοβουλγαρική, συμμαχίας Μαυροβουνίου καὶ Βουλγαρίας,[1] πολὺ λίγο θύμιζε τὴ χώρα ποὺ ἡττήθηκε κατὰ κράτος στὸν πόλεμο τοῦ 1897. Μὲ ἕναν νέο, χαρισματικό, πρωθυπουργὸ στὸ πηδάλιο, τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, καὶ μὲ ἔνοπλες δυνάμεις ἀξιόμαχες, ἔμπαινε σὲ μία ἐποχὴ μεγάλων ἀλλαγῶν μὲ πραγματικὴ καὶ ὄχι ρητορική, ὅπως στὸ παρελθόν, ἐμπιστοσύνη στὶς δυνάμεις της. Ἡ ἧττα τῆς Πύλης στὸν ἰταλοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1911-1912 ὑπῆρξε μία ἐπιπλέον πηγὴ αἰσιοδοξίας γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὶς ἄλλες συμμαχικὲς πρωτεύουσες, διότι ἔδειχνε ὅτι ἡ κοινὴ στρατιωτικὴ δράση τῶν βαλκανικῶν κρατῶν θὰ μποροῦσε, πιθανώτατα, νὰ ἀποφέρει πολὺ σημαντικὰ ὀφέλη.[2]

---

[1] I.E. Guéchoff, **op. cit.**, σσ. 63-69, 70-72. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς Ἑλληνοβουλγαρικῆς Συνθήκης τῆς 29ης Μαΐου 1912 – ἄλλη συμβολικὴ ἡμερομηνία γιὰ τὴ Βουλγαρία, μὲ τὸ γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο αὐτὴ τὴ φορὰ – βλ. σσ. 223-7, καὶ γιὰ τὴ Στρατιωτικὴ Σύμβαση τοῦ Ὀκτωβρίου 1912, σσ. 228-34.

Πολὺ ἐνδιαφέροντα, ὅσον ἀφορᾶ τὶς καταβολὲς καὶ τὶς συγκεκριμένες συνθῆκες γένεσης τῆς Βαλκανικῆς Συμμαχίας τοῦ 1912, εἶναι καὶ τὰ ἄρθρα ποὺ δημοσίευσε στοὺς **Times**, στὶς 4, 5, 6, 11 καὶ 13 Ἰουνίου τοῦ 1913, ὁ γνωστὸς δημοσιογράφος, καὶ μέλος τοῦ *Balkan Committee* τοῦ Λονδίνου, J.D. Bourchier, ὁ ὁποῖος εἶχε συμβάλει σημαντικὰ στὶς συνεννοήσεις μεταξὺ τῶν ἡγετῶν τῶν τεσσάρων, τελικῶς, συμμάχων χωρῶν – ἰδίως στὶς ἐπαφὲς Βενιζέλου καὶ Γκέσωφ – καὶ δι' αὐτῶν στὴ μετατροπὴ τῆς Σερβο-Βουλγαρικῆς Συμμαχίας τοῦ Μαρτίου 1912 σὲ Βαλκανική.

Βλ., ἐπίσης, E.C. Helmreich, *'The Serbian-Montenegrin Alliance of September 23 / October 6, 1912'*, **Journal of Central European Affairs**, XIX (January 1960) σσ. 411-5, καὶ Paul Dumont, *'La mort d'un Empire (1908-1923)'*, κεφ. XIV (σσ. 577-647) στὸ Robert Mantran [ed.], **op. cit.**, σσ. 604-6.

[2] Count Alessandro de Bosdari, **Delle Guerre Balcaniche, della Grande**

Ἡ ἐπιβεβαίωση αὐτῶν τῶν προβλέψεων ἔγινε μὲ ἐντυπωσιακὴ ταχύτητα. Μέσα σὲ λίγες μόνο ἑβδομάδες ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν ἐχθροπραξιῶν (Ὀκτώβριος 1912) λύθηκε τὸ ἡλικίας ἀρκετῶν αἰώνων Ἀνατολικὸ Ζήτημα· τουλάχιστον ὡς πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ βουλγαρικὸς στρατὸς ἔφθασε μέχρι τὴν ὀχυρὴ γραμμὴ τῆς Τσατάλτζας κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ σέρβοι βρέθηκαν στὴν Ἀδριατικὴ καὶ οἱ ἑλληνικὲς δυνάμεις στὴ Θεσσαλονίκη.[3] Ἀπορρίπτοντας τοὺς ὅρους τῆς ἀνακωχῆς, ἡ ἐθνικιστικὴ ἀντιπολίτευση τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ποὺ ἀνέτρεψαν τὴν ὀθωμανικὴ κυβέρνηση ἐπειδὴ εἶχε ἀποδεχθεῖ τὸ τετελεσμένο γεγονὸς τῆς ἥττας, ἐπέτυχαν ἀσφαλῶς νὰ κερδίσουν τὴν ἐξουσία, ἀλλὰ καὶ νὰ χάσουν σὲ ἐξαιρετικὰ σύντομο χρόνο τὶς μόνες τρεῖς πόλεις ποὺ δὲν εἶχαν μέχρι τότε κατορθώσει νὰ καταλάβουν οἱ σύμμαχες βαλκανικὲς χῶρες: Τὴν Ἀδριανούπολη, τὰ Ἰωάννινα καὶ τὴ Σκόδρα.[4]

Guerra e di alcuni fatti precedenti ad esse. Appunti diplomatici, Milano (Mondadori) 1928, σσ. 64-73 (τὸ κεφ. *'La guerra Libica vista da Sofia'*). Ernst Christian Helmreich, **The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913,** Cambridge Mass. (Harvard University Press) 1938, σσ. 32-3, 51, 74, 84-5.

[3] Γεώργιος Βεντήρης, **Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910-1920,** τόμ. Α', Ἀθήνα (Ἴκαρος) 2η ἔκδοση 1970, σσ. 101-33. Helmreich, **The Diplomacy... op. cit,** σσ. 193-230.

Γιὰ τὶς χερσαῖες καὶ ναυτικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν ἑλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δύο, τελικῶς, Βαλκανικῶν πολέμων, βλ. Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ, **Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους τοῦ 1912-1913,** τόμοι 3, Ἀθῆναι, 1932-1934. Σοφ. Ι. Δούσμανης, **Τὸ ἡμερολόγιον τοῦ κυβερνήτου τοῦ θωρηκτοῦ Γ. 'Αβέρωφ' κατὰ τοὺς πολέμους 1912-1913,** Ἀθῆναι (Πυρσὸς) 1940, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ Κωστῆ Α. Βάρφη, *'Οἱ ἀνορθόδοξες ἑλληνικὲς ἐνέργειες γιὰ τὴν πρόσκτηση ναυτικῶν μονάδων καὶ ὑλικοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τοῦ πολέμου'* στὸν συλλογικὸ τόμο **Ἡ Ἑλλάδα τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, 1910-1914,** ἐπιμ. Λύντια Τρίχα καὶ Ἑλένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη, Ἀθήνα (Ε.Λ.Ι.Α.) 1993, σσ.79-88.

[4] Stanford J. Shaw/Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,** vol. II, Cambridge (Cambridge University Press) 1977,

Οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς ἀπλούστευσαν τὰ πράγματα ὡς πρὸς τὴν Τουρκία καὶ τὶς ἐδαφικὲς ἀπώλειες ποὺ κατὰ κοινὴ ἐκτίμηση ἐπρόκειτο νὰ ὑποστεῖ – μὲ ἐξαίρεση τὸ μεῖζον ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς τῶν νησιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου ποὺ ἡ Πύλη δὲν ἔδειχνε καμμία διάθεση νὰ τὴν ἀποδεχθεῖ –[5] ἀλλὰ περιέπλεξαν τὶς σχέσεις τῶν συμμάχων χωρῶν τόσο μὲ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις ὅσο καὶ μεταξύ τους. Στὸ ἐπίκεντρο τῶν διενέξεων βρέθηκαν δύο ἄκρως ἀκανθώδη προβλήματα: Τὸ Μακεδονικὸ καὶ τὰ ἀκριβῆ σύνορα τοῦ ὑπὸ ἵδρυση κράτους τῆς Ἀλβανίας. Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ θέμα, ἄμεσα ἐνδιαφερόμενες χῶρες ἦταν ἡ Σερβία καὶ ἡ Ἑλλάδα, γιὰ τὰ βόρεια καὶ τὰ νότια, ἀντιστοίχως, ἀλβανικὰ σύνορα, καὶ ἀπὸ τὶς Δυνάμεις ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Ἰταλία, κατὰ τὴν ἴδια ἀντιστοιχία.

Ἡ διαμάχη γιὰ τὴ Μακεδονία μὲ ἄλλα μέσα, διπλωματικὰ – λιγώτερο βάρβαρα δηλαδὴ ἀλλὰ καὶ σαφῶς χαμηλοτέρου κόστους –, ἦταν περίπου ἀναμενόμενη. Ἡ σερβοβουλγαρικὴ συμμαχία τοῦ 1912 ἔδινε στὴ Σόφια τὴ μερίδα τοῦ λέοντος καὶ προέβλεπε ρωσικὴ διαιτησία γιὰ τὰ μὴ διανεμόμενα στὸ σχετικὸ ἄρθρο μακεδονικὰ ἐδάφη. Τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ προσέδωσαν στὸ μακεδονικὸ ζήτημα ἐκρηκτικὲς διαστάσεις ἦταν ἀφενὸς μὲν ἡ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδος στὸν πόλεμο, καὶ κυρίως ἡ μὴ ἀναμενόμενη, τουλάχιστον ἀπὸ τὴ βουλγαρικὴ πλευρά, ταχεῖα κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα,[6] καὶ ἀφετέρου ὁ οὐσιαστικὸς ἐξαναγκασμὸς (μὲ ρωσικὴ συναίνεση) τῆς Σερβίας σὲ ἀποχώρηση ἀπὸ τὶς «ἀλβανικὲς» περιοχές, μέχρι τὴν ἀδριατικὴ ἀκτή, ποὺ εἶχε καταλάβει ὁ στρατός της, προκειμένου νὰ μὴν διαταραχθοῦν, ἐνδεχομένως ἀνεπανόρθωτα, οἱ νέες ἰσορροπίες στὶς αὐστρορωσικὲς σχέσεις.[7]

σσ. 295-6. Δαγκλῆς, **op. cit.**, τόμος Β, σσ. 44-50. Helmreich, **The Diplomacy...**, **op. cit.**, σσ. 281, 295, 308-9.

[5] H. Gardikas-Katsiadakis, **op. cit.**, σσ. 147-51. Γ. Βεντήρης, **op. cit.** τόμ. Α΄, σσ. 88-91.

[6] Ἐλευθέριος Πρεβελάκης, *"Ο Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ οἱ Βαλκανικοὶ Πόλεμοι"*, **Νέα Ἑστία**, τ. 77 (1965), σσ. 649-658.

[7] Helmreich, **The Diplomacy...**, **op. cit.**, σσ. 208-11, 251, 258-9. Γ. Βεντήρης, **op. cit.**, τόμ. Α΄, σ. 156.

Ὁ σέρβος πρωθυπουργός, ὁ πραγματιστὴς Νίκολα Πάσιτς,[8] θὰ δεχόταν ἴσως νὰ ἀναζητηθεῖ κάποιος συμβιβασμὸς μὲ τὴ Σόφια στὸ θέμα τῶν μακεδονικῶν της ἀπαιτήσεων βάσει τῆς συμμαχίας τοῦ 1912, ἐὰν δὲν ἐκινδύνευε νὰ ἀνατραπεῖ ἀπὸ τὸ «στρατιωτικὸ κόμμα» στὸ Βελιγράδι, τὸ ὁποῖο, εἰδικὰ μετὰ τὴ ματαίωση τῆς σερβικῆς ἐπεκτάσεως πρὸς τὴν Ἀδριατική, προειδοποιοῦσε ὅτι δὲν θὰ ἀνεχόταν τὴν ἐγκατάλειψη χάριν τῆς Βουλγαρίας «οὔτε σπιθαμῆς» ἀπὸ τὰ ἐδάφη τῆς «Παλαιᾶς Σερβίας», ποὺ ἤδη κατεῖχε καὶ διοικοῦσε ὁ σερβικὸς στρατός.[9]

---

[8] Γιὰ ἕνα αὐθεντικὸ πορτραῖτο τοῦ Nicola Pašić (1846-1926), τοῦ «Βενιζέλου τῆς Γιουγκοσλαβίας», ποὺ ξεκίνησε τὴν πολιτική του πορεία ὡς μέλος τοῦ ἐσωτερικοῦ κύκλου τῶν ὀπαδῶν τοῦ M. Bakunin στὴν Ἑλβετία, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐκεῖ σπουδῶν του, ὑπῆρξε ἱδρυτὴς καὶ μόνιμος ἡγέτης τοῦ φιλορωσικοῦ Ριζοσπαστικοῦ κόμματος τῆς Σερβίας καὶ διετέλεσε πρωθυπουργὸς τῆς χώρας του γιὰ δύο δεκαετίες σχεδόν, βλ. τὸ βιβλίο ἑνὸς ἄλλου ἱεροῦ τέρατος τῆς (ἰταλικῆς) πολιτικῆς, τοῦ Κόμη Carlo Sforza, (1872-1932) «qui connaît intimement Pasic» (σ. 13): Comte Carlo Sforza, **Pachitch et l' Union des Yugoslaves**, Paris, (Gallimard) 1938.

Ἐπειδὴ ὅμως οἱ στενὲς γνωριμίες δὲν ὁδηγοῦν, κατὰ κανόνα, σὲ ἀντικειμενικὲς θεωρήσεις, θὰ ἦταν ἴσως χρήσιμο νὰ ἀντιπαραβάλει κανεὶς τὸ παραπάνω πορτραῖτο μὲ μία λιγώτερο χολακευτική, ἀσφαλῶς, ἀλλὰ ὄχι πολὺ διαφορετική, ὡς πρὸς τὰ οὐσιαστικά της στοιχεῖα, εἰκόνα τοῦ σέρβου πολιτικοῦ μηχανικοῦ (*καὶ* μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μηχανικοῦ τῆς πολιτικῆς), τὴν ὁποία μᾶς δίνει ὁ Λ. Τρότσκι: **Τὰ Βαλκάνια καὶ οἱ Βαλκανικοὶ Πόλεμοι 1912-1913**, Ἀθήνα (Θεμέλιο) 1993, σσ. 127-33, 139-46, 167.

Ὁ μεγάλος ρῶσος ἐπαναστάτης, ὁ ὁποῖος προβάλλει περισσότερο τήν, φαινομενικὴ συνήθως, ἀναβλητικότητα τοῦ Pašić, τὴ συστηματικὴ ἀποφυγὴ ἐκ μέρους του τῶν δημοσίων δηλώσεων, καθὼς καὶ τὴ θεωρία του ὅτι τὸ ζίγκ-ζὰγκ εἶναι πάντοτε ὁ ἀσφαλέστερος καὶ συντομώτερος δρόμος μεταξὺ δύο σημείων – στοιχεῖα ποὺ θυμίζουν Παναγῆ Τσαλδάρη μᾶλλον, παρὰ Βενιζέλο – ἦταν τότε ἀνταποκριτὴς οὐκρανικῆς ἐφημερίδας στὰ Βαλκάνια. Τὰ διεισδυτικὰ κείμενά του γιὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καὶ τὰ πολιτικὰ δρώμενα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν – δηλαδὴ τῆς Σερβίας, τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ρουμανίας, οἱ ἀναφορές του στὴν Ἑλλάδα, ποὺ δὲν ἐπισκέφθηκε, εἶναι ἐλάχιστες – συγκεντρώθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἐκδόθηκαν, στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα, στὴ Νέα Ὑόρκη τὸ 1980.

3.2. Ὁ "βουλγαρικὸς" πόλεμος

Ἡ Βουλγαρία ὅμως ἔβλεπε τὰ πράγματα μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο, βοηθούμενη καὶ ἀπὸ τὸ θαυμασμὸ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τύπου γιὰ τὶς πολεμικές της ἐπιδόσεις. Ὑπερτονίζοντας τὴ συμβολὴ τοῦ στρατοῦ της στὴν κοινὴ νίκη (συμβολὴ πρωταρχικῆς, πράγματι, σημασίας), προβάλλοντας τὶς πολλαπλάσιες σὲ σχέση μὲ τοὺς συμμάχους της ἀνθρώπινες καὶ ὑλικὲς ἀπώλειές της, καὶ ὑποβαθμίζοντας τὴν προσφορὰ τοῦ σερβικοῦ στρατοῦ καὶ – ἰδίως – τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ, ἡ κυβέρνηση τῆς Σόφιας θεωροῦσε ὅτι ἡ μὲν Ἑλλάδα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρκεσθεῖ στὴν προσάρτηση τῆς Κρήτης καὶ τῶν νησιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ νὰ ἐγκαταλείψει τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ δὲ Σερβία νὰ τηρήσει κατὰ γράμμα τὰ περὶ Μακεδονίας προβλεπόμενα στὴ μεταξύ τους συμμαχία. Οἱ προσπάθειες συγκερασμοῦ τῶν συγκρουομένων ἐπιδιώξεων τῶν νικητῶν, μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς Ρωσίας, δὲν φαίνονταν νὰ καταλήγουν σὲ κοινὰ ἀποδεκτὲς λύσεις.[10]

Αὐτὴ ἦταν γιὰ τὴ Βουλγαρία ἡ μοιραία ὥρα τῶν στρατηγῶν. Μετὰ τὴν ἀπόρριψη τῶν ὅρων τῆς ἀνακωχῆς, λίγους μῆνες ἐνωρίτερα, ἀπὸ τοὺς νεότουρχους ἀξιωματικούς, ποὺ κατόρθωσαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ ἐκπορθήσουν τὴν ἐξουσία, γιὰ «ἐθνικοὺς λόγους», καὶ νὰ ὁδηγήσουν ἐν συνεχείᾳ τὴ χώρα τους στὴν καταστροφή, εἶχε ἔρθει ἡ σειρὰ τοῦ «στρατιωτικοῦ κόμματος» στὴ Σόφια νὰ ὑποχρεώσει τὸν μετριοπαθῆ Ἰβὰν Γκέσωφ, τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ δικτύου τῶν βαλκανικῶν συμφωνιῶν, νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πρωθυπουργία ὑπὲρ ἑνὸς κυβερνητικοῦ σχήματος, ἐλεγχόμενου ἀπὸ τὶς ἔνοπλες δυνάμεις καὶ τὴν ἐθνικιστικὴ ἀντιπολίτευση, ποὺ εἶχε ἐπιλέξει νὰ ὑπηρετήσει τὴν διὰ τῶν ὅπλων ἐπιβολὴ τῶν βουλγαρικῶν ἀπόψεων.[11]

Ἡ ταυτόχρονη αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεση, ὡστόσο, ἰσχυρῶν βουλγα-

---

[9] Τρότσκι, **op. cit.**, σσ. 159-61, 171-2, 175-8, 187-8.

[10] I.E. Guéchoff, **op. cit.**, σσ. 153-61. Gardikas-Katsiadakis, **op. cit**, σσ. 137-8, 187, 194-5, 209-10. Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, **Ἀπομνημονεύματα**, Ἀθῆναι, 1970, τόμ. Α΄, **(1885-1936)**, σσ. 134-5.

[11] I.E. Guéchoff, **op. cit.**, σσ. 155-6. Τρότσκι, **op. cit.**, σσ. 344-8, 380-5.

ρικῶν μονάδων ἐναντίον τῶν σερβικῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν θέσεων στὴ Γευγελῆ (29 Ἰουνίου 1913) δὲν συνέλαβε τὶς δύο χῶρες ἀπροετοίμαστες. Ἡ Σερβία καὶ ἡ Ἑλλάδα εἶχαν ἤδη σπεύσει ἐν ὄψει τῆς ἀδιαλλαξίας τῶν Βουλγάρων νὰ ὑπογράψουν Συνθήκη Συνεργασίας (1 Ἰουνίου 1913)[12] καὶ εἶχαν πλήρως ἐντάξει στοὺς σχεδιασμούς τους, στρατιωτικοὺς καὶ διπλωματικούς, τὸ ἐνδεχόμενο ἑνὸς νέου πολέμου. Δὲν ἀπαιτήθηκε συνεπῶς παρὰ ἐλάχιστος χρόνος γιὰ νὰ περάσουν οἱ δυνάμεις τους στὴν ἀντεπίθεση καὶ νὰ ἐπιβάλουν στὸν βουλγαρικὸ στρατὸ διαδοχικὲς ὑποχωρήσεις. Τὴ δεινὴ θέση τῆς Σόφιας τὴν ἐκμεταλλεύτηκαν τόσο ἡ Ρουμανία, τῆς ὁποίας τὰ στρατεύματα πέρασαν τὸν Δούναβη καὶ κατέλαβαν ἀμαχητὶ τὴ νότια Δοβρουτσά, ὅσο καὶ ἡ Τουρκία, ποὺ ἐπεδίωξε, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, καὶ ἐπέτυχε νὰ ἀνακαταλάβει τὴν ἀνατολικὴ Θράκη καὶ τὴν Ἀδριανούπολη. Μετὰ ἀπὸ ἕνα μῆνα, ἀκριβῶς, πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ Βουλγαρία, ποὺ ἦταν γνωστὴ καὶ ὡς «Πρωσσία τῆς Βαλκανικῆς», ἔμοιαζε πολὺ περισσότερο, τὴ στιγμὴ τῆς ἀναχωχῆς, μὲ διαμελισθεῖσα, μόλις, βαλκανικὴ Πολωνία.[13]

3.3. Ἡ παρέμβαση τῶν Δυνάμεων

Τὴ διπλωματικὴ ἐκκαθάριση ὅλων αὐτῶν τῶν δραματικῶν ἀλλαγῶν, τῶν ἀνακατατάξεων καί, κυρίως, τῶν ἐκκρεμοτήτων ποὺ δημιούργησε τόσο ὁ «τουρκικὸς» ὅσο καὶ ὁ «βουλγαρικὸς» πόλεμος – οἱ ὀνομασίες Πρῶτος καὶ Δεύτερος Βαλκανικὸς εἶναι, φυσικά, μεταγενέστερες – τὴν ἀνέλαβαν δύο Συνδιασκέψεις (τοῦ Λονδίνου καὶ τοῦ Βουκουρεστίου), μία γιὰ κάθε πόλεμο, στὶς ὁποῖες ἔλαβαν μέρος οἱ ἀντίπαλες χῶρες, καὶ μία, ἐπιβλέπουσα τὴν ὅλη διαδικασία κατὰ κάποιον τρόπο, Πρεσβευτικὴ Συνδιάσκεψη τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (στὸ Λονδῖνο) ποὺ ἐγκαινίασε τὶς ἐργασίες της ταυτοχρόνως σχεδὸν

---

[12] Gardikas-Katsiadakis, **op. cit.**, σσ. 168-9, 186, 197-203. Helmreich, **The Diplomacy...**, **op. cit.**, σσ. 308, 343, 346-9.

[13] Βεντήρης, **op. cit.**, τόμ. Α΄, σσ. 165-71. Τρότσκι, **op. cit.**, σσ. 388-9, 401, 408. Elisabeth Barker, **op. cit.**, σσ. 18-19.

μὲ τὴν πρώτη συνάντηση τῶν βαλκανικῶν ἀντιπροσωπειῶν καὶ συνεχίστηκε μέχρι καὶ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου.

Ἡ Συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου (3/16 Δεκεμβρίου – 17/30 Μαΐου 1913) ἡ ὁποία συνῆλθε στὴ βρεττανικὴ πρωτεύουσα λίγο μετὰ τὴν ἀναχωχὴ ποὺ ἔσπευσε νὰ ζητήσει ἡ Πύλη, καὶ κατέληξε στὴ Συνθήκη τοῦ Λονδίνου (30 Μαΐου 1913) δὲν κατόρθωσε νὰ ρυθμίσει τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐκχώρηση στὶς σύμμαχες βαλκανικὲς χῶρες «πασῶν τῶν ἐπὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου ἐδαφικῶν ἐκτάσεων τῆς Αὐτοκρατορίας, πρὸς δυσμὰς γραμμῆς ἀρχομένης ἀπὸ τῆς ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους Αἴνου μέχρι τῆς ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου Μηδείας, ἐξαιρουμένης τῆς 'Αλβανίας» (ἄρθρο 2). Καί, ἐπιπλέον, τὴν παραίτηση τοῦ Σουλτάνου ἀπὸ κάθε δικαίωμά του ἐπὶ τῆς Κρήτης (ἄρθρο 4).[14]

Περισσότερες καὶ οὐσιαστικώτερες ἦταν οἱ συζητήσεις στὸ πλαίσιο τῆς Πρεσβευτικῆς Συνδιασκέψεως (7 Δεκεμβρίου 1912 – 11 Αὐγούστου 1913 ν.ἡ.), ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ δὲν δόθηκε λύση, μέχρι τὴ λήξη τοῦ Πρώτου Βαλκανικοῦ πολέμου, οὔτε στὸ θέμα τῶν νοτίων συνόρων τῆς 'Αλβανίας – μόνο τὸ ἀντίστοιχο πρόβλημα τῶν ἐδαφῶν τοῦ νεότευκτου κράτους στὸ Βορρᾶ ἐπέτυχαν νὰ «κλείσουν» οἱ Δυνάμεις, μὲ ὑποχώρηση τῆς Σερβίας, τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1913 –,[15] οὔτε σὲ ἐκεῖνο τῶν νησιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, γιὰ τὰ ὁποῖα τὸ καταληκτικὸ συμπέρασμα στὸ συγκεκριμένο ἐκεῖνο σημεῖο τῶν διαπραγματεύσεων ἦταν ὅτι ἡ Πρεσβευτικὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει τὴν εὐθύνη τοῦ μελλοντικοῦ καθορισμοῦ τοῦ ὁριστικοῦ τους καθεστῶτος.[16]

Ἡ παρέμβαση τῶν πρέσβεων ἤ, κατὰ περίπτωση, τῶν ὑπουργῶν 'Εξωτερικῶν τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἦταν ἀπολύτως χαρακτηριστικὴ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον λειτουργοῦσε ἡ Εὐρωπαϊκὴ

---

[14] Σταμάτιος 'Αντωνόπουλος, **Αἱ Συνθῆκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου καὶ 'Αθηνῶν**, ἐν 'Αθήναις, (Αὐγὴ 'Αθηνῶν) 1917, σσ. 2, 3.

[15] Gardikas - Katsiadakis, **op. cit.**, σσ. 155, 167.

[16] ὅ.π. σσ. 168-77. Helmreich, **The Diplomacy...., op. cit.**, σσ. 326, 328, 330-2. Στ. 'Αντωνόπουλος, **op. cit.**, σ. 3.

Συναυλία. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Πρεσβευτικὴ Συνδιάσκεψη δὲν εἶχε κάποια ρητὰ προβλεπόμενη ἁρμοδιότητα (ὅπως π.χ. τὸ Συμβούλιο Ἀσφαλείας τοῦ Ο.Η.Ε. σήμερα), ἡ συνδυασμένη ἰσχὺς τῶν ἕξι Δυνάμεων καθιστοῦσε αὐτονόητο τὸ ὅτι ἐκεῖνες θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὸν τελευταῖο λόγο σὲ ὅλες τὶς μείζονος σημασίας περιφερειακὲς διενέξεις. Ἡ ἔκταση ὡστόσο αὐτοῦ τοῦ δικαιώματος δὲν ἦταν ἀπεριόριστη. Ἀποτελοῦσε συνάρτηση, πρῶτον, τοῦ κατὰ πόσον οἱ ἐκκρεμότητες ποὺ προέκυπταν ἀπὸ μία ὁρισμένη κρίση ἀφοροῦσαν εὐρύτερες ἰσορροπίες ἢ μποροῦσαν νὰ προκαλέσουν νέα πολεμικὴ ἀναμέτρηση – σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση, τὴν ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων τὴν ἀνέμεναν ὅλα τὰ ἐνδιαφερόμενα μέρη –, ἢ ἀναφέρονταν ἀποκλειστικὰ σὲ τοπικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν κρατῶν τῆς περιοχῆς ὅπου εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἡ κρίση.

Ὁ δεύτερος περιοριστικὸς παράγοντας εἶχε σχέση μὲ τὸ ἐάν, καί σὲ ποιὸ βαθμό, οἱ μικρότερες δυνάμεις τηροῦσαν ἑνιαία στάση ἀπέναντι στὶς ἀποφάσεις τῶν ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης καί, κυρίως, μὲ τὸ σεβασμὸ τῶν τετελεσμένων γεγονότων, ὅταν αὐτὰ εἶχαν ἤδη καταγραφεῖ ὡς τετελεσμένα στὴν κοινὴ συνείδηση. Εἶναι ἀπολύτως βέβαιο, ἐπὶ παραδείγματι, ὅτι μετὰ τὶς ἀλλεπάλληλες νίκες τῶν συμμάχων χωρῶν στὸν Πρῶτο Βαλκανικὸ πόλεμο, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, ἀκόμη καὶ ἐὰν τὸ ἐπιθυμοῦσαν, δὲν θὰ ἦταν ποτὲ δυνατὸν νὰ ἐπιβάλουν τὴν ἀποκατάσταση τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὴν Εὐρώπη, ἁπλῶς καὶ μόνον διότι πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο – καὶ προκειμένου νὰ τὸν ἀποτρέψουν – εἶχαν δεσμευθεῖ νὰ μὴν ἀναγνωρίσουν καμμία ἀλλαγὴ στὸ ἐδαφικὸ status quo τῆς περιοχῆς.

Ἡ βαλκανικὴ κρίση τοῦ 1912-1913 ἀνέδειξε ὅμως καὶ ἕνα ἄλλο στοιχεῖο τοῦ τρόπου λειτουργίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συναυλίας: τὸ ὅτι δηλαδὴ οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις δὲν ἐπενέβαιναν πάντοτε μὲ γνώμονα τὴ διάκριση τῶν προβλημάτων σὲ δυνάμει ἐπικίνδυνα γιὰ τὴν εἰρήνη καὶ ἄλλα, τοπικῆς σημασίας, ἀλλὰ μὲ κίνητρο τὸ εἰδικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχαν γιὰ ὁρισμένα ζητήματα. Ἂν καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὅτι σὲ ὁρισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις ἡ παραπάνω διάκριση δὲν ἦταν διόλου εὐχερής. Χαρακτηριστικὸ πάντως τῆς σαφοῦς προτεραιότητας τῶν εἰδικῶν ἐνδιαφερόντων τῶν Δυνάμεων σὲ σχέση μὲ τοὺς πραγματικοὺς κινδύνους γιὰ τὴν εἰρήνη, ὑπῆρξε καὶ τὸ ὅτι ἡ Πρεσβευτικὴ δὲν ἀσχολήθηκε παρὰ ἐλάχιστα μὲ τὴ Μακεδο-

νία, τὸ θέμα ποὺ ὅλοι προέβλεπαν ὅτι μποροῦσε νὰ προκαλέσει, ὅπως καὶ προκάλεσε, νέο πόλεμο. Ἀπελευθερωμένο, μόλις, ἀπὸ τὴ σύνδεσή του μὲ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα – δηλαδὴ τὴ διανομὴ *ὀθωμανικῶν* ἐδαφῶν – τὸ Μακεδονικό, σὲ ἐκείνη τὴ συγκεκριμένη φάση, δὲν ἐνεργοποιοῦσε ὅπως ἄλλοτε τὸ ἔντονο παρεμβατικὸ ἐνδιαφέρον τῶν Δυνάμεων.

3.4. Ἡ Συνδιάσκεψη τοῦ Βουκουρεστίου

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς συντριπτικῆς ἥττας τῆς Βουλγαρίας στὸν νέο βαλκανικὸ πόλεμο – ἕναν πόλεμο ἐξίσου σύντομο καὶ ἀκόμη πιὸ βίαιο ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ μόλις εἶχε λήξει, κατάστικτο μὲ πράξεις βαρβαρότητος, κυρίως ἀπέναντι σὲ ἀμάχους – [17] συζητήθηκαν κατὰ τὴ

[17] Carnegie Endowment for International Peace, **Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars**, Washington, (Carnegie Endowment) 1914, σσ. VIII + 418. Βλ. ἰδίως τὸ κεφάλαιο ΙΙ, *'The War and the Noncombatant Population'* σσ. 71-108, καθὼς καὶ τὰ παραρτήματα τῶν σελίδων 307 κ.ἑ.

Ἡ Ἔκθεση τοῦ Ἱδρύματος Carnegie, τὴν ὁποία συνέταξαν καθηγητές, νομικῶν κυρίως σχολῶν, γερουσιαστὲς καὶ διευθυντὲς διεθνῶς γνωστῶν ἐντύπων, εὐρωπαῖοι καὶ ἀμερικανοί, δημιούργησε μεγάλη αἴσθηση, μικρῆς διάρκειας ὅμως, ὅταν δόθηκε στὴ δημοσιότητα (στὶς ἐφημερίδες, ἀρχικῶς, καὶ σὲ λίγα ἐπιλεγμένα ἄτομα) μὲ τὴ μορφὴ τοῦ παραπάνω βιβλίου. Ἡ ἐξήγηση βρίσκεται στὸ χρόνο τῆς δημοσιεύσεως: Ἰούλιος 1914. Τὸ δεκάμηνο σχεδὸν διάστημα ποὺ ἀπαιτήθηκε γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα συνέλεξε, ἐπὶ τόπου, ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπή, σὲ σχέση μὲ τὰ ἐγκλήματα τῶν στρατιωτικῶν καὶ τῶν παραστρατιωτικῶν δυνάμεων, ὅλων ἀνεξαρτήτως τῶν ἐμπολέμων, κατὰ τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ, καθυστέρησαν τὴν ἔκδοση μέχρι τὶς παραμονές, κυριολεκτικῶς, τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου. Ἡ μεγάλη χειρονομία, συνεπῶς, τῶν ἰδεολόγων εἰρηνιστῶν τοῦ ἀμερικανικοῦ Ἱδρύματος, ἡ ἀναμενόμενη συμβολὴ στὴν προσπάθεια ἀποτροπῆς ἑνὸς νέου πολέμου διὰ τῆς ἐκθέσεως, σὲ κοινὴ θέα, τῆς φρίκης τοῦ πολέμου ποὺ εἶχε μόλις τελειώσει, ὄχι μόνο ἔφτασε μὲ μεγάλη καθυστέρηση, ἀλλὰ ἐπρόκειτο καὶ νὰ λησμονηθεῖ πολὺ σύντομα κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ἑκατομμυρίων θυμάτων τῆς ἀδυσώπητης ἀναμέτρησης τοῦ 1914 – 1918. Ἀναμέτρησης μεταξὺ τῶν ἐθνῶν τοῦ «πεπολιτισμένου» τμήματος τῆς Εὐρώπης.

διάρκεια τῆς Συνδιασκέψεως τοῦ Βουκουρεστίου (17/30 Ἰουλίου – 28 Ἰουλίου/10 Αὐγούστου) καὶ καταχωρήθηκαν στὴν ὁμώνυμη

Στὸ ἀντίτυπο τῆς Ἐκθέσεως ποὺ φυλάσσεται στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, ὑπάρχει, ἐπικολλημένη στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐμπροσθοφύλλου, ἐπιστολὴ τοῦ Πρυτάνεως τοῦ King's College, γνωστοῦ φιλέλληνα καὶ φανατικοῦ θαυμαστῆ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου Ronald M. Burrows, πρὸς τὸν Ἰωάννη Γεννάδιο, μὲ ἡμερομηνία 15 Ἰουλίου 1914.

Ὁ Burrows, ὁ ὁποῖος ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχικοὺς παραλῆπτες τῆς Ἐκθέσεως, ἔγραφε στὸν Γεννάδιο ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ τὰ διαδιδόμενα, ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ «δέν ὑπῆρξε καθόλου ἐπιεικὴς πρὸς τοὺς Βουλγάρους» καὶ ὅτι τὸ ὅλο ζήτημα θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ χειριστεῖ ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ μὲ ἰδιαίτερη προσοχή. Τὸν πληροφοροῦσε ἐπίσης ὅτι εἶχε ἤδη ἔλθει σὲ ἐπαφὴ «μὲ τὸν Reeves» – τὸν ἄλλο, γνωστὸ γιὰ τὴ φιλελληνική (καὶ εἰδικώτερα φιλοβενιζελική) του στράτευση, καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου, τὸν νεοζηλανδὸ William Pember Reeves, Διευθυντὴ τοῦ London School of Economics καὶ Πρόεδρο τοῦ Ἀγγλο-Ἑλληνικοῦ Συνδέσμου /Anglo-Hellenic League – καθὼς καὶ ὅτι θὰ ἔγραφε ὁπωσδήποτε κάτι σχετικὸ μὲ τὴν Ἔκθεση στὸ ἄμεσο μέλλον.

Πράγματι, στὶς 29 Αὐγούστου 1914, δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ **The Atheneum** τοῦ Λονδίνου δισέλιδη βιβλιοκρισία (ἀνώνυμη, κατὰ τοὺς κανονισμοὺς τοῦ ἐντύπου) γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ ἔκδοση τῆς Ἐκθέσεως, τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ εἶχε γράψει ὁ ἴδιος ὁ Burrows ἢ ὁ Reeves. Σὲ αὐτὴν καταβάλλονται φιλότιμες προσπάθειες, χωρὶς θετικὸ ἀποτέλεσμα ὅμως, νὰ κλονιστεῖ ἡ ἀξιοπιστία ὁρισμένων τουλάχιστον ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦσαν τὶς σφαγὲς ἑκατοντάδων βουλγάρων ἀμάχων ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ στὸ Κιλκίς. (**Carnegie Report...**, σσ. 95-106, 300-16, 416-7.) Ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἀμφισβητεῖται, πάντως, εἶναι τὸ ὅτι τὸν τόνο τοῦ *φυλετικοῦ πολέμου* ἐναντίον τῶν βουλγάρων τὸν ἔδινε προσωπικῶς ὁ «στρατηλάτης» Κωνσταντῖνος, τοῦ ὁποίου τὸ ἄμεσο (ἔνστολο) περιβάλλον τὸν ἐξεθείαζε τότε ὡς μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο συνδυασμὸ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου καὶ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου. (Τὴν ἀντίληψη, πάντως, τῆς ἱερῆς ἀποστολῆς ποὺ τοῦ «ἀνέθεσε τὸ γένος», μὲ ἄγνωστες ἐπὶ τοῦ παρόντος διαδικασίες, νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τῶν βυζαντινῶν συναδέλφων του, τοῦ τὴν εἶχε μεταλαμπαδεύσει, πολὺ παλαιότερα, ὁ καθηγητής του τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, καὶ ἀντιπρόεδρος κατόπιν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, Σπυρίδων Λάμπρος.)

Πρόκειται γιὰ τὸ φυλετικὸ μῖσος ποὺ ὁδήγησε στὶς γνωστὲς (ἐκτὸς Βουλγαρίας) βουλγαρικὲς θηριωδίες ἐναντίον τῶν ἑλλήνων τοῦ Δοξάτου, τὰ

Συνθήκη πού ἡ Σόφια ὑποχρεώθηκε νὰ συνυπογράφει μὲ τοὺς ἀντιπάλους της: Ἑλλάδα, Σερβία, Ρουμανία καὶ Μαυροβούνιο.[18]

ἐγκλήματα τοῦ σερβικοῦ στρατοῦ καὶ τῶν «πατριωτικῶν» συμμοριῶν ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσαν στά ἀλβανικὰ χωριὰ καὶ τοὺς τουρκικοὺς «μαχαλᾶδες» τῆς «Σερβικῆς Μακεδονίας» (γιὰ αὐτὰ τὰ τελευταῖα βλ. καὶ Τρότσκι, **op. cit.**, σσ. 187-8, 257-61, 349-52), καθὼς καὶ τὶς ἀνάλογες ἐπιδόσεις τῶν τουρκικῶν ἐνόπλων δυνάμεων καὶ τῶν ἐντοπίων μουσουλμάνων, ἐναντίον ὅλων τῶν ἀντιπάλων τους, ὅπου καὶ ὁπότε αὐτὸ τοὺς ἦταν δυνατόν.

Ἡ Ἔκθεση τοῦ Ἱδρύματος Carnegie, παρότι χρησιμοποιεῖται κατὰ καιρούς, ἐπιλεκτικά, ἀπὸ ὅλα τὰ ἐμπλεκόμενα μέρη, πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ πόσο βάρβαροι ἦταν... οἱ ἄλλοι – καὶ αὐτὸ μὲ φειδώ, διότι τέτοιου τύπου ἀναφορὲς μπορεῖ νὰ ὁδηγήσουν κάποιους περίεργους στὸ νὰ ἀναζητήσουν τὴν ἔκδοση καὶ νὰ τὴ διαβάσουν ὁλόκληρη – δὲν ἔχει, φυσικά, μεταφραστεῖ καὶ δὲν ἔχει κυκλοφορήσει σὲ καμμία βαλκανικὴ χώρα.

Τὰ ἐπιμελῶς ἀποσιωπηθέντα, κατὰ τὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολούθησαν, ἔκτροπα τῶν βαλκανικῶν πολέμων, τὴν ἐποχὴ ποὺ συνέβαιναν τουλάχιστον, μᾶλλον δὲν ἦταν τόσο ἄγνωστα· παρὰ τὴν αὐστηρότατη λογοκρισία ποὺ εἶχαν ἐπιβάλει ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ ἐμπόλεμοι στὸ χῶρο τῶν ἐπιχειρήσεων τῶν στρατιωτικῶν τους δυνάμεων, γιὰ ὅλα τὰ θέματα καὶ ὄχι μόνον ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦσαν στρατιωτικὲς κινήσεις. Οἱ ἐπίμονες (καὶ ὀρθὲς) φῆμες γιὰ σειρὰ κακουργηματικῶν πράξεων ἐναντίον ἀμάχων χωρικῶν ἢ αἰχμαλώτων στρατιωτῶν, φαίνεται πὼς ὁδήγησαν τὶς προπαγανδιστικὲς ὑπηρεσίες ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων στὴν κατασκευὴ εἰκόνων ποὺ εἶχαν στόχο τὴν ἀνασκευὴ αὐτῶν τῶν φημῶν. Σὲ ἕνα μικρὸ κινηματογραφημένο στιγμιότυπο τοῦ 1913 (ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀσφαλῶς, ἀνάλογης θεματολογίας, ποὺ θὰ ὑπάρχουν ἀλλὰ ποὺ δὲν μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε) – δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ ἡ χώρα παραγωγῆς – εἰκονίζονται τοῦρκοι αἰχμάλωτοι νὰ πίνουν τὸ τσάι τους καθισμένοι «σταυροπόδι» γύρω ἀπὸ μία φωτιά. (**Πανόραμα τοῦ Αἰῶνα**, 5ο ἐπεισόδιο, ΕΡΤ 1984.)

Δὲν θὰ ἦταν διόλου ἄστοχο, σὲ τέτοιες περιπτώσεις, νὰ ἀναρωτιέται κανεὶς πόσους νεκρούς, ἀπὸ τὴν πεῖνα ἢ ἀπὸ αὐθαίρετες ἐκτελέσεις, ὁμαδικὲς ἢ ἀτομικές, ἀντιπροσωπεύει ἡ κάθε φιγούρα τῆς ὀθόνης.

[18] Helmreich, **The Diplomacy...**, **op. cit.**, σσ. 389-417. Τὸ κείμενο τῆς Συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου στὸν Ἀντωνόπουλο, **op. cit.**, σσ. 83-90 καὶ 90-102 (τὰ «παρηρτημένα» Πρωτόκολλα).

Μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου (10 Αὐγούστου 1913), τὸ ἐπιστέγασμα μίας, ἀνεπανάληπτης γιὰ ὅσους τὴν ἔζησαν, περιόδου μερικῶν μόνο μηνῶν, πυκνῶν ὅμως σὲ νίκες στρατιωτικὲς καὶ διπλωματικές, ἡ Ἑλλάδα, μετὰ τὴν ἀπόκτηση καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ποὺ τῆς ἐξασφάλισε ἡ Συνθήκη αὐτή, διπλασίασε περίπου τὴ συνολική της ἔκταση (120.300 τ. χμ. ἀπὸ 63.200) καὶ ἐμφάνιζε μία πληθυσμιακὴ αὔξηση τῆς τάξεως τοῦ 80% (4,7 ἑκατ. κάτοικοι τὸ 1913 σὲ σύγκριση μὲ τὰ 2,6 ἑκατ. τοῦ 1912).

Παρὰ τὴν καθοριστικῆς σημασίας συμβολὴ τῶν ἐνόπλων της δυνάμεων σὲ αὐτὸ τὸ λαμπρὸ ἀποτέλεσμα, καμμία ἀπὸ τὶς πλευρὲς τῆς ἑλληνικῆς ἐπιτυχίας δὲν θὰ ἦταν ἐξασφαλισμένη, πολλῷ δὲ μᾶλλον αὐτονόητη, χωρὶς τὴ σταθερὴ πολιτικὴ κατεύθυνση ποὺ εἶχε χαράξει καὶ τοὺς ἄκρως ἐπιδέξιους διπλωματικοὺς χειρισμοὺς ποὺ προέκρινε, σὲ κάθε κρίσιμη καμπὴ τῶν ἐξελίξεων, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὁ ὁποῖος, προκειμένου νὰ ἀποφύγει ἡ χώρα τὸ μοιραῖο βῆμα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ τὴν ὁδηγήσει ἀπὸ τὸ θρίαμβο στὴν καταστροφή —ὅπως συνέβη στὴν περίπτωση τῆς Βουλγαρίας—, χρειάστηκε νὰ δώσει σειρὰ μαχῶν, ἀγνώστων κατὰ κανόνα στὸ εὐρὺ κοινὸ ἀλλὰ ὄχι λιγώτερο ἐπικῶν ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν πολεμικῶν πεδίων, τόσο μὲ τὸν ἐπι-

---

Ἡ Ἑλλάδα ὑπέγραψε χωριστὴ Συνθήκη εἰρήνης μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, τὴ Συνθήκη τῶν Ἀθηνῶν, τὴν 1/14 Νοεμβρίου 1913 —Σύμβαση θὰ ἦταν ὁ ὀρθὸς χαρακτηρισμὸς στὴν προκειμένη περίπτωση, ἀλλὰ ἔτσι ἐπικράτησε νὰ ὀνομάζεται— ἡ ὁποία ἐρρύθμιζε τὰ τῆς ἐπανενάρξεως τῶν διπλωματικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν καθὼς καὶ μία σειρὰ ζητημάτων οἰκονομικῆς φύσεως στὶς νέες (τέως ὀθωμανικὲς) ἐπαρχίες της. Γιά τὸ κείμενο καὶ αὐτῆς τῆς Συνθήκης, τὰ παραρτήματά της καὶ τὴ σχετικὴ ἑρμηνευτικὴ ἐγκύκλιο τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, βλ. Ἀντωνόπουλος, **op. cit.**, σσ. 169-9, 170-7, 176-85.

Ὅπως καὶ ἡ Ἀθήνα, ἔτσι καὶ ἡ Σόφια ὑποχρεώθηκε νὰ ὑπογράφει χωριστὴ εἰρήνη μὲ τὴν Τουρκία —τὴ Σύμβαση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (17/30 Σεπτεμβρίου 1913)— διότι καμμία ἀπὸ τὶς βαλκανικὲς χῶρες ποὺ νίκησαν στὸν Δεύτερο Βαλκανικὸ πόλεμο δὲν ἐπιθυμοῦσε, μὲ τὴν παρουσία ὀθωμανικῆς ἀντιπροσωπείας στὸ Βουκουρέστι, νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὑπῆρξε σύμμαχος τῆς Αὐτοκρατορίας στὸν πόλεμο αὐτό, παρότι εἶχαν τὸν ἴδιο ἀντίπαλο: τὴ Βουλγαρία.

κεφαλῆς τοῦ «στρατιωτικοῦ κόμματος» (καὶ τοῦ μιλιταριστικοῦ ἀντικοινοβουλευτικοῦ πνεύματος) ποὺ δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸν ἐξαιρετικὰ δημοφιλῆ στοὺς στρατιῶτες του διάδοχο Κωνσταντίνο, ποὺ ἀνῆλθε στὸ θρόνο μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη τὸ Μάρτιο τοῦ 1913, ὅσο καὶ μὲ τὴν ποικίλων καταβολῶν καὶ ἀποχρώσεων ἐθνικιστικὴ ἀντιπολίτευση, ποὺ ἔσπευσε νὰ συνταχθεῖ μὲ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ στρατοῦ.[19]

---

[19] Gardikas-Katsiadakis, **op. cit.**, σσ. 176-7, 183-4, 186-9, 239. Bosdari, **op. cit.**, σσ. 74-6. Π. Ἀργυρόπουλος, **op. cit.**, τόμ. Α΄, σσ. 105-6. Βεντήρης, **op. cit.**, τόμ. Α΄, σσ. 187-8.

Χαρακτηριστικὸ ἐν προκειμένῳ ἦταν καὶ ἕνα, ἐπιμελῶς ἀποσιωπημένο καὶ αὐτό, ἐπεισόδιο στὴ Βουλὴ κατὰ τὴ Συνεδρίαση τῆς 2ας Μαρτίου τοῦ 1913.

Ὁ βουλευτὴς Λακωνίας Π. Πετροπουλάκης, διάδοχος τοῦ Γ. Πετροπουλάκη – τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Δ. Ράλλη – στὸ ἑλληνικὸ Κοινοβούλιο καί, ὡς ἐκ τούτου, κληρονομικῷ δικαίῳ, κορυφαῖος τοῦ χοροῦ τῶν «ἐθνικῶν θεμάτων», κατηγόρησε ἐμμέσως πλὴν σαφῶς τὸν πρωθυπουργό, ποὺ εἶχε τότε ἐπιτύχει τὸ διπλασιασμὸ σχεδὸν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐπέτυχε τὴν προσάρτηση ὁλόκληρης τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς δυτικῆς Θράκης, καὶ ἐκάλεσε τοὺς Ἕλληνες κατοίκους τους σὲ ἔνοπλη ἀντίσταση κατὰ τῆς Βουλγαρίας.

Ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ἔλαβε τὸ λόγο γιὰ νὰ καταγγείλει τὴν ταυτότητα τῶν ἀπόψεων τοῦ βουλευτοῦ Λακωνίας μὲ ἐκεῖνες κάποιου γνωστοῦ ἀθηναίου, ποὺ τὸν εἶχε ἐπισκεφθεῖ ἐνωρίτερα, ὡς μέλος ἀντιπροσωπείας κατοίκων τῶν παραπάνω περιοχῶν. Ὑπενθύμισα στὸν κύριο αὐτό, υπογράμμισε φανερὰ ἐκνευρισμένος ὁ πρωθυπουργός, «ὁ ὁποῖος ζῶν ἐν Ἀθήναις ἀπολαμβάνει τῶν ἀγαθῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς εἰρήνης», ὅτι ἐὰν ἤθελε νὰ συστήσει δική του «δυναμική» πολιτική, θὰ ἔπρεπε νὰ μεταβεῖ ὁ ἴδιος ἐκεῖ «διὰ νὰ μετάσχῃ τῶν καταστροφῶν τὰς ὁποίας προεκάλει διὰ τῆς πολιτείας του».

Κατὰ τὴ δευτερολογία του δέ, ἐτόνισε πὼς ὅσοι ἀνεύθυνα συνιστοῦν – ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς – δυναμικὲς ἐνέργειες, «εἶνε ἀληθεῖς ἐχθροὶ τῆς πατρίδος, ἐχθροὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ» καὶ κατέληξε μὲ τὴ διαβεβαίωση ὅτι ἐπὶ πρωθυπουργίας του, ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ δὲν θὰ χαράσσεται «οὔτε ἀπὸ τὰς κατὰ τόπους στρατιωτικὰς ἀρχὰς οὔτε ἀπὸ τοὺς ἄγαν πατριώτας, ἀλλ' ἀπὸ τοὺς ὑπευθύνους Κυβερνήτας». (**Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς**, Περίοδος ΙΘ΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίασις 2ας Μαρτίου 1913, σσ. 99-104.

Τὰ ἄλλα μεγάλα θέματα ποὺ ἐνδιέφεραν ζωηρὰ τὴν Ἑλλάδα, δηλαδὴ τὰ νότια σύνορα τῆς Ἀλβανίας καὶ τὸ καθεστὼς τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, συζητήθηκαν ἀποκλειστικὰ σχεδὸν στὰ πλαίσια τῆς Πρεσβευτικῆς Συνδιασκέψεως, ποὺ συνέχιζε τὶς ἐργασίες της παράλληλα μὲ τὴ Συνδιάσκεψη τῶν ἐμπολέμων στὸ Βουκουρέστι, ὡς ἀνήκοντα στὴν κατηγορία ἐκείνη τῶν διενέξεων ποὺ ἀφοροῦσαν εὐρύτερες ἰσορροπίες ἀλλὰ καὶ ζωτικὰ συμφέροντα τῶν ἰδίων τῶν Δυνάμεων.

Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἴσως χαρακτηριστικὸ αὐτῶν τῶν συζητήσεων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνεχιζόμενη δυσκολία κατάληξης σὲ κοινὰ ἀποδεκτὲς λύσεις, ἦταν ὅτι οἱ θέσεις ποὺ ὑποστήριζαν οἱ ἔξι Μεγάλες Δυνάμεις, πολὺ συχνά, δὲν συμβάδιζαν μὲ τὴν ἔνταξή τους στούς, πρὸ πολλοῦ διαμορφωμένους, δύο εὐρωπαϊκοὺς συνασπισμούς. Αὐτὸ δὲ τὸ ἀσύμπτωτο ἦταν ἰδιαίτερα ἐμφανὲς στὴν περίπτωση τῆς Τριπλῆς Συμμαχίας, ὅπου ἤδη κατὰ τὴ συζήτηση τοῦ Μακεδονικοῦ ἡ Γερμανία ἐπέμενε στὴν (καὶ ἐν πολλοῖς αὐτὴ ἦταν ποὺ ἐπέτυχε τὴν) ἀπόδοση τῆς Καβάλλας καὶ τῶν συνόρων τοῦ Νέστου στὴν Ἑλλάδα, σὲ εὐθεῖα ἀντίθεση πρὸς τὴν Αὐστρία, ποὺ ὑποστήριζε τὶς βουλγαρικὲς ἀπόψεις στὸ ζήτημα αὐτό.[20]

Ἀλλὰ καὶ στὸ πρόβλημα τῶν ἑλληνοαλβανικῶν συνόρων οἱ ἑταῖροι τῆς Τριπλῆς Συμμαχίας δὲν εἶχαν κοινὴ προσέγγιση. Ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Ἰταλία, ποὺ ἐξ ἀρχῆς, ἔδειξαν ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ νέο βαλκανικὸ κράτος, προωθοῦσαν λύση δυσμενῆ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα, δηλαδὴ ἕνα σύνορο ποὺ ἄφηνε στὴν Ἀλβανία ὁλόκληρη τὴ διεκδικούμενη ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα *Βόρειο Ἤπειρο,* τὴν ὁποία ἤδη κατεῖχε, ἀπὸ τὸ Μάρτιο τοῦ 1913, ὁ ἑλληνικὸς στρατός, ἐνῶ τὸ Βερολῖνο τηροῦσε στάση εὐνοϊκὴ πρὸς τὴν Ἀθήνα προκειμένου νὰ ἀποσπάσει ἑλληνικὴ ὑποχώρηση ὑπὲρ τῆς Τουρκίας στὸ θέμα τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, ὅπου, ἀντιστρόφως, οἱ αὐστριακὲς θέσεις ἦταν πολὺ περισσότερο «φιλελληνικές».[21]

---

[20] E. C. Helmreich, *'The Conflict between Germany and Austria over Balkan Policy, 1913-1914',* Donald C. McKay (ed.), **Essays in the History of Modern Europe,** New York (Harper) 1936, σσ. 130-48. Κώστας Λοῦλος, *"Ὁ ρόλος τῆς Ἑλλάδας στὰ σχέδια τῆς γερμανικῆς βαλκανικῆς πολιτικῆς'* στὸ Τρίχα Λ., καὶ Γαρδίκα-Κατσιαδάκη, **op. cit.** σσ. 25-40. Gilbert Murray, **op. cit.,** σσ. 121-4.

Ὁ Βενιζέλος ἀξιοποίησε τόσο τὶς ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν δύο συμμαχιῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν Μεγάλων Δυνάμεων ὅσο καὶ τὶς συγκρούσεις προτεραιοτήτων ποὺ ἐμφανίστηκαν στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῶν τῶν συμμαχιῶν, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν κατόρθωσε – ἰδίως μετὰ τὴ θετικὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπόφαση σὲ σχέση μὲ τὴν Καβάλλα – νὰ ἐξασφαλίσει ταυτόχρονες ἱκανοποιητικὲς λύσεις καὶ γιὰ τὶς δύο ἄλλες ἑλληνικὲς ἐκκρεμότητες, ὥστε νὰ ἀποφύγει τὴ διαφαινόμενη ὑποχρεωτικὴ ἐπιλογή. Πράγματι, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1913, οἱ Δυνάμεις ἐπεδίκασαν τὴ *Βόρειο Ἤπειρο* στὸ κράτος τῆς Ἀλβανίας καὶ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1914 εἰδοποίησαν ἐπισήμως τὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν ἀπόφασή τους νὰ ἀποδεχθοῦν τὸ ἑλληνικὸ αἴτημα καὶ νὰ παραχωρήσουν στὴν Ἑλλάδα ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ βορείου καὶ τοῦ κεντρικοῦ Αἰγαίου (ἐκτὸς τῆς Ἴμβρου καὶ τῆς Τενέδου ποὺ θεωρήθηκε ὅτι ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος τῶν Στενῶν) ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ ἀπέσυρε τὶς στρατιωτικές της δυνάμεις ἀπὸ τὴ «νότια Ἀλβανία».[22]

Ὁ ἕλληνας πρωθυπουργὸς προτίμησε, βεβαίως, τὴν ἐνίσχυση τῶν ἑλληνικῶν θέσεων στὸ Αἰγαῖο ἀπέναντι σὲ μία χώρα ἰσχυρὴ καὶ ὑπολογίσιμη ἡ ὁποία, κατὰ χαρακτηριστικὸ τρόπο, ἔσπευσε νὰ δηλώσει ὅτι συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀπόφαση τῶν Δυνάμεων μόνο ὡς πρὸς τὴν Ἴμβρο καὶ τὴν Τένεδο. Τὴ συνεχιζόμενη ἀμφισβήτηση ἀπὸ τὴν Πύλη τοῦ καθεστῶτος τῶν, ἀναμφισβήτητα ἑλληνικῶν ὡς πρὸς τὴν πληθυσμιακή τους σύνθεση, νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, καὶ τὴ βίαιη απομάκρυνση τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας – γιὰ λόγους ἀσφαλείας, ὅπως ὑποστήριζε ἡ τουρκικὴ πλευρά, οἱ ὁποῖοι ἐπήγαζαν ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ στρατιωτικὴ παρουσία στὰ νησιὰ – τὴν ἀκολούθησε ἕνας κλιμακούμενος ἀνταγωνι-

---

[21] George B. Leon, *'Greece and the Central....'*, **op. cit.** Bosdari, **op. cit.**, σσ. 77-80. Gardikas-Katsiadakis, **op. cit.**, σσ. 155-6, 221-8, 231, 235-42, 256-61.

[22] Δαγκλῆς, **op. cit.**, τόμ. Β', σσ. 71-101. George B. Leon, *'Greece and the Albanian Question at the outbreak of the First World War'*, **Balkan Studies**, vol. 11 (1970), σσ. 61-80. Gardikas-Katsiadakis, **op. cit.**, σσ. 266-8.

σμός ναυτικών ἐξοπλισμῶν ποὺ ἐπανέφερε στὸ προσκήνιο τὴν πιθανότητα ἑνὸς νέου πολέμου.[23]

Ὑπὸ τὴν πίεση τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας ἀποφασίστηκε, ἐσπευσμένα, συνάντηση τοῦ Βενιζέλου μὲ τὸν Μεγάλο Βεζύρη στὶς Βρυξέλλες στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου τοῦ 1914, ποὺ δὲν ἔμελλε ὡστόσο νὰ πραγματοποιηθεῖ ποτέ. Μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ αὐστριακοῦ διαδόχου στὸ Sarajevo, οἱ ἴδιες Δυνάμεις ποὺ εἶχαν μόλις συμβάλει στὴν ἀποτροπὴ μίας πιθανῆς πολεμικῆς ἀναμετρήσεως στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, δὲν κατόρθωσαν (ἢ δὲν θέλησαν) νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἀπείρως πιὸ καταστροφικὴ σύγκρουση μεταξύ τους.

[23] George B. Leon, '*Greece and the Albanian...*', **op. cit.** Κ.Θ. Εὐσταθιάδης, **Τὸ Ἀλβανικὸν καὶ τὸ Βορειοηπειρωτικὸν Ζήτημα κατὰ τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν φάσιν**, Ἀθῆναι, 1950, σσ. 40-3. Γ. Λεονταρίτης, *"Η διεθνὴς θέση τῆς Ἑλλάδος στὶς παραμονὲς τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου'*, **Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους**, Ἀθῆναι (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), τόμ. ΙΕ', 1978, σσ. 10-5.

Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ καθεστῶτος τῶν Δωδεκανήσων, ποὺ τελοῦσαν ἤδη ὑπὸ ἰταλικὴ κατοχή, ἡ πιθανὴ παραχώρησή τους στὴν Ἑλλάδα δηλαδή, ἀποτελοῦσε μέρος μίας ἀπὸ τὶς συμφηφιστικὲς λύσεις (τὴν ὁποία ἐνθέρμως ὑποστήριζε τὸ Παρίσι) ποὺ ἐξετάστηκαν, ἀλλὰ δὲν υἱοθετήθηκαν τελικῶς, ἀπὸ τὴν Πρεσβευτικὴ Συνδιάσκεψη. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, καὶ γενικώτερα γιὰ τὸ Δωδεκανησιακὸ ζήτημα ἐκείνης τῆς περιόδου, βλ. Gardikas-Katsiadakis, **op. cit.**, σσ. 214, 217, 253, 257, 259, 261-8, τὴ χρήσιμη μονογραφία τῆς διευθύντριας, ἀπὸ τὸ 1913, τοῦ, βενιζελικῶν συμπαθειῶν, **Messager d' Athènes**, Jeanne Stéphanopoli, **Les Îles de l' Égée: Leur privilèges**, (ποὺ παρὰ τὸν τίτλο του ἀναφέρεται μόνο στὰ Δωδεκάνησα) Athènes, (Apostolopoulos) 1912, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Φίλιππου Κάραμποτ, *'Τὸ Δωδεκανησιακὸ Ζήτημα, 1912-1915'*, στὸ Λ. Τρίχα καὶ Ε. Γαρδίκα-Κατσιαδάκη, **op. cit.**, σσ. 41-60.

4
ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΟΥ "ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ"

4.1. Οἱ καταβολὲς τοῦ Διχασμοῦ

Τὰ στοιχεῖα τῆς μεγάλης κρίσης ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐκδηλωθεῖ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Παγκοσμίου πολέμου καὶ νὰ ὁδηγήσει σὲ αὐτὸ ποὺ χωρὶς καμμία δόση ὑπερβολῆς ὀνομάστηκε Διχασμὸς (μὲ κεφαλαῖο Δ) ἦταν ἤδη ἀναγνώσιμα – ἀναφερθήκαμε στὸ θέμα αὐτὸ ἐξετάζοντας τὶς τεταμένες σχέσεις τοῦ Βενιζέλου μὲ τὸν Κωνσταντῖνο κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Βαλκανικῶν πολέμων –[1]

---

[1] Βλ. παραπάνω, σ. 220-221. Βλ. καὶ Γ. Θ. Μαυρογορδᾶτος, *Τὰ σπέρματα τοῦ διχασμοῦ'*, στὸ Λ. Τρίχα καὶ Ε. Γαρδίκα – Κατσιαδάκη, **op. cit.**, σσ. 227-32.

Οἱ ἑρμηνεῖες γιὰ τὰ αἴτια τοῦ Διχασμοῦ, τὶς συγκεκριμένες μορφές, τὴν ἔκταση, τὴν ἔνταση ἢ τὴ διάρκειά του, εἶναι πάρα πολλές. Ἡ μετωπικὴ σύγκρουση τοῦ «Ντουβὰρ – Πασσᾶ» (ἕνα ἀπὸ τὰ «παρατσούκλια» τοῦ Κωνσταντίνου γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος αἰσθανόταν ἐξαιρετικὰ ὑπερήφανος, ἀκριβῶς διότι ἐπίστευε ὅτι μὲ τὴν ἔκφραση αὐτὴ ὁ λαός, καὶ ἰδίως «ὁ ἁπλὸς ἕλλην στρατιώτης», τοῦ ἀναγνώριζε τὸ ἄκαμπτον τῆς θελήσεως τοῦ γενναίου πολεμιστῆ) μὲ τὸν χαρισματικὸ πρωθυπουργό του, καὶ γενικώτερα, ἡ χρονικὴ περίοδος ποὺ ἔχει ὡς ἀφετηρία της τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καὶ κατάληξη, τραγική, τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή, ἀνήκει σὲ μία ἀπὸ τὶς τρεῖς πιὸ πυκνοκατοικημένες, βιβλιογραφικά, περιοχὲς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰῶνα. Οἱ ἄλλες δύο εἶναι τὰ χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 καὶ ἡ δεκαετία τοῦ 1940.

Ἀρχίζουν δέ, οἱ ἑρμηνεῖες αὐτές, ἀπὸ τὶς φαιδρές, πλὴν ὅμως δημοφιλέστατες, προσπάθειες νὰ ἀποδοθεῖ ὁ Διχασμὸς στὸ μυστικὸ ἐρωτικὸ πάθος τοῦ Βενιζέλου γιά τὴ βασίλισσα Σοφία (!), καὶ φθάνουν μέχρι τὶς γνωστὲς (καὶ συντριπτικῶς ὑπερέχουσες, ἀριθμητικὰ τουλάχιστον) ἐθνοπρεπεῖς ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται ἔντονα ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία τῶν ἐπετειακῶν λόγων σὲ σχολεῖα καὶ κέντρα ἐκπαιδεύσεως νεοσυλλέκτων. Ἀπόψεις ποὺ παρ' ὅλον ὅτι μπορεῖ νὰ βαδίζουν ἀξιοπρεπῶς πάνω σὲ (λεπτὰ) χαλιά ὑποσημειώσεων, νὰ διαθέτουν βιβλιογραφία, καὶ νὰ μὴν χρησιμοποιοῦν καμμία ἀπὸ τὶς ἐντὸς εἰσαγωγικῶν λέξεις καὶ ἐκφράσεις ποὺ ἀκολουθοῦν, δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο, οὐσιαστικῶς, ἀπὸ τὸ νὰ ὁδηγοῦν τὸν ἀνυ-

πολὺ πρὶν κάνουν γιὰ πρώτη φορὰ αἰσθητὴ καὶ δημόσια τὴν παρουσία τους, μὲ σχετικὰ ἤπιο τρόπο στὴν ἀρχή, εὐθὺς μετὰ τὴν ἐναρκτήρια πράξη τοῦ Μεγάλου Πολέμου: τὸ βομβαρδισμὸ τοῦ Βελιγραδίου ἀπὸ αὐστριακὲς δυνάμεις ('Ιούλιος 1914) καὶ τὴν πιθανολογούμενη συνδρομὴ τῆς Βουλγαρίας στὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Σερβίας, μὲ στόχο – μόνιμο γιὰ τὴ Σόφια – τὴν ἀνατροπὴ τῆς Συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου. Μία ἐξέλιξη δηλαδὴ ποὺ ἔθετε ἐπὶ τάπητος τὶς ὑποχρεώσεις τῆς 'Αθήνας ἀπέναντι στοὺς Σέρβους, σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τῆς 'Ελληνοσερβικῆς Συνθήκης 'Αμοιβαίας Συνεργασίας

περάσπιστο ἀναγνώστη, ἐμμέσως κατὰ κανόνα, διὰ τῆς ἀπουσίας δηλαδὴ ἄλλων ἑρμηνευτικῶν προτάσεων, στὴν ἀνάδειξη καὶ ἀνάλυση, μὲ ποικίλους τρόπους, μίας καὶ μόνον ἔννοιας, ποὺ συνοφίζεται στὴ λέξη *διχόνοια*. Τὴ διχόνοια ποὺ ἀποτελεῖ τὴ «μαύρη μοῖρα τοῦ 'Ελληνισμοῦ» καὶ τῆς 'Ελλάδος «ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων», διότι «ὅταν οἱ Ἕλληνες εἶναι ἑνωμένοι μεγαλουργοῦν» ἢ καὶ «θαυματουργοῦν». 'Εν ἀντιθέσει, προφανῶς, πρὸς ἄλλους λαούς, ποὺ σὲ ἀνάλογες περιστάσεις καταποντίζονται.

'Ενδιαμέσως ὑπάρχει βεβαίως καὶ ὁ σοβαρὸς (ἢ κάπως σοβαρώτερος) ἱστορικὸς λόγος, ὁ ὁποῖος ὅμως πολὺ συχνὰ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ Διχασμοῦ, συνοφίζοντας τὰ πράγματα, ἀρκεῖται στὸ νὰ ὑπογραμμίζει τὸν γενικῶς πως προοδευτικὸ χαρακτῆρα τῆς βενιζελικῆς πολιτικῆς, ποὺ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ συγκρουστεῖ μὲ τὰ ἐξ ἴσου γενικῶς καὶ ἀορίστως «συντηρητικὰ» ἢ «ἀντιδραστικὰ» πιστεύω τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῆς πλειοφηφίας ἐκείνων – καὶ ἦταν πάρα πολλοὶ – ποὺ τὸν ὑποστήριζαν πρωτογενῶς, ποὺ δὲν ἀνῆκαν δηλαδὴ στὸ στρατόπεδό του λόγῳ ἀντιβενιζελικῶν, κατὰ προτεραιότητα, αἰσθημάτων, ἢ συμφερόντων.

'Ο Γ. Μαυρογορδᾶτος εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους μελετητὲς τῆς περιόδου ποὺ ἐπισημαίνει expressis verbis ὅτι «ἡ στάση αὐτὴ [τοῦ Κωνσταντίνου] ἐξέφραζε ἤδη τότε [κατὰ τὴ διάρκεια τῶν βαλκανικῶν πολέμων] ὄχι μόνο μία μοναρχικὴ ἀντίληψη ἀσυμβίβαστη μὲ τὸ σύγχρονο κοινοβουλευτικὸ πολίτευμα, ἀλλὰ καὶ μία νοοτροπία *στενὰ στρατιωτικὴ καὶ μάλιστα στρατοκρατική*, χειραφετημένη ἀπὸ τὴν ὅποια πολιτικὴ ἐξουσία» (**op. cit.**, σσ. 228-9. 'Η εὐθύνη τῶν ὑπογραμμίσεων δὲν ἀνήκει στὸν Γ.Μ.) Γιὰ μία προγενέστερη, ἀλλὰ καὶ ἀτελέστερη, ἀναφορὰ στὸ ἴδιο θέμα, βλ. Γ. Γιαννουλόπουλος, *"Εσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς ἐξελίξεις ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1920 ὡς τὸ Μάιο τοῦ 1921'*, **'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ Ἔθνους, op. cit.**, τόμ. ΙΕ', σ. 159.

(Μάιος 1913), ὅπως τουλάχιστον τὴν ἑρμήνευε ἡ βενιζελικὴ πλευρά.

Ὁ Κωνσταντῖνος ὅμως ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἐν λόγῳ Συνθήκη ἴσχυε μόνον σὲ περίπτωση ἐνδοβαλκανικῶν συγκρούσεων.[2] Ἔχοντας ἐπιλέξει ὁριστικὰ πλέον τὸ γερμανικὸ ἅρμα, ἦταν ἀποφασισμένος νὰ ἀποτρέψει μὲ κάθε τρόπο τὴν ἐμπλοκὴ τῆς Ἑλλάδος στὸν πόλεμο. Ἡ ἀναμφισβήτητα δημοφιλὴς πολιτικὴ τῆς οὐδετερότητος τὴν ὁποία σταθερὰ ἐπρόβαλλε μέχρι τὴν ἀποπομπή του ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς Entente τὸ χαλοκαίρι τοῦ 1917, δὲν ἀντιστοιχοῦσε, βεβαίως, σὲ κάποια διάθεση τηρήσεως ἴσων ἀποστάσεων ἀπὸ τοὺς δύο ἐμπολέμους συνασπισμούς. Ἦταν ἁπλῶς ἡ φιλογερμανικότερη δυνατὴ πολιτικὴ ποὺ μποροῦσε νὰ ἀκολουθήσει μία χώρα τῆς ὁποίας ἡ γεωγραφικὴ θέση τὴν καθιστοῦσε ὅμηρο τῶν διαθέσεων τοῦ πανίσχυρου βρεττανικοῦ στόλου ποὺ κυριαρχοῦσε τότε στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Σὲ συνεχῆ τηλεγραφικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸν γυναικάδελφό του γερμανὸ αὐτοκράτορα – ἐρήμην ἀκόμη καὶ τῶν ἀντιβενιζελικῶν κυβερνήσεών του – εἶχε ἐξασφαλίσει τὴν πλήρη ἔγκριση τοῦ Βερολίνου στὸ ζήτημα αὐτό, σὲ ὅλες τὶς φάσεις τοῦ πολέμου στὰ Βαλκάνια.[3]

---

[2] Οἱ κωνσταντινικοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἐπρόβαλλαν, ἐξ ἀρχῆς καὶ μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση, τὴν «καθαρὰ νομικὴ» πλευρὰ τοῦ ζητήματος. Βλ., μεταξὺ ἄλλων, τὸ χαρακτηριστικὸ (καὶ ἀρκετὰ σπάνιο σήμερα) φυλλάδιο ποὺ ἔγραψε καὶ ἐξέδωσε στὴν Ἑλβετία – κέντρο τῆς κωνσταντινικῆς προπαγάνδας κατὰ τὴ διάρκεια, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ τέλος, τοῦ πολέμου – ὁ ἐκεῖ ἐγκατεστημένος ἕλληνας δικηγόρος D. Platykas, **La Neutralité Hellénique et Le Traité Gréco-Serbe de 1913**, Fribourg, 1916, ὡς ἀπάντηση σὲ κύριο ἄρθρο τῆς φιλοανταντικῆς **Journal de Genève** (5 Ἰανουαρίου 1916). Ἀκολούθησε ἐπιστολή, ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος, τοῦ πρίγκηπα Νικολάου στὴν παρισινὴ **Temps** (20 Φεβρουαρίου 1916) καὶ ἀντίκρουση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὸν ἐν συνεχείᾳ δραστήριο συνεργάτη τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου σὲ θέματα τύπου καὶ προπαγάνδας Λέοντα Μακκᾶ, μὲ ἄλλη, ἐκτενέστερη, ἐπιστολὴ στὴν ἴδια ἐφημερίδα (25 Φεβρουαρίου 1916).

[3] G. Leon, **Greece and the Great..., op. cit.**, σσ. 442-5, 447-9, 451-4. Γ. Βεντήρης, **op. cit.**, τόμ. Β΄, σσ. 291-8, 303-7. Ὑπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, **Διπλωματικὰ Ἔγγραφα, 1913-1917**, Ἀθῆναι, 1917 καὶ

Οἱ συνεχεῖς ἀντιφάσεις, οἱ ὑπαναχωρήσεις, οἱ ψευδεῖς διαβεβαιώσεις καὶ οἱ παραπλανητικὲς ἐνέργειες τοῦ κωνσταντινικοῦ καθεστῶτος ποὺ τόσο συχνὰ ἐξόργιζαν τὶς βενιζελικὲς ἐφημερίδες καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸ τύπο, ἰδιαιτέρως τὸν γαλλικό, ἦταν ἀπόρροια αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀδυναμίας του ἀπέναντι στοὺς πολὺ ἰσχυρότερους, τοπικά, ἀντιπάλους τῶν Κεντρικῶν Αὐτοκρατοριῶν.

Ὑπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, **Διπλωματικὰ Ἔγγραφα, 1913-1917. Συμπλήρωμα**, Ἀθῆναι, 1917. (Οἱ παραπάνω συλλογὲς ἐγγράφων, τὶς ὁποῖες ἐξέδωσε τὸ ἑλληνικὸ ΥΠΕΞ λίγο μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Βενιζέλου στὴν Ἀθήνα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1917, μεταφράστηκαν, τὴν ἴδια χρονιά, στὴ γαλλικὴ καὶ τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα καὶ κυκλοφόρησαν εὐρύτατα στὶς χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καθὼς καὶ στὶς Η.Π.Α., ὅπου, **The Greek White Book, 1913-1917**, πραγματοποίησε καὶ δεύτερη ἔκδοση τὸ 1918.)

Οἱ ὑπέρμαχοι τῆς κωνσταντινικῆς πολιτικῆς δὲν παρέμειναν, βεβαίως, ἀδιάφοροι νὰ παρακολουθοῦν τὴν «δι' ἐπισήμων ἐγγράφων στοιχειοθέτηση τῆς προδοσίας τοῦ διπρόσωπου ἕλληνα μονάρχη». Ὑποστήριξαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, καὶ ἀργότερα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου, ὅτι πολλὰ ἔγγραφα εἶχαν «βελτιωθεῖ» ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπὸ τοὺς βενιζελικοὺς ἐκδότες τους ἢ ἀπὸ τὶς μυστικὲς ὑπηρεσίες τοῦ στρατηγοῦ Sarrail, ποὺ τοὺς προμήθευσαν ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτά, προκειμένου νὰ δημιουργηθοῦν οἱ ἐπιθυμητὲς ἐντυπώσεις, ἐνῶ ἄλλα – ἰδίως κάποια τῆς περιόδου τοῦ Δεκεμβρίου 1916 ἕως τὰ τέλη Φεβρουαρίου 1917, τῆς περιόδου δηλαδὴ τῶν ἀγωνιωδῶν ἐκκλήσεων τοῦ Τατοΐου πρὸς τὸν γερμανὸ αὐτοκράτορα γιὰ ταυτόχρονη ἐπίθεση γερμανοβουλγαρικὴ καὶ ἑλληνικὴ (ἀπὸ πιστὲς στὸν Κωνσταντῖνο στρατιωτικὲς μονάδες καὶ ὁμάδες ἀτάκτων) ἐναντίον τῶν δυνάμεων τῆς Entente καὶ τῆς βενιζελικῆς *Ἄμυνας* στὴ ζώνη τῆς Θεσσαλονίκης – ἦταν ἐξ ὁλοκλήρου κατασκευασμένα. Βλ. Prince Nicholas of Greece, **Political Memoirs, 1914-1917: Pages from my Diary**, London (Hutchinson) χ.χ. [1928], σσ. 263-4. Βλ. ἐπίσης, μεταξὺ ἄλλων, D. Platykas, **La Grèce pendant la Guerre de 1914-1918**, Berne (Ferd. Wyss) 1918, σσ. 345-52, ὁ ὁποῖος ἀφιερώνει στὸ ὅλο θέμα εἰδικὸ ὑποκεφάλαιο ποὺ ἀρχίζει μὲ ἕνα μεγαλοπρεπὲς θαυμαστικὸ στὸ μεσότιτλο **Les Revelations**, καὶ Cosmin, **L' Entente et la Grèce pendant la Grande Guerre,** Paris (Société Mutuelle) 1926, tome B', σσ. 425-8. Ὁ τελευταῖος προσθέτει, ἐπ' εὐκαιρίᾳ, καὶ ἕνα μικρὸ μάθημα πατριωτισμοῦ πρὸς τὴ βενιζελικὴ παράταξη (ὅ.π., σ. 425), τὸ ὁποῖο συνοψίζεται στὴν παρατήρηση πὼς ὅ,τι συμβαίνει «ἐν οἴκῳ», μεταξύ μας δηλαδὴ

4.2. Ἡ βαλκανικὴ σκακιέρα

Σὲ καταστάσεις τόσο ἀπόλυτα διχαστικές, ὅπως ἡ σύγκρουση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, οἱ περιορισμοὶ καὶ οἱ τυχὸν δουλεῖες τῆς μίας πλευρᾶς συνήθως, καὶ ὀρθῶς, θεωροῦνται πλεονεκτήματα τῆς ἄλλης. Κάθε κανόνας ὅμως ἔχει καὶ τὶς ἐξαιρέσεις του. Ὡς πρὸς τὰ ἀμετακίνητα δεδομένα τῆς γεωγραφίας ἡ θέση τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Φιλελευθέρων ἦταν σχεδὸν ἐξ ἴσου δυσχερὴς μὲ ἐκείνη τῶν ἀντιπάλων του κατὰ τὸ πρῶτο, κρίσιμο γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις, δωδεκάμηνο τοῦ πολέμου. Τὸ ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶχε καμμία δυνατότητα νὰ συνταχθεῖ μὲ τὸν γερμανικὸ συνασπισμὸ καὶ ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τῆς συνεργασίας μὲ τὴν Entente ἀποτελοῦσε μονόδρομο γιὰ τὸν Βενιζέλο καὶ τὸ κόμμα του, δὲν τὸ ἐγνώριζε μόνο τὸ Βερολῖνο καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιες οἱ Δυνάμεις τῆς «Ἐγκαρδίου Συνεννοήσεως», οἱ ὁποῖες καὶ συγκέντρωναν, ὡς ἐκ

ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων, δὲν εἶναι σωστὸ νὰ τὸ μαθαίνουν «οἱ ξένοι». (Ἐξαιρουμένων, προφανῶς, τῶν Γερμανῶν στὴ συγκεκριμένη περίπτωση.)

Τὸ εἶδος τῆς ἀναμέτρησης μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων συνασπισμῶν τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου – μίας ἀναμέτρησης ὅπου «τὸ σύνολο τοῦ λαοῦ τῆς Γαλλίας», παραδείγματος χάριν, ἡ τῆς Ἀγγλίας, ἀντιμετώπιζε «τὸ σύνολο τῶν Γερμανῶν» – καθὼς καὶ οἱ ἀνάλογης σφοδρότητος ἐσωτερικὲς συγκρούσεις μεταξὺ ἀντιπάλων πολιτικῶν μέσα στὰ παραπάνω πολεμικὰ πλαίσια – καὶ ὁ ἑλληνικὸς Διχασμὸς ἦταν μίας τέτοιας μορφῆς σύγκρουση – καθιστοῦσαν τὴ «μαζικὴ» προπαγάνδα, ἔντυπη καὶ (γιὰ πρώτη φορά, σὲ τέτοια ἔκταση τουλάχιστον) κινηματογραφική, τόσο μεγάλης σημασίας ὅπλο, ποὺ κανένα ἀπὸ τὰ ἐμπλεκόμενα μέρη δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ – τὸ ἔχουν δείξει ἐξάλλου καὶ οἱ εἰδικὲς ἐπὶ τοῦ θέματος νεώτερες μελέτες – ὅτι ἦταν ὑπεράνω τῶν, πασίγνωστων ἔκτοτε, προπαγανδιστικῶν μεθόδων ποὺ χρησιμοποιοῦν συστηματικὰ τὴν πλαστογραφία καὶ τὴν (παρα/ἀπο) πληροφόρηση. Ἡ καταγγελία, συνεπῶς τῆς πλαστότητας ἐνοχοποιητικῶν ἐγγράφων, τόσο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ὅσο καὶ ἀρκετὰ χρόνια μετὰ ἀπὸ αὐτόν, διέθετε ἐξ ὁρισμοῦ εὐρὺ ἀκροατήριο. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καί, ἐν προκειμένῳ, ἐπιχειρεῖται. Σήμερα ὅμως γνωρίζουμε, χάρις στὶς ἔρευνες τοῦ G. Leon στὰ γερμανικὰ ἀρχεῖα, ὅτι ὅλα τὰ ἔγγραφα ποὺ δημοσιεύθηκαν στὶς δύο ἑλληνικὲς **Λευκὲς Βίβλους** τοῦ 1917 ἦταν ἀπολύτως γνήσια. (G. Leon, **Greece and the Great ..., op. cit.**, σ. 443, σημ. 15.)

τούτου, τὶς προσπάθειές τους στὴν προσέλκυση τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Βουλγαρίας· μὲ ἀνταλλάγματα ποὺ μοιραῖα θὰ ἔπρεπε νὰ προέλθουν ἀπὸ τὴ χώρα ἐκείνη ποὺ ἡ θέση της στὴ σκακιέρα τοῦ πολέμου ἦταν περίπου ὑποχρεωτική.

Ὁ Βενιζέλος χρειάστηκε νὰ δώσει σκληρὲς καὶ συνεχεῖς διπλωματικὲς μάχες, ἀλλὰ καὶ πολιτικὲς μάχες ἐσωτερικές, μὲ τὴν ἐπιδίωξη ὄχι μόνο νὰ ἀποτρέψει αὐτὴ τὴν καταστροφικὴ προοπτικὴ ἀλλὰ καὶ νὰ τὴν ἀντιστρέψει. Νὰ ἐπιτύχει δηλαδὴ τὴ συστράτευση τῆς Ἑλλάδος μὲ τοὺς νικητὲς τοῦ πολέμου – ποὺ κατὰ τὴν ἀκράδαντη πεποίθηση τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εἶναι, τελικῶς, ὁ συνασπισμὸς τῆς Entente – καὶ τὴν ἔνταξη τῶν κυρίων περιφερειακῶν της ἀντιπάλων, τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Βουλγαρίας – καὶ τῶν δύο ἐὰν ἦταν δυνατὸν – στὸ στρατόπεδο τῶν ἡττημένων.

Ἡ προσχώρηση, συνεπῶς, τῆς Πύλης στὴ Συμμαχία τῶν Κεντρικῶν Αὐτοκρατοριῶν (Νοέμβριος 1914),[4] δὲν ἐμείωσε ἁπλῶς κατὰ μία τὶς χῶρες ἐκεῖνες ποὺ ἔδειχναν νὰ προηγοῦνται σταθερὰ στὶς προτιμήσεις *καὶ* τῶν δυτικῶν Δυνάμεων, ἀλλὰ ὑπῆρξε, ἐπιπλέον, μία ἄκρως θετικὴ ἐξέλιξη πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴ κατεύθυνση. Ἡ Τουρκία καὶ ὄχι ἡ Ἑλλάδα ἦταν τώρα ὑποψήφια γιὰ τὸ ρόλο τοῦ ὑπὸ ἐκκαθάρισιν ὀργανισμοῦ ἀπὸ τὰ ἐδαφικὰ κεφάλαια τοῦ ὁποίου θὰ εἶχαν κάθε δικαίωμα νὰ ἀποζημιωθοῦν, μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, οἱ πιστοὶ σύμμαχοι τῆς Entente στὰ Βαλκάνια.

Ἡ πρόταση, ὡστόσο, συμμετοχῆς τῆς Ἑλλάδος στὴν ἀγγλογαλλικὴ ἐπιχείρηση γιὰ τὴν κατάληψη τῶν Δαρδανελλίων, δὲν ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο καὶ ὁ Βενιζέλος ὑποχρεώθηκε νὰ παραιτηθεῖ (Μάρτιος 1915).[5] Στὶς ἐκλογὲς ποὺ ἀκολούθησαν, τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων ἐξασφάλισε ἄνετη κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία (187-316),[6] ἀλλὰ αὐτὸ καθόλου δὲν ἐπτόησε τὸν κάτοχο τοῦ θρό-

---

[4] G. Leon, **'Greece and the Great..., op. cit.** σσ. 80-2. P. Dumont, **op. cit.**, σσ. 618-23.

[5] Γ. Βεντήρης, **op. cit.**, τόμ. Α΄, σσ. 285-306.

[6] Νίκος Οἰκονόμου, *'Οἱ δύο γενικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1915: Μία ἰχνηλάτηση τῆς πρώιμης ἐκλογικῆς γεωγραφίας τοῦ Βενιζελισμοῦ'*, στὸ Θ. Βερέμης/Γ.

νου, πού ἦταν πεπεισμένος, ὅπως φάνηκε λίγους μῆνες ἀργότερα, ὅτι «αἱ ψῆφοι πρέπει νὰ ζυγίζονται καὶ ὄχι νὰ ἀθροίζονται».[7] Αὐτὸ ἔδινε μία ἄλλη διάσταση στὸ Διχασμό, πολὺ εὐρύτερη καὶ πολὺ πιὸ ἐπικίνδυνη ἀπὸ τὴν ἤδη γνωστή, διότι ἔθετε τὸ μεῖζον συνταγματικὸ ζήτημα τοῦ κατὰ πόσον ὁ βασιλιὰς καὶ ὄχι ὁ ἐκλεγμένος πρωθυπουργὸς τῆς χώρας, θὰ ἔπρεπε, σὲ τελευταία ἀνάλυση, νὰ ἔχει τὴν εὐθύνη τῶν ἀποφάσεων γιὰ τὰ «ἐθνικὰ θέματα». Ἡ νέα κρίση συνεπῶς, ἦταν ἀπολύτως ἀναμενόμενη ἀπὸ τὴν ἡμέρα πού ὁ ἀρχηγὸς τῶν Φιλελευθέρων, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποχώψει σὲ τέτοιου εἴδους νοοτροπίες καὶ συμπεριφορές, ἐπανῆλθε στὸ πρωθυπουργικὸ γραφεῖο (Αὔγουστος 1915).

Ἡ ὁριστικὴ ἀπόφαση τῆς Σόφιας (Σεπτέμβριος 1915), μετὰ ἀπὸ ἕναν ὁλόκληρο χρόνο προσεχτικῆς ἐξετάσεως τῶν προσφορῶν τῶν ἐμπολέμων, νὰ προσχωρήσει στὸν γερμανικὸ συνασπισμό,[8] διευκόλυ-

---

Γουλιμῆ, **Ἐλευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία - Οἰκονομία - Πολιτικὴ στὴν ἐποχή του**, Ἀθήνα (Γνώση) 1989, σσ. 367-85.

Ὁ Ν. Οἰκονόμου ἐπιχειρεῖ μία ἐνδιαφέρουσα ἀναλυτικὴ σύγκριση (μὲ εἰδικοὺς πίνακες καὶ χάρτες) τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν δύο ἐκλογικῶν αναμετρήσεων τοῦ 1915 – τοῦ Ἰουνίου καὶ τοῦ Δεκεμβρίου, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπεῖχε τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων – βασισμένη σὲ στοιχεῖα πού προέκυψαν ἀπὸ τὴ λεπτομερῆ μελέτη τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς.

Τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα πού παραθέτει, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ἀποχὴ στίς ἐκλογὲς τῆς 6ης/19ης Δεκεμβρίου, πείθουν ὅτι τὸ βενιζελικὸ ἐκλογικὸ σῶμα τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1915 ἔδειξε ἀξιοσημείωτη πειθαρχία στὴν ἔκκληση γιὰ ἀποχὴ ἀπὸ τὶς κάλπες.

[7] G. Leon, **Greece and the Great..., op. cit.**, σ. 244.

[8] R. Grampton, **op. cit.**, σσ. 65-7. Ernest Denis, **Du Vardar a la Sotcha**, Paris (Bossard) 1923, passim.

Τὰ μαχητικὰ ἄρθρα, δημοσιευμένα, τὰ περισσότερα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, τὰ ὁποῖα συναπαρτίζουν τὸ βιβλίο τοῦ, φανατικοῦ φίλου τῆς Σερβίας, καθηγητῆ τῆς Σορβόννης E. Denis, πού ὑπῆρξε, μεταξὺ ἄλλων, ἱδρυτὴς τοῦ Institut d' Études Slaves καὶ τοῦ περιοδικοῦ **Le Monde Slave** (1915) – καθὼς καὶ πατέρας τῆς ἰδέας τῆς μεταπολεμικῆς «Μικρῆς Entente» – εἶναι τὸ χαρακτηριστικώτερο ἴσως παράδειγμα τῶν ἀντιδράσεων πού προκάλεσε στὴν ἐμπόλεμη Γαλλία ἡ τελικὴ ἐπιλογὴ τῆς Σόφιας ὑπὲρ τῆς

νε ἐξαιρετικὰ τὴ γενικὴ στρατηγικὴ τοῦ Βενιζέλου στὴν ὁποία ἤδη ἀναφερθήκαμε. Ἡ στρατηγικὴ αὐτὴ ὅμως εἶχε μία αὐτονόητη προϋπόθεση: Νὰ βρίσκεται ὁ ἴδιος στὴν ἐξουσία γιὰ νὰ τὴν ἐφαρμόσει, καὶ ἡ βουλγαρικὴ ἐπιστράτευση – ταυτόχρονη μὲ τὴν εἴσοδο τῆς Βουλγαρίας στὸν πόλεμο – ὑπῆρξε ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ποὺ ἐπέσπευσε τὴ δεύτερη ἀποπομπή του ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο (5 Ὀκτωβρίου 1915), λίγους μόνο μῆνες μετὰ τὴ σαφῆ ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τοῦ κόμματός του ἐκλογικὴ ἐτυμηγορία.[9] Οἱ τελευταῖες ἐνέργειες πάντως τῆς κυβερνήσεως τῶν Φιλελευθέρων ἐπρόκειτο νὰ ἔχουν ἐπιπτώσεις καθοριστικῆς σημασίας.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστράτευση, ἀπάντηση σὲ ἐκείνη τῶν βουλγαρικῶν ἐνόπλων δυνάμεων, δὲν ἐδημιούργησε στὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ – ὅπως φαίνεται ὅτι προσδοκοῦσε ὁ Βενιζέλος – χανενὸς εἴδους λαϊκὸ ρεῦμα ὑπὲρ τῆς πολιτικῆς τῶν νέων προοπτικῶν γιὰ τὴν ἐπέκταση τῶν συνόρων, ἁπλῶς καὶ μόνον ἐπειδὴ καὶ ἡ Βουλγαρία, μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, εἶχε συνταχθεῖ μὲ τὶς Δυνάμεις πού, κατὰ τοὺς Φιλελευθέρους, θὰ ἔβγαιναν ἡττημένες ἀπὸ τὸν πόλεμο. Ἀντίθετα, οἱ ἐπίστρατοι, μετὰ τὴ συστηματική τους κατήχηση ἀπὸ τοὺς κωνσταντινικοὺς ἀξιωματικοὺς ποὺ κυριαρχοῦσαν τότε στὸ στράτευμα, θὰ μετατραποῦν σὲ ἔνθερμους ὀπαδοὺς τῆς οὐδετερότητος καὶ φανατικοὺς βασιλόφρονες καὶ θὰ εἶναι αὐτοὶ ποὺ θὰ στελεχώσουν, ἐννέα μῆνες ἀργότερα, τοὺς περιβόητους, παρακρατικὰ ὀργανωμένους, Συλλόγους τῶν Ἐπιστράτων. Τὸ πιὸ μαχητικὸ τμῆμα τῶν ἀντιβενιζελικῶν δυνάμεων.[10]

Ἡ ἄλλη σημαντικὴ ἐξέλιξη, ἐλάχιστες ἡμέρες πρὶν νὰ ἀπομα-

Γερμανίας. Αὐτὸ ποὺ κυρίως ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὶς σελίδες του εἶναι τὸ θέμα τῆς βουλγαρικῆς «προδοσίας» (βλ. εἰδικώτερα σσ. 12, 76-7, 147) ἀπέναντι στοὺς ἄλλους σλαβικοὺς λαούς, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι στοὺς γάλλους, τὸν μεγάλο ἀντίπαλο τοῦ «παραδοσιακοῦ ἐχθροῦ ὅλων τῶν Σλάβων»: τῆς Γερμανίας καὶ τοῦ παγγερμανισμοῦ.

[9] Βεντήρης, **op. cit.**, τόμ. Β', σσ. 42-4. Bosdari, **op. cit.**, σσ. 134-7. S. Cosmin, **Diplomatie et Presse dans l' Affaire Grecque, 1914-1916**, Paris (Société Mutuelle) 1921, σσ. 84-9.

[10] Vice-Amiral [L.] Dartige du Fournet, **Souvenirs de Guerre d' un Amiral**

χρυνθεῖ καὶ πάλι ὁ Βενιζέλος ἀπὸ τὴν ἐξουσία, εἶχε σχέση μὲ τὴν ἀναμενόμενη ἄμεση ἐπίθεση τῆς Βουλγαρίας ἐναντίον τῆς σκληρὰ δοκιμαζόμενης Σερβίας. Τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς βοηθείας πρὸς τὸ Βελιγράδι θὰ ἦταν στὴν περίπτωση αὐτὴ πολὺ ἰσχυρά, ἐὰν καὶ οἱ δύο πρωταγωνιστὲς τοῦ Διχασμοῦ δὲν ἐγνώριζαν τή, δεδηλωμένη ἄλλωστε, ἀδυναμία τῆς σερβικῆς πλευρᾶς νὰ παρατάξει στὸ πεδίο τῆς μάχης τοὺς 150.000 ἄνδρες ποὺ προέβλεπε ἡ Συνθήκη (τοῦ 1913) 'Αμοιβαίας Συνεργασίας μὲ τὴν 'Αθήνα.

Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Φιλελευθέρων ἐπρότεινε τότε τὴν ἀναπλήρωση αὐτῆς τῆς δύναμης μὲ στρατεύματα τῆς Entente καὶ ὁ Κωνσταντῖνος, αἰφνιδιασμένος, φαίνεται πὼς ἀποδέχθηκε τὴν πρόταση σιωπηλὰ μὴ ἔχοντας νὰ προβάλει κανένα πειστικὸ καί, κυρίως, ἄμεσο ἀντεπιχείρημα. Ὅταν ἄλλαξε γνώμη καὶ εἰδοποίησε τὸν πρωθυπουργό του νὰ μὴν γνωστοποιήσει τὴν πρότασή του στὶς Δυνάμεις τῆς Συνεννοήσεως, πληροφορήθηκε πὼς αὐτὲς εἶχαν ἤδη εἰδοποιηθεῖ καὶ εἶχαν ἀνταποκριθεῖ θετικὰ στὴν πρόσκληση. Ἡ ἀπόβαση τῶν πρώτων ἀγγλογαλλικῶν μονάδων στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἄρχισε μερικὲς μόνο ὧρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποπομπὴ τοῦ Βενιζέλου καί, βεβαίως, δὲν σταμάτησε μετὰ τὴ γνωστοποίησή της.[11]

4.3. Ἡ κορύφωση τοῦ Διχασμοῦ

Μὲ ὅλο αὐτὸ τὸ ἐντυπωσιακὸ ἀπόθεμα σὲ εὔφλεκτες ὕλες καὶ ἐκρηκτικά, ἡ Ἑλλάδα εἰσῆλθε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1915 στὴν ὀξύτερη

1914-1916, 2ème ed., Paris (Plon-Nourrit) 1920, σσ. 125-6. Γιὰ τοὺς ἐπίστρατους βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα (μικρὴ) μονογραφία τοῦ Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, **Ἐθνικὸς Διχασμὸς καὶ Μαζικὴ Ὀργάνωση: 1. Οἱ ἐπίστρατοι τοῦ 1916,** 'Αθήνα ('Αλεξάνδρεια) 1996.

[11] Bosdari, **op. cit.,** σσ. 135-6. 'Αντιστράτ. Θεόδωρος Πάγκαλος, **Τὰ 'Απομνημονεύματά μου: 1897-1947,** τόμ. Β' **(1913-1918)** 'Αθήνα (Κέδρος) 1959, σσ. 54-5. G. Ward Price, **The Story of the Salonica Army,** London (Hodder and Stoughton) 1917, σσ. 1-12. Général Maurice Sarrail, **Mon commandement en Orient, 1915-1917,** Paris (Flammarion) 1920, σσ. 56-7.

φάση τοῦ Διχασμοῦ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ καλύψει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἑπόμενης διετίας. Μία φάση μὲ ἔντονο τὸ στοιχεῖο τοῦ παράδοξου – στὰ ὅρια, θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηρίξει κανείς, τοῦ σουρρεαλισμοῦ, ὁ ὁποῖος ποτὲ δὲν ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπὸ τὴ διεθνῆ ἤ, πολὺ περισσότερο, τὴν ἑλληνικὴ πολιτική –, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας διεξάγεται ἕνας ἰδιότυπος πόλεμος στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος καὶ τὰ ἑλληνικὰ χωρικὰ ὕδατα, μὲ κανονικὲς στρατιωτικὲς καὶ ναυτικὲς ἐπιχειρήσεις, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμὴ ἡ κυβέρνηση τῆς χώρας δὲν φαίνεται νὰ θέλει νὰ παραδεχθεῖ ὅτι ἔχει ἀντιληφθεῖ τὸ προφανές. Καὶ προσαρμόζεται μέν, διαμαρτυρόμενη πρὸς τοὺς δύο ἐμπολέμους συνασπισμοὺς (ὑποχριτικὰ καὶ κατὰ κανόνα ἐπιλεκτικά, καὶ πάντως ἄνευ ἀποτελέσματος) χωρὶς ὅμως νὰ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ διακηρύττει μεγαλοφώνως καί, κυρίως, νὰ θεωρεῖ ὡς ἰσχύουσα τήν, ἀμφιπλεύρως παραβιαζόμενη, ἑλληνικὴ «οὐδετερότητα».[12]

---

[12] Ὁ Διχασμὸς τοῦ 1915 – 1917 – τὸ ἀναφέραμε ἤδη (βλ. σελ. 225, σημ. 1) – ὑπηρετεῖται, ἢ συσκοτίζεται, ἀπὸ μία βιβλιογραφία ἐντυπωσιακῶν διαστάσεων. Πολὺ καλὴ ἀρχὴ γιὰ τὴ μελέτη του θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει τὸ βιβλίο τοῦ George B. Leon (δηλαδὴ τοῦ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γιώργου Λεονταρίτη) **Greece and the Great Powers...., op. cit.** καθὼς καὶ ἡ, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία του, διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Δέσποινας Παπαδημητρίου **Ὁ Τύπος καὶ ὁ Διχασμός, 1914-1917** (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 1990), γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μία μόνο ἀπὸ τὶς ἀξιόλογες ἐργασίες πάνω σὲ εἰδικώτερα θέματα.

Τὶς διπλωματικὲς ἐξελίξεις τῆς εὐρύτερης – ἑνιαίας οὐσιαστικὰ – περιόδου, ποὺ κλείνει τὸ 1923 μὲ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, τὶς καλύπτουν μία σειρὰ διδακτορικῶν διατριβῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1970,ποὺ ἐκπονήθηκαν, ὅλες, στὸ Birkberk College τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου μὲ ἐπιβλέποντα καθηγητὴ τὸν γνωστὸ ἱστορικὸ τῆς νεώτερης Ἑλλάδος Douglas Dakin. Πρόκειται γιὰ τὶς ἔρευνες ποὺ πραγματοποίησαν οἱ Christos Theodoulou, **Greece and the Entente, August 1, 1914 - September 25, 1916,** Thessaloniki (Institute for Balkan Studies) 1975, Dimitris Portolos, **Greek Foreign Policy from September 1916 to October 1918** (University of London) 1974, N. Petsalis-Diomidis, **Greece at the Paris Peace Conference, 1919,** Thessaloniki (Institute for Balkan Studies) 1978, καὶ Yanis Yanoulopoulos, **The Conference of Lausanne,** 1922-1923 (University of London) 1974. Σὲ αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ διδακτορικὴ ἐργασία (Univer-

Στὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο, ποὺ συνδεόταν ἄλλωστε κατὰ τρόπο ἄμεσο μὲ τὸ πρόβλημα τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τοῦ κωνσταντινικοῦ καθεστῶτος, ἡ κατάσταση ἦταν ἀκόμη χειρότερη. Ἡ ἀντισυνταγματικὴ καὶ ἐν πολλοῖς προκλητικὴ ἐνέργεια τῆς ἀπόλυσης, γιὰ δεύτερη

---

sitě de Paris-Sorbonne) τοῦ Y.G. Mourélos, **L' intervention de la Grèce dans la Grande Guerre, 1916-1917**, Athènes (Institut Français d' Athěnes) 1983.

Ὁ Διχασμὸς ὅμως δὲν εἶχε οὔτε ἀποκλειστικά, οὔτε κυρίως, διπλωματικὲς παραμέτρους. Ἐὰν θὰ ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ ἐπιλέξουμε δύο μόνο ἔργα, συνόψεις τῶν ἀντιστοίχων ἐπιχειρημάτων τῆς βενιζελικῆς καὶ τῆς ἀντιβενιζελικῆς πλευρᾶς γιὰ ὅλες τὶς φάσεις καὶ τὶς διαστάσεις του, μᾶλλον θὰ καταφεύγαμε στὴ σειρὰ τῶν τριάντα τεσσάρων ἄρθρων τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὸ **Ἐλεύθερον Βῆμα** (Ὀχτώβριος-Δεκέμβριος 1934) καὶ στὶς παραλλήλως δημοσιευόμενες ἐκτενεῖς «ἀπαντήσεις» τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ, ἑβδομῆντα συνολικῶς, ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς **Καθημερινῆς**, οἱ ὁποῖες ξεκίνησαν στὶς 13 Ὀχτωβρίου 1934, συνεχίστηχαν μέχρι τὶς 23 Ἰανουαρίου 1935, καὶ ἀμέσως μετὰ κυκλοφόρησαν ὡς βιβλίο: **Ἡ Ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ καὶ τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς**, Ἀθῆναι (ἐκδ. *Καθημερινῆς*) 1935.

Ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος δὲν φημιζόταν γιὰ τὶς καλὲς σχέσεις του μὲ τὸν γραπτὸ λόγο ἢ μὲ τὴν ἔλλογη ἐπιχειρηματολογία, γενικῶς. Περίεργο παραμένει συνεπῶς, τὸ ὅτι συνήθως ἀγνοοῦνται – ἀπὸ κεχτημένο «ἀντιμοναρχισμὸ» τὸ πιθανώτερο – κείμενα ποὺ ἐκφράζουν τόσο τὸ κλῖμα μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦσε ὁ ἕλληνας μονάρχης, ὅσο καὶ τὶς ἀπόψεις του γιὰ πολλὰ θέματα. Ἡ παρατήρηση ἀφορᾶ τὸ βιβλίο τοῦ πρίγκηπα Νικολάου **Political Memoirs..., op. cit.**, London (Hutchinson), νεώτερου ἀδελφοῦ τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ μόνου ἀπὸ τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας τῆς Ἑλλάδος ποὺ διέθετε κάποια πνευματικὴ καλλιέργεια καθὼς καὶ ζωγραφικὸ ταλέντο. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ πρίγκηπα Χριστόφορου, **Memoirs of H.R.H. Prince Christopher of Greece**, London (Right Book Club) 1938, ποὺ ὑπῆρξε, ἀντιθέτως, ὁ πιὸ ἀσήμαντος ἴσως, παρὰ τὸν σχληρὸ περὶ τούτου ἀνταγωνισμό, ἀπὸ τὰ τέκνα τοῦ Γεωργίου Glücksburg. Γιὰ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν εἰδικὸ λόγο. Διότι στὸ βιβλίο του καταγράφονται αὐθεντικὲς νοοτροπίες καὶ στάσεις, ἀντιδράσεις πραγματικὲς καὶ προκαταλήψεις, σχόλια καὶ προτεραιότητες, ποὺ οἱ μηχανισμοὶ αὐτολογοκρισίας κάθε στοιχειωδῶς εὐφυοῦς ἀπομνημονευματογράφου δὲν τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ φτάσουν μέχρι τὸν

φορά, τοῦ Βενιζέλου, ποὺ ὁδήγησε τοὺς Φιλελεύθερους στὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1915, ἀπελευθέρωσε καὶ τὰ δύο στρατόπεδα — ποὺ ἔδειχναν τώρα ἕτοιμα γιὰ τὴν τελικὴ σύγκρουση — ἀπὸ τοὺς κοινοβουλευτικοὺς περιορισμοὺς τῆς μέχρι τότε ἀντιπαράθεσής τους. Ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1915 καὶ ἀντὶ τῆς συμμετοχῆς στὶς ἐκλογές, βενιζελικοὶ ἀξιωματικοὶ καὶ στελέχη τοῦ κόμμα-

---

ἀναγνώστη. Ἐκτὸς ἐὰν πρόθεση τοῦ γράφοντος εἶναι νὰ ἀναδείξει τὴν ἐν τῷ μεταξὺ ἀποστασιοποίησή του ἀπὸ τὰ περιγραφόμενα· πρᾶγμα ποὺ δὲν συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ συγκεκριμένου βιβλίου. Ὅλα αὐτὰ βεβαίως ἰσχύουν γιὰ ὅσους συμμερίζονται τὴν ἄποψη ὅτι εἶναι πολὺ χρήσιμο γιὰ τὸν ἱστορικὸ νὰ γνωρίζει ὅτι στὸ Παλάτι ἐπικρατοῦσε ἡ θεωρία πὼς ὁ Βενιζέλος ἦταν, μεταξὺ ἄλλων, καὶ ἄτομο «μειχτῆς καταγωγῆς, τουρκικῆς, ἑβραϊκῆς καὶ ἀρμενικῆς» τοῦ ὁποίου ὁ πατέρας «φρόντισε, ὅταν γεννήθηκε, νὰ καλέσει, σὲ χωριστὰ δωμάτια, τοὺς ἀντιπροσώπους καὶ τῶν τριῶν θρησκειῶν: Ἕναν χριστιανὸ ἱερέα, ἕναν ἑβραῖο ραββῖνο, καὶ τὸν ἰμάμη ἀπὸ τὸ πλησιέστερο τζαμί». (ὅ.π., σ. 111.)

Τὸ βιβλίο, πάντως, στὸ ὁποῖο συχνότερα παραπέμπουν ὅλες σχεδὸν οἱ νεώτερες ἐργασίες γιὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ Διχασμὸ — ὅταν (ἢ ὅπου) οἱ ἐργασίες αὐτὲς δὲν στηρίζονται σὲ ἀνέκδοτο ἀρχειακὸ ὑλικὸ — εἶναι ἡ δίτομη μελέτη τοῦ Γεωργίου Βεντήρη **Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910-1920, op. cit.** ποὺ, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο της, καλύπτει ὁλόκληρη τὴν ἐπίμαχη δεκαετία. Πρόκειται γιὰ ἔργο ἱστοριογραφικῶν προθέσεων, βασισμένο σὲ ἐκτεταμένη ἔρευνα καὶ κάποιες, ὄχι ἀδικαιολόγητες, φιλοδοξίες ἑρμηνείας τῶν ἐξελίξεων μὲ στοιχεῖα καὶ ἐπιχειρήματα τὰ ὁποῖα, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν πείθουν ἢ δὲν πείθουν ἀπολύτως, παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Ὁ σαφής, ὡστόσο, φιλοβενιζελικὸς προσανατολισμός του, καθιστᾶ ἀπαραίτητη, τουλάχιστον στὰ ἐντόνως ἀμφιλεγόμενα ζητήματα, τὴ χρησιμοποίησή του σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες πηγές.

Ἡ ἀντιβενιζελικὴ πλευρὰ δὲν διαθέτει ἀνάλογες, εὐρύτερης ἀποδοχῆς, μελέτες. Ὁ μαχόμενος κωνσταντινισμός, ἀκόμη καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν μαχῶν τοῦ Μεγάλου Πολέμου, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀρχηγοῦ του, δὲν φαίνεται νὰ ἐγκατέλειψε τὴν προσπάθεια κατασκευῆς ἀπαντήσεων στὸν καταιγισμὸ τῶν ἀπαξιωτικῶν δημοσιευμάτων γιὰ τὸν ἕλληνα μονάρχη καὶ τὴ «διπρόσωπη», «ὕπουλη», πολιτική του. Δημοσιευμάτων ποὺ ἐκπορεύονταν κυρίως ἀπὸ τὴ σκληρὰ δοκιμαζόμενη Γαλλία τοῦ 1915 – 1917. Δὲν ἀποτελεῖ ἔκπληξη, συνεπῶς, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γαλλικὴ γλῶσσα ὑπερέχει σὲ

τος τῶν Φιλελευθέρων στὴν ἐλεγχόμενη ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα μακεδονικὴ πρωτεύουσα, προχώρησαν, μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ Βενιζέλου, στὴν ὀργάνωση τῆς πρώτης «Ἐπιτροπῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης», ἡ ὁποία, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1916, θὰ πραγματοποιήσει τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης.[13]

Ἡ Entente καὶ ἡ βενιζελικὴ παράταξη ἀπὸ τὴ μία πλευρά, καὶ

αὐτὴν τήν, ἀπολογητικῆς φύσεως, βιβλιοπαραγωγὴ (καὶ τὴν ἀκόμη πλουσιώτερη παραγωγὴ φυλλαδίων), τῆς ὁποίας ὁ ἔκδηλος, τὶς περισσότερες φορές, προπαγανδιστικὸς χαρακτήρας, δὲν σημαίνει πὼς ὅλα τὰ δεδομένα ποὺ ἐπικαλεῖται, ὅλες οἱ καταστάσεις ποὺ περιγράφει ἢ ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προβάλλει στεροῦνται ἐνδιαφέροντος. Θὰ ἀναφερθοῦμε, ἀναγκαστικά, σὲ πολὺ λίγες, τὶς πιὸ γνωστές, ἐκδόσεις τῆς σειρᾶς: Cosmin [Σπυρίδων Κοσμετᾶτος-Φωκᾶς], **Diplomatie et Presse dans l' Affaire Grecque,** Paris, 1921, **op. cit.,** καὶ **L' Entente et la Grèce pendant la Grande Guerre (1914-1917),** 2 vols, Paris, 1926, **op. cit.,** A. Frangulis, **La Grèce et la crise mondiale,** 2 vols, Paris, 1926 καὶ P.D. Platykas, **La Grèce pendant la Guerre de 1914-1918,** Berne, 1918.

Τὰ ἔντονα πάθη τοῦ Διχασμοῦ δὲν ἄφησαν ἀνεπηρέαστους καὶ τοὺς ξένους ποὺ συμμετεῖχαν στὰ ἑλληνικὰ δρώμενα, μὲ κορυφαῖο παράδειγμα τὴ διαμάχη τοῦ, ἄκρως συντηρητικοῦ, βρεττανοῦ ἀξιωματικοῦ (Sir) Basil Thompson – τοῦ ὁποίου τὸ πλῆρες ἀντιβενιζελικοῦ μένους βιβλίο **The Allied Secret Service in Greece** μεταφράστηκε ταχύτατα στὰ γαλλικά, γιὰ λόγους στοὺς ὁποίους μόλις ἀναφερθήκαμε – καὶ τοῦ ὀπαδοῦ τοῦ Ἐργατικοῦ κόμματος (Sir) Compton Mackenzie, ἀξιωματικοῦ καὶ αὐτοῦ τῆς ὑπηρεσίας Πληροφοριῶν, ποὺ ἔγραψε σειρὰ βιβλίων γιὰ τὶς ἐμπειρίες του στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου. Ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ τὸ **Greek Memories,** London (Chatto and Windus) 1932, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κατ' ἐξοχὴν ἀναφέρεται στὰ γεγονότα τοῦ Διχασμοῦ.

13 G. Leon **Greece and the Great..., op. cit.,** σσ. 312-14. Ὁ πρῶτος πυρῆνας τῆς *"Αμυνας* δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ζάννα, γυιὸ τοῦ γνωστοῦ ἕλληνα γιατροῦ τῆς Θεσσαλονίκης Δ. Ζάννα ποὺ εἶχε σημαντικὴ ἀνάμειξη στὸν *Μακεδονικὸ Ἀγῶνα,* τὸν τέως νομάρχη Θεσσαλονίκης Περικλῆ Ἀργυρόπουλο καὶ τὸ συνταγματάρχη Παμίνο (Ἐπαμεινώνδα) Ζυμβρακάκη, ἕναν ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ στρατιωτικοῦ κινήματος τοῦ 1909 στὸ Γουδί. (Ἀλ. Ζάννας, *"Ο πρῶτος διχασμὸς τῶν Ἑλλήνων",* ἐφ.

ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Κωνσταντῖνος, οἱ ὀπαδοί του, ἀλλὰ καὶ τὰ γερμανοβουλγαρικὰ στρατεύματα στὴν ἀμέσως ἑπόμενη φάση, θὰ ἐγκαινιάσουν ἔτσι – ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1915 – ἕναν συνεχῆ σπειροειδῆ κύκλο διαδοχικῶν ἐνεργειῶν ποὺ ἡ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς θὰ ἀποτελεῖ ἀπάντηση, σὲ ὑψηλότερο κάθε φορὰ ἐπίπεδο, στὴν ἀμέσως προηγούμενη ἐνέργεια τοῦ ἀντιπάλου. Ἐὰν τὶς παραπάνω διαδοχικές, ἀνταποδοτικές, «ἀπαντήσεις», δὲν τὶς συνόδευαν σημαντικὲς ἀνθρώπινες ἀπώλειες, ἐκτεταμένες καταστροφές, ἀποκλεισμοὶ ναυτικοί, στερήσεις, περιορισμοὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν πολιτῶν καὶ παντὸς εἴδους αὐθαιρεσίες, θὰ μποροῦσε ἴσως κανείς, μὲ ἥσυχη συνείδηση, νὰ τὶς συσχετίσει μὲ τὴ γνωστὴ σκηνή, σὲ διάφορες παραλλαγές, ἀπὸ τὶς κωμωδίες τοῦ διδύμου Laurel and Hardy (ποὺ ὡς Χονδρὸς – Λιγνὸς θὰ κατακτήσουν καὶ τὶς ἑλληνικὲς κινηματογραφικὲς αἴθουσες, μία δεκαετία περίπου μετὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ περιγράφουμε), τὴ σκηνὴ τοῦ καυγᾶ μεταξύ τους, ὅπου τὴν πρώτη ἀπώθηση ἢ τὸ πρῶτο ἐλαφρὸ κτύπημα, τὸ ἀκολουθεῖ μία σειρὰ ἀπὸ ἐναλλασσόμενες ἐπιθετικὲς κινήσεις κλιμακούμενης βίας καὶ σταθερὰ διευρυνόμενων στόχων.

Ἡ Βουλὴ ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1915 ἦταν, βεβαίως, ἀπολύτως φιλοβασιλική. Τόσο ὁ Βενιζέλος ὅμως ὅσο καὶ ἡ Entente δὲν ἄφησαν τὴν ἐνέργεια αὐτὴ χωρὶς ἀπάντηση. Χαρακτήρισαν ἀντισυνταγματικὸ τὸ κωνσταντινικὸ καθεστώς, τὸ ὁποῖο, ἀκριβῶς λόγῳ αὐτῶν τῶν δηλώσεων, ἐγκαινίασε ἕναν πρῶτο κύκλο διώξεων ἐναντίον πολλῶν στελεχῶν τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων στὴν «Παλαιὰ Ἑλλάδα».[14]

Τὸ **Βῆμα**, 17 Μαΐου 1959, 1η συνέχεια. Βλ. ἐπίσης Π. Ἀργυρόπουλος, **op. cit.**, σσ. 180-2.)

[14] Ἀντιστράτ. Θεόδωρος Πάγκαλος, **op. cit.**, σσ. 70-1. Μὲ διάγγελμά του πρὸς τὸν ἑλληνικὸ λαὸ ὁ Βενιζέλος εἶχε καλέσει ὄχι μόνον τοὺς ὀπαδούς του, ἀλλὰ ὅλους τοὺς ψηφοφόρους ποὺ ἐπίστευαν στοὺς κοινοβουλευτικοὺς θεσμούς, νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὴν «πολιτικὴν κωμωδίαν» τῶν ἐκλογῶν τῆς 6ης / 19ης Δεκεμβρίου, οἱ ὁποῖες συνιστοῦσαν «οὐσιαστικὴν κατάλυσιν τοῦ ἐλευθέρου ἡμῶν πολιτεύματος», μετὰ ἀπὸ «Συνταγματικὸν βίον» πενῆντα ἐτῶν. «Οἱ διὰ τετάρτην φορὰν ἀπὸ μίας πενταετίας συστηματικῶς ἀποδοκιμαζόμενοι ὑπὸ τῆς πλειοψηφίας τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐνόμισαν ὅτι ἐδικαιοῦντο νὰ

Τὸ Μάιο τοῦ 1916 ὁ γαλλικὸς στρατός, ἀνταπαντῶντας, κατέλαβε νέες ὀχυρὲς θέσεις βορείως τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀργότερα, τὸν ἴδιο μῆνα, βουλγαρικὲς μονάδες εἰσῆλθαν στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος καὶ κατέλαβαν τὸ ὀχυρὸ «Ροῦπελ». Ἀμέσως μετά, καὶ σὲ ἀνταπόδοση τῆς προηγούμενης κίνησης τοῦ ἀντιπάλου συνασπισμοῦ, οἱ στόλοι τῶν Δυνάμεων τῆς Συνεννοήσεως προχώρησαν στὸν (μερικὸ) ἀποκλεισμὸ τῶν ἑλληνικῶν παραλίων καὶ ἐπέτυχαν ἔτσι τὴν ἀποστράτευση τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων. Ἀκολούθησε νέα, εὐρύτερη, γερμανοβουλγαρικὴ ἐπίθεση καὶ κατάληψη τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας (Αὔγουστος). Ἄμεση συνέπεια αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων ἦταν τὸ ἀντικωνσταντινικὸ στρατιωτικὸ κίνημα στὴ Θεσσαλονίκη (τέλη Αὐγούστου). Ταυτοχρόνως ἡ Entente, ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ στόλου της, ἀπαίτησε καὶ ἐπέτυχε νὰ ἀποκτήσει τὸ δικαίωμα ἐλέγχου τῶν ἑλληνικῶν λιμανιῶν. Τὰ γερμανοβουλγαρικὰ στρατεύματα ὅμως ἀπέκτησαν ἐν συνεχείᾳ τὸν απόλυτο ἔλεγχο τῆς Καβάλλας. Τοὺς παραδόθηκε ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ (Σεπτέμβριος), ποὺ παραδόθηκε ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος, γιὰ νὰ μεταφερθεῖ στὸ Görlitz τῆς Γερμανίας.[15]

ἁρπάσουν ἐκ νέου τὸ πηδάλιον τῆς ἐξουσίας», ὑπογράμμιζε ὁ ἀρχηγὸς τῶν Φιλελευθέρων, γιὰ νὰ προσθέσει ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πράξη «ἀπεχθεστέρα πάσης ἄλλης ἐξ ὅσων ποτὲ διέπραξε τὸ παλαιὸν καθεστώς, τὸ ὁποῖον ἐφάνη ὅτι κατέλυσεν ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1909». (Τὸ πλῆρες κείμενο τοῦ διαγγέλματος τὸ παραθέτει ὁ Πάγκαλος, ὅ.π., σσ. 71-4.) Βλ. ἐπίσης Général Sarrail, 'La Grèce venizeliste. Souvenirs vécus', **Revue de Paris,** 15 Δεκ. 1919, καὶ Μαζαράκης, **Ἀπομνημονεύματα, op. cit.,** σσ. 191-3.

[15] George Leon, **Greece and the Great..., op. cit.,** σσ. 352-95. Général Sarrail, **Mon commandemant..., op. cit.,** σσ. 113-27, 151-4, Bosdari, **op. cit.,** σσ.153-5. Général A. Bairas, **Le Fort d' Arrêt 'Roupel'. Tous les Documents Officiels,** Milano (Alerighi/Segati) 1922, passim: Ἡ ἄποψη τοῦ κωνσταντινικοῦ διοικητῆ τοῦ ὀχυροῦ, ἀντιστρατήγου Ἀνδρέα Μπαΐρα (1856-1932), ὁ ὁποῖος ἐκθέτει λεπτομερῶς τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν καθὼς καὶ τὰ τῆς παραδόσεως τοῦ Ροῦπελ κατόπιν τηλεγραφικῆς ἐντολῆς τοῦ ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν τοῦ Κωνσταντίνου, στρατηγοῦ Ἰωάννη Γιανναχίτσα.

Γιὰ τὸ κίνημα τῆς *Ἐθνικῆς Ἄμυνας* στὴ Θεσσαλονίκη, τὴν παράδοση

4.4. Ἔξοδος

Ἡ ὑπόθεση τῆς Καβάλλας συγκλόνισε τὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Κωνσταντίνου. Ἡ Καβάλλα εἶχε κατὰ κόρον χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν φιλοβασιλικὸ τύπο στὸ πρόσφατο παρελθὸν – λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ὁριστικὴ ἀπόφαση τῆς Σόφιας νὰ συνταχθεῖ μὲ τὴ Γερμανία – γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ἡ «μειωμένη εὐαισθησία» τοῦ Βενιζέλου στὰ «ἐθνικὰ ζητήματα» διότι, προχειμένου ὁ τελευταῖος νὰ ἐξυπηρετήσει τὴν ἔνταξη τῆς Βουλγαρίας στὴν Entente, «συζητοῦσε» τὴν παραχώρησή της «στοὺς κομιτατζῆδες» ἀντί, ἐντελῶς ἀβέβαιων, ἀνταλλαγμάτων στὴ Μικρὰ Ἀσία.[16]

τῆς Καβάλλας καὶ τὴ μεταφορὰ τῶν ἑλλήνων στρατιωτῶν στὴ Γερμανία, βλ., μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, Ward-Price, **op. cit.**, σσ. 101-13, 139-40, Ἀλ. Μαζαράκης, **op. cit.**, σσ. 199-203 (ὁ ἀδελφός του Κωνσταντῖνος εἶχε παίξει πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὸ κίνημα), Κ. Ζαβιτσιάνος, **op. cit.**, τόμ. Α΄, σσ. 170-4, καὶ Δ. Παπαδημητρίου, **op. cit.**, σσ. 124-5, 127-8, 131, 146.

Τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων στὸ στρατόπεδο τοῦ Görlitz ἀπεικονίζουν ὁρισμένες, πολὺ σπάνιες, φωτογραφίες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὸ 9ο ἐπεισόδιο τῆς, ἱστορικοῦ περιεχομένου, τηλεοπτικῆς σειρᾶς **Πανόραμα τοῦ 20ου Αἰῶνα (ΕΡΤ**, 1984). Οἱ πιστὲς στὸν Κωνσταντῖνο μονάδες τῆς Καβάλλας, ποὺ ὁ ἕλληνας μονάρχης ὑπολόγιζε ὅτι θὰ συμμετεῖχαν στὴ «μεγάλη ἑλληνογερμανικὴ ἐπίθεση» ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. σ. 228, σημ. 3), ἄρχισαν νὰ ἐπαναπατρίζονται ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1919. Περίπου 400 ἀξιωματικοί, τελικῶς, καὶ 5.000 ἄνδρες μεταφέρθηκαν τότε σὲ στρατόπεδα συγκεντρώσεως στὰ Χανιὰ γιὰ ἀνακρίσεις. «Οἱ περισσότεροι θεωροῦνται ἀντιδραστικοὶ [δηλ. μοναρχικοὶ] καὶ ἴσως μπολσεβικίζοντες», σημειώνει ὁ Στυλιανὸς Γονατᾶς, **op. cit.**, σ. 82.

16 Ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ πολέμου, ἡ ἐφημερίδα **Σκρὶπ** (14 Νοεμβρίου 1914) κατηγοροῦσε τὸν Βενιζέλο ὡς «μανιώδη ἐραστὴ τῆς Βουλγαρίας» (sic) καὶ «θαυμαστὴ τοῦ βουλγαρικοῦ μεγαλείου», διότι, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ ἐντύπου, ἦταν διατεθειμένος νὰ διαπραγματευθεῖ τὴν «εἰσφορὰ» τῆς Καβάλλας, προχειμένου νὰ ἐξυπηρετηθοῦν τὰ σχέδια τῆς Entente. Ἐν συνεχείᾳ δὲ τὸν χαρακτήριζε «προδότη καὶ ἀγύρτη» (21 Μαρτίου 1915) διότι ἐτόλμησε, στὰ πλαίσια τῆς «ἐνδοτικῆς πολιτικῆς του» (1 Αὐγούστου 1915), νὰ θέσει πρὸς συζήτησιν τὸ θέμα τῆς Καβάλλας καὶ τῶν

Τὸ πολιτικὸ κόστος, συνεπῶς, γιὰ τὸ κωνσταντινικὸ στρατόπεδο ἦταν ἰδιαίτερα ὑψηλό, σχεδὸν στὰ ἴδια ἐπίπεδα μὲ ἐκεῖνο ποὺ κατέβαλλε ταχτικὰ ὁ Βενιζέλος, ὅταν ἐπιχειροῦσε αὐτοπροσώπως ἢ ὡς ἐμπνευστὴς τῆς «γραμμῆς» τοῦ φιλοβενιζελικοῦ τύπου, νά δικαιολογήσει τὴν κατάλυση κάθε ἔννοιας ἑλληνικῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας ἀπὸ τὴν Entente, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ 'Αγγλία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία ἦταν οἱ Προστάτιδες Δυνάμεις τῆς χώρας, μὲ δικαιώματα ἐπεμβάσεως, βάσει τῶν Συνθηκῶν τῆς ἑλληνικῆς 'Ανεξαρτησίας.[17]

Οἱ ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοὶ ἀντίπαλοι πάντως τοῦ φιλογερμανικοῦ καθεστῶτος τοῦ Κωνσταντίνου, μετά τὴν Καβάλλα, δὲν περιορίστηκαν στὴν εὐνοϊκὴ γι' αὐτοὺς ἀποτίμηση τῶν πολιτικῶν ζημιῶν τῆς ἄλλης πλευρᾶς. Τὸ μέγεθος τῆς πρόκλησης ἦταν τέτοιο ποὺ ὁ

πιθανῶν ἀνταλλαγμάτων γιὰ τὴν παραχώρησή της, μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου, στὴ Βουλγαρία. Βλ. ἐπίσης, ἐνδεικτικά, **Ἐμπρός**, 7 καὶ 24 Μαρτίου, 5 καὶ 13 'Απριλίου, 25 'Ιουλίου 1915, καθὼς καὶ **Νέα Ἡμέρα**, 11 καὶ 12 'Απριλίου, 27 'Ιουλίου 1915. ('Από Δ. Παπαδημητρίου, **op. cit.**, σσ. 51, 58-62, 72-3.)

Μετὰ τὴν παράδοση τῆς Καβάλλας στὶς γερμανοβουλγαρικὲς δυνάμεις ἀπὸ τοὺς «βουλγαροφάγους» ὑπερασπιστές της – βλ. σχετικῶς τήν, κωνσταντινικῆς ἐμπνεύσεως καὶ εὐρείας κυκλοφορίας, λαϊκὴ λιθογραφία «Ὁ Βουλγαροφάγος», τῆς ἐποχῆς τοῦ Δευτέρου Βαλκανικοῦ πολέμου, στὸ **Carnegie Report...**, **op. cit.**, σ. 96 – ἦταν ἡ σειρὰ τῶν ἐφημερίδων ποὺ ὑποστήριζαν τὸν ἀρχηγὸ τῶν Φιλελευθέρων νὰ περάσουν στὴν ἀντεπίθεση. «Νὰ ἀποπλύνωμεν τὸ αἶσχος» [τῆς Καβάλλας], τιτλοφοροῦσε ἕνα ἀπὸ τὰ πύρινα κύρια ἄρθρα της ἡ **Πατρίς** (3 Σεπτεμβρίου 1916), τὸ αἶσχος ἐκείνων ποὺ εἶχαν παραδώσει ἀμαχητὶ πολύτιμο μέρος τῆς «ἱερᾶς περιουσίας» τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. (**Ἑστία**, 26 Αὐγούστου 1916.)

Σὲ μία χαρακτηριστικὴ ἀντιστροφὴ ρόλων – πλήρως ἀποκαλυπτικὴ τοῦ πόσο «ἐθνικὰ» εἶναι τὰ «ἐθνικὰ θέματα» – ὁ βενιζελικὸς τύπος ἀνέλαβε νὰ ἀναδείξει τὸ γιατί οἱ Βούλγαροι ἦταν «ὁ κληρονομικὸς ἐχθρὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ» (**Νέα Ἑλλάς**, 27 Σεπτεμβρίου 1916), ἐγκαλούμενος ἀπὸ τὴν φανατικὰ κωνσταντινικὴ **Νέα Ἡμέρα** (29 Σεπτεμβρίου 1916) γιὰ «πατριδοκαπηλεία» καὶ «βουλγαροκαπηλεία». (Δ. Παπαδημητρίου, **op. cit.**, σσ. 135-6, 138-40.)

[17] S. Cosmin, **Diplomatie...**, **op. cit.**, σσ. 226-46.

Βενιζέλος, ξεπερνῶντας καὶ τοὺς τελευταίους δισταγμούς του, ἀναχώρησε μυστικὰ γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη ὅπου σχημάτισε προσωρινὴ κυβέρνηση καὶ ἀνέλαβε τὴν ἡγεσία τῶν δυνάμεων τῆς Ἐθνικῆς Ἄμυνας (Ὀκτώβριος).[18] Ἄκρως θορυβημένος ὁ ἕλληνας μονάρχης ἔσπευσε νὰ συμφωνήσει μὲ τὸν εἰδικὸ ἀπεσταλμένο τῆς Γαλλίας, τὸ βουλευτὴ Paul Benazet, ὅτι ἡ Ἑλλάδα γιὰ λόγους ἀντικειμενικότητας, ποὺ ἀπέρρεαν —προφανῶς— ἀπὸ τὸ status της ὡς «οὐδέτερης χώρας», θὰ ἔπρεπε, μετὰ τὴν παράδοση τῆς Καβάλλας στὸν γερμανικὸ συνασπισμό, νὰ παραδώσει στὴν Entente μεγάλες ποσότητες στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ.[19] Ἀργότερα ὅμως ἄλλαξε γνώμη καὶ ὅταν τὰ γαλλικὰ ἀγήματα ἔφθασαν στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ τὸ παραλάβουν, δέχθηκαν τὰ αἰφνιδιαστικὰ πυρὰ πολλαπλασίων ἐπιστράτων καὶ ἀποχωρῶντας χρειάστηκε, ἀντὶ τῶν ὑπεσχημένων, νὰ παραλάβουν διακόσιους περίπου νεκρούς (Δεκέμβριος).[20]

---

[18] Δαγκλῆς, **op. cit.**, τόμ. Β΄, σσ. 183-5, 200. Κωνσταντῖνος Ζαβιτσιάνος, **Αἱ Ἀναμνήσεις του ἐκ τῆς ἱστορικῆς Διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου καὶ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ὅπως τὴν ἔζησε, 1914-1922**, Ἀθῆναι, τόμ. Α΄, 1946, σσ. 197-204, 205-6. Dartige du Fournet, **op. cit.**, σσ. 130-1. Raymond Recouly, **M. Jonnart en Grèce et l' Abdication de Constantin**, 2ème ed., Paris (Plon-Nourrit), σσ. 41-3.

[19] Γιὰ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀμφισβητηθεῖσα *Συμφωνία* μεταξὺ Κωνσταντίνου καὶ Benazet, βλ. G. Leon, **Greece and the Great..., op. cit.**, σσ. 422-3, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι δὲν κατόρθωσε νὰ βρεῖ τὸ ἐπίσημο κείμενό της στὰ ἀρχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἀλλὰ μόνο ἕνα χειρόγραφο ἀντίγραφο μὲ τὴ σημείωση ὅτι τὸ πρωτότυπο τὸ εἶχε στὴν κατοχή του ὁ τέως πρωθυπουργός, καθηγητὴς Σπυρίδων Λάμπρος, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ γάλλος βουλευτὴς εἶχε διαπραγματευθεῖ τοὺς ἀκριβεῖς ὅρους της. Ἡ ἔρευνα τοῦ γράφοντος πάντως, στὸ ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο τοῦ Σπ. Λάμπρου, δὲν ἐπέτυχε νὰ τὸ ἐντοπίσει. Τουλάχιστον στοὺς φακέλλους πού, σύμφωνα μὲ τὴ γενικὴ κατάταξη αὐτοῦ τοῦ ἀρχείου, θὰ ἔπρεπε νὰ βρίσκεται. (Βλ. καὶ σ. 46, σημ. 25 γιὰ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας.)

[20] Dartige du Fournet, **op. cit.**, σσ. 152-8, 174-81, 187-90, 192-4, 201-9, 210-40, 289-94. Bosdari, **op. cit.** σσ. 175-80. Mackenzie, **Greek Memories..., op. cit.**, σσ. 380-99. **Le Temps,** 10 Déc. 1916 (κύριο ἄρθρο ὅπου τονίζεται ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος «δὲν ἐκπροσωπεῖ πλέον τὴν Ἑλλάδα. Εἶναι

Μὲ τὰ «Νοεμβριανά» (τῆς 1ης καὶ 2ας Δεκεμβρίου κατὰ τὸ δυτικοευρωπαϊκὸ ἡμερολόγιο), τουλάχιστον στὶς χῶρες τῆς Entente καὶ ἰδιαιτέρως στὴ Γαλλία, ὁ Κωνσταντῖνος κέρδισε, σχεδὸν κυριολεκτικὰ μὲ τὸ σπαθί του, τὴ διάκριση τοῦ πιὸ μισητοῦ ἀνθρώπου τῆς Εὐρώπης μετὰ τὸν Kaiser. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ δὲν ἄλλαξε ἀσφαλῶς πρὸς τὸ χαλύτερο οὔτε μετὰ τοὺς ἀπηνεῖς διωγμοὺς ἀπὸ συμμορίες ἐπιστράτων, τῶν ἐπωνύμων, καὶ ὄχι μόνον, βενιζελικῶν ποὺ δὲν εἶχαν τὴν προνοητικότητα νὰ ἐγκαταλείψουν ἐγκαίρως τὴν πρωτεύουσα,[21]

μόνον ὑπηρέτης τῆς Γερμανίας»). Ἀλλὰ καὶ οἱ συνήθως πολὺ πιὸ συγκρατημένοι **Times** τοῦ Λονδίνου, μετὰ τὰ αἱματηρὰ γεγονότα τῶν Ἀθηνῶν, ἔγραφαν (16 Dec. 1916) ὅτι ἡ Entente θὰ ἔπρεπε νὰ φροντίσει ἀμέσως νὰ διαλυθεῖ ὁ στρατὸς τοῦ Κωνσταντίνου καὶ νὰ ἐπανέλθει, ἀκόμη καὶ διὰ τῆς βίας ἐὰν αὐτὸ ἦταν ἀναγκαῖο, ὁ Βενιζέλος στὴν ἐξουσία.

Τὴν κωνσταντινικὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὰ «Νοεμβριανὰ» ἀναπτύσσει, μὲ ἀρκετὴ δόση ἀμηχανίας, ὁ πρίγκιπας Νικόλαος στὸ βιβλίο του **Political Memoirs, op.cit.**, σσ. 241-52, καὶ τὴν ἐπιθετικὰ προπαγανδιστικὴ γραμμὴ τοῦ ἀντιβενιζελικοῦ στρατοπέδου, ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος, τὸ φυλλάδιο **Le Guet-Apens du 1er Décembre à Athènes**, ποὺ τύπωσε στὴ Γενεύη στὶς ἀρχὲς τοῦ 1917 ἡ Union Hellènique de Suisse.

21 Dartige du Fournet, **op. cit.**, σσ. 241-52. Πάγκαλος, **op. cit.**, τόμ. Β, σσ. 169-74. Ζαβιτσιάνος, **op. cit.**, τόμ. Α', σσ. 222-8. Οἱ σωφρονέστεροι ἀπὸ τούς ὀπαδοὺς τοῦ Κωνσταντίνου ὑποβαθμίζουν ἢ ἀποσιωποῦν τὸ λεπτὸν θέμα τῶν ἐπιθέσεων ἐναντίον τῶν βενιζελικῶν πολιτῶν καὶ τῶν περιουσιῶν τους ἀμέσως μετὰ τὰ «Νοεμβριανά». Στὴν κατηγορία αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ ἀνῆκε ὁ κατὰ δήλωσίν του Ancient Directeur de «l' Intelligence Service» (sic) Sir Basil Thomson — φανατικὸς ἀντιβενιζελικὸς λόγῳ ἀκραίας φιλομοναρχικῆς ἰδεολογίας, καὶ ἀντιστοίχων αἰσθημάτων· ἡ ἀντίστροφη, δηλαδή, ὄψη τοῦ Sarrail, ἐπὶ τὸ φαιδρότερον — ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι στὰ λεηλατημένα σπίτια τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Βενιζέλου βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες ὅπλων καὶ πυρομαχικῶν «ὅλων γαλλικῆς κατασκευῆς» (καὶ προελεύσεως, ἀσφαλῶς, κατὰ τὴ γνωστὴ παροιμιώδη ἔκφραση). Ὁ Sir Basil φαίνεται ὅτι συνέχεε τὴν προπαγάνδα ἀμέσου χρήσεως, τὴν προφορικὴ κυρίως καὶ ἐκείνη τῶν ἐν θερμῷ παραγομένων φυλλαδίων, μὲ τὰ πράγματα ποὺ περιλαμβάνει χανεὶς σὲ ἕνα βιβλίο ἀπομνημονευματικῶν προθέσεων. (Sir Basil Thomson, **Le Service Secret Allié..., op. cit.**, σ. 167.)

ούτε μετά τό «'Ανάθεμα» έναντίον τοῦ «προδότη Βενιζέλου» στήν 'Αθήνα ἀλλά καί σέ πολλές ἄλλες πόλεις (Δεκέμβριος 1916). Στίς μεσαιωνικές αὐτές τελετές πρωταγωνίστησε ἡ 'Εκκλησία τῆς 'Ελλάδος, ἕνα ἀπό τά ἰσχυρότερα στηρίγματα τοῦ κωνσταντινικοῦ καθεστῶτος σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ Διχασμοῦ.[22]

'Ακολούθησε νέα ἀναδίπλωση τοῦ Κωνσταντίνου ὁ ὁποῖος, μετά τόν ἀποκλεισμό τῶν ἑλληνικῶν παραλίων ἀπό τήν Entente, πού ὁδήγησε ταχύτατα σέ δραματικές ἐλλείψεις τροφίμων καί καυσίμων, συμφώνησε νά συγκεντρωθεῖ στήν Πελοπόννησο ὅλος ὁ στρατός τοῦ

---

[22] 'Η κεντρική ἐκδήλωση ἔλαβε χώρα στήν 'Αθήνα, στό *πεδίον τοῦ "Αρεως*, τή Δευτέρα 12η Δεκεμβρίου 1916, χοροστατοῦντος —καί πρωταγωνιστοῦντος— τοῦ 'Αρχιεπισκόπου καί τῆς 'Ιερᾶς Συνόδου. 'Ο προκαθήμενος τῆς 'Εκκλησίας, μητροπολίτης 'Αθηνῶν Θεόκλητος, ρίχοντας πρῶτος τόν ἀπαραίτητο γιά τήν περίσταση λίθον, ἀναθεμάτισε τόν 'Ελευθέριο Βενιζέλο ὡς «ἐπιβουλευθέντα τήν ὑπόστασιν τοῦ Βασιλέως καί τῆς Πατρίδος».

Τόν ἀκολούθησε «σύσσωμος ὁ λαός τῆς πόλεως», πού εἴτε ἔφθανε μέ πέτρες ἀνά χεῖρας εἴτε προμηθευόταν τήν πρώτη ὕλη γιά τήν ἐκδήλωση ἀπό «κάρρα μέ μαύρας σημαίας καί φορτία λίθων». Τό σύνθημα τῆς ἐξόδου τῶν κατοίκων τῶν διαφόρων συνοικιῶν, προκειμένου νά μεταβοῦν ὁμαδικῶς στό πεδίον τοῦ "Αρεως, δόθηκε «μέ συνεχεῖς κωδωνοκρουσίας ὅλων τῶν ναῶν τῆς πρωτευούσης». (**Χρόνος**, 13 Δεκεμβρίου 1916.)

'Ο πρίγκιπας Χριστόφορος, παρών καί αὐτός στήν τελετή, φαίνεται ὅτι αἰσθάνθηκε τόσο ὡραῖα, πού ὅταν χρειάστηκε κάπως ἀργότερα νά τήν περιγράφει, σύντομα δυστυχῶς, στά ἀπομνημονεύματά του, ἦταν βέβαιος ὅτι ἔγινε ὄχι κατά τή διάρκεια τοῦ χειμῶνα (πού ἦταν καί ἰδιαίτερα βαρύς ἐκείνη τή χρονιά), ἀλλά τήν ἄνοιξη. (H.R.H. Prince Christopher of Greece, **Memoirs... op.cit.**, σ. 117.)

'Ανάλογα «ἀναθέματα» πραγματοποιήθηκαν καί σέ πολλές ἄλλες πόλεις, ἀλλά καί σέ χωριά· ἰδίως στά Μεσόγεια τῆς 'Αττικῆς. (Κώστας Μπαρούτας, **Η κραυγή τῶν 'Ελλήνων**, 'Αθήνα (Σαββάλας) 1992, σ. 168.) Καί μάλιστα σέ ποικίλες παραλλαγές. Στό Συρράκο τῆς 'Ηπείρου, παραδείγματος χάριν, «ἔξωθεν τοῦ ἱεροῦ ναοῦ καί πρό τοῦ ἀγάλματος τοῦ 'Ιωάννη Κωλέττη», ἐκτός τῆς ἐπιρρίψεως λίθων, ἔλαβε χώρα καί «πυρπόλησις τῶν εἰκόνων Βενιζέλου, Δαγκλῆ καί τῶν ἑταίρων των». (Γεώργιος Πλατάρης (ἐπιμ.), **Τό Σημειωματάρι ἑνός Μετσοβίτη**, 'Αθῆναι 1972, σ. 203.)

«κράτους τῶν 'Αθηνῶν» (Δεκέμβριος 1916). 'Αλλὰ καὶ νέα ἀντεπίθεση: τὸ κωνσταντινικὸ Γενικὸ 'Επιτελεῖο φρόντισε νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ βραδεῖς οἱ ρυθμοὶ συγκέντρωσης καί, τὸ κυριώτερο, δημιούργησε μὲ τὴ βοήθεια τῆς Γερμανίας ἀνταρτικὰ σώματα ποὺ ἀνέλαβαν δράση ἐναντίον τῶν Συμμάχων στὴ Βόρεια 'Ελλάδα (Φεβρουάριος – 'Απρίλιος 1917).[23]

'Η ἀντεπίθεση αὐτὴ ὡστόσο ἦταν καὶ ἡ τελευταία κίνηση τοῦ Κωνσταντίνου ὡς βασιλέως τῆς 'Ελλάδος, μέχρι τὴν παλινόρθωση τοῦ 1920. Στὶς 11 'Ιουνίου ὑποχρεώθηκε νά ὑποκύψει στὸ τελεσίγραφο τοῦ ἐξουσιοδοτημένου ἐκπροσώπου τῆς Entente, τοῦ γάλλου

Μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Φιλελευθέρων στὴν 'Αθήνα, ὡς πρωθυπουργοῦ, τὸν 'Ιούνιο τοῦ 1917, ἡ βενιζελικὴ παράταξη, χωρὶς νὰ παραλείψει ἀσφαλῶς τὶς ἐκκαθαρίσεις στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία, ἐπιχείρησε ὅπως φαίνεται νὰ ξεπεράσει τὸ τραυματικὸ γεγονὸς ἀκόμη καὶ μὲ (ἤ, μᾶλλον, κυρίως μὲ) συμβολικοὺς τρόπους. Στὸ ἔργο τοῦ πολὺ γνωστοῦ τότε, καὶ γιὰ τὸ φιλοβενιζελισμό του, θεατρικοῦ συγγραφέα 'Αλέξανδρου Γαλανοῦ **Τὸ Χρυσὸ Γεφῦρι**, πού, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1917, παιζόταν μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία τόσο στὴν 'Αθήνα ὅσο καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες πόλεις, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Σμύρνης, «ὁ Βενιζέλος ἐμφανιζόταν μέσα σὲ μία ἀποθέωση λουλουδιῶν, ποὺ σκέπαζε ξαφνικὰ ἐκεῖνο τὸ ἐπαίσχυντο *ἀνάθεμα* τοῦ Πεδίου τοῦ Ἄρεως». ('Αντιγόνη Μπέλλου-Θρεψιάδη, **Ζωντανὰ Κείμενα... op.cit.**, σσ. 149-50.)

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ ἀντιμετωπίσεις δὲν γνωρίζουμε ἐὰν ἦταν δημοφιλεῖς, καὶ πόσο. Δὲν θὰ πρέπει πάντως νὰ συγκέντρωναν τὴ γενικὴ ἀποδοχὴ τῶν στελεχῶν καὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων.

Στὴ Λευκάδα, ἐπὶ παραδείγματι, μετὰ τὴν «ἀποκατάστασιν τῆς συνταγματικῆς τάξεως», οἱ πλέον δραστήριοι βενιζελικοὶ τῆς πόλεως «εἰδοποίησαν» τοὺς κωνσταντινικοὺς συμπολῖτες τους «νὰ πᾶνε στὸ σωρὸ καὶ νὰ πάρει πίσω ὁ καθένας τὴν πέτρα του». Μὲ τὶς πέτρες αὐτὲς τοῦ ἀναθέματος, κατασκευάστηκε στὴν κάτω πλατεῖα, τῆς παραλίας, ἕνα μικρὸ δημοτικὸ κτίριο, τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε μέχρι τὸ σεισμὸ τοῦ 1949 ἢ τοῦ 1953. (Διήγηση τοῦ ἱστορικοῦ Νίκου Σβορώνου στὸν γράφοντα.)

[23] G. Leon, **Greece and the Great..., op. cit.**, σσ. 442-59. 'Αντιστράτ. 'Αναστάσιος Χαραλάμπης, **'Αναμνήσεις**. 'Αθῆναι, 1947, σσ. 32-4. Πάγκαλος, **op. cit.**, τόμ. Β', σσ. 176-84.

γερουσιαστή Charles C. Jonnart, πού είχε ήδη, γιά λόγους στοιχειώδους άξιοπιστίας τοΰ διαβήματος, καταλάβει τόν ισθμό τής Κορίνθου καί τόν Πειραιά, καί «νά άποσυρθεί» (χωρίς νά παραιτηθεί) άπό τό θρόνο — άλλά καί άπό τήν Ελλάδα — ύπέρ τοΰ δευτερότοχου γυιοΰ του Αλεξάνδρου.[24]

Τήν «άποκατάσταση τής συνταγματικής νομιμότητος» άπό τίς ένοπλες δυνάμεις τής Entente άκολούθησε ή έπιστροφή τοΰ Βενιζέλου στήν Αθήνα ώς πρωθυπουργοΰ τοΰ ένιαίου καί πάλι έλληνικοΰ κράτους. Μετά τίς άπαραίτητες έκκαθαρίσεις στίς κρατικές ύπηρεσίες, στή δικαιοσύνη, στήν έκκλησία καί, κυρίως, στις τάξεις τών άξιωματικών τών ένόπλων δυνάμεων,[25] ό άρχηγός τών Φιλελευθέρων συγκέντρωσε όλες του τίς προσπάθειες στή δημιουργία ένός άξιόμαχου στρατοΰ πού θά συμπολεμοΰσε μέ τίς άγγλογαλλικές μονάδες στό μακεδονικό μέτωπο καί θά έδινε στήν Ελλάδα τό δικαίωμα τής συμμετοχής στό Συνέδριο Ειρήνης· μεταξύ τών νικητών, όπως πάντοτε ύποστήριζε.

Ό στόχος δέν ήταν καθόλου εύκολος διότι οί όπαδοί τοΰ Κωνσταντίνου στήν «Παλαιά Ελλάδα» έξακολουθοΰσαν νά άποτελοΰν ένα πολύ ίσχυρό πλειοψηφικό ρεΰμα, άλλά παρ' όλα αύτά ό Βενιζέλος κατόρθωσε, μέχρι τήν άνοιξη τοΰ 1918, νά παρατάξει στή Μακεδονία σχεδόν 200.000 άνδρες, τό ένα τρίτο τής συνολικής δυνάμεως τής Entente στήν περιοχή. Ήδη, πάντως, ό μικρός άλλά άξιόμαχος στρατός τής Αμυνας είχε συμβάλει ούσιαστικά στίς τοπικές έπιθετικές έπιχειρήσεις, πού άρχισαν τό Σεπτέμβριο τοΰ 1916, καί είχε

---

[24] Recouly, **op. cit.**, σσ. 55-85, 119-36. Général Regnault, **La Conquête d' Athènes**, Paris (Fournier) 1920, passim. Bosdari, **op. cit.**, σσ. 194-9. Δαγκλής, **op. cit.**, τόμ. Β', σσ. 249-51. Γιά τά ίδια γεγονότα, άπό άντιβενιζελική σκοπιά, βλ. Cosmin, **L' Entente...**, **op. cit.**, τόμ. 2, σσ. 437-64 καί P.D. Platykas, **La Grèce...**, **op. cit.**, σσ. 296-336.

[25] William Edgar, *'Οί έκκαθαρίσεις τοΰ 1917: Ή σημασία τους γιά τό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα τοΰ Βενιζέλου'*, στό Θάνος Βερέμης/Όδυσσέας Δημητρακόπουλος (έπιμ.), **Μελετήματα γύρω άπό τόν Βενιζέλο καί τήν έποχή του**, Αθήνα, (Φιλιππότης) 1980, σσ. 519-50. Θ. Βερέμης, **Οί έπεμβάσεις...**, **op. cit.**, σσ. 63-7.

παίξει πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴ μάχη τοῦ *Ραβινέ* (Μάιος 1917).[26]

Μὲ πολὺ μεγαλύτερες δυνάμεις πλέον, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Κωνσταντίνου, καὶ μὲ ἀνανεωμένη ἐμπιστοσύνη στὶς νέες προοπτικὲς τῆς χώρας, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς διακρίθηκε τόσο στὶς πρῶτες μεγάλες συγκρούσεις σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς γραμμῆς ἀντιπαράθεσης μὲ τὶς γερμανοβουλγαρικὲς μονάδες – μὲ ἀποκορύφωμα τὴ μάχη τοῦ *Σκρὰ ντὶ Λέγκεν* (Μάιος 1918) – ὅσο καὶ στὴ γενικὴ ἐπίθεση ποὺ ὁδήγησε στὴ συνθηκολόγηση τῆς Βουλγαρίας (Σεπτέμβριος).[27] Ἡ

---

[26] Δαγκλῆς, **op. cit.**, τ. Β΄, σσ. 196-207, 209-15, 265-7. Dartige du Fournet, **op. cit.**, σ. 132. Μαζαράκης, **op. cit.**, σσ. 226-34. Ὁ Μαζαράκης, ὡς διευθυντὴς τοῦ 2ου Γραφείου τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου, εἶχε συλλέξει, καὶ παραθέτει στὰ ἀπομνημονεύματά του, μία σειρὰ ἀπὸ χαρακτηριστικὲς προκηρύξεις πρὸς τοὺς Ἕλληνες στρατιῶτες, ποὺ τοὺς προέτρεπαν νὰ αὐτομολήσουν διότι «ὄπισθεν τῶν Βουλγάρων εὑρίσκονται οἱ φίλοι μας Γερμανοὶ καὶ ὁ λατρευτός μας βασιλεὺς Κωνσταντῖνος». Τὸ πολιτικὸ σκεπτικὸ τίθεται ὑπὸ μορφὴν ἐρωτήματος: «Ποιὸς ἔκαψε τὸ σπίτι τοῦ ἀγαπημένου σας βασιλιᾶ καὶ χουμπάρου, τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Δωδέκατου [ἀναφορὰ στὴν πυρκαϊὰ ποὺ ἐκδηλώθηκε στὸ δάσος τοῦ Τατοΐου τὸ καλοκαίρι τοῦ 1916] καὶ τὸν ἐξώρισεν ἀπὸ τὴν ὡραίαν σας πατρίδα;» Χωρὶς νὰ παραλείπεται καὶ τὸ καθαρὰ πρακτικὸ μέρος: «Πᾶρτε αὐτὸ τὸ φύλλο στὴ σκηνή σας καὶ συζητεῖστε το χαλὰ μὲ τοὺς συναδέλφους σας». Ἡ Ἱστορία ἤ, ἀκριβέστερα, ἡ γνωστή, «ἐθνικῶς ὀρθὴ» ἀνάγνωσή της – τὸ ἀδύνατο σημεῖο κάθε ἑλληνικοῦ ἀκροατηρίου – δὲν μποροῦσε ἀσφαλῶς νὰ ἀπουσιάζει ἀπὸ τέτοιου εἴδους προτρεπτικὰ κείμενα: «Ἡ ὡραία ἱστορικὴ χώρα σας τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Ὁμήρου», τονίζεται σὲ ἄλλη προκήρυξη, «τοῦ Λυκούργου καὶ τοῦ Λεωνίδα [Σπαρτιᾶτες καὶ οἱ δύο] συνδέεται στενὰ ὄχι μόνον ἀπὸ ὑλικῆς ἀπόψεως ἀλλὰ καὶ μὲ πνευματικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν χώραν τοῦ Γκαῖτε καὶ τοῦ Σίλλερ καὶ ἀπελάμβανεν ἀκόμη πρὸ τοῦ πολέμου, καθὼς ἠξεύρει ὁ καθένας σας, τὴν μεγίστην ὑποστήριξιν ὅσον ἀφορᾷ τὰ πολιτικὰ ζητήματα ἐκ μέρους τοῦ Γερμανικοῦ κράτους». (Μαζαράκης, σσ. 234-6.)

Γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς Ἄμυνας στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Κωνσταντίνου, καὶ γιὰ τὴ μάχη τοῦ *Ραβινέ*, βλ. Colonel Bujak, **La Grèce aux côtés des Alliés, 1916-1918**, Paris 1926, σσ. 23-6.

[27] Δαγκλῆς, **op. cit.**, τόμ. Β, σσ. 278-351. Πάγκαλος, **op. cit.**, τόμ. Β΄,

σειρὰ τῆς Τουρκίας θὰ φθάσει μερικὲς ἑβδομάδες ἀργότερα (ἀναχωχῆ τοῦ Μούδρου/Ὀκτώβριος) καὶ ἡ λήξη τοῦ πολέμου, μὲ τὴν ἧττα τῆς Γερμανίας, τὸν ἐρχόμενο μῆνα (Νοέμβριος 1918). Ὅλα αὐτὰ ἔδειχναν ὅτι τὸ μεγάλο στοίχημα ποὺ ἔβαλε ὁ Βενιζέλος γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἑλλάδος ἐπρόκειτο νὰ ἀποφέρει ἐξ ἴσου μεγάλα κέρδη.

σσ. 243-8, 251-5. Bujac, **op. cit.**, σσ. 31-9, 43-63. Ἀλ. Μαζαράκης, **Ἀπομνημονεύματα, op. cit.**, σσ. 236-40.

5
Η ΕΙΡΗΝΗ ΤΩΝ ΝΙΚΗΤΩΝ

5.1. Παρίσι 1919. Τὸ Συνέδριο καὶ οἱ Σύνεδροι

Τὸ Συνέδριο Εἰρήνης ἐγκαινίασε τὶς ἐπίσημες ἐργασίες του τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1919 στὸ Παρίσι, μὲ τὴ συμμετοχὴ τριάντα, πολυμελῶν σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, ἀντιπροσωπειῶν ἀπὸ ἰσάριθμα κράτη ποὺ συμμετεῖχαν στὸν Μεγάλο Πόλεμο, καὶ τὴν παρουσία, πολλῶν ἐπίσης, ἐκπροσώπων ἐθνικῶν, μειονοτικῶν, θρησκευτικῶν, οἰκονομικῶν, καὶ ποικίλων ἄλλων συμφερόντων. Αὐτὸ ἐπρόκειτο νὰ εἶναι — καὶ ἦταν — τὸ συνέδριο τῶν εἰδικῶν (experts) καὶ τῶν τεχνικῶν συμβούλων, τὸ πεδίο ἑνὸς ἀδυσώπητου πολέμου στατιστικῶν, ὑπομνημάτων, καὶ ἀμφιλεγομένων ἐθνογραφικῶν χαρτῶν· ὁ χῶρος ἀντιπαραθέσεως προπαγανδιστικῶν μηχανισμῶν καὶ ἐκδόσεων, ἀλλὰ καὶ καταθέσεως σοβαρῶν ἐργασιῶν ὑποδομῆς,[1] ἡ μεγάλη στιγμὴ τῶν δημοσιογράφων, καὶ ἡ μεγάλη εὐκαιρία τῶν ὁμάδων πίεσης. Τὸ πρῶτο συνέδριο τῆς νέας ἐποχῆς, τῆς ἐποχῆς τῶν μαζικῶν κομμάτων, τῆς δημοσιότητος τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν πολιτικῶν, τοῦ τύπου τῶν μεγάλων κυκλοφοριῶν.[2]

---

[1] Τὴ γνωστότερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὴν ἔγραψε, παραιτούμενος ὅμως ἀπὸ τὴ Βρεττανικὴ Ἀντιπροσωπεία τοῦ Συνεδρίου Εἰρήνης (διότι ἐπίστευε ὅτι οἱ ὑπὲρ τὸ δέον αὐστηρὲς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβληθοῦν στὴν ἡττημένη Γερμανία ἀπειλοῦσαν τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τῆς διεθνοῦς οἰκονομίας), ὁ πλέον διάσημος οἰκονομολόγος τοῦ 20οῦ αἰῶνα, καθηγητὴς γιὰ τέσσερις σχεδὸν δεκαετίες στὸ King's College τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, John Maynard Keynes (1883-1946). Τὸ βιβλίο του, ποὺ κυκλοφόρησε λίγο μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν καὶ συζητήθηκε εὐρύτατα, κυρίως στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, εἶχε τὸν (μᾶλλον προφητικὸ) τίτλο, **The Economic Consequences of Peace**, London (Macmillan) 1919.

[2] Dimitri Kitsikis, **Propagande et Pressions en Politique Internationale: La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paix (1919-1920)**, Paris (P.U.F.) 1963, ἰδίως τὸ τρίτο (σσ. 163-346) καὶ τὸ τέταρτο (σσ.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πολύχρωμο πλῆθος, ὁ Βενιζέλος φαίνεται ὅτι ἀνακάλυψε τὸν καλύτερο ἐπικοινωνιακὸ ἑαυτό του. Εἰδικὰ στὶς σχέσεις του μὲ τοὺς «Τέσσερις Μεγάλους», οἱ ὁποῖοι καὶ καθόριζαν —κυρίως οἱ τρεῖς πρῶτοι— ὅλες τὶς μείζονος σημασίας ἀποφάσεις τοῦ Συνεδρίου: Τὸν ἄγγλο πρωθυπουργὸ David Lloyd George, τὸν γάλλο ὁμόλογό του Georges Clemenceau, τὸν πρόεδρο τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Woodrow Wilson, ἀλλὰ καὶ τὸν πρωθυπουργὸ τῆς Ἰταλίας Vittorio Orlando. Μὲ μία μοναδικὴ γιὰ ἕλληνα πολιτικὸ ἱκανότητα νὰ ἐπιχειρηματολογεῖ καὶ νὰ πείθει, συνήθως, ἢ νὰ μὴν πείθει, χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ κουράζει ἢ νὰ ἐξοργίζει τὸ συνομιλητή του, μὲ σαφεῖς ἀναφορὲς σὲ κοινὰ συμφέροντα ἢ ἐπωφελεῖς γιὰ ὅλους ἰσορροπίες ἀντὶ τῆς ἐμμονῆς στὰ γνωστὰ «ἱστορικὰ δίκαια τοῦ ἑλληνισμοῦ», μὲ τὸ νὰ προβάλλει τεκμηριωμένες ἀπόψεις καὶ ὄχι συμπλέγματα, ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας κατόρθωσε πράγματι νὰ μεγιστοποιήσει τὰ πλεονεκτήματα ποὺ ἤδη διέθετε ὡς σύμμαχος τῶν νικητῶν.[3]

Τὸ ὑπόμνημα μὲ τὶς ἑλληνικὲς θέσεις γιὰ τὸν νέο χάρτη τῶν

349-479) μέρος τοῦ βιβλίου. Winston Churchill, **The Aftermath. A Sequel to the World Crisis,** London (Macmillan) 1941, σσ. 120-1, 133-5, 137-8. Ὁ μέλλων πρωθυπουργὸς τῆς Μεγάλης Βρεττανίας κατὰ τὸν ἑπόμενο Παγκόσμιο πόλεμο, ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν, τότε, στὴν κυβέρνηση Ἐθνικοῦ Συνασπισμοῦ τοῦ David Lloyd George, ὑπολόγιζε σὲ περισσότερους ἀπὸ πεντακόσιους τοὺς εἰδικοὺς ἀπεσταλμένους τῶν γνωστότερων καὶ ἰσχυρότερων ἐφημερίδων τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ κόσμου ποὺ εἶχαν συρρεύσει στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὶς ἐπίσημες ἐργασίες, ἀλλὰ καὶ τὸ πλούσιο παρασκήνιο —κυρίως αὐτό—, τοῦ Συνεδρίου τῆς Εἰρήνης. (ὅ.π. σ. 137.) Βλ. ἐπίσης Michael Llewellyn Smith, **Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922,** London (Allen Lane) 1973, σσ. 62-4 καὶ Π. Ἀργυρόπουλος, **op. cit.,** σσ. 291-2.

[3] N. Petsalis-Diomidis, **Greece at the Paris Peace Conference 1919,** Thessaloniki (Institute for Balkan Studies) 1978, σσ. 109-16, 118-26, 137-8. M. Llewellyn Smith, **op. cit.,** σσ. 66-7, 71-5. Harold Nicolson, **Peacemaking 1919,** London (Constable) 1933, σσ. 205, 208-9, 221. Π. Ἀργυρόπουλος, **op. cit.,** σσ. 285-8, Ἀλ. Μαζαράκης, **op. cit.,** σσ. 244-5.

Βαλκανίων καὶ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς παραπέμφθηκε σὲ μία ἀπὸ τὶς εἰδικὲς ἐπιτροπὲς τοῦ Συνεδρίου, τὴν «Ἐπιτροπὴ γιὰ τὰ Ἑλληνικὰ Ζητήματα», ποὺ ἐξέτασε, σὲ πολλὲς συνεδριάσεις, ὅλες τὶς ἑλληνικὲς διεκδικήσεις: τὴ *Βόρειο Ἤπειρο*, τὴ δυτικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ Θράκη, τὴ Σμύρνη καὶ τὰ Δωδεκάνησα. Γενικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῶν τῶν συζητήσεων ἦταν ἡ ἀρνητικὴ στάση τῆς Ἰταλίας ἀπέναντι σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἐπιδιώξεις τοῦ ἕλληνα πρωθυπουργοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀρνητικὴ τοποθέτηση ἀρκετῶν ἀμερικανῶν εἰδικῶν.[4]

Παρὰ τὶς ὄχι εὐχάριστες ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπροσδόκητες αὐτὲς δυσκολίες, ὅλα τὰ θέματα ποὺ ἐνδιέφεραν τὴν Ἑλλάδα προχώρησαν, ἀρκετὰ ἢ καὶ πολύ, ἱκανοποιητικὰ μέχρι τὴν ἐπίσημη λήξη τοῦ Συνεδρίου τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1920. Στοὺς δώδεκα μῆνες ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἔναρξη, οἱ διπλωμάτες τῆς Entente καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν συμμάχων χωρῶν δὲν ἔμειναν ἀργοί. Καρπὸς τῶν ἐργασιῶν τους ὑπῆρξαν οἱ Συνθῆκες Εἰρήνης μὲ τὴν ἡττημένη Γερμανία (Ἰούνιος 1919/Βερσαλλίες) καὶ τοὺς ἑταίρους της: τὴν Αὐστρία (Σεπτέμβριος/Saint Germain-en-Laye) καὶ τὴ Βουλγαρία (Νοέμβριος/Neuilly sur-Seine).[5]

---

[4] N. Petsalis-Diomidis, **op. cit.**, σσ. 1139-53, 154-72, 172-88. H. Nicolson, **op. cit.**, σσ. 265, 290, 312-4, 322. D. Kitsikis, **op. cit.**, σσ. 25-36, 47-56. **FRUS** (1919), **The Paris Peace Conference**, vol. III, σσ. 870-2, 873. E.M. House, **The Intimate Papers of Colonel House**, vol. 4, London (Benn) 1928, σσ. 57-8. Τὸ ἑλληνικὸ ὑπόμνημα ποὺ συνέταξε ὁ ἴδιος ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ εἶχε ἡμερομηνία 30 Δεκεμβρίου 1918, κυκλοφόρησε σὲ χαλαίσθητη ἔκδοση τόσο στὰ γαλλικὰ – E.K. Venizelos, **La Grèce devant le Congrès de la Paix.** Paris (Chaix) 1919 – ὅσο καὶ στὰ ἀγγλικά, **Greece before the Peace Congress**, καὶ διανεμήθηκε εὐρύτατα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Συνεδρίου. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὶς ἐργασίες τῆς «Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς», βλ. **Conférence de la Paix, 1919-1920. Recueil des Actes de la Conférence,** Partie IV. Commissions de la Conférence, No 5, Commission chargée d' ètudier les questions territorials intéressant la Grèce, Paris (Imprimerie Nationale) 1923.

[5] W. Churchill, **op. cit.**, σσ. 202-11, 216-23, 229-30. Kitsikis, **op. cit**, σσ. 165-6. Francesco Nitti, **Peaceless Europe**, London (Cassell) 1922, σσ. 57,

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀντίστοιχη συνθήκη μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία βραδυποροῦσε, τίποτε τὸ ὁριστικὸ δὲν εἶχε καταγραφεῖ στὸν πίνακα τῶν κερδῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας, δηλαδὴ στά κείμενα τῶν παραπάνω συνθηκῶν, μὲ ἐξαίρεση τὴν απόσπαση, ὑπὲρ τῶν Συμμάχων, τῆς δυτικῆς Θράκης ἀπὸ τὴ Βουλγαρία (ἄρθρο 48 τῆς Συνθήκης τοῦ Neuilly), ρύθμιση ἡ ὁποία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς εἶχε ἤδη κληθεῖ ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1919 νὰ τὴν καταλάβει μαζὶ μὲ δυνάμεις τῆς Entente, θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι προδίκαζε τὴν τύχη τῆς περιοχῆς.[6]

167, 177-82, 234. Γιὰ τὴ Συνθήκη Εἰρήνης μὲ τὴ Βουλγαρία βλ. καὶ παραπάνω σ. 231, σημ. 8, καθὼς καὶ τὴ φιλοβουλγαρικὴ ἔκδοση **The Bulgarian Peace Treaty: Speeches delivered in the British Parliament. With the introduction by J.D. Bourchier**, London (Christophers) 1920. Ἡ Συνθήκη Εἰρήνης μεταξὺ τῶν συμμάχων τῆς Entente καὶ τῆς Οὐγγαρίας θὰ ὑπογραφεῖ ἀργότερα, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1920, στὸ ἀνάκτορο τοῦ Trianon στὶς Βερσαλλίες, καθόσον ἡ διάλυση τῆς Αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων ἐπέβαλλε τὶς χωριστὲς διαπραγματεύσεις. (W. Churchill, **ὅ.π.**, σσ. 223-4, 227-8. F. Nitti, **ὅ.π.**, σσ. 160-6.)

[6] N. Petsalis-Diomidis, **op. cit.**, σσ. 274-8. D. Kitsikis, **op. cit.**, σσ. 47-71. Ἡ Διασυμμαχικὴ Κατοχὴ τῆς Δυτικῆς Θράκης ἔληξε, πράγματι, τὸ Μάιο τοῦ 1920, μὲ τὴν ἐπικύρωση (ratification) τῆς Συνθήκης τοῦ Neuilly, καὶ οἱ ἑλληνικὲς ἀρχὲς ἐγκαταστάθηκαν στὴν τέως ὀθωμανικὴ αὐτὴ ἐπαρχία στὶς 15 Μαΐου 1920. Τέσσερις μῆνες ἀργότερα, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1920, ἡ δυτικὴ καὶ ἡ (ἐπίσης ἑλληνικὴ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της, σύμφωνα μὲ τὴν εἰρήνη τῶν Σεβρῶν) ἀνατολικὴ Θράκη, ἀποτέλεσαν ἑνιαία διοικητικὴ περιφέρεια μὲ Ὕπατο Ἁρμοστὴ τὸν Ἀντώνιο Σαχτούρη. (Ἀντώνιος Α. Σαχτούρης, **Ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ διπλωματικοῦ μου σταδίου, 1897-1933**, ἐν Καΐρῳ 1951, σσ. 158-9, 185.)

Ἡ Ἑλλάδα «κέρδισε» τὴ δυτικὴ Θράκη, χάρις στὴν ἄοχνη ὅσο καὶ εὔστοχη διπλωματικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, ἀλλὰ —ἴσως— καὶ χάρις σὲ κάποιες εὐτυχεῖς συγκυρίες, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ διάλειμμα τῶν καλῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἰταλία ποὺ ἐγκαινίασε ἡ Συμφωνία Βενιζέλου – Τιττόνι (βλ. ἀμέσως παρακάτω), ἀλλὰ καὶ ἡ οὐσιαστικὴ ἔλλειψη ἐνεργοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ἀμερικανοῦ Προέδρου W. Wilson —ποὺ δὲν ἦταν διόλου φιλικὸς πρὸς τὴν Ἀθήνα σὲ αὐτὸ εἰδικὰ τὸ θέμα— γιὰ ὁτιδήποτε

Αὐτὸ δὲν ἐσήμαινε, ἀσφαλῶς, ὅτι γιὰ τὴν Ἑλλάδα οἱ ἐξελίξεις τοῦ 1919 παρουσίαζαν περιορισμένο, κατὰ κάποιον τρόπο, ἐνδιαφέρον, διότι, ἀκριβῶς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Συνεδρίου Εἰρήνης, ἀποφασίστηκε νὰ ἀνατεθεῖ στὶς ἑλληνικὲς δυνάμεις ἡ κατάληψη τῆς Σμύρνης καὶ τῆς περιοχῆς της. Ἡ ἐντολὴ τῆς Entente εἶχε μὲν σχέση μὲ τὴν «ἀσφάλεια τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων» (ἄρθρο 7 τῆς ἀνακωχῆς τοῦ Μούδρου),[7] ἀλλὰ τὰ συμφραζόμενα τῆς ἀποφάσεως δὲν ἄφηναν πολλὲς ἀμφιβολίες – στὴν Ἀθήνα – ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ἑλληνικῶν

εἶχε σχέση μὲ τὶς προετοιμαζόμενες λύσεις ἀπονομῆς εἰς τρίτους ἐδαφῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ τὶς εὐθύνες αὐτῶν τῶν λύσεων, μετὰ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1919. Ἀπὸ τότε δηλαδὴ ποὺ τὸ ἀμερικανικὸ Κογκρέσσο υἱοθέτησε σαφῶς ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι σὲ τυχὸν ἀμερικανικὲς δεσμεύσεις ποὺ θὰ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὶς Συνθῆκες Εἰρήνης· παρ' ὅλο ποὺ πολλοὶ ἤλπιζαν, συμπεριλαμβανομένου – ἐνδεχομένως – καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ W. Wilson, ὅτι ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἦταν ἀντιστρεπτή.

Τὸ τελευταῖο ἐμπόδιο ποὺ χρειάστηκε νὰ ὑπερπηδήσει ἡ ἑλληνικὴ πλευρά, προκειμένου νὰ τῆς ἀποδοθεῖ ἡ δυτικὴ Θράκη, ἦταν ἡ σθεναρὴ ἀντίσταση, μὲ τὴ μορφὴ τῆς συνεχοῦς μαχητικῆς ἀρθρογραφίας, κυρίως ἀλλὰ ὄχι μόνον, στὸν βρεττανικὸ τύπο, τῶν μελῶν τῆς *Βαλκανικῆς Ἐπιτροπῆς* ποὺ – ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου θέματος, καὶ γιὰ λόγους γνωστούς, σχετιζόμενους μὲ τὴ λύση ἡ ὁποία δόθηκε ἀπὸ τὴ Συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου στὸ *Μακεδονικὸ Ζήτημα* – εἶχαν τὴν ὑποστήριξη τῶν (κεντρο)ἀριστερῶν φιλελευθέρων καὶ ἰδίως τῆς σοσιαλιστικῆς ἀριστερᾶς σὲ πολλὲς εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Καθὼς καὶ σημαντικῶν ἐντύπων ὅπως, παραδείγματος χάριν, ἡ **Manchester Guardian,** ἡ **Daily Chronicle,** ἢ ἡ **Daily Herald** τοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος τῆς Βρεττανίας. Τὴν ὑποστήριξη, ἐν ἄλλοις λόγοις, τῶν ἰδίων κύκλων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ Ἑλλάδα ἀνέμενε, καὶ κατὰ κανόνα ἐξασφάλιζε, ἰσχυρὴ ἐνίσχυση, ὅταν οἱ ἐπιδιώξεις της συγκρούονταν μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Ἰταλίας (στὴν Ἀλβανία καὶ τὰ Δωδεκάνησα) ἢ μὲ τὶς ἀντιρρήσεις τῆς ἡττημένης Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. (D. Kitsikis, ὅ.π., σσ. 279-91. Ivan Panaiotov, **Greeks and Bulgarians. A Historical Outline,** Sofia (Hristo Danov) 1946, σσ. 55-9.)

[7] Amedeo Giannini, **Documenti per la storia della Pace Orientale (1915-1932),** Roma (Istituto per l' Oriente) 1933, σσ. 14-6 (Armistizio di Mu-

διεχδιχήσεων·[8] ἀντίδωρο, ἐν πολλοῖς, γιὰ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Βενιζέλου νὰ ἀνταποχριθεῖ ταχύτατα, ἐν μέσῳ γενικῆς ἀπροθυμίας ἀλλὰ καὶ ἰσχυρῶν ἀντιδράσεων στὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς χῶρες, στὴν ἔκκληση τῆς Συμμαχίας νὰ ἀποσταλοῦν στρατιωτικὲς δυνάμεις στὴ νότια Οὐκρανία ἐναντίον τοῦ νέου, καὶ ἐξαιρετικὰ ἀσταθοῦς τότε, ἐπαναστατικοῦ καθεστῶτος τῶν μπολσεβίκων τῆς Ρωσίας.[9]

---

dros). Τὸ ἄρθρο 7 τῆς ἀνακωχῆς προέβλεπε ὅτι «Οἱ Σύμμαχες Δυνάμεις [τῆς Entente] ἔχουν τὸ διχαίωμα νὰ καταλαμβάνουν ὁποιοδήποτε στρατηγικὸ σημεῖο [τῆς Ὀθωμανικῆς Ἐπικράτειας] σὲ περίπτωση δημιουργίας καταστάσεως ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ ἀπειλήσει τὴν ἀσφάλειά τους».

[8] Paul Mantoux, **Les délibérations du Conceil des Quatre,** Paris (C.N.R.S) 1955, vol. 1, σσ. 455-6, 485-6, 499. H. Nicolson, **op. cit.,** σσ. 236-7, 264, 272-4, 276-7. Κωνσταντῖνος Θ. Ρέντης, **Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν 1η Νοεμβρίου [1920],** ἐν Ἀθήναις 1922, σσ. 6-14.

Τὸ 1969, γιὰ τὴν πεντηκοστὴ ἐπέτειο τῆς (μοιραίας, ὅπως ἐξελίχθηκαν τὰ πράγματα) ἀπόβασης στὴ Σμύρνη, τὸ ἑβδομαδιαῖο περιοδικὸ *Ταχυδρόμος* τοῦ Δ.Ο. Λαμπράκη, δημοσίευσε μία σειρὰ ἐπιστολῶν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ἀπὸ τὸ Παρίσι πρὸς τὸν Ἐμμανουὴλ Ρέπουλη (13 Ἰουνίου – 18 Ἰουλίου 1969), οἱ ὁποῖες προέρχονταν ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Δημητρίου Λαμπράκη, καθὼς καὶ ἕνα ἀκόμη, ὅλως ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος, κείμενο: τὸ χειρόγραφο ἡμερολόγιο τοῦ Βενιζέλου γιὰ τὶς κρίσιμες ἡμέρες 6-19 Μαΐου 1919. (**Ὁ Ταχυδρόμος,** 16 Μαΐου – 6 Ἰουνίου 1969.)

[9] Πολλὲς καὶ σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀποτυχημένη (ἀπὸ στρατιωτικὴ ἄποψη τουλάχιστον) ἐκστρατεία τῆς Οὐκρανίας, ὑπάρχουν στὸ ἀρχεῖο τῆς Πηνελόπης Δέλτα, ἡ ὁποία, γιὰ λόγους ὄχι ἀπολύτως προφανεῖς, τὸ 1934, σὲ ἐπιστολή της πρὸς τὸν Ν. Πλαστήρα, ἐπέμενε νὰ τὴ χαρακτηρίζει «ἐποποιία» (δίς). Μεταξὺ ἄλλων, τὸ ἀρχεῖο περιέχει τὶς χειρόγραφες σημειώσεις τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Γιάγκου Δραγούμη, τὶς ἐπίσης ἀνέκδοτες πολεμικὲς ἐκθέσεις τοῦ Γεωργίου Κονδύλη καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Μανέτα, καθὼς καὶ τὶς ἀναμνήσεις τοῦ Νικολάου Πλαστήρα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία, τὶς ὁποῖες ὁ μέλλων πρωθυπουργὸς ἔγραφε κατόπιν διχῆς της παραχλήσεως. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ κείμενο (120 χειρόγραφες σελίδες) ἐκδόθηκε μὲ ἐξαιρετικὴ φροντίδα, ὡς συνήθως, ἀπὸ τὸν ἀξέχαστο Παῦλο Ζάννα: Ἀρχεῖο

Τὴν ἀπόφαση γιὰ τὴ Σμύρνη τὴν ἔλαβαν οἱ τρεῖς ἀπὸ τοὺς τέσσερις «Μεγάλους». Ἡ Ἰταλία ὑποχρεώθηκε νὰ συμφωνήσει ἐκ τῶν ὑστέρων. Ὄχι ὅμως καὶ νά ἀλλάξει πλεύση ὡς πρὸς τὶς ἑλληνικὲς διεκδικήσεις τὶς ὁποῖες ἀντιμετώπιζε μὲ σταθερὰ ἀρνητικὸ τρόπο, τόσο στὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴν Ἀλβανία καὶ τὰ Δωδεκάνησα, ὅσο καὶ στὴ Θράκη. Ἀκριβῶς γιὰ τὸ λόγο αὐτό, τὸ δεύτερο μεγάλο, ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος, γεγονὸς τοῦ 1919 ἦταν ἀναμφισβήτητα τὸ Σύμφωνο Βενιζέλου – Tittoni (Ἰούλιος 1919). Μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἀναγνώριση τῆς κυρίαρχης θέσεως τῆς Ἰταλίας στὸ νέο ἀλβανικὸ κράτος, ἡ ἀπομονωμένη τότε ἀπὸ τοὺς συμμάχους της Ρώμη, ποὺ φαίνεται ὅτι εἶχε ἀπόλυτη ἀνάγκη ἀπὸ αὐτὴ τὴν στήριξη, δέχτηκε τίς ἑλληνικὲς ἀπόψεις γιά τὴ *Βόρειο Ἤπειρο* καὶ τὴ δυτικὴ Θράκη. Ἀποδεχόταν ἐπιπλέον, μὲ μία μικρὴ τροποποίηση ὑπὲρ τῆς ἰταλικῆς ζώνης, τὴ νομιμότητα καὶ τὰ ὅρια τῆς ἑλληνικῆς παρουσίας στὴ Μικρὰ Ἀσία, καὶ ἀνελάμβανε, ἐπιπλέον, τὴ δέσμευση νὰ παραχωρήσει στὴν Ἑλλάδα τὰ Δωδεκάνησα, πλὴν τῆς Ρόδου, τὴν ἐγκατάλειψη τῆς ὁποίας τὴ συναρτοῦσε μὲ προϋποθέσεις ποὺ ἦταν μᾶλλον δύσκολο νὰ συντρέξουν.[10]

Ὁ διπλωματικὸς αὐτὸς θρίαμβος τοῦ Βενιζέλου δὲν ἄρκοῦσε, ὡστόσο, γιὰ νὰ κατευνάσει πλήρως τὶς πρῶτες σοβαρὲς ἀνησυχίες σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων στὴ Μικρά Ἀσία. Ἡ κατοχὴ τῆς Σμύρνης δὲν ἄρχισε μὲ τοὺς καλύτερους οἰωνούς, ἐφόσον τὴν

Π.Σ. Δέλτα, Β΄: Νικόλαος Πλαστήρας, Ἀθήνα (Ἑρμῆς) 1979, κεφ. Α΄, **Ἐκστρατεία Οὐκρανίας, 1919**, σσ. 1-54.

Βλ. ἐπίσης, Ὑποστράτ. Πέτρος Γ. Καρακασσώνης, **Ἱστορία τῆς εἰς Οὐκρανίαν καὶ Κριμαίαν ὑπερποντίου ἐκστρατείας τοῦ 1919**, ἐν Ἀθήναις (Λαμπρόπουλος) 1934. Στυλ. Γονατᾶς, **op. cit.**, σσ. 87-113. Ὑποστράτ. Στέφανος Γ. Σαράφης, **Ἱστορικὲς Ἀναμνήσεις. (Ἀπὸ τὰ παιδικὰ χρόνια ὡς τὴν Κατοχή)**, Ἀθήνα 1952, σσ. 156-66.

[10] Νὰ ἀποδεχθεῖ δηλαδὴ καὶ ἡ Μεγάλη Βρεττανία τὴν παραχώρηση τῆς Κύπρου στὴν Ἑλλάδα. Τὸ χείμενο τοῦ Συμφώνου στὸ D. Kitsikis, **op. cit.**, σσ. 73-4. Βλ. ἐπίσης, N. Petsalis-Diomidis, **op. cit.**, σσ. 251-6 καὶ A. – F. Frangulis, **La Grèce et la Crise Mondiale**, Paris (Félix Alcan) 1926, vol. 2, σσ. 93-8.

ἡμέρα τῆς ἀποβάσεως (15 Μαΐου 1919) κάποιοι ἕλληνες στρατιῶτες – σύμφωνα μὲ τὴν ἔκθεση τῆς Διασυμμαχικῆς 'Επιτροπῆς ποὺ συγκροτήθηκε γιὰ νὰ ἐξετάσει τὰ ἔκτροπα – ἄνοιξαν πῦρ ἐναντίον ἀόπλων τούρκων πολιτῶν καὶ αἰχμαλώτων.[11] Παρὰ τὴν ἄμεση παρέμβαση τοῦ ἕλληνα πρωθυπουργοῦ, ποὺ ἐζήτησε καὶ ἐπέτυχε (ἀντὶ τῆς γνωστῆς μεθόδου συγκαλύψεως εὐθυνῶν μέσῳ ἐσωτερικῶν διοικητικῶν ἀναχρίσεων ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς ἀρχὲς) τὴ δίκη καὶ τὴν ἐκτέλεση διὰ τυφεκισμοῦ τῶν αὐτουργῶν, τὰ ἐπεισόδια αὐτά, ποὺ ἀσφαλῶς μεγαλοποιήθηκαν καὶ ἔγιναν ἀντικείμενο συστηματικῆς ἐκμεταλλεύσεως, ἔβλαψαν σημαντικὰ τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση.[12]

---

[11] Τὸ πλῆρες κείμενο τῆς 'Εκθέσεως, ποὺ συντάχθηκε μετὰ τριάντα ἕξι συνεδριάσεις τῆς 'Αναχριτικῆς 'Επιτροπῆς καὶ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ 'Ανώτατο Συμβούλιο τοῦ Συνεδρίου Εἰρήνης, στὸ **DBFP**, First-Series, vol II, No 7, Appendix A', σσ. 237-58, καί, ἑλληνικά (τὸ κύριο μέρος της), στὸ Μιχαὴλ Μ. Ροδᾶς, **'Η 'Ελλάδα στὴ Μικρὰν 'Ασία (1918-1922)**, 'Αθῆναι 1950, σσ. 146-55, ὅπου καὶ ἡ (ὄχι ἰδιαιτέρως πειστικὴ) «ἀντέκθεση» τοῦ 'Αλ. Μαζαράκη (σσ. 155-64).

Γιὰ τὴν ἴδια τὴν Ἔκθεση καὶ τὰ θλιβερὰ γεγονότα ποὺ τὴν προκάλεσαν, ὄχι μόνον ἐκεῖνα τῆς Σμύρνης ἀλλὰ καὶ τοῦ 'Αιδινίου (29 – 30 Μαΐου), βλ., μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, Victoria Solomonides, **Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922**, διδακτορικὴ διατριβή, King's College, University of London, 1984, σσ. 53-64, 81-2. 'Αλ. Μαζαράκης, **op. cit.**, σσ. 262, 263-5. M. Llewellyn Smith, **op. cit.**, σσ. 89-91. Βλ. ἐπίσης Arnold Toynbee, **The Western Question in Greece and Turkey: A study in the contact of civilizations,** London (Constable) 1922, σσ. 390-405 (ὅπου ἐξετάζονται τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς).

[12] Victoria Solomonides, **op. cit.**, σσ. 66-7, 69-72, 77-9. D. Kitsikis, **op. cit.**, σσ. 261-74. Στυλ. Γονατᾶς, **op. cit.**, σ. 123. Richard Gondrand, **La Tragedie de la Asie Mineure et la Aneantissement de Smyrne, 1914-1922,** Marseille (Y. Arnen) 1935, σσ. 45-6. Βλ. ἐπίσης **Manchester Guardian,** May 21, June 7 (ἐπιστολὴ Βενιζέλου), June 27, 1919. **Times,** May 28, June 3, 1919. **Daily Express,** May 31, June 2, 1919. 'Αρκετὰ ἀπὸ τὰ δυσμενέστατα κύρια ἄρθρα, κείμενα εἰδικῶν ἀνταποκριτῶν ἢ σχόλια γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παρουσία στὴ Σμύρνη – καὶ ἦταν πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα,

5.2. Ἡ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν

Ἡ καθυστέρηση τῆς ἐπιβολῆς τῶν ὅρων τῆς εἰρήνης στὴν ἡττημένη Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία εἶχε σχέση μὲ τὴν ἐλπίδα ποὺ ἔτρεφαν οἱ Δυνάμεις τῆς Entente, γιὰ διαφορετικοὺς λόγους ἡ κάθε μία, νὰ ἀναλάβουν οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες κάποιου εἴδους γενικὴ ἐντολὴ (Mandat) — μὲ τὶς ἀντίστοιχες εὐθύνες καὶ δεσμεύσεις, φυσικὰ — ἢ τουλάχιστον τὴ συνυπευθυνότητα γιὰ τὶς συζητούμενες λύσεις στὸν γεωγραφικὸ αὐτὸ χῶρο. Ἀλλὰ καὶ ὅταν οἱ παραπάνω ἐλπίδες ἐξαφανίστηκαν ὁριστικά, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1920, μετὰ τὴν ἄρνηση τοῦ

ἐνδεικτικά, ἀναφέρονται ἐδῶ — εἶχαν ὡς ἀφορμή, στὴν Ἀγγλία τουλάχιστον, τὶς ἐρωτήσεις τὶς σχετικὲς μὲ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων καὶ τῶν ἐντοπίων χριστιανῶν, τόσο κατὰ τὴν πρώτη, ὅσο καὶ κατὰ τὶς ἀμέσως ἑπόμενες ἡμέρες τῆς «κατοχῆς», ποὺ ὑπέβαλαν βουλευτὲς τοῦ Συντηρητικοῦ, κυρίως, κόμματος στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων. Βλ. ἐνδεικτικὰ καὶ πάλι, **Hansard,** 1919, vol. 117, cols. 303-4, 741, 1133-4. Vol. 118, cols. 22, 794, 886, 948-9, 1531-3. Vol. 119, cols. 29-30, 565, 2016-7. Vols 120-125 passim. Βλ. ἐπίσης **Hansard** 1920, Vol. 126, cols. 5777, 246, 440, 1805-7 καὶ Vol. 127, cols. 27-9, γιὰ (ὁρισμένες ἀπὸ) τὶς ἐρωτήσεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἄρνηση τῆς βρεττανικῆς κυβερνήσεως — τὴν ἴδια στάση ἐτήρησαν στὸ θέμα αὐτὸ τὸ Παρίσι καὶ ἡ Ρώμη — νὰ δώσει στὴ δημοσιότητα τὴν ἔκθεση τῆς Διασυμμαχικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὰ ἔκτροπα, «προκειμένου νὰ μὴν ὀξυνθοῦν ἀκόμη περισσότερο τὰ πνεύματα», ὄχι μόνον στὴ Σμύρνη ἀλλὰ καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχή. Στὴν πραγματικότητα, ἡ μὴ δημοσίευση ἦταν ἕνα, προσωπικὸ σχεδόν, «δῶρο» πρὸς τὸν Ἐλ. Βενιζέλο, ὁ ὁποῖος κατόρθωσε μετὰ ἀπὸ πολὺ μεγάλες προσπάθειες νὰ τὸ ἐξασφαλίσει.

Δὲν ἦταν περίεργο, συνεπῶς, ἐν ὄψει αὐτῆς τῆς καταστάσεως, τὸ ὅτι ὁ Βενιζέλος ἀντιμετώπισε μὲ ὀργὴ — στὰ ὅρια τῆς ἀπελπισίας — τὶς προσπάθειες τῶν στρατιωτικῶν νὰ συγκαλύψουν τὰ ὅσα συνέβησαν (μετὰ ἀπὸ τὴν «ἀνάκριση» ποὺ πραγματοποίησε ὁ ὑποστράτηγος Παναγιώτης Γαργαλίδης), καὶ ἰδίως τὶς καταγγελίες τῶν ἡγετικῶν στελεχῶν τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος ἐναντίον τοῦ Ἁρμοστῆ Ἀριστείδη Στεργιάδη.

«Ἡ θέσις μας ἐν Σμύρνῃ» — ἔγραφε ἀπὸ τὸ Παρίσι (18/31 Ἰουλίου 1919) πρὸς τὸν ὑπουργό του ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ἀλέξανδρο Διομήδη — «ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν καθίσταται πολιτικῶς ἐπισφαλεστέρα... ἐκ τῶν παρεκτροπῶν τοῦ στρατοῦ μας» καὶ ὅσων «παρέχουν ὅπλα εἰς τοὺς ἐλλοχεύον-

Κογχρέσσου νὰ συνυπογράψουν οἱ Η.Π.Α. τὴ Συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν καὶ τὴν ἱδρυτικὴ πράξη τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ποὺ ὅλοι τὴ θεωροῦσαν πνευματικὸ τέκνο τοῦ Προέδρου τους, καὶ πάλι οἱ συνθῆκες δὲν ἦταν ὥριμες γιὰ τὴν προώθηση πρὸς ὑπογραφὴν τῶν ὅρων τῆς τουρκικῆς εἰρήνης. Ἐκκρεμοῦσε ἡ ἐκ νέου – μετὰ τὴν ἀποχώρη-

---

τας ἐκεῖ ἀπείρους διεθνεῖς ἐχθρούς μας». Ὅταν τὰ βλέπω ὅλα αὐτά, συνέχιζε, «ἀρχίζω νὰ σκέπτομαι μήπως εἶχαν δίκαιον οἱ μυκτηρίζοντες τὴν μικρασιατικήν πολιτικήν μου, καὶ μήπως πράγματι τὸ ἀνάστημά μας εἶναι μικρότερον ἀπὸ ἔργα τοιαύτης ἐπιβολῆς»... «Ἐὰν μὴ συνετισθῶμεν καὶ ἂν ἰδίως οἱ στρατιωτικοί μας ἐν Σμύρνῃ δὲν συνέλθουν ἐκ τῆς μέθης εἰς ἣν φαίνονται εὑρισκόμενοι, καὶ δὲν προλάβουν πᾶσαν νέαν παρεκτροπήν... θὰ καταντήσωμεν νὰ ἐξωσθῶμεν ἐκ Σμύρνης, κακὴν κακῶς, ἐξηυτελισμένοι καὶ τεταπεινωμένοι». Ζητοῦσε δὲ ἀπὸ τὸν Α. Διομήδη νὰ μεταβεῖ ὁ ἴδιος στὴ Σμύρνη καὶ νὰ συναντήσει τὸν Λ. Παρασκευόπουλο γιὰ «νὰ τοῦ κρούσῃ, ἄνευ περιστροφῶν, τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου. Πρέπει νὰ ἐπιδιώξῃ μὲ κάθε τρόπον νὰ κάμῃ ὅλους τοὺς στρατιωτικούς μας ν' ἀλλάξουν μυαλᾶ. Βέβαια τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι εὔκολον. Ἀλλὰ εἶναι ἀναγκαῖον»... «Οἱ ἀξιωματικοί μας πρέπει νὰ μάθουν νὰ θωρακίζονται μὲ δυσπιστίαν κατὰ τῶν εἰσηγήσεων τῶν ἐντοπίων αὐτοῦ ὁμογενῶν. Τὰ πάθη τῶν τελευταίων εἶνε φαίνεται τόσον ἄγρια, ὥστε κυρίως αὐτὰ κινδυνεύουν νὰ φέρουν εἰς ναυάγιον τὸ ἔργον τοῦ στρατοῦ μας. Οἱ ἀξιωματικοί μας ἃς μάθουν νὰ συμπεριφέρονται πρὸς τοὺς παρεκτρεπομένους ὁμογενεῖς μας ὡς πρὸς ἐχθροὺς τῆς ἰδίας αὐτῶν στρατιωτικῆς τιμῆς καὶ τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος». «Μὴν νομίζετε» – κατέληγε, ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα – «ὅτι εἶμαι ὑπεράγαν αὐστηρὸς διὰ τὰς παρεκτροπὰς τῶν ὁμογενῶν μας καὶ ὅτι τάχα παραγνωρίζω τὴν κατάστασιν ἣν ἐδημιούργησεν ἡ τουρκικὴ τυραννία», καὶ ὑπενθύμιζε τὶς ἀντιστοιχίες καὶ τὶς διαφορὲς ποὺ εἶχε ἡ κατάσταση στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἰωνίας μὲ ἐκείνη τῆς Κρήτης, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς αὐτονομίας της. Διευκρίνιζε πάντως ὅτι, γιὰ ὅσα συνέβησαν ἢ συνέβαιναν στὴ Σμύρνη, «ἡ εὐθύνη βαρύνει τοὺς προκρίτους, καὶ ὄχι τὸν ἁπλοῦν λαόν».

Ἐξίσου δριμὺ ἦταν τὸ «κατηγορῶ» ποὺ ἀπηύθυνε ὁ ἕλληνας πρωθυπουργὸς ἐναντίον ἐκείνων ποὺ ὑπονόμευαν τὴ θέση τοῦ Ὕπατου Ἁρμοστῆ, τοῦ ὁποίου τὴ στάση «ἐνέκρινε καὶ χειροκροτοῦσε», διότι «μόνον ὁ Στεργιάδης παραμένει ἔχων διαυγῆ τὴν ἀντίληψιν τῆς καταστάσεως, προσπαθῶν νὰ σώσῃ αὐτὴν ἀπὸ τοῦ ναυαγίου εἰς τὸ ὁποῖον φέρεται». (N Petsalis-Diomidis,

ση τῶν Η.Π.Α. – ρύθμιση σειρᾶς ζητημάτων μεταξὺ τῶν τριῶν ἑταίρων τῆς Entente, ποὺ ἀφοροῦσαν κυρίως, ἀλλὰ ὄχι μόνον, τὶς πλούσιες σὲ κοιτάσματα πετρελαίου νοτιοανατολικὲς ἐπαρχίες τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας.[13]

Τὰ σοβαρώτερα ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ διευθετήθηκαν στὴ Συνδιάσκεψη τοῦ San Remo (Ἀπρίλιος 1920), ὅπου καὶ συμφωνήθηκαν, σὲ γενικὲς γραμμές, οἱ ρυθμίσεις ποὺ ἡ Entente ἐσκόπευε νὰ ἐπιβάλει στὸ Σουλτᾶνο.[14] Στὸ πλαίσιο τῆς τακτικῆς τῶν πιέσεων γιά τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἀσφαλῶς ὄχι εὐχάριστων γιὰ τὴν Πύλη ὅρων τῆς εἰρήνης, ἐπετράπη στὸν ἑλληνικὸ στρατὸ ἀφενὸς μὲν νὰ προελά-

---

op. cit., σσ. 223-5.) Καὶ ὁ μὲν Ἀριστείδης Στεργιάδης μπορεῖ νὰ «διησθάνετο ὅτι ἐπέκειτο ἡ ἔκρηξις καταιγίδος» καὶ νὰ ἦταν, πράγματι, ὁ μόνος (ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Βενιζέλο) ποὺ εἶχε ἀντιληφθεῖ τὸ τί ἀκριβῶς ἔπρεπε νὰ γίνει «διά νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ μετ' αὐτῶν [τῶν Τούρκων] ὁριστικὴ συμβίωσις ὑπὸ Ἑλληνικὴν διοίκησιν» (ὅ.π., σ. 225), ἀλλά, ὅπως πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὁ N. Petsalis-Diomidis (ὅ.π., σ. 222), τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴ συγκράτηση τῆς καταστάσεως, ὁ ἀρχηγὸς τῶν Φιλελευθέρων τὸν εἶχε ἀναθέσει σὲ λάθος πρόσωπο. Ἕναν ἄνθρωπο «μονόχνωτο», μὲ ἀνεξέλεγκτες ἐκρήξεις ὀργῆς, ποὺ δὲν διέθετε κανενὸς εἴδους διπλωματικότητα, ἡ ὁποία ἦταν ἀπαραίτητη προκειμένου νὰ ἐπιβάλλει κανεὶς τὴν τάξη στοὺς ἐξημμένους ἐπικεφαλῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς Σμύρνης, χωρίς ταυτοχρόνως νὰ τοὺς προσβάλλει· καὶ νὰ τοὺς προκαλεῖ, θὰ προσέθετα.

[13] L. Evans, **United States policy and the partition of Turkey, 1914-1924,** Baltimore (John Hopkins Press) 1965, σσ. 194-5. H.H. Cumming, **Franco-British rivalry in the post-war Near East,** London (Oxford University Press) 1938, σσ. 83-8. N. Petsalis-Diomidis, **op. cit.**, σσ. 339-40.

[14] **DBFP,** vol. VIII, ch. 1, Proceeding of the Conference of San Remo, April 18-26, 1920, σσ. 1-262. Γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις ποὺ προηγήθηκαν, τὶς ἀποκλίνουσες ἐκτιμήσεις καὶ τὶς ποικίλες ἐνστάσεις, βλ. **DBFP,** vol. VII, ch. 3, Conversations and Correspondence concerning Turkish Affairs, June 25, 1919 – Feb. 12, 1920, σσ. 635-1088, καὶ ἰδιαιτέρως Nos 8, 15, 21, 26, 40 καὶ 45. Conte Carlo Sforza, **Pensiero e Azione...**, **op. cit.**, σσ. 75-6. H.H. Cumming, **op. cit.**, σσ. 102-11. **L' Asie Française,** Janvier 1920.

σει στὸ μικρασιατικὸ μέτωπο μέχρι καὶ τὴν Bursa, ὥστε νὰ παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν περιορισμένων, κυρίως βρεττανικῶν, συμμαχικῶν δυνάμεων στὰ Στενὰ καὶ τῶν ἀτάκτων μονάδων τοῦ σταθερὰ ἰσχυροποιούμενου κεμαλικοῦ κινήματος[15] – αὐτὴ ἡ διάσταση τῆς ἑλληνικῆς «ἐπιτυχίας», ἡ κυριώτερη, δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρά, ὅπως τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπουσία ὁποιουδήποτε σχολίου ἢ καὶ ἁπλῆς ἐπισημάνσεως τοῦ γεγονότος στὶς στῆλες τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου –, καὶ ἀφετέρου νὰ καταλάβει τὴν ἀνατολικὴ Θράκη μέχρι τὴ γραμμὴ τῆς Τσατάλτζας (Ἰούλιος 1920).[16]

Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως δὲν εἶχαν ἄλλη ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸ νὰ ὑπογράψουν, στὶς 10 Αὐγούστου 1920, στὸ προάστιο Sèvres τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας, τὴ Συνθήκη Εἰρήνης ποὺ τοὺς παρουσίασαν οἱ νικητὲς τοῦ Μεγάλου Πολέμου. Ἡ Συνθήκη, καὶ οἱ ἄλλες συναφεῖς Διεθνεῖς Πράξεις τῆς ἴδιας ἡμερομηνίας, παραχωροῦσαν στὴν Ἑλλάδα ὁλόκληρη τὴ δυτικὴ Θράκη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνατολική, ἕως τὰ ὀχυρὰ τῆς Τσατάλτζας,[17] ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου (πλὴν τῆς Ρόδου),[18] και τὴν περιοχὴ τῆς Σμύρνης

---

[15] Βλ. παρακάτω, σσ. 266-8.

[16] Λ. Παρασκευόπουλος, **op. cit.**, σσ. 286-327, 332-42, 345-50. Θ. Πάγκαλος, **Ἀρχεῖον..., op. cit.**, σσ. 85-92, 93-117. Α. Σαχτούρης, **op. cit.**, σσ. 159-73. Ἀλ. Μαζαράκης, **op. cit.**, σσ. 269-74, 274-6.

[17] **Cmd. 960** (1920): **Treaty between the Principal Allied and Associated Powers and Greece.** (Treaty Series No 13, 1920.) Βάσει τῆς Συνθήκης αὐτῆς, ἡ ὁποία ὑπογράφτηκε μὲ τὴν κυρίως «Συνθήκη τῶν Σεβρῶν» (Cmd. 964, βλ. παρακάτω σημ. 20), ἡ δυτικὴ Θράκη, ποὺ εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὴ Βουλγαρία (ἄρθρο 48 τῆς Συνθήκης τοῦ Neuilly), ἀνῆκε πλέον στὴν Ἑλλάδα. Μαζὶ μὲ τὴν πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Ἕβρου Θράκη – μέχρι τὴ γραμμὴ τῆς Çatalca –, ποὺ ἡ κυρίως Συνθήκη τὴν παραχωροῦσε, καὶ αὐτή, στὴν Ἑλλάδα (ἄρθρο 27), θὰ ἀποτελέσει ἀπὸ τὶς 2/15 Σεπτεμβρίου 1920, μία νέα, ἑνιαία, ἐπαρχία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Βλ. καὶ παραπάνω, σ. 252, σημ. 6.

[18] Κατὰ τὰ προβλεπόμενα στὸ *Σύμφωνο Βενιζέλου – Tittoni* (βλ. παραπάνω σ. 255). Λίγες ἡμέρες ὅμως πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τῆς κυρίως Συνθήκης

γιὰ μία περίοδο πέντε ἐτῶν, μετὰ τὸ τέλος τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοί της θὰ ἀποφάσιζαν μὲ δημοψήφισμα τὴν προσάρτηση ἢ ὄχι τῆς περιοχῆς τους στὴν Ἑλλάδα.[19]

Οἱ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀπώλειες, ὀθωμανικῶν, μέχρι τὴν ἔναρξη

– ἐπαναλαμβάνουμε τὸ «κυρίως» γιὰ νὰ τὴ διαχωρίσουμε ἀπὸ τὶς ἄλλες Πράξεις τῆς ἰδίας ἡμερομηνίας –, ἡ ὁποία ἀφαιροῦσε, καὶ ἐπισήμως, τὴν κυριαρχία τῶν Δωδεκανήσων ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ τὴ μετεβίβαζε στὴν Ἰταλία (Ἄρθρο 122), ἡ Ρώμη ἄλλαξε ἄποψη γιὰ τὸ ἠλικίας ἑνὸς ἔτους καὶ κάποιων ἡμερῶν ἑλληνοϊταλικὸ Σύμφωνο, τὸ ὁποῖο καὶ κατήγγειλε, καὶ ἐδήλωσε ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ συζητήσει καὶ πάλι τὸ θέμα τῶν νησιῶν αὐτῶν μὲ τὴν Ἑλλάδα, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ κρατοῦσε τὴ Ρόδο καί, ἐνδεχομένως, ἕνα ἀκόμη νησί. Πιεζόμενοι ὅμως ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους ἑταίρους τους στὴν Entente, οἱ Ἰταλοὶ ὑποχρεώθηκαν νὰ ὑποχωρήσουν καὶ νὰ καλύψουν, μὲ νέα συμφωνία, τὴν ἐκκρεμότητα ποὺ δημιουργοῦσε ἡ καταγγελία τοῦ Συμφώνου Βενιζέλου – Tittoni. Ὅπως καὶ ἔγινε· στὶς 10 Αὐγούστου καὶ αὐτό.

Ἡ μοναδικὴ – καὶ κάπως θεωρητικὴ λόγῳ τῶν σφοδρῶν ἀντιρρήσεων τοῦ Colonial Office σὲ ὁποιαδήποτε προοπτικὴ παραχωρήσεως τῆς Κύπρου στὴν Ἑλλάδα – διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Συμφώνου καὶ τῆς νέας Συμφωνίας (**Treaty between Greece and Italy relative to Sovereignty over Aegean Islands, DBFP,** vol. XIII, σσ. 1078-80) ἦταν ὅτι, ἐνῶ στὴν πρώτη περίπτωση θὰ ἔπρεπε νὰ παρέλθει πενταετία, μετὰ τὴν προσφορὰ τῆς Κύπρου, γιὰ νὰ ἀποφασίσουν οἱ ρόδιοι μὲ δημοψήφισμα ἐὰν ἤθελαν τὴν ἕνωση τοῦ νησιοῦ τους μὲ τὴν Ἑλλάδα, στὴν Ἑλληνοϊταλικὴ Συνθήκη τῆς 10ης Αὐγούστου 1920 τὸ διάστημα αὐτὸ ἔγινε δεκαπενταετία. (Y. Yanoulopoulos, **The Conference of Lausanne, 1922-1923,** Ph. D. thesis, University of London 1974, σ. 6, σημ. 3. Κ. Ρέντης, **op. cit.**, σ. 2.)

[19] Κ. Ρέντης, **op. cit.**, σσ. 18-22. Τὴν ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης εἰρήνης μὲ τὴν Τουρκία τὴ χαιρέτισε ἡ Ἀθήνα μὲ ἔξαλλους πανηγυρισμούς. Στὰ «ζήτω» ποὺ δονοῦσαν τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ κυριαρχοῦσαν στοὺς πρωτοσέλιδους τίτλους τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων (μὲ κεφαλαῖα τῆς κάσας), τὴν πρώτη θέση φαίνεται ὅτι τὴν κρατοῦσαν σταθερὰ «οἱ Σύμμαχοι» καὶ «ὁ Βενιζέλος», ἀκολουθούμενοι, ὄχι ὅμως κατὰ πόδας, ἀπὸ τὸ «Στρατὸ» καὶ «Λόϋδ-Τζώρτζ». (Ἀλ. Μαζαράκης, **op. cit.**, σσ. 176-9.) Στὴν Τουρκία ἀντιθέτως, καὶ λογικῶς, ἐπικρατοῦσε τὸ πένθος· καὶ ἡ ὀργή. (B. Lewis, **op. cit.**, σσ. 246-7. S. Shaw/E.K. Shaw, **op. cit.**, vol. 2, σ. 356.)

τοῦ πολέμου, ἐδαφῶν δὲν ἦταν οὔτε οἱ μόνες οὔτε οἱ μεγαλύτερες γιὰ τὸν ἀμεταχλήτως ἀποθνήσχοντα, ὅπως ὅλα ἔδειχναν στὴ συγκεχριμένη ἐκείνη συγχυρία, «Μεγάλο 'Ασθενῆ» τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς φιλολογίας τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ εἰρήνη τῶν Σεβρῶν προέβλεπε τὴν ἀποκοπὴ ὅλων τῶν ἀραβιχῶν περιοχῶν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια, τὴ δημιουργία ἀνεξάρτητης 'Αρμενίας στὰ ἀνατολικὰ βιλαέτια τῆς αὐτοχρατορίας, και τὴν πλήρη αὐτονομία τῶν χουρδικῆς πλειοψηφίας ἐπαρχιῶν της, οἱ ὁποῖες θὰ μποροῦσαν, στὸ ἄμεσο μέλλον, νὰ ἀποτελέσουν ἀνεξάρτητο χράτος, ἐὰν οἱ τρεῖς ἑταῖροι τῆς Entente ἀποφάσιζαν ὅτι οἱ συνθῆκες ἦταν ὥριμες γιὰ μιὰ τέτοια ἐξέλιξη.[20]

'Αλλὰ καὶ τὸ ὑπολειπόμενο τμῆμα τῶν ἀχανῶν, ἄλλοτε, κτήσεων τῆς Πύλης, δὲν παρέμενε ἀλώβητο. Ἡ Κιλιχία τελοῦσε ὑπὸ γαλλιχὴ στρατιωτικὴ κατοχὴ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἤδη τοῦ 1919, ἐνῶ τὸ κυριώτερο λιμάνι της, τὸ Iskenderun ('Αλεξανδρέττα) μαζὶ μὲ τὴν ἐνδοχώρα του, ἡ Entente τὸ ἀπένειμε στὴ Συρία, ἕνα ἀπὸ τὰ νέα ἀραβικὰ χράτη ποὺ δημιούργησε ἡ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν στὸ χῶρο τῆς τέως ὀθωμανικῆς 'Εγγὺς 'Ανατολῆς. Τὸ ἑπόμενο λιμάνι στὸ

---

[20] **Cmd. 964** (1920): **Treaty of Peace with Turkey signed at Sèvres, August 10, 1920**, (Treaty Series No 11, 1920). Francesco Nitti, **op. cit.**, σσ. 167-71. Στὸ προσωπικὸ ἀρχεῖο τοῦ διπλωμάτη καὶ τουρχολόγου Sir Andrew Ryan, ἀπὸ τὴ θητεία του στὴ Βρεττανικὴ Πρεσβεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (**FO 800/240**), ὑπάρχουν δύο ἐνδιαφέροντα φυλλάδια, στὴν τουρκικὴ γλῶσσα, τὰ ὁποῖα γράφτηκαν «ἐν θερμῷ», ἀμέσως μετὰ τὴ γνωστοποίηση τῶν ὅρων τῆς εἰρήνης τῶν Σεβρῶν. Τὸ πρῶτο, *"Η Τουρκικὴ Συνθήκη Εἰρήνης καὶ ὁ πραγματικός της χαρακτήρας'* (Ankara 1920), ἀναλύει, σύμφωνα μὲ τὴν περίληψη τοῦ Ryan, τὸ γιατί ἀκριβῶς ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἑτυμηγορίας τῆς Entente θὰ ἐσήμαινε «τὸ τέλος τοῦ τουρκικοῦ ἔθνους», ἐνῶ τὸ ἄλλο, ποὺ φέρει τὸν τίτλο *"Ἐσὺ ποὺ πουλᾶς τὴ θρησκεία σου γιὰ ἕνα σελίνι, νὰ ξέρεις πὼς ὁ Θεὸς εἶναι πολὺ Μεγάλος'* (Samsun 1920), ἀπευθύνεται προσωπικὰ στὸν δυτικόφιλο Μεγάλο Βεζύρη Damad Ferit Paşa, γαμπρὸ τοῦ Σουλτάνου, τὸν ὁποῖον ὁ Carlo Sforza, ὁ ἰταλὸς 'Αρμοστὴς στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα, ἀμέσως μετὰ τὴ λήξη τοῦ Μεγάλου Πολέμου, τὸν ἐχαρακτήριζε «πολὺ ἐπιτυχημένη κόπια ἄγγλου gentleman». (**Diplomatic Europe since the Treaty of Versailles**, New Haven 1928, σ. 54.)

Νότο τῆς τουρκικῆς Μικρᾶς 'Ασίας, ἡ Antalya, ἦταν τὸ κέντρο τῆς ἰταλικῆς κατοχικῆς ζώνης. Τὰ στρατεύματα ποὺ ἔστειλε ἡ Ρώμη γιὰ νὰ τὴν καταλάβουν, τὸ Μάρτιο τοῦ 1919, πολὺ σύντομα προχώρησαν πρὸς τὶς ἀκτὲς τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου καὶ ἐγκαταστάθηκαν σὲ δύο ἀκόμη, σημαντικῶν δυνατοτήτων, λιμάνια: τὸ Marmaris καὶ τὸ Bodrum ('Αλικαρνασσός), ἀπέναντι ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα. Μετὰ τὰ μικρασιατικὰ ἐδάφη «τῆς 'Ιταλίας», ἄρχιζε ἡ «ἑλληνικὴ περιοχὴ» τῆς Σμύρνης, καὶ ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο αὐτῆς τῆς περιοχῆς – στὸ ἴδιο γεωγραφικὸ πλάτος μὲ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς Λέσβου – ξεκινοῦσε ἡ «ζώνη τῶν Στενῶν»: Μιὰ πολὺ μεγάλη ἔκταση στὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ τὴν ἀσιατικὴ ὄχθη τῶν Δαρδανελλίων, τῆς θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ, καὶ τοῦ Βοσπόρου, ποὺ περιέκλειε τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ βρισκόταν κάτω ἀπὸ εἰδικὸ καθεστὼς Συμμαχικοῦ 'Ελέγχου.

'Η ναυσιπλοΐα στὰ Στενά, τῶν ὁποίων οἱ ὀχυρώσεις ἡ Συνθήκη ὅριζε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ κατεδαφιστοῦν, ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ἀκώλυτη σὲ καιρὸ εἰρήνης ἢ πολέμου, τόσο γιὰ τὰ ἐμπορικά, ὅσο καὶ γιὰ τά πολεμικὰ πλοῖα. 'Η ρύθμιση αὐτὴ συνιστοῦσε προειδοποίηση καὶ ἀπειλή, ὄχι μόνο γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ καθεστὼς τῆς Ρωσίας – ποὺ ἀποτελοῦσε τὸν κύριο στόχο τοῦ ἀπολύτως ἐλευθέρου διάπλου τῶν Στενῶν – ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἕδρα τοῦ Σουλτάνου, ἕρμαιου τῶν διαθέσεων τῶν ναυτικῶν δυνάμεων τῆς Entente, καὶ ἰδίως τοῦ βρεττανικοῦ στόλου τῆς Μεσογείου. Οἱ τυχὸν ἀντιδυτικὲς ἐπιλογὲς τῶν ὀθωμανικῶν κυβερνήσεων, συνεπῶς, σὲ ὁποιοδήποτε χρονικὸ σημεῖο στὸ μέλλον, ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ἀγνοοῦν τὸ θεμελιῶδες αὐτὸ γεγονός, καὶ νὰ προβλέπονται, ὡς ἐκ τούτου, ἐξαιρετικὰ περιορισμένες ἢ καὶ ἀδύνατες.

Γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα ἄλλωστε, ἡ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν (ἄρθρο 36) καθόριζε ὅτι θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς Αὐτοκρατορίας, μόνον ἐφόσον ἡ Πύλη θὰ τηροῦσε ἐπακριβῶς ὅλες τὶς διατάξεις της, καθὼς καὶ ἐκεῖνες τῶν συμπληρωματικῶν συνθηκῶν ἢ συμβάσεων τῆς ἰδίας ἡμερομηνίας. Διατάξεις οἱ ὁποῖες, ἐκτὸς τῶν ὅσων ἤδη ἀναφέρθηκαν, περιελάμβαναν καὶ ἄλλους, σκληροὺς ὅσο καὶ ταπεινωτικούς, ὅρους γιὰ τὸ μικρὸ κομμάτι τῆς ἄλλοτε ἀχανοῦς ἐπικρατείας τῶν Σουλτάνων – μὲ πρόσοψη μόνο στὸν Εὔξεινο Πόντο, καὶ αὐτὴ σχετικὰ περιορισμένη –, ποὺ θὰ συνέχιζε νὰ ὀνομάζεται 'Οθωμανικὴ Αὐτοκρατορία: τὴν ἐπαναφορὰ σὲ ἰσχὺ

τοῦ καθεστῶτος τῶν Διομολογήσεων (πλήρης ἑτεροδικία γιὰ τοὺς ξένους ὑπηκόους, μειωμένη, σὲ συμβολικὰ ἐπίπεδα, φορολογία, καὶ πολλὰ ἄλλα προνόμια), ἀλλὰ καὶ τὸ χωρισμὸ ὁλόκληρης τῆς Μικρᾶς 'Ασίας σὲ τρεῖς ζῶνες θεσμοθετημένης προτεραιότητας τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων τῆς 'Αγγλίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς 'Ιταλίας, σύμφωνα μὲ τὰ προβλεπόμενα στὴν Τριμερῆ Συμφωνία (μεταξὺ τῶν μεγάλων ἑταίρων τῆς Entente), ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ αὐτὴ μέρος τῶν γενικῶν ρυθμίσεων τῆς Εἰρήνης τῶν Σεβρῶν.[21]

Ἡ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν, ὡς λύση τοῦ 'Ανατολικοῦ Ζητήματος, ἦταν, γιὰ τὶς δυτικὲς Δυνάμεις καὶ τὴν 'Ελλάδα, ἐξαιρετικὰ καλὴ γιὰ νὰ εἶναι πραγματική: too good to be true, κατὰ τὴ γνωστὴ ἀγγλικὴ ἔκφραση. Τὴ σχέση τῶν ρυθμίσεων ποὺ ἐπέβαλε μὲ τὶς εὔθραυστες πορσελάνες γιὰ τὶς ὁποῖες φημιζόταν ἡ περιοχὴ τῶν Σεβρῶν, τὴν ἐπεσήμανε, πρῶτος, ἕνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους γάλλους πολιτικοὺς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ὁ Raymond Poincaré.[22]

Ἡ κυβέρνηση τοῦ Σουλτάνου, ποὺ δέχτηκε, διαμαρτυρόμενη καὶ αὐτή, τοὺς ἀπροσχημάτιστα ἀποικιοκρατικοὺς ὅρους της, ἦταν γνωστὸ ὅτι διέθετε πολὺ περιορισμένη – καὶ σταθερὰ ἐλαττούμενη – ἰσχὺ ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἱστορικῆς πρωτεύουσας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Τὸ κεμαλικὸ κίνημα ἀντίστασης στὶς ἐπιλογὲς τῆς En-

---

[21] **Cmd. 923** (1920): **Tripartite Agreement between the British Empire, France and Italy, respecting Anatolia, August 10, 1920.** (Treaty Series No 12, 1920.) Γιὰ τὴν Τριμερῆ Συμφωνία καί, γενικῶς, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ διάσταση τῶν ρυθμίσεων τῶν Σεβρῶν, βλ., ἀντὶ πολλῶν ἄλλων, τὸν πάντοτε χρήσιμο D.C. Blaisdell, **European Financial Control in the Ottoman Empire, op. cit.,** σσ. 193-9.

[22] Πρόκειται, ἔγραφε σὲ σχέση μὲ τὴ συγκεκριμένη Συνθήκη στὴν *Revue des Deux Mondes,* γιὰ ἕνα «object fragile, peut-être un vase brisé». Εἶναι πράγματι περίεργο πάντως – ἐκτὸς ἐὰν ἁπλῶς ἀπουσιάζουν οἱ σχετικὲς μαρτυρίες – τὸ ὅτι οἱ ἕλληνες διπλωμάτες δὲν ὑπενθύμιζαν στοὺς γάλλους συναδέλφους τους, ὡς χαριτωμένο παράδοξο δηλαδή, τὸ καταληκτικὸ συμπέρασμα τῆς παρατηρήσεως ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴν τελεία. «N'y touchez pas», δηλαδὴ «μὴν ἐγγίζετε». (R. Poincaré, **Histoire politique: Chronicles de quinzaine,** vol. I, Paris 1920, σ. 264.)

tente γιὰ τὴν ἡττημένη Αὐτοκρατορία καὶ τοὺς κατοίκους της, τὸ κίνημα τῆς Νέας Τουρκίας, εἶχε ἤδη ἀποκτήσει ἀπόλυτη ὑπεροπλία, στρατιωτικὴ καὶ ἰδεολογική, ἀπέναντι στὶς δυνάμεις τοῦ «παλαιοῦ» ὀθωμανισμοῦ.

5.3. Τὸ κίνημα τοῦ Mustafa Kemal

Ὅλα ἄρχισαν στὰ μέσα Μαΐου 1919, λίγο μετὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀπόβαση στὴ Σμύρνη, ὅταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον διακεκριμένους ἀξιωματικοὺς τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ ἔφθασε στὴ Σαμψοῦντα τοῦ Πόντου, μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητῆ καὶ τὴν ἐντολὴ νὰ ἐποπτεύει τὴν τήρηση τῶν ὅρων τῆς ἀνακωχῆς τοῦ Μούδρου γιὰ λογαριασμὸ τῆς Πύλης. Τὴν ἐπίσημη ἰδιότητά του ὅμως, ὁ Mustafa Kemal τὴν ἐγκατέλειψε πολὺ σύντομα, γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ ὀργανωτὴ καὶ ἠγέτη τῆς ἀντίστασης σὲ ὅλα ὅσα ἐπεδίωκαν οἱ εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις, συνεργαζόμενος γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ μὲ τὸν Ali Fuad Cebesoy καὶ τὸν Kazim Karabekir, ποὺ εἶχαν ἀναχωρήσει πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνον ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ ἀνάλογη κυβερνητικὴ ἀποστολή, γιὰ τὶς περιοχὲς τῆς Ἄγκυρας καὶ τοῦ Erzurum, ἀντιστοίχως.[23]

Ὁ Κεμὰλ καὶ οἱ πρῶτοι συνεργάτες του δὲν ἀμφισβήτησαν εὐθέως τὴν ἐξουσία τοῦ Σουλτάνου — ὁ ὁποῖος ἦταν συγχρόνως καὶ θρησκευτικὸς ἀρχηγός, Χαλίφης, ὅλων τῶν μουσουλμάνων —, ἀπευθυνόμενοι στὸ συντηρητικὸ κοινὸ τῶν χωρικῶν τῆς Ἀνατολίας. Ὑποστήριζαν, ἀντιθέτως, ὅτι ἀπορρίπτοντας τὰ καταστροφικὰ γιὰ τὴ χώ-

---

[23] Mustafa Kemal, **A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal, President of the Turkish Republic, October 1927**, Leipzig (Koehler) 1929, σσ. 9-78. (Πρόκειται γιὰ τὸ κείμενο μιᾶς ὄχι πολύωρης ἀλλὰ πολυήμερης ὁμιλίας (15-20 Ὀκτωβρίου 1927) τοῦ ἡγέτη τῆς Νέας Τουρκίας πρὸς τοὺς βουλευτές (του) τοῦ Ρεπουμπλικανικοῦ Λαϊκοῦ κόμματος, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται λεπτομερῶς σὲ ὅλα τὰ συμβάντα τῆς πορείας τοῦ «Κεμαλισμοῦ», μέχρι τὸ 1927. Ἐκδόθηκε σὲ τρεῖς τόμους (ὁ τρίτος περιέχει μόνον ντοκουμέντα) τὸ 1928, στὴ γερμανικὴ γλῶσσα, καὶ τὸ ἐπόμενο ἔτος κυκλοφόρησε καὶ σὲ ἀγγλικὴ ἔκδοση. Βλ. ἐπίσης, A. Rawlinson, **Adventures in the Near East, 1918-1922**, London (A. Melrose) 1923, σσ. 187-9, 249-52.

ρα σχέδια τῶν ξένων δυνάμεων καὶ ἀγωνιζόμενοι γιὰ τὴν ἐθνική της ἀνεξαρτησία, ὑπεράσπιζαν τὸ κῦρος του καὶ ἀντιπροσώπευαν ἕνα κίνημα ποὺ καὶ ὁ ἴδιος θὰ ἤθελε νὰ ἀναπτυχθεῖ· καὶ θὰ τὸ ἔλεγε ἐὰν δὲν ἦταν «αἰχμάλωτος τῆς Entente». Τὴν πρώτη συνάντηση τῶν «ἀνταρτῶν» στὴν Amasya ('Ιούνιος), τὴν ἀκολούθησε τὸ Συνέδριο τοῦ Erzurum ('Ιούλιος), καὶ ἐκεῖνο τῆς Sivas (Σεπτέμβριος 1919). Μακριὰ ἀπὸ τὰ κανόνια τῶν συμμαχικῶν πλοίων καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν ὀθωμανικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀγγλογαλλικῶν, μυστικῶν ὑπηρεσιῶν, τὸ κεμαλικὸ κίνημα ὀργάνωνε τὶς δυνάμεις του καὶ κέρδιζε ἔδαφος· μὲ πολλαπλασιαστικοὺς ρυθμούς.[24]

Οἱ 'Αρμοστὲς τῆς Βρεττανίας, τῆς Γαλλίας, καὶ τῆς 'Ιταλίας στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα, ζήτησαν ἀπὸ τὴν Πύλη νέες ἐκλογές, ὥστε οἱ «ὑγιεῖς» δυνάμεις ποὺ παρέμεναν πιστὲς στοὺς ὅρους τῆς ἀναχωχῆς καὶ ἐπεδίωκαν τὴ συνεργασία μὲ τὴν Entente προχειμένου νὰ ἐπιτύχουν τὸ εὐνοϊκότερο δυνατὸ – γιὰ ἡττημένη χώρα – σχέδιο εἰρήνης, νὰ ἀναλάβουν τὰ ἡνία μὲ ἀνανεωμένη τὴ λαϊκὴ ἐντολή. Τὸ ἀποτέλεσμα αἰφνιδίασε καὶ τοὺς πλέον ἀπαισιόδοξους δυτικοὺς παρατηρητὲς καὶ ἀνησύχησε πολὺ σοβαρὰ ἐκείνους ἐξ αὐτῶν ποὺ ἀνῆκαν στὴν ἀντίθετη παράταξη: τοὺς αἰσιόδοξους. Γιὰ πολὺ σοβαροὺς λόγους. Στὴν ὀθωμανικὴ Βουλή, ποὺ ἐγκαινίασε τὶς ἐργασίες της τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 1920, πλειοψηφοῦσαν σαφέστατα οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Κεμάλ, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐψήφισαν, τελικῶς, τὸ «μίνιμουμ πολιτικὸ πρόγραμμα» τοῦ κινήματος· τὴ διακήρυξη δηλαδὴ τοῦ Συνεδρίου τοῦ Sivas, ποὺ καθιερώθηκε ἔκτοτε νὰ ὀνομάζεται *'Εθνικὸ Συμβόλαιο (Misak-i Milli)*.[25]

Οἱ Δυνάμεις ἀποφάσισαν νὰ ἀντιδράσουν μὲ μιὰ ἐπίδειξη ἰσχύος.

---

[24] Mustafa Kemal, **A Speech..., op. cit.**, σσ. 93-103. Ramadan, S., **The Foreign Policy of the Turkish Nationalists, 1914 to 1923**, Ph.D. thesis, University of London 1971, σσ. 15-27. Bernard Lewis, **op. cit.**, σσ. 247-9. Paul Dumont, **op. cit.**, σσ. 639-42. E.G. Mears (ed.), **Modern Turkey. A politico-economic interpretation, 1908-1923**, New York (Macmillan) 1924, σσ. 627-8.

[25] Mustafa Kemal. **A speech..., op. cit.**, σσ. 250-1. Paul Dumont, **op. cit.**, σσ. 642-3. Bernard Lewis, **op. cit.**, σσ. 250-1.

Στὶς 16 Μαρτίου 1920, τὰ στρατιωτικά τους ἀγήματα ποὺ ἐσταύθμευαν ἐντὸς τῆς πόλεως, ἐνισχυμένα καὶ ἀπὸ μονάδες τῆς ἐπιτηρούμενης ζώνης τῶν Στενῶν, ἀνέλαβαν ἀστυνομικὰ καθήκοντα – ἀμέσως μετὰ τὴν κήρυξη τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου –, διέλυσαν τὸ Κοινοβούλιο, καὶ συνέλαβαν ὅσους χεμαλικοὺς βουλευτὲς καὶ ἄλλους «ἀντιφρονοῦντες» δὲν φρόντισαν, ἢ δὲν κατόρθωσαν, νὰ ἐγκαταλείψουν ἐγκαίρως τὴν Κωνσταντινούπολη.[26]

Ἐκεῖνοι ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ (τελευταίου, ὅπως ἀποδείχθηκε) ὀθωμανικοῦ κοινοβουλίου ποὺ διέφυγαν, κατευθύνθηκαν πρὸς τὴν Ἄγκυρα, ὅπου, τὸν ἑπόμενο μῆνα, μαζὶ μὲ ἐκλεγμένους ἐπὶ τούτου ἐκπροσώπους τῶν περιοχῶν τῶν ὁποίων οἱ βουλευτές, μὲ τὴν ἰδιότητα πλέον τοῦ ἐξορίστου, παραχολουθοῦσαν τά τεκταινόμενα ἀπὸ τὴ Μάλτα, συγκροτήθηκαν σὲ σῶμα ὡς ἡ *Μεγάλη Τουρκικὴ Ἐθνοσυνέλευση* τῆς Ἄγκυρας. Ἡ Ἐθνοσυνέλευση προχώρησε ἀμέσως καὶ ὁμοφώνως στὴν ἔκδοση ψηφίσματος, μὲ τὸ ὁποῖον ἐδήλωνε ὅτι θεωροῦσε ἄκυρες «ὅλες τὶς Πράξεις, Συνθῆκες, Συμφωνίες καὶ Συμβάσεις» ποὺ τυχὸν θὰ ὑπέγραφε ἡ Κυβέρνηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν 16η Μαρτίου· καὶ θὰ ἐπικύρωνε ὁ γνωστὸς «αἰχμάλωτος τῆς Entente».[27]

Ἡ ρήξη ἦταν τώρα πλήρης. Οἱ Ἁρμοστὲς τῶν Δυνάμεων ἔπεισαν τὸ Σουλτᾶνο (μὲ ἐντυπωσιακά μικρὴ προσπάθεια) νὰ ἀποκηρύξει τὸν Mustafa Kemal καὶ τοὺς ἐπιτελεῖς του μὲ τὸν πλέον ἐπίσημο τρόπο. Ὅπερ καὶ ἐγένετο. Ὁ Seyhulislam τοὺς ἀφόρισε καὶ ἐξουσιοδότησε, κατὰ τὰ κρατοῦντα σὲ περιπτώσεις ἀφορισμοῦ ἀπὸ ἱερεῖς τῆς συγκεκριμένης θρησκείας, κάθε πιστὸ μουσουλμάνο νά τοὺς ἐξοντώσει. Ἡ ἀπάντηση ἦρθε λίγες ἡμέρες ἀργότερα. Ἀπὸ τὸν Μουφτὴ τῆς Ἄγκυρας, ποὺ μὲ εἰδικὸ *fetva* καταδίκαζε σὲ θάνατο τὸν Μεγάλο Βεζύρη Damad Ferit Paşa.[28]

---

[26] **DBFP**, vol. VII, Nos 38, 50, 55. **Hansard** 1920, vol. 126, col. 2214.

[27] Mustafa Kemal, **A speech...**, **op. cit.**, σσ. 312-48, 355-70. S. Ramadan, **op. cit.**, σσ. 39, 43, 50-4, 60-1. L. Evans, **op. cit.**, σσ. 258-9.

[28] Mustafa Kemal, **op. cit.**, σσ. 372-81. R. Davison, *'Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne'*, G.A. Craig/F. Cilbert, **The Diplomats, 1919-**

Οἱ πρῶτοι ποὺ δέχθηκαν τὴν πίεση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς Ἄγκυρας – γιὰ γεωγραφικοὺς λόγους – ἦταν οἱ Γάλλοι στὴν Κιλικία πού, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1920, εἶχαν ὑποχρεωθεῖ νὰ ἀποσύρουν τὶς φρουρές τους ἀπὸ πολλὰ σημεῖα τῆς «ἀχανοῦς» (γιὰ τὶς λίγες, ἀποικιακὲς κυρίως, μονάδες ποὺ μποροῦσαν νὰ διαθέσουν) ἐπαρχίας.[29] Οἱ ὅροι τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν, ὅταν ἔγιναν γνωστοί, ἔφεραν νέους ὀπαδοὺς στὶς τάξεις τοῦ κεμαλικοῦ κινήματος καὶ ἐφανάτισαν ἀκόμη περισσότερο – καὶ ὄχι ἀδίκως – τοὺς ἤδη πιστούς του.

Ἦταν πλέον σαφὲς ὅτι, γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ ὅροι καὶ οἱ ρυθμίσεις τῆς συγκεκριμένης συνθήκης, θὰ ἔπρεπε πρῶτα νὰ ἐξουδετερωθεῖ, στρατιωτικὰ ἢ πολιτικά, ἡ «κεμαλικὴ ἀπειλή».

5.4. Οἱ ἐκλογὲς τῆς 1ης Νοεμβρίου

Λίγες ἡμέρες μετὰ τὴ θριαμβευτικὴ ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα, ὁ Βενιζέλος παρουσίασε τὴ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν σὲ εἰδική, πανηγυρική, συνεδρίαση τῆς Βουλῆς (25 Αὐγούστου/7 Σεπτεμβρίου), ὑποσχέθηκε ἐκλογές, καὶ προχώρησε στὴν ἄμεση ἄρση τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου καὶ τῆς λογοχρισίας. Ὁ ἴδιος δὲν φαινόταν νὰ ἔχει κανενὸς εἴδους ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ἐκλογικὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ αἴσθημα ἐθνικῆς ὑπερηφανείας καὶ αἰσιοδοξίας γιὰ τὴν σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ πραγματοποίηση τῶν στόχων τῆς Μεγάλης Ἰδέας, τὸ ὁποῖο δικαίως χυριαρχοῦσε στὶς τάξεις τῶν Φιλελευθέρων – καὶ ὄχι μόνον –, τὸν ἐμπόδιζε προφανῶς νὰ διακρίνει τὸ ὑπόγειο ρεῦμα λαϊκῆς δυσαρέσκειας ποὺ εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ ἐναντίον του καὶ ποὺ ἀποκτοῦσε τώρα δυνατότητα ἐλεύθερης ἔκφρασης. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τότε ποὺ ἀνέλαβε

1939, vol. I, New York (Atheneum) 1968, σσ. 172-209 (181-2). S. Shaw/E.K. Shaw, **op. cit.**, vol.II, σσ. 349-53.

[29] E. Altiar, **Le Problème de Cilicie et l' Avenir de la France au Levant**, Paris (E. Leroux) 1921, passim. **L' Asie Française**, Mai 1920. **Le Temps**, 26 Août, 1921. Auguste Gauvain, *'Les Affaires d' Orient'*, **Journal des Débats**, 9 Oct., 1921. **Hansard**, 1920, vol. 127, col. 395-7. Vol. 130, col. 875-6. Vol. 135, col. 435-6.

τὴν πρωθυπουργία, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1917, χάρις στὶς στρατιωτικὲς δυνάμεις τῆς Entente.[30]

Στὴν ἀναζωπύρωση τῶν παθῶν τοῦ Διχασμοῦ, ἦρθε ἀτυχῶς νὰ προστεθεῖ ὄχι μόνον ἡ προοπτικὴ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Κωνσταντίνου στὸ θρόνο του, μετὰ τὸν ἐντελῶς ἀπροσδόκητο θάνατο τοῦ βασιλιᾶ 'Αλέξανδρου (12/25 'Οκτωβρίου), ἀλλὰ καὶ ἡ εὐθεῖα σύνδεση αὐτῆς τῆς προοπτικῆς, ἀπὸ τὴν *'Ηνωμένη 'Αντιπολίτευση*, μὲ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐπικειμένων ἐκλογῶν. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, ἐξέπληξε τόσο τοὺς ξένους ἐμπειρογνώμονες, δημοσιογράφους καὶ διπλωμάτες, ὅσο καὶ τὴν ἴδια τὴν ἀντιβενιζελικὴ παράταξη. Στὴν «ἱστορικὴ» ἐκλογικὴ ἀναμέτρηση τῆς 1ης/14ης Νοεμ-

---

30 Τὸ ὅτι ὁ 'Ελευθέριος Βενιζέλος καὶ οἱ ἐπιτελεῖς του δὲν ἀνησυχοῦσαν ἰδιαιτέρως, εἶναι κάτι ποὺ προκύπτει ἀπὸ πολλὲς καὶ ποικίλης προελεύσεως μαρτυρίες ἢ ἐνδείξεις. (Παρὰ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἐμφάνιση – ὅπως παγίως συμβαίνει σὲ περιπτώσεις πολιτικῶν, οἰκονομικῶν ἢ ἄλλων καταστροφῶν – πολλῶν σοφῶν ἀνθρώπων ποὺ «τὰ ἔβλεπαν», «τὰ ἔλεγαν», «εἶχαν προειδοποιήσει» κ.ο.κ.)

Τὸ τελευταῖο, ὡστόσο, εἰκοσιτετράωρο (τουλάχιστον) πρὶν ἀπὸ τὴν κάλπη, φαίνεται ὅτι κάποια ἀναταραχὴ ἐπικρατοῦσε στὸ στρατόπεδο τῶν Φιλελευθέρων. 'Ο ὁμοιόβαθμος τοῦ 'Αριστείδη Στεργιάδη, Ὕπατος 'Αρμοστὴς Θράκης 'Αντώνιος Σαχτούρης, ἔλαβε τὴν παραμονὴ τῶν ἐκλογῶν δύο τηλεγραφήματα – ἕνα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Βενιζέλο καὶ ἕνα ἀπὸ τὸν ὑπουργό του ἐπὶ τῆς Περιθάλψεως καὶ διευθυντὴ τῆς *Πατρίδος* Σπυρίδωνα Σῖμο (1868-1935) – ποὺ τοῦ ζητοῦσαν τὶς προβλέψεις του γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα. 'Ο Σαχτούρης εἶχε, ἐπιπλέον, καὶ τηλεφωνικὴ συνομιλία, τὴν ἴδια ἡμέρα, μὲ τὸν Σῖμο, ὁ ὁποῖος τοῦ εἶπε – μὲ τὴν ἐπιφύλαξη, πάγια καὶ αὐτή, ὅτι ὁ συγκεχριμένος ἀπομνημονευματογράφος, ὅπως καὶ κάθε ἄλλος ὁμότεχνός του, θυμᾶται ἢ καταγράφει ἐπακριβῶς τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος ποὺ ἐπιλέγει νὰ ἀναφέρει – ὅτι «παρ' ὅλην τὴν κρατοῦσαν αἰσιοδοξίαν, ὁ ἴδιος ἦτο ἀνήσυχος». (Σαχτούρης, **op. cit.**, σσ. 188.)

Βλ., ἐπίσης, μεταξὺ ἄλλων, Π. Δαγκλῆς, **op. cit.**, τ. Β', σσ. 377-8. Doros Alastos, **Venizelos. Patriot. Statesman. Revolutionary**, London (Lund Humphries) 1942, σσ. 203-5, καί, κυρίως, τὶς εἰδικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν προεκλογικὴ τακτικὴ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Φιλελευθέρων καὶ τοὺς λόγους ποὺ τὴν ὑπαγόρευσαν, σελίδες 135-43 τῆς, οὕτως ἢ ἄλλως πολὺ ἀξιόλογης, μελέτης τοῦ M. Llewellyn Smith, **Ionian Vision...**, **op. cit.**

βρίου τοῦ 1920, οἱ Φιλελεύθεροι κέρδισαν μόνο 118 ἀπὸ τὶς 369 ἕδρες τῆς νέας Βουλῆς. Περίπου δὲ τὶς μισὲς ἀπὸ αὐτὲς (52) χωρὶς ἀντίπαλο συνδυασμό, στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ Θράκη, ποὺ ἦταν κάτω ἀπὸ τὸν πλήρη ἔλεγχο τοῦ (πλήρως βενιζελικοῦ) στρατοῦ.[31]

Τὰ ἐκλογικὰ ἀποτελέσματα εἶχαν ἄμεσο ἀντίχτυπο στὶς τύχες τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν. Οἱ κυβερνήσεις τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας δὲν προώθησαν τὴν ἐπικύρωσή της, καὶ προειδοποίησαν τὴν Ἀθήνα ὅτι τυχὸν ἐπιστροφὴ τοῦ Κωνσταντίνου θὰ τὶς ἀποδέσμευε ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση ποὺ εἶχαν νὰ τὸ πράξουν. Μὲ ὁμοβροντίες ἑκατοντάδων «αὐθορμήτων» ψηφισμάτων σωματείων καὶ συλλόγων ποὺ διαδήλωναν τὴν ἀφοσίωσή τους ὄχι μόνο στὸν ἐξόριστο μονάρχη ἀλλὰ καὶ στὴν Entente, οἱ ἡγέτες τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ ἀποφάσισαν νὰ ἀγνοήσουν τὴν ἀπειλή.[32] Τὸ μήνυμα ἀπὸ τὸ

[31] **DBFP**, vol. XII, No 497. **Times**, November 18, 1920. **Le Temps**, 23 Novembre, 1920. W. Curchilll, **op. cit.**, σσ. 386-8. Κ. Ζαβιτσιάνος, **op. cit.**, τ.Β΄, σσ. 82-90. Ἀλ. Μαζαράκης, **op. cit.**, σσ. 283-5. Π. Ἀργυρόπουλος, **op. cit.**, σσ. 302-4. Γ. Βεντήρης, **op. cit.**, τ.Β΄, σσ. 362-3, 417-20.

[32] Ἡ πρώτη, καὶ (κάπως) πιὸ ἀνώδυνη ἀπὸ τὴ δεύτερη, διακοίνωση τῶν Δυνάμεων ἐπιδόθηκε στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση στὶς 20 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου, καὶ δημοσιεύθηκε στὶς ἐφημερίδες τῆς ἑπομένης (βλ. **Καθημερινὴ** καὶ **Ἀθῆναι**, 21 Νοεμβρίου 1920). Ἐλάχιστα ὅμως ἐπηρέασε τὸ πανηγυρικὸ κλῖμα ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔλαβε χώρα τὸ δημοψήφισμα τῆς 22ας Νοεμβρίου/5ης Δεκεμβρίου. Ὁ κυβερνητικὸς τύπος ὑποστήριξε, ὄχι ἐντελῶς ἀβάσιμα, ὅτι ἡ «κοινὴ ἐνέργεια» τῶν τριῶν ἑταίρων τῆς Entente δὲν ἀντιπροσώπευε παρὰ μία τακτικὴ (ἐὰν ὄχι τυπικὴ) ὑποχώρηση τῆς Ἀγγλίας, προκειμένου νὰ μὴν δυσαρεστηθεῖ τὸ Quai d' Orsay. Εἶχε προηγηθεῖ ἄλλωστε ἡ ἀναδημοσίευση τῆς διαρροῆς στὸν βρεττανικὸ τύπο, ποὺ καθιστοῦσε σαφὲς τὸ τί πραγματικὰ ἐπεδίωκε τὸ Λονδῖνο καὶ τί ἀνέμενε ἀπὸ τὴν ἀντιβενιζελικὴ παράταξη. (Βλ. τὴν ἀμέσως ἑπόμενη ὑποσημείωση.)

Ἀκολούθησε δεύτερη διακοίνωση (25 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου), ποὺ εἶχε στόχο τὴ ματαίωση ἢ ἔστω τὴν ἀναβολὴ τῆς ἐπανόδου τοῦ Κωνσταντίνου στὴν Ἑλλάδα, παρὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ δημοψηφίσματος. Ἦταν συντομώτερη καὶ πολὺ πιὸ συγκεχριμένη· ἰδίως στὸ οἰκονομικὸ ζήτημα. Ἐὰν ἡ

Λονδίνο ἄλλωστε, ὅπως προέκυπτε ἀπὸ ἐμπιστευτικὸ ἔγγραφο, ἐνδοσυμμαχικῆς χρήσεως, ποὺ τὸ Foreign Office φρόντισε νὰ διαρρεύσει στὸν βρεττανικὸ τύπο, ἦταν σαφές: Ἐὰν ἡ Ἑλλάδα δεχόταν νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀποφεύγοντας, αὐστηρῶς, πρωτοβουλίες καὶ κινήσεις ποὺ δὲν θὰ διέθεταν τὴν ἔγκριση τῆς Συμμαχίας, οἱ Ἄγγλοι θὰ πρότειναν στοὺς ἑταίρους τους νὰ συνεχιστεῖ ἡ (πολιτικὴ τουλάχιστον) ἐνίσχυση τῆς χώρας, σὲ σχέση μὲ τὶς μικρασιατικὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, ἀκόμη καὶ ἐὰν ἐπέστρεφε ὁ Κωνσταντῖνος.[33]

Μὲ τὴν παλινόρθωση, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1920, τοῦ ἕλληνα μονάρχη, ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ, τὸ πέρασμα δηλαδὴ στὴ νέα φάση τοῦ Διχασμοῦ, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ διαρκέσει δύο περίπου χρόνια.[34] Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ δημιούργησε νέα κατάσταση στὸ μέτωπο, ἀπὸ ὅπου ἀπομακρύνθηκαν ἢ ἔσπευσαν νὰ διαφύ-

ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἐπέμενε, θὰ ἀντιμετώπιζε τὸν «οἰκονομικὸ ἀποκλεισμὸ» τῶν Δυνάμεων. Τὸ κείμενο αὐτῆς τῆς διακοινώσεως δὲν δόθηκε τότε στὴ δημοσιότητα. Τὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα*, πολὺ ἀργότερα (βλ. παρακάτω, σημ. 46), στὶς 10 Φεβρουαρίου 1922, ἐπιχείρησε νὰ τὸ δημοσιεύσει, ἀλλὰ ἡ λογοκρισία εἶχε ἀντίθετη ἄποψη. Κυκλοφόρησε πάντως «ἀπὸ χέρι σὲ χέρι», καὶ τὸ κατέθεσαν ὡς στοιχεῖο, οἱ συνήγοροι τοῦ Ἀλ. Παπαναστασίου καὶ τῶν συνεργατῶν του, στὴν ἀνάκριση γιὰ τὴ «δίκη τῶν δημοκρατικῶν», τὴ γνωστὴ «δίκη τῆς Λαμίας». Ἡ δεύτερη ἀπόπειρα τῆς ἐφημερίδος νὰ προχωρήσει στὴν ἐπίμαχη δημοσίευση ὑπῆρξε, τελικῶς, ἐπιτυχής. (**Ἐλεύθερον Βῆμα**, 19 Μαρτίου 1922.)

Βλ., ἐπίσης, **Hansard** 1920, vol. 135, cols 1958, 1726, 2409, 2412-4, 2454. Κ. Ρέντης, **op. cit.**, σσ. 31-46. D. Alastos, **op. cit.**, σσ. 206-7. M. Llewellyn Smith, **op. cit.**, σσ. 165-9.

[33] **DBFP**, vol. VIII, Chapter 14 (καὶ ἰδιαιτέρως σσ. 837-40). Lord Craville (Athens), to FO, No 572 tel., December 1, 1920, C17352/20/19. **Καθημερινή**, 17 Νοεμβρίου 1920. **Ἀθῆναι**, 17 Νοεμβρίου 1920.

[34] Ἡ ἐπιστροφὴ τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας στὴν Ἀθήνα εἶχε καὶ αὐτὴ πανηγυρικὸ χαρακτήρα. Καθὼς καὶ ὁρισμένα ἐξόχως ἐνδιαφέροντα στιγμιότυπα.

Ὁ πρίγκηπας Χριστόφορος, ἕνας ἀπὸ τοὺς μικρότερους ἀδελφοὺς τοῦ Κωνσταντίνου, περιγράφει στὰ «ἀπομνημονεύματά» του τὸ πῶς οἱ φανατι-

γουν οἱ πλέον ἐκτεθειμένοι ἀπὸ τοὺς βενιζελικοὺς ἀξιωματικούς,[35] καὶ – τὸ κυριώτερο – λειτούργησε ὡς ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐκδήλωση μίας σαφοῦς, ὅσο καὶ σαφῶς ἀρνητικῆς, στροφῆς τῆς γαλλικῆς καὶ

κοὶ ὀπαδοὶ τοῦ θρόνου μετέφεραν τὸν ἴδιο καὶ τὸν πρίγκηπα 'Ανδρέα (ποὺ «ἔχανε πραγματικὸ ἀγῶνα γιὰ νὰ διασώσει τοὺς χαλτσοδέτες του, ποὺ κάποιοι ἀπὸ τὸ πλῆθος ἤθελαν ὁπωσδήποτε γιὰ σουβενὶρ») μερικὰ χιλιόμετρα, μέχρι τὴ Βουλή· «στὰ χέρια», ἀλλὰ μὲ ἀρκετὰ «ἄτσαλο» τρόπο.

«Οἱ ἁπλοὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, μέσα στὸν ἐνθουσιασμό τους», σημειώνει, μὲ κατανόηση, ὁ πρίγκηψ, ὁ ὁποῖος ἐπιπλέον μᾶς πληροφορεῖ ὅτι χρειάστηκε μία ἑβδομάδα περίπου γιὰ νὰ μπορέσει νὰ βαδίσει κανονικά, χωρὶς νὰ πονάει, «δὲν εἶχαν προφανῶς συνειδητοποιήσει ὅτι ἔφεραν στοὺς ὤμους τους μέλη τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλικοῦ οἴκου».

Κατὰ τὸ τελευταῖο μέρος τῆς βασανιστικῆς διαδρομῆς πάντως, τὸν Χριστόφορο τὸν εἶχε μονοπωλήσει ἕνας ψηλὸς καὶ πολὺ φανατικὸς νεαρός, «μὲ ἡράκλεια δύναμη», καὶ δὲν τὸν ἔδινε σὲ κανέναν ἀπὸ ὅσους τὸν τραβοῦσαν ἀπὸ τὰ πόδια ἢ ἀπὸ τὸ σακκάκι (τὸν πρίγκηπα), γιὰ νὰ τὸν κουβαλήσουν καὶ αὐτοί. Μπῆκε στὸν προθάλαμο τῆς Βουλῆς χωρὶς νὰ ἀφήσει τὸ ὑψηλὸ φορτίο ἀπὸ τοὺς ὤμους του, παρὰ τὶς συνεχεῖς παρακλήσεις του (τοῦ φορτίου).

'Εκεῖ ἐπερίμενε, μὲ ἐπίσημη ἐνδυμασία, ὁ πρωθυπουργὸς τῆς χώρας Δημήτριος Ράλλης, ὁ ὁποῖος, ἀντικρίζοντας τὸ θέαμα, ἀπευθύνθηκε μὲ αὐστηρότητα στὸν νεαρὸ καὶ τοῦ εἶπε: «Ἄφησε κάτω τὴν Αὐτῆς Βασιλικὴ Ὑψηλότητα, τώρα ἀμέσως». 'Εκεῖνος, ἀποφασισμένος ὅπως φαίνεται νὰ ἀνεβάσει τὸν πρίγκηπα καὶ στὶς ἐσωτερικὲς σκάλες (ποτὲ δὲν θὰ μάθουμε ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τάματος ἢ περὶ στοιχήματος), δὲν τοῦ ἀπηύθυνε κὰν τὸ βλέμμα, ὁπότε ὁ γηραιὸς πρωθυπουργὸς τοῦ ἐπετέθη κραδαίνοντας τὸ μπαστούνι του. 'Ο νεαρὸς μὲ τὴν ἡράκλεια δύναμη ὑποχρεώθηκε τότε νὰ προσγειώσει τὸν πρίγκηπα, καὶ μὲ μία δυνατὴ σπρωξιὰ ἔστειλε τὸν Ράλλη – ποὺ μᾶλλον δὲν θὰ ἤξερε ποιὸς ἦταν – ἀρκετὰ μέτρα μακριά. Τὴ στιγμὴ ἐκείνη ἐμφανίστηκαν δύο ἄνδρες τῆς φρουρᾶς καὶ ὁ Χριστόφορος διέφυγε πρὸς τὸν πρῶτο ὄροφο τοῦ κτιρίου. (Prince Christopher of Greece, **Memoirs...**, **op. cit.**, σσ. 168-70.)

[35] Παπούλας/Πασσᾶς, **op. cit.**, σσ. 17-9. Μ. Ροδᾶς, **op. cit.**, σσ. 188-9, 207. Π. 'Αργυρόπουλος, **op. cit.**, σσ. 308-13. 'Αλ. Μαζαράκης, **op. cit.**, σσ. 284-5, 290-1. Στέφανος Σαράφης, **op. cit.**, σσ. 201-4, 207-8.

τῆς ἰταλικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα, ποὺ δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστο καὶ τὸ κλῖμα τῶν ἀγγλοελληνικῶν σχέσεων. Γιὰ ὅλους τοὺς παραπάνω λόγους, οἱ ἐκλογὲς τοῦ 1920 θεωρήθηκαν ὄχι ἁπλῶς ἕνας σημαντικὸς σταθμὸς στὴν πορεία τοῦ πολέμου, ἀλλὰ καὶ ἀπάντηση στὸ κεφαλαιῶδες ἐρώτημα γιὰ τὸ τί προκάλεσε τὴ *Μικρασιατικὴ καταστροφή*. Ἡ ἐξέταση, ὡστόσο, τοῦ διεθνοῦς πλαισίου τῶν ἑλληνικῶν ἐξελίξεων στὰ τέλη τοῦ 1920, ἑνὸς πλαισίου τὸ ὁποῖο καὶ οἱ δύο παρατάξεις, γιὰ τοὺς δικούς της λόγους ἡ κάθε μία, ἔκριναν σκόπιμο νὰ μὴν τὸ θέσουν ὑπ' ὄψιν τῶν ἐκλογέων (ἤ, ἀργότερα, τῶν ὀπαδῶν) τους, δὲν ἐπιβεβαιώνει τὴν καθοριστικὴ σημασία ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ἀποδίδεται στὴν ἐκλογικὴ αὐτὴ ἀναμέτρηση.

Ἡ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν ὑπῆρξε προϊὸν ἐξαιρετικὰ ἐπιδέξιων χειρισμῶν τῆς βενιζελικῆς διπλωματίας, ἀλλὰ καὶ εὐτυχῶν συγκυριῶν. Οἱ εὔθραυστες ἰσορροπίες ὅμως, πάνω στὶς ὁποῖες στηρίχτηκε ἡ ὑπογραφή της, διέθεταν ἕνα σταθερὸ κέντρο. Καὶ αὐτὸ δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὴ συναντίληψη τῶν δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγάλους μετόχους τῆς Entente — ἡ Ἰταλία εἶχε ἐξ ἀρχῆς ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι στὶς ἑλληνικὲς διεκδικήσεις — γιὰ τὰ πράγματα τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς καὶ τὸ ρόλο τῆς Ἑλλάδος στὰ πολεμικὰ δρώμενα. Ρόλο ἐντολοδόχου τῆς Ἀγγλίας, στὴν ὁποία οἱ Γάλλοι ἀναγνώριζαν τὴν πρωτοκαθεδρία στὴν εὐρύτερη περιοχή, μὲ ἀντάλλαγμα ὅμως τὴν ὑποστήριξη τοῦ Λονδίνου σὲ θέματα πολὺ πιὸ σημαντικὰ γιὰ τὴ Γαλλικὴ Δημοκρατία, ὅπως ἦταν, πρωτίστως, ἡ αὐστηρὰ συνεπὴς πρὸς τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς εἰρήνης τῶν Βερσαλλιῶν στάση τῆς Entente ἀπέναντι στὴν ἡττημένη Γερμανία.

Βρεττανικὸ προβάδισμα, ὅμως, στὸ χῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, δὲν ἐσήμαινε ὅτι οἱ ἀγγλικοὶ χειρισμοὶ μποροῦσαν νὰ ἀγνοοῦν ἤ, ἀκόμη χειρότερα, νὰ ἔρχονται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὰ ἐκτεταμένα (οἰκονομικὰ κυρίως) συμφέροντα τῆς Γαλλίας στὸν συγκεκριμένο χῶρο. Ἡ συνεχὴς ἀνάπτυξη τοῦ κεμαλικοῦ ἐθνικισμοῦ — αὐτὸ ἦταν τὸ κεντρικὸ ζήτημα γιὰ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις καὶ ὄχι ἡ μὴ ἐπιστροφὴ τοῦ Κωνσταντίνου —, ἑνὸς κινήματος ποὺ εἶχε ὡς ἀφετηρία του τὴν «πρόκληση» τῆς ἑλληνικῆς ἀποβάσεως στὴ Σμύρνη, ἔθετε κατὰ τρόπο ἐπιτακτικὸ τὸ πρόβλημα τῆς προασπίσεως ὅλων τῶν συμμαχικῶν συμφερόντων στὴν ἄλλοτε κραταιὰ Αὐτοκρατορία. Καὶ τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μὲ

δύο τρόπους: Τὸν στρατιωτικὸ ἢ τὸν πολιτικό. Δηλαδὴ μὲ πόλεμο ἢ μὲ συμβιβασμό.

Ἡ Ἀγγλία, τῆς ὁποίας τὰ ἐνδιαφέροντα ἦταν κυρίως ἐδαφικά (ἔλεγχος τῶν Στενῶν), δὲν εἶχε περιθώρια συμβιβασμοῦ μὲ τὸν Κεμάλ, ποὺ ἀγωνιζόταν, κατὰ προτεραιότητα, γιὰ τὴν «πολιτικὴ ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἐδαφικὴ ἀκεραιότητα» ἑνὸς νέου, χωρὶς τὶς ἀραβικὲς ἐπαρχίες τῆς Αὐτοκρατορίας, τουρκικοῦ κράτους.[36] Πολὺ λογικά, συνεπῶς, τὸ Λονδῖνο ἐπέλεξε τὴ στρατιωτικὴ λύση, καὶ χρησιμοποίησε τὸν πρόθυμο πρὸς τοῦτο ἑλληνικὸ στρατό, διότι δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀποστείλει στὰ μέτωπα τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς τὶς ἀπαραίτητες δυνάμεις γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῶν ὅρων τῆς, ἄχρως εὐνοϊκῆς γιὰ τοὺς Βρεττανούς, εἰρήνης τῶν Σεβρῶν.

Ἡ ἑλληνικὴ συμμετοχὴ στὴν ἐπιχείρηση αὐτὴ τῆς διαλύσεως τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικρατείας καὶ τοῦ διαμελισμοῦ τοῦ κυρίως κορμοῦ της σὲ κατεχόμενες περιοχὲς καὶ ζῶνες ἀποκλειστικῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῶν τριῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς Entente, ὑπῆρξε καὶ αὐτὴ προϊὸν ἐπιλογῆς – τοῦ Βενιζέλου –, καὶ ὄχι ἀσφαλῶς ἀποτέλεσμα ἐκβιασμοῦ ἢ παραπλάνησης.[37] Μιὰ ἐπιλογὴ γιὰ τὴν ὁποία,

[36] Ἄρθρο 1° τοῦ «Ἐθνικοῦ Συμβολαίου», τὸ ὁποῖο ὑπερψηφίστηκε ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ κοινοβούλιο στὶς 28 Ἰανουαρίου 1920 (βλ. παραπάνω, σ. 266), υἱοθετήθηκε αὐτολεξεὶ ἀπὸ τὴ *Μεγάλη Τουρκικὴ Ἐθνοσυνέλευση* τῆς Ἄγκυρας (Ἀπρίλιος 1920), καὶ κοινοποιήθηκε ἐπισήμως στὶς Δυνάμεις τῆς Entente τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1920. (Βλ. καὶ **Turkey. Monthly Organ of the Turkish Congress at Lausanne,** No 1, February 1921.)

[37] Βλ. W. Churchill, **op. cit.**, σσ. 366-7, καὶ ἰδίως σσ. 383-4 γιὰ τὴ συνάντηση ποὺ εἶχαν ὁ βρεττανὸς ὑπουργὸς Πολέμου W. Churchill καὶ ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου τῶν ἐνόπλων δυνάμεων τῆς Αὐτοκρατορίας Sir Henry Wilson μὲ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο στὸ Λονδῖνο, στὶς 19 Μαρτίου 1920 (λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ Διάσκεψη τοῦ San Remo), κατὰ τὴν ὁποία ἐξήγησαν μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια στὸν Ἕλληνα πρωθυπουργὸ ὅτι δὲν μποροῦσαν νὰ τοῦ προσφέρουν καμμία οὐσιαστικὴ βοήθεια γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῶν ὅρων τῆς εἰρήνης στὴν ἡττημένη Τουρκία. Βλ., ἐπίσης, General C.E. Callwell, **Field Marshall Sir Henry Wilson. His life and Diaries,** London (Cassell) 1927, vol. II, σσ. 189-90, 213, καὶ ἰδίως 230. Francesco Nitti, **op. cit.**, σ.

ὅταν ἔγινε, ὑπῆρχαν ἀρκετὲς ἐνδείξεις ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγηθεῖ σὲ αἴσιο πέρας. Τὸ κείμενο τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν ἐξασφάλιζε καὶ στὴν Ἑλλάδα συναρπαστικὰ ὀφέλη.

Τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ γιὰ τὴ Γαλλία. Ἡ Συνθήκη διασφάλιζε πλήρως καὶ τὰ δικά της συμφέροντα. (Ἐάν κάποιος ἦταν σὲ θέση νὰ ἐξουδετερώσει στρατιωτικὰ τὴν ἀπειλὴ τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ.) Τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργοῦσαν στὸν γαλλικὸ στρατὸ τῆς Κιλικίας οἱ κεμαλικὲς δυνάμεις – οἱ Γάλλοι θὰ ὑποχρεωθοῦν τελικῶς νὰ ἐγκαταλείψουν πολλὰ στρατηγικὰ σημεῖα τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο, ἤδη, τοῦ 1921 – ὁδήγησαν τὸ Παρίσι στὴν πεποίθηση ὅτι, μόνη της, ἡ Ἑλλάδα δὲν θὰ μποροῦσε, οὔτε κὰν μεσοπρόθεσμα, νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς ἀνεξάντλητες σχεδὸν ἀνθρώπινες ἐφεδρεῖες τοῦ κεμαλισμοῦ.[38] Ἄρχισε, ὡς ἐκ τούτου, νὰ προσανατολίζεται πρὸς τὴν πολιτικὴ λύση τοῦ προβλήματος. Τὴν ἐκ νέου διαπραγμάτευση, δηλαδή, τῶν ὅρων τῆς εἰρήνης, εἰς βάρος – δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνει ἀλλιῶς – τῶν ἑλληνικῶν ἐπιδιώξεων, προκειμένου νὰ μὴν ἀπειληθοῦν τὰ πολὺ σημαντικὰ γαλλικὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα στὴ νοτιοανατολικὴ Τουρκία.[39]

Ἡ ἀπειλητικὴ προοπτικὴ τῆς ἐξελίξεως τῶν σχέσεων τοῦ κεμαλισμοῦ μὲ τὸ σοβιετικὸ καθεστὼς τῆς ἄλλοτε ρωσικῆς αὐτοκρατορίας – σχέσεις ποὺ ἐπισημοποιήθηκαν μὲ τὸ «Σύμφωνο Φιλίας καὶ Συνεργασίας» (Μάρτιος 1921)[40] σὲ μόνιμη ἀντιδυτικὴ συμμαχία –

---

170. V. Solomonides, **op. cit.**, σσ. 265-6. N. Petsalis-Diomidis, **op. cit.**, σ. 340. Κ. Σακελλαρόπουλος, **op. cit.**, σσ. 60-7, 87-9, 115, 140-2.

[38] **DBFP**, vol. XIII, No 71, 73, 75, 76. *Record by Sir E. Crowe of a conversation with the French Chargè d' Affaires*, Foreign Office, Jannuary 7, 1921, E508/1/44. E. Altiar, **Le Probleme de Cilicie op. cit., Journal des Débats,** 26 Septembre 1921. Passim.

[39] Comte R. De Gontaut-Biron et L. Le Revérend, **D' Angora à Lausanne: Les études d' un déchéance,** Paris 1924, σσ. 224-6 (Appendix V).

[40] **M.I.D./D.V.P.**, vol III, σσ. 597-601. (Γιὰ τὶς μεταφράσεις τῶν ρωσικῶν ἐγγράφων βλ. παρακάτω σ. 311.) Mustafa Kemal, **op. cit.**, σσ. 396, 416-

ἦταν ἕνας ἄλλος, ἐξ ἴσου σοβαρὸς φόβος, τὸν ὁποῖον ἐπρόβαλλε μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση ὄχι μόνον ἡ Γαλλία, ἀλλὰ καὶ ὁ Winston Churchill, ὑπουργὸς Πολέμου στὴν κυβέρνηση τοῦ Lloyd George. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἐπωδὸς ἦταν ἡ ἴδια: ἀναθεώρηση τοῦ διακανονισμοῦ τῶν Σεβρῶν.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ προβληματισμοὶ ὑπῆρχαν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς ἐκλογὲς καὶ συνέκλιναν, ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς πολιτικῆς συνδιαλλαγῆς μὲ τὸν πραγματικὸ ἡγέτη τῆς Τουρκίας, ποὺ δὲν ἀναγνώριζε τὴ Συνθήκη Εἰρήνης, οὔτε ἐκείνους ποὺ τὴν ὑπέγραψαν. Ἡ διάσπαση τοῦ συμμαχικοῦ μετώπου, ἡ βαθμιαία δηλαδὴ ἀπομάκρυνση τῆς Γαλλίας ἀπὸ τὴν ἔγκριση ἢ τὴν ἀνοχὴ τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν πρὸς τὴν «οὐδετερότητα», καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς τὴν ὅλο καὶ ὀλιγώτερο κεχαλυμμένη ὑποστήριξη τοῦ κεμαλισμοῦ, ἐκδηλώθηκε μὲν ἀνοιχτὰ μετὰ τὴν ἧττα τοῦ Βενιζέλου καὶ τὴν ἄφιξη τοῦ Κωνσταντίνου στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ ὄχι ἐξ αἰτίας τους.

---

9. S. Ramadan, **op. cit.**, σσ. 67-9. L. Fischer, **The Soviets in World Affairs,** London (J. Cape) 1930, vol. I, σσ. 382-93. E.H. Carr, **The Bolshevik Revolution, 1917-1923,** London (Penguin) 1966, σσ. 302-3, 462-3. R. Davison, *'Turkish Diplomacy...'*, **op.cit.**, σσ. 183-8. S.I. Aralov, *'In the Turkey of Atatürk'*, **International Affairs** (Moscow) July-November 1960.

Τὸν κίνδυνο τῆς στενῆς συνεργασίας τοῦ κεμαλικοῦ κινήματος μὲ τὴ Μόσχα ἐὰν ἡ Ἀγγλία καὶ οἱ ἄλλες Δυνάμεις τῆς Entente ἐπέμεναν στὴν ἐπιβολὴ «τιμωρητικῶν» ὅρων στὴν ἡττημένη Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, τὸν ἐπέσειαν τακτικὰ στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων, τόσο πρὶν ὅσο καὶ μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν, ἀρκετοὶ Συντηρητικοὶ βουλευτές, ἀντίπαλοι τῆς πολιτικῆς τοῦ Lloyd George. (Βλ. **Hansard** (1919), vol. 121, col. 740-6. (1920), vol. 133, cols 1318-9 καὶ vol. 135, cols 13, 696-7.)

Ἕνα πολὺ ἐνδιαφέρον ἐνημερωτικὸ ἄρθρο, σὲ δύο συνέχειες, γιὰ τὸ γενικώτερο θέμα τοῦ πῶς ἔβλεπαν οἱ σοβιετικοὶ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τὰ πράγματα τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ἰδίως τῆς Τουρκίας, εἶναι τὸ *'Il progresso degli studi Orientali nella Russia Bolsevica'* τοῦ A. Palmieri, στὸ **Oriente Moderno,** 15 Luglio καὶ 15 Agosto 1923. Βλ., ἐπίσης, M. Pinson, *'Turkish Revolution and Reform in Soviet Historiography'*, **The Middle East Journal** (Washington), vol XVII (1963), σσ. 466-78.

Εἰδικὰ μάλιστα στὴν περίπτωση τῆς Ἰταλίας, τῆς ὁποίας ἡ φιλοκεμαλικὴ στροφὴ ἐμφανίζεται ἐνωρίτερα καὶ σχεδὸν ἀπροσχημάτιστα, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ νοεμβριανὴ ἀλλαγὴ ὑπῆρξε ἁπλῶς ἡ εὐτυχὴς ἀφορμὴ ποὺ ἐπέτρεψε στὴ Ρώμη νὰ ἀποδεσμευθεῖ πλήρως ἀπὸ τὴν ὑπογραφή της, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1920.

Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἧττα τῶν Φιλελευθέρων δὲν ὑπῆρξε γεγονὸς πολὺ μεγάλης σημασίας. Ἡ παραμονὴ τῶν φιλοανταντικῶν δυνάμεων στὴν ἐξουσία θὰ ἔκανε, πιθανώτατα, τὴ στροφὴ τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς περισσότερο ἔμμεση καὶ σταδιακή, θὰ τὴν ἐπιβάρυνε μὲ κάποιες ἐνοχές, καὶ θὰ παρεῖχε στὴν Ἀθήνα τὴ δυνατότητα νὰ τὴν ἀντιμετωπίσει ἀπὸ πολὺ ἰσχυρότερες θέσεις. Μὲ τὴν ἀποχώρηση ἐξάλλου τοῦ Βενιζέλου ἀπὸ τὸ προσκήνιο, ἡ Ἑλλάδα ἔχανε ἕναν ἀναντικατάστατο ἐκπρόσωπο στὶς σχέσεις της μὲ τὶς νικήτριες δυνάμεις τοῦ Μεγάλου Πολέμου, καὶ – τὸ κυριώτερο – τὸν μόνο ἕλληνα πολιτικὸ ποὺ διέθετε τὸν ἀπαραίτητο ρεαλισμό, τὸ κῦρος, ἀλλὰ καὶ τὸ πολιτικὸ σθένος νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἀδίσταχτη καὶ ἀδάπανη ἐθνοκαπηλεία καὶ νὰ προβεῖ σὲ χειρισμοὺς οἱ ὁποῖοι θὰ συντελοῦσαν, ἴσως, ὄχι στὴν ἀνέφικτη ἑλληνικὴ στρατιωτικὴ νίκη, ἀλλὰ σὲ ἕναν βιώσιμο πολιτικὸ συμβιβασμό. Ἕναν συμβιβασμὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτρέψει τὴν καταστροφή, ἤ, τουλάχιστον, νὰ περιορίσει δραστικὰ τὴν ἔκτασή της.

5.5. Ὁ ἀντιβενιζελισμὸς στὴν ἐξουσία

Μετὰ τὶς ἐκτεταμένες ἐκκαθαρίσεις στὴ δημόσια διοίκηση, τὴ δικαιοσύνη, τὴν παιδεία, τὴν ἐκκλησία καί, βεβαίως, τὶς ἔνοπλες δυνάμεις – ἐκκαθαρίσεις ποὺ ἀποτελοῦσαν καθιερωμένο πλέον στοιχεῖο τοῦ τελετουργικοῦ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν δύο παρατάξεων στὴν ἐξουσία στὰ χρόνια τοῦ Διχασμοῦ – , ἡ βασιλικὴ κυβέρνηση ἔσπευσε νὰ προσφέρει στὴν Entente ἀπτὰ δείγματα τῆς ἀποφάσεώς της νὰ συνεχίσει τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις στὴ Μικρὰ Ἀσία γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῶν, ἐπωφελῶν γιὰ ὅλους, ὅρων τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν.[41] Καὶ ἡ μὲν

[41] Ἐνθουσιώδης, ἀλλὰ ὄχι ἀπολύτως ἀνιδιοτελής, ἦταν καὶ ἡ ὑποστήριξη ποὺ παρεῖχε τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων στοὺς ἀντιπάλους του «διὰ τὸ

προθυμία ἦταν ἐμφανὴς καὶ κατεγράφη ὡς τέτοια. Στοὺς στρατιωτικούς της στόχους, ὅμως, ἀπέτυχε. Ἡ ἑλληνικὴ προέλαση πρὸς τὸ Eski Sehir ἀναχαιτίστηκε – αὐτὸ συνέβαινε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν

ἐθνικὸν ζήτημα». Ἡ ὑπεράσπιση ἑνὸς ὁρισμένου ἐδαφικοῦ κεκτημένου στὴ Μικρὰ Ἀσία, μὲ δεδομένη τὴ σταθερὴ ἰσχυροποίηση τοῦ κεμαλικοῦ κινήματος (βλ. τὴν ἀμέσως ἑπόμενη ὑποσημείωση), ἀποτελοῦσε βαρύτατη «τιμὴ» γιὰ τὴν ὁποιανδήποτε ἑλληνικὴ κυβέρνηση, καὶ πηγὴ προβλημάτων ποὺ θὰ μποροῦσαν, ἐνδεχομένως, νὰ ὁδηγήσουν καὶ στὴν ἀνατροπή της, πολλῷ δὲ μᾶλλον γιὰ τὴν κυβέρνηση μιᾶς παρατάξεως ποὺ ἀντιμετώπιζε τὶς ἐπιφυλάξεις (τουλάχιστον, ἐὰν ὄχι τὴν ἐχθρότητα) τῶν δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἑταίρους τῆς Entente, καὶ ποὺ – ἐπιπλέον – εἶχε ὑποσχεθεῖ προεκλογικῶς ὅτι θὰ ἐπεδίωκε τὴν ἀπεμπλοκὴ τῆς χώρας ἀπὸ τὴ μικρασιατικὴ «περιπέτεια».

Τὸ ἄλλο ὄφελος ποὺ προέκυπτε γιὰ τοὺς Φιλελευθέρους, ὡς ἀπόρροια τῆς «πατριωτικῆς» τους στάσεως, ἦταν τὸ ὅτι δημιουργοῦσαν τὴν ἐντύπωση πὼς ἐκεῖνοι εἶχαν ξεπεράσει τὰ πολιτικὰ πάθη, καὶ τὸ ἔδειχναν ἐμπράκτως διότι «ἐστήριζαν» τὸ ἀντίπαλο κόμμα· πρᾶγμα ποὺ ἔκανε ἀκόμη πιὸ ἀδικαιολόγητες, ἢ καὶ ἀκατανόητες γιὰ κάθε μὴ φανατικό, τὶς συνεχιζόμενες – καὶ μάλιστα μὲ ἰδιάζουσα ἐμπάθεια – διώξεις πολλῶν βενιζελικῶν πολιτῶν, παρ' ὅλον πού, μετὰ τὴ συμφωνία ἐπὶ τοῦ «ἐθνικοῦ ζητήματος», ἦταν προφανὲς ὅτι «ὅλοι Ἕλληνες εἴμαστε», κατὰ τὴ γνωστὴ ἔκφραση παροιμιώδη καὶ αὐτή. Γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀντιπολιτεύσεως πρὸς τὶς κυβερνήσεις τοῦ Δ. Ράλλη καὶ τοῦ Ν. Καλογερόπουλου, ἐφόσον ἀκολουθοῦσαν τὴν «ἐθνικὴν γραμμὴν» στὸν μικρασιατικὸ πόλεμο, βλέπε τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς ἀγορεύσεις στὴν Ἐθνοσυνέλευση τοῦ στρατηγοῦ Παναγιώτη Δαγκλῆ, ἀντικαταστάτη τοῦ Βενιζέλου στὴν ἡγεσία τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, στὸ Π. Δαγκλῆς, **op. cit.**, τ. Β', σσ. 386-90. (Συνεδρίασις τῆς 9ης Ἰανουαρίου καὶ τῆς 15ης Φεβρουαρίου 1921.)

«Ἡ παροῦσα κυβέρνησις», ἐτόνιζε λίγο ἀργότερα στὴν Ἐθνοσυνέλευση ὁ στρατηγὸς Δαγκλῆς, ἀπευθυνόμενος τώρα πρὸς τὸν Δημήτριο Γούναρη, τὸν πραγματικὸ ἀρχηγὸ τῆς πλειοψηφίας, ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὴν πρωθυπουργία στὶς 29 Μαρτίου, «εἶχε τὴν εὐτυχίαν νὰ εὕρῃ, ὅπως διοικήσῃ καὶ ὀργανώσῃ Κράτος μέγα, εἶχε τὴν εὐτυχίαν νὰ τῇ παραδοθῇ τὸ ὡραῖον ἔργον τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν... θὰ ἀφήσει νὰ καταστραφῇ ἢ καὶ νὰ μειωθῇ τοσοῦτον ἔργον;» (ὅ.π., σσ. 393-4. Συνεδρίασις 31ης Μαρτίου. Τὰ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν στὴ σ. 393.)

Ὅλα αὐτὰ δὲν ἐσήμαιναν, βεβαίως, ὅτι οἱ Φιλελεύθεροι ἀδιαφοροῦσαν

ἔναρξη τοῦ μικρασιατικοῦ πολέμου — κοντὰ στὸ χωριὸ Inönü ('Ιανουάριος 1921).[42]

Θορυβημένος ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ἐμπειροπόλεμης ἡγεσίας του, τὴ συνεχιζόμενη ἀπομόνωση τῆς χώρας, καὶ τὶς γαλλο-ιταλικὲς διαθέσεις ἀναθεωρήσεως τῆς συνθήκης Εἰρήνης μὲ τὴν 'Οθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ὁ Βε-

---

γιὰ τὴν τύχη τῆς Μικρᾶς 'Ασίας καὶ τῆς Σμύρνης καὶ ὅτι τὸ μόνο ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσε ἦταν τὸ πῶς θὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὸ «ἐθνικὸν ζήτημα» γιὰ ἀντιπολιτευτικοὺς σκοπούς. 'Απεναντίας, ὑπεράσπιζαν τὴ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν μὲ αὐθεντικὰ μαχητικὴ διάθεση, ὡς ἐπίτευγμα δικό τους, τῆς δικῆς τους παρατάξεως, καὶ ἐπίστευαν — ἐσφαλμένως ἀλλὰ εἰλικρινῶς — ὅτι ἐὰν δὲν εἶχε μεσολαβήσει ἡ νοεμβριανὴ ἀλλαγή, ἡ 'Ελλάδα δὲν θὰ ἀντιμετώπιζε τὶς δυσκολίες καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἐμφανίστηκαν μετὰ τὶς «μοιραῖες ἐκλογές». Εἶναι, ὡστόσο, ἐξ ἴσου βέβαιον ὅτι τὶς δυσκολίες αὐτὲς καὶ τὰ προβλήματα ποὺ σὺν τῷ χρόνῳ θὰ ἐξελιχθοῦν σὲ ἀδιέξοδα, τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων στὴν 'Εθνοσυνέλευση καὶ οἱ φίλιες πρὸς αὐτὸ δυνάμεις στὸ χῶρο τοῦ τύπου, τά εἶδαν κυρίως ὡς εὐκαιρία γιὰ τὴν «ἀπαλλαγὴ» τῆς χώρας ἀπὸ τὸν ἀντιβενιζελισμό.

Ἡ μεγάλη διαφορὰ αὐτῆς τῆς προσεγγίσεως ἀπὸ ἐκείνην τοῦ 'Ελ. Βενιζέλου, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον τοὺς κινδύνους, τὰ ὅρια, τὶς παγίδες καὶ τὶς «γκρίζες ζῶνες» τοῦ μικρασιατικοῦ ἐγχειρήματος, καθὼς καὶ τὶς μεταβαλλόμενες πραγματικότητες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Entente, ἦταν ὅτι ὁ τέως πρωθυπουργὸς δὲν αἰσθανόταν, κατὰ προτεραιότητα, «δικαιωμένος» ἀπὸ τὶς ἀποτυχίες τῶν ἀντιπάλων του, δὲν ἐπιχειροῦσε νὰ τοὺς δεσμεύσει σὲ πορεία μίας κατευθύνσεως, χωρὶς κανένα περιθώριο ἑλιγμῶν, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἔχανε, ἴσως, ἀδύνατη τὴν παραμονή τους στὴν ἐξουσία, καὶ ἀσφαλῶς δὲν θὰ εἶχε ἀντίρρηση, ἐὰν δὲν γινόταν διαφορετικά, «νὰ μειωθεῖ τοσοῦτον ἔργον», ἔργο προσωπικό του ἐν πολλοῖς, προχειμένου νὰ μὴν καταστραφεῖ ὁλοσχερῶς.

42 Sir Horace Rumbold (Constantinople) to FO, No 25 tel., January 12, 1921, E714/1/44. 'Αναστάσιος Παπούλας, **Ἡ ἀγωνία ἑνὸς Ἔθνους** (Πλήρης ἐπισκόπηση τοῦ Μικρασιατικοῦ Ζητήματος, ἐπὶ τῇ βάσει στοιχείων περιεχομένων εἰς τὸ 'Αρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Α. Παπούλα, συγγραφεῖσα ὑπὸ 'Ιωάννου Α. Πασσᾶ), 'Αθῆναι 1925, σσ. 24, 27-9. Μ. Ροδᾶς, **op. cit.**, σσ. 207-8. S. Shaw/E.K. Shaw, **op. cit.**, σσ. 357-8.

νιζέλος, ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ὅπου βρισκόταν, ἐδήλωσε πρόθυμος νὰ προσφέρει τὴν πολιτικὴ κάλυψη τοῦ κόμματός του γιὰ μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ στρατηγικῆς: Τὴν ἀμυντικὴ σύμπτυξη τοῦ μετώπου στὴν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς Σμύρνης, μιὰ περιοχὴ ἀρκετὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἑλληνικὴ ζώνη, ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε τὴν παρουσία —μόνιμη ὅμως— τριῶν μεραρχιῶν (45.000 ἀνδρῶν). Ἕνα μέρος δὲ ἀπὸ τὴ δύναμη αὐτὴ θὰ μποροῦσε, σύμφωνα μὲ τὴν πρόταση τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Φιλελευθέρων, νὰ τὸ ἐξασφαλίσει ἡ τοπικὴ στρατολογία.[43]

Ἡ ἀντιβενιζελικὴ παράταξη, ὡστόσο, δὲν ἀποδέχθηκε τὴν πρόταση, ἂν καὶ ἔβλεπε τὶς αὐξανόμενες δυσκολίες τῆς ἐπιθετικῆς ἐπιλογῆς.[44] Ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι τὴν πολιτικὴ αὐτὴ τῆς ἀναδίπλωσης τὴν ὑποστήριζε τώρα ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος, τὸ λογικὸ συμπέρασμα θὰ ἦταν ὅτι ἡ ὑποχώρηση ἀπὸ τὶς προκεχωρημένες θέσεις ποὺ εἶχε καταλάβει ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἐπὶ κυβερνήσεως Φιλελευθέρων, ὀφειλόταν στὴ νοεμβριανὴ ἀλλαγή. Τόσο ὁ Κωνσταντῖνος ὅσο καὶ ὁ Δημήτριος Γούναρης, ὁ ὁποῖος ἔδειχνε νὰ ὠθεῖται σὲ πολλὲς ἀποφάσεις του ἀπὸ μία συμπλεγματικὴ σχεδὸν διάθεση ἀνταγωνισμοῦ πρὸς τὸν τέως πρωθυπουργό, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ δεχθοῦν ὅτι ἀντιπροσώπευαν ἕνα καθεστὼς μειωμένης ἱκανότητος σὲ σχέση μὲ τὸν βενιζελισμό. Ἀρνητικὰ ὅμως ἀντέδρασαν καὶ ὅλοι σχεδὸν οἱ συνεργάτες τοῦ Βενιζέλου στὴν Ἀθήνα. Οἱ μεγάλες, ἕως τότε, διπλωματικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τῆς χώρας, καὶ ἡ γνωστή, βραχυπρόθεσμα κερδοφόρος, ροπὴ τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου πρὸς τὴν πατριδεμπορία, εἶχαν δημιουργήσει —καὶ κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη— ἕνα κλῖμα ἔντονου, καὶ πέραν ἑνὸς σημείου αὐτοτροφοδοτούμενου, ἐθνικισμοῦ, ὑπέροχα ἐλεύθερου ἀπὸ κάθε ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξελισσόμενη πραγματικότητα, ποὺ

---

[43] Ὁ Βενιζέλος ὑπέβαλε εἰδικὸ ὑπόμνημα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ πρὸς τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση (Παρίσι 17/30 Ἰανουαρίου 1921) μέσῳ τοῦ Ἐπιτετραμμένου τῆς Ἑλλάδος στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα. Τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ δημοσιεύθηκε πολὺ ἀργότερα, στὶς 9 Φεβρουαρίου 1922, στὴν ἐφημερίδα **Ἀθῆναι**. Βλ., ἐπίσης, *Record by Mr. Nicolson of a Conversation with Mr. Venizelos*, Paris, January 27, 1921, (E1740/10/19).

[44] M. Llewellyn Smith, **op. cit.**, σσ. 183-4, 186.

δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀνασταλεῖ μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα. Καὶ μάλιστα ἐξ ἀποστάσεως.[45]

Ὁ Δημήτριος Ράλλης, ὁ ὁποῖος εἶχε διαφορετικὴ ἄποψη ἀπὸ τὸν Γούναρη, πολὺ θετικώτερη, γιὰ τὴν πρόταση Βενιζέλου, παραιτήθηκε, καὶ πρωθυπουργὸς ἀνέλαβε ὁ Νικόλαος Καλογερόπουλος,[46] ποὺ

---

[45] Βλ. παραπάνω, σ. 277-9, σημ. 41.

[46] Γιὰ τὴν παραίτηση Ράλλη (22 Ἰανουαρίου 1921) λόγῳ τῆς διαφωνίας του μὲ τὸν Δημήτριο Γούναρη, τόσο σὲ σχέση μὲ τὶς περὶ συμπτύξεως τοῦ μετώπου ἀπόψεις τοῦ Βενιζέλου, ὅσο καὶ μὲ τὴν πιθανότητα ἀναθέσεως κάποιου διπλωματικοῦ «ρόλου» στὸν ἀρχηγὸ τῶν Φιλελευθέρων ἐφόσον διαρκοῦσε ἡ – κατὰ δήλωσιν τοῦ ἰδίου – μόνιμη παραμονή του στὸ ἐξωτερικό, βλ. τὶς ἀποκαλύψεις καὶ τὶς ἀποκλειστικὲς πληροφορίες ποὺ δημοσίευσε, μετὰ ἀπὸ ἕνα χρόνο σχεδόν, ὁ Γεώργιος Πώπ, στὴν ἐφημερίδα του. (**Ἀθῆναι**, 26-30 Δεκεμβρίου 1921.)

Δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο τὸ ὅτι κείμενα ποὺ διατυπώνουν ἐπιφυλάξεις ἢ ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν ἀκολουθούμενη πολιτική, ποὺ συνιστοῦν παρεμβάσεις εἰδικοῦ βάρους ἢ ποὺ περιέχουν σημαντικὲς πληροφορίες, καί, γενικῶς, ὁτιδήποτε ἄλλο θὰ μποροῦσε νὰ σχετίζεται μὲ ἐναλλακτικὲς στρατηγικὲς γιὰ τὸν μικρασιατικὸ πόλεμο, κείμενα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν, μὲ ἄλλα λόγια, στὴ συζήτηση περὶ «χαμένων εὐκαιριῶν» – κατὰ τὴ γνωστὴ ἔκφραση ποὺ καθιερώθηκε, τρεῖς δεκαετίες ἀργότερα, μὲ ἀφορμὴ «τὸ κυπριακὸ» – δημοσιεύονται μετὰ ἢ καὶ πολὺ μετὰ τὰ γεγονότα ποὺ τὰ προκάλεσαν. Τέτοια κείμενα – γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε στὰ πιὸ γνωστά, διότι ὑπῆρξαν καὶ ἀρκετὰ ἄλλα, μὲ σαφῶς μικρότερης ἐμβέλειας ἐπιπτώσεις – ἦταν οἱ προτάσεις τοῦ Βενιζέλου γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἑλληνικῆς ζώνης κατοχῆς στὴ Μικρὰ Ἀσία, οἱ δύο ἐπιστολές του πρὸς τὸ στρατηγὸ Δαγκλῆ (βλ. λίγο παρακάτω, σημ. 55 καὶ σημ. 56), οἱ ἀποκαλύψεις τοῦ (κατὰ καιροὺς ἀντιβενιζελικώτατου) Γ. Πώπ, ἢ καὶ οἱ ἀναφορὲς (**Καθημερινή**, 18 Μαρτίου 1922) τοῦ Γ. Μπαλτατζῆ σὲ κάποιες μεσολαβητικὲς ἐνέργειες, ἐκτὸς τῶν ἐπισήμων τοιούτων, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1921.

Τὸ χρονικὸ ὅριο γιὰ αὐτὸ τὸ «μετὰ» εἶναι τὰ μέσα Σεπτεμβρίου τοῦ 1921. Ἡ ἐπίσημη λήξη τῆς ἀποτυχημένης ἐκστρατείας πρὸς τὴν Ἄγκυρα. Τὸ σημεῖο μετὰ τὸ ὁποῖο, παρὰ τὴ διατεταγμένη αἰσιοδοξία καὶ τὸν συνεχιζόμενο πατριδεμπορικὸ οἶστρο τῶν ἐφημερίδων, εἶχε ἀρχίσει νὰ διαφαίνεται,

ἀναχώρησε λίγο ἀργότερα γιὰ τὴ Διασυμμαχικὴ Συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου (21 Φεβρουαρίου/18 Μαρτίου 1921, ν.ή.). Ἡ Συνδιάσκεψη κατέληξε σὲ ἀποτυχία διότι ἡ μὲν ἑλληνικὴ πλευρὰ θεώρησε τὸ σχέδιο τῆς Entente γιὰ «μερικὴ ἀναθεώρηση» τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν ἀπαράδεκτο, ἡ δὲ κεμαλικὴ ἀντιπροσωπεία – ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ εἶχε κληθεῖ νὰ συμμετάσχει ἐπισήμως σὲ διπλωματικὲς διαβουλεύσεις – ἐντελῶς ἀνεπαρκές.[47] Ὁ τοῦρκος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν, ὡστόσο, χρησιμοποίησε τὴν παρουσία του στὸ Λονδῖνο γιὰ νὰ συνάψει χωριστές, μυστικὲς συμφωνίες οἰκονομικῆς συνεργασίας μὲ τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία. Ἡ Ἄγκυρα ἀπέρριψε ἐν συνεχείᾳ τὶς συμφωνίες αὐτές, διότι τὶς ἔκρινε ἀσύμφορες, ἀλλὰ ἡ μετανοεμβριανὴ στροφὴ τῶν δύο στοὺς τρεῖς ἑταίρους τῆς Entente ἦταν τώρα προφανής.[48]

Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ἔσπευσε νὰ διασκεδάσει, κυρίως στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, τὶς δυσμενεῖς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο ποὺ

μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια πλέον, ὅτι ξεκινοῦσε κάποιου εἴδους ἀντίστροφη μέτρηση γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Κανεὶς βεβαίως – καὶ ὀρθῶς – δὲν ὑποψιαζόταν, ἀπὸ τότε, τὴν καταστροφὴ ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε ἔντεκα μῆνες ἀργότερα, ἀλλὰ ὅλο καὶ περισσότεροι ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦσαν ὅτι «καθαρὴ» νίκη γιὰ τὶς ἑλληνικὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις στὸν μικρασιατικὸ πόλεμο ἦταν πάρα πολὺ δύσκολο, ἐὰν ὄχι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξει, καὶ ὅτι κάθε, μέχρι τότε, «νέα δέσμη προτάσεων εἰρήνης» ἦταν – καί, βεβαίως, μετὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1921 ἐπρόκειτο νὰ εἶναι – δυσμενέστερη ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγούμενη.

[47] **DBFP**, vol. XV, Chapter II, *Proceedings of the Conference of London*, February 16 – March 18, 1921, σσ. 125-452. Mustafa Kemal, **op. cit.**, σσ. 469, 475, 482, 490-2. Κ. Ρέντης, **op. cit.**, σσ. 54-71. A. Frangulis, **op. cit.**, vol. II, σσ. 182-229. Κ. Ζαβιτσιάνος, **op. cit.**, τ. Β', σσ. 102-10.

[48] Conte Carlo Sforza, **Pensiero e Azione di una Politica Estera Italiana. Discorsi e scritti,** Bari, 1924, σσ. 219-23. Roderic Davison, *'Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne'*, G A. Craig/F. Gilbert (ed.), **The Diplomats 1919-1939**, New York (Atheneum) 1968, σσ. 132-209 (σσ. 188-90, 192). Mustafa Kemal, **op. cit.**, σσ. 497-502. Ramadan, **op. cit.**, σσ. 167-76. Amedeo Giannini, **op. cit.**, σσ. 172-4 *(Accordo Briand-Bekir)* καὶ 175-6 *(Accordo Sforza-Bekir)*.

ὁδήγησε σὲ ἀποτυχία τὴ Συνδιάσκεψη, καὶ ἀπὸ τὴ διπλωματικὴ ἀναβάθμιση τοῦ κεμαλισμοῦ, μὲ μία νέα ἐπιχείρηση κατάληψης τῆς γραμμῆς Eski Sehir – Afion Karahisar, ἀλλὰ ἀπέτυχε καὶ πάλι. Αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ σοβαρὲς ἀπώλειες (Μάρτιος 1921).[49] Ὁ «φιλοανταντικὸς» Νικόλαος Καλογερόπουλος παραιτήθηκε, καὶ τὰ ἡνία ἀνέλαβε αὐτοπροσώπως ὁ ἰσχυρὸς ἀνὴρ τῶν μετανοεμβριανῶν κωνσταντινικῶν κυβερνήσεων, Δημήτριος Γούναρης. Οἱ ἀνησυχίες γιὰ τὶς ἐξελίξεις στὸ μικρασιατικὸ μέτωπο δὲν συνέβαλαν ἀσφαλῶς στὸ νὰ ἑορτασθοῦν τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας μὲ τὸν δέοντα ἐνθουσιασμό,[50] ἀλλὰ οἱ ἐξωτερικὲς συγχυρίες ποὺ διαμορφώθηκαν

---

[49] Sir H. Rumbold (Constantinople) to Sir L. Oliphant (FO), private, March 30, 1921, FO 800/253. Lord Granville (Athens) to FO, No 134 tel., March 23, 1921, E3653/143/44. Παπούλας/Πασσᾶς, **op. cit.**, σσ. 46-65. Mustafa Kemal, **op. cit.**, σσ. 492-5. Arnold Toynbee, **op. cit.**, σσ. 233-35, 246-54. Βλ. ἐπίσης **Le Temps**, 27 Mars, 1921.

[50] Στοὺς σχεδιασμοὺς αὐτῶν τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων πάντως, ἢ στὸν ἀπόηχό τους, φαίνεται ὅτι ἀνῆκε καὶ ἡ ἀπόφαση ἀναθέσεως στοὺς Ἀφοὺς Γαζιάδη τῆς κατασκευῆς μιᾶς ταινίας fiction γιὰ τὸν μικρασιατικὸ πόλεμο.

Στὴν ταινία, στὴν ὁποία δόθηκε τελικῶς ὁ τίτλος «τὸ Ἑλληνικὸν Θαῦμα», πρωταγωνιστοῦσε ἕνας κομψότατος Ἀθηναῖος, ἀστικῆς καταγωγῆς καὶ προελεύσεως, παντρεμένος, μὲ δύο (χαριτωμένα;) παιδάκια. Ἡ ἐνθουσιώδης παρέλαση, ἔξω ἀπὸ τὰ παράθυρά του, στρατιωτῶν ποὺ ἑτοιμάζονται νὰ ἀναχωρήσουν γιὰ τὸ μέτωπο, ἐνθουσιάζει καὶ τὸν ἴδιο καὶ τὸν ὁδηγεῖ στὴν ἀπόφαση νὰ καταταγεῖ ἐθελοντής. Μὲ μελοδραματικὲς χειρονομίες καὶ φλογεροὺς λόγους – ποὺ διαβάζουμε σὲ ἐμβόλιμα καρρέ, κατὰ τὰ γνωστὰ στὶς ταινίες τοῦ βωβοῦ κινηματογράφου – παροτρύνει τοὺς συμπολῖτες του νὰ πράξουν τὸ ἴδιο.

Φεύγει γιὰ τὸ μέτωπο ὅπου τοῦ ἀνατίθενται καθήκοντα ἀξιωματικοῦ, χωρὶς νὰ γνωρίζει ὅτι, λίγες ἡμέρες ἀργότερα, θὰ καταταγεῖ καὶ ἡ σύζυγός του ὡς ἐθελόντρια νοσοκόμος. Πληγώνεται, βεβαίως, καὶ μὲ τὸ πρόσωπο καλυμμένο μὲ (ἀφάνταστα πολλοὺς) ἐπιδέσμους, καταλήγει στὸ νοσοκομεῖο, ὅπου τὸν περιποιεῖται – φυσικὰ – ἡ σύζυγος, ἡ ὁποία καὶ τὸν ἀναγνωρίζει ἀπὸ τὸ σταυρὸ ποὺ φοροῦσε πάντοτε. Ἐπιστρέφουν μαζὶ στὴν Ἀθήνα καὶ ἐνῶ ἡ ὑγεία τοῦ πρωταγωνιστῆ βελτιώνεται μὲ ραγδαίους ρυθμούς, καθίσταται σαφὴς καὶ ἡ πρόθεσή του νὰ ἐπιστρέψει, ἀμέσως μετὰ ἀπὸ

ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν ἐποχή, δὲν ἦταν δυσμενεῖς γιὰ τὴν Ἀθήνα. Ἀντιθέτως, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1921, ἐμφανίζονται κάποια σαφῆ σημεῖα ἀλλαγῆς, θετικῆς, στὴ στάση τῆς Entente ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα.

Καταλύτης αὐτῶν τῶν νέων προσανατολισμῶν ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα τὸ «Σύμφωνο Φιλίας καὶ Συνεργασίας» μεταξὺ τῆς κεμαλικῆς Τουρκίας καὶ τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας (16 Μαρτίου 1921).[51] Χωρὶς ἀναγκαστικὰ νὰ συμμερίζεται τὶς περὶ κοινότητος τῶν ἀγγλοελληνικῶν συμφερόντων ἀπόψεις τοῦ βρεττανοῦ πρωθυπουργοῦ David Lloyd George, τὸ Foreign Office ὑποστήριζε τώρα ὅτι ἔπρεπε καὶ πάλι νὰ τεθεῖ στοὺς ἄλλους ἑταίρους τῆς Entente – δηλαδὴ στὴ Γαλλία, διότι ἡ ἀρνητικὴ ἀπάντηση τῆς Ἰταλίας ἦταν δεδομένη – θέμα ὑποστηρίξεως τῆς Ἑλλάδος, ὥστε νὰ κερδίσει τὸν πόλεμο. Ὅπως συνέβαινε πρὶν ἀπὸ τὴ νοεμβριανὴ ἀλλαγή. Ἀλλιῶς, σὲ περίπτωση ἑλληνικῆς ἥττας, οἱ δυτικὲς δυνάμεις θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουν μόνες ἕνα ἐνισχυμένο κεμαλικὸ κίνημα, μαχητικὰ ἀντιδυτικὸ

τὴν ἀποθεραπεία του, στὰ πεδία τῶν μαχῶν. (**Πανόραμα τοῦ Αἰῶνα**, δεύτερο μέρος, ΕΡΤ, 1986, ἐπεισόδια 12, 13 καὶ 14.)

Τὰ τελευταῖα πλάνα τῆς ταινίας δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει εἴτε ὅτι λανθάνουν εἴτε ὅτι δὲν ὁλοκληρώθηκε ποτὲ ἡ προετοιμασία της. Τὸ κατὰ πόσον συνέβη τὸ πρῶτο, νὰ παραδόθηκε δηλαδὴ κανονικὰ τὸ ἔργο καὶ νὰ προβλήθηκε στοὺς κινηματογράφους, θὰ μποροῦσε νὰ διαπιστωθεῖ μὲ μιὰ λεπτομερῆ ἔρευνα στοὺς τίτλους τῶν ταινιῶν ποὺ «ἔπαιζαν» οἱ ἀθηναϊκὲς αἴθουσες μετὰ τὰ τέλη τοῦ 1921, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἔχει γίνει.

Ἀπολύτως βέβαιο, ἀντιθέτως, εἶναι τὸ διπλὸ μήνυμα τοῦ «Ἑλληνικοῦ Θαύματος»: Στὸ μέτωπο δὲν ὑπηρετοῦσαν μόνον ὅσοι «φουκαράδες» δὲν διέθεταν «μέσον» – οἱ «ἐπαρχιῶτες», κατὰ κανόνα, καὶ οἱ φτωχοὶ – ἀλλὰ καὶ οἱ εὐκατάστατοι πολῖτες καὶ μάλιστα χωρὶς κἂν νὰ ἔχει κληθεῖ ἡ κλάση τους, ὡς ἐθελοντές. Τὸ δεύτερο μήνυμα – ποὺ ἐπιχειροῦσε καὶ αὐτό, ὅπως καὶ τὸ πρῶτο, νὰ διαψεύσει τὰ ὅσα διαπίστωναν, καθημερινῶς καὶ ἰδίοις ὄμμασιν, οἱ πιθανοὶ θεατὲς τῆς ταινίας – εἶχε σχέση μὲ τὸ ὅτι οἱ τραυματίες τῶν μαχῶν, καὶ οἱ «τραυματισθέντες» (γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στοὺς αὐτοτραυματιζόμενους) δὲν χρησιμοποιοῦσαν αὐτὴ τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ γυρίσουν ὁριστικὰ στὰ σπίτια τους, ἀλλὰ κυριολεκτικὰ δὲν ἔβλεπαν τὴν ὥρα νὰ ἐπιστρέψουν στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὸν πόλεμο.

[51] Βλ. παραπάνω, σ. 275, σημ. 40.

καὶ ἐπικίνδυνα φιλοσοβιετικό. Τὸ Λονδῖνο ἔθετε ἐκ νέου τὸ ζήτημα τῆς παρεμβάσεως τῆς Συμμαχίας στὸν μικρασιατικὸ πόλεμο μὲ τὸν παραπάνω τρόπο, ἀκριβῶς διότι τὴν ἴδια ἐκείνη ἐποχή, καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους φόβους ὁρμώμενη, ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση, μετὰ τὴν προσέγγιση Μόσχας καὶ Ἄγκυρας, ἔδειχνε διατεθειμένη νὰ ἐπανεξετάσει τὴ «φιλοχεμαλικὴ» πολιτική της. Ἡ προτεινόμενη ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν ὑποστήριξη τῶν Ἑλλήνων, βεβαίως, δὲν εἶχε στόχο τὴ στρατιωτικὴ νίκη γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν, ἀλλὰ μιᾶς νέας εἰρήνης, ἡ ὁποία, ἀντιθέτως, δὲν θὰ λειτουργοῦσε, τουλάχιστον κατὰ τὸ προβλεπτὸ μέλλον, ὡς αἰτία αναβιώσεως τοῦ τουρχικοῦ ἐθνικισμοῦ.[52]

Ὑπῆρχαν, ὡστόσο, σοβαρὰ προβλήματα συντονισμοῦ τῶν ἀγγλογαλλικῶν ἐνεργειῶν, διότι τὸ νέο – ἐπιεικέστερο πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία σὲ σύγκριση μὲ τὴ ρύθμιση τῶν Σεβρῶν – σχέδιο εἰρήνης, οἱ Γάλλοι τὸ ἤθελαν ἀκόμη περισσότερο δελεαστικὸ γιὰ τὴν τουρχικὴ πλευρὰ (εἰς βάρος πάντοτε τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων) ἀπὸ ὅσο ἡ Βρεττανία θὰ ἦταν διατεθειμένη νὰ ἀποδεχθεῖ, καὶ – τὸ χυριώτερο – διότι οἱ δύο χῶρες δὲν συμφωνοῦσαν ἐπὶ τοῦ πρακτέου ἐὰν – ὅπερ καὶ πιθανώτερο – ὁ Κεμὰλ ἀπέρριπτε τὸ συμβιβασμό. Τὸ Λονδῖνο ὑποστήριζε, πολὺ λογικά, ὅτι τὸ ὅλο ἐγχείρημα τῆς προσφορᾶς νέων ὅρων εἶχε νόημα μόνον ἐφόσον στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ Entente δεσμευόταν ἐκ τῶν προτέρων νὰ ὑποστηρίξει τὴν πλευρὰ ἐκείνη ποὺ θὰ δεχόταν τοὺς ὅρους της, δηλαδὴ τὴν Ἑλλάδα, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ τοὺς ἐπιβάλει. Ἡ Γαλλία ὅμως, ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι δύσπιστη σὲ σχέση μὲ τὶς δυνατότητες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, δὲν ἦταν ἕτοιμη νὰ δεσμευθεῖ,[53] καὶ ἀνέβαλε τὴ σχετικὴ

[52] Sir H. Rumbold (Constantinople) to FO, No 246 tel., May 15, 1921, E5655/143/44, No 352 tel., May 17, 1921, E5695/1/44 καὶ No 370 tel., May 24, 1921, E5950/1/44. Lord Hardinge (Paris) to FO, May 28, 1921, Des. 1573, E6157/1/44. Mr. Rattigan (Constantinople) to FO, No 380 tel., May 29, 1921, E6140/1/44. **L' Asie Française,** Juin 1921. K. Ρέντης, **op. cit.,** σσ. 75-7. M. Llewellyn Smith, **op. cit.,** σσ. 220-4.

[53] *Memorandum by E. Crowe on the Hostilities between Turks and Greeks,* Foreign Office, May 30, 1921, E6263/143/44. Mr. Rattigan (Constantino-

ἀπόφαση ἀναμένοντας τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μεγάλης θερινῆς ἐπιθέσεως ποὺ ἑτοίμαζε ἡ Ἀθήνα, καὶ τῆς ὁποίας ἡ ἀντίστροφη μέτρηση ἄρχισε μὲ τὴν ἄφιξη στὴ Μικρὰ Ἀσία τοῦ ἴδιου τοῦ Κωνσταντίνου σὲ ἡμερομηνία ἄχρως συμβολικὴ ἀλλὰ καὶ ἀμφίσημη: 29 Μαΐου 1921.[54]

Ἐν ὄψει αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ διευκολύνθηκε νὰ ἀπαντήσει ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ συζητηθοῦν οἱ, δυσμενεῖς γιά τὴν Ἀθήνα, νέοι ὅροι τῆς Entente, στοὺς ὁποίους εἶχε καταλήξει ἡ Συμμαχικὴ Συνάντηση τῶν Παρισίων, τοῦ Ἰουνίου 1921. Τὴν ἀποχώρηση, δηλαδή, τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ τὴν ἀντικατάστασή του ἀπὸ τοπικὴ χωροφυλακὴ μὲ εὐρωπαίους ἀξιωματικούς, καθὼς καὶ τὴν ἀποστρατικοποίηση τῆς ἀνατολικῆς Θράκης. Ἐφόσον δὲ ἡ ἑλληνικὴ ἀπάντηση ἐκκρεμοῦσε, ἀναβλήθηκε καὶ ἡ ὑποβολὴ τῶν συμμαχικῶν προτάσεων στὸν Κεμάλ.[55] Τὰ βλέμματα ὅλων ἦταν τώρα στραμμένα στὸ μικρασιατικὸ

ple) to FO, No 384 tel., May 31, 1921, καὶ No 387 tel., June 1, 1921, E6288/143/44. Lord Granville (Athens) to FO, No 298 tel., June 3, 1921, E6411/143/44. W. Churchill, **op. cit.**, σσ. 395-7. M. Llewellyn Smith, **op. cit.**, σσ. 215-8, 220-4.

[54] Τὸν ἕλληνα μονάρχη προέπεμψε τὴν 28η Μαΐου ὁ, ἐπανελθὼν μετὰ τὴ νοεμβριανὴ ἀλλαγή, Μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ Ἀρχιεπίσκοπος Θεόκλητος (τοῦ «Ἀναθέματος») μὲ εὐχὲς «ὑπὲρ ἐκπληρώσεως τῆς ἀποστολῆς τοῦ Διαδόχου τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου». «Ζῆθι καὶ βασίλευε νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος Βασιλεῦ!», κατέληξε ὁ Θεόκλητος, ἐνῶ οἱ παριστάμενοι στὴ Δοξολογία, ποὺ ἔγινε στὸ ναὸ τῆς Μητροπόλεως, ἐζητωκραύγαζαν «Ζήτω ὁ Αὐτοκράτωρ! Ζήτω ὁ Κωνσταντῖνος! Καὶ στὴν Πόλι!». (Κ. Μπαρούτας, **Ἡ κραυγὴ τῶν Ἑλλήνων...op. cit.**, σσ. 181-2.)

[55] Lord Granville (Athens) to FO, No 363 tel., June 25, 1921, E7478/143/44 καὶ No 408 tel., July 15, 1921, E8171/143/44. Frangulis, **op. cit.**, vol. 2, σσ. 284-5.

«Οἱ ὅροι οὗτοι δὲν ἦσαν ἄξιοι περιφρονήσεως, ἀφ' οὗ παρεῖχον [εἰς τὴν Ἑλλάδα] τὴν ἐλπίδα νὰ ἐπιτύχῃ τὴν σύμπραξιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων εἰς περίπτωσιν ἀρνήσεως τοῦ Κεμὰλ ὅπως δεχθῇ τοὺς ὅρους τούτους», ἔγραφε, κατόπιν ἑορτῆς, ὁ Κωνσταντῖνος Ρέντης, ὁ μετὰ τὸ κίνημα τοῦ 1922 (καὶ πολλὲς φορές, ἔκτοτε, σὲ Φιλελεύθερα κυβερνητικὰ σχήματα)

μέτωπο. Ἡ κατάληψη τοῦ Eski Sehir, τῆς Kutahya καὶ τοῦ Afyon Karahisar (Ἰούλιος 1921) φάνηκε νὰ δικαιώνει τὶς αἰσιόδοξες προβλέψεις τοῦ κωνσταντινικοῦ καθεστῶτος. Ἡ μοιραία πορεία πρὸς τὴν Ἄγκυρα, ὡστόσο, μὲ σκοπὸ τὴν «τελικὴ νίκη», κατέληξε σὲ ἀποτυχία. Οἱ ἑλληνικὲς δυνάμεις ὑποχώρησαν, μὲ μεγάλες ἀπώλειες, στὴν προκεχωρημένη γραμμὴ ποὺ εἶχαν κερδίσει τὸν προηγούμενο μῆνα. Εἶχαν ὅμως χάσει κάθε ἐλπίδα ὅτι θὰ κατόρθωναν νὰ ἀναδειχθοῦν νικητὲς στὸν μικρασιατικὸ πόλεμο.[56]

ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν, γιὰ νὰ προσθέσει ὅτι «ἀτυχῶς κατὰ τὴν Συνέλευσιν τῆς 1ης Ἰουλίου [1921], ὁπότε ὁ κ. Γούναρης κατέθεσε τὸ κείμενον τῆς συμμαχικῆς προτάσεως καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀπαντήσεως, δὲν ἐζητήθησαν ἐξηγήσεις παρὰ τῶν μὴ κυβερνητικῶν ὁμάδων, αἵτινες τοὐναντίον μάλιστα ἀπεριφράστως ἐνέκριναν τὴν ἀρνητικὴν ἀπάντησιν τῆς Κυβερνήσεως». (Κ. Ρέντης, **op. cit.**, σ. 82.) Μὲ τὴν ἐξόχως διακριτικὴ διατύπωση «μὴ κυβερνητικὲς ὁμάδες», ὁ Ρέντης ἀναφερόταν στὸ κόμμα του, τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων, τὸ ὁποῖον, ἀπόντος τοῦ ἱδρυτῆ καὶ ἀρχηγοῦ του, ἐφρόντιζε νὰ ὑπερθεματίζει στὰ λεγόμενα «ἐθνικὰ θέματα».

Ὁ ἴδιος ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἀντιθέτως, σὲ πολυσέλιδη ἐπιστολή του ἀπὸ τὸ Aix les Bains (3/16 Ἰουλίου 1921) ἐπέκρινε τὴν ἀρνητικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ σχεδίου τῆς Entente ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ πλειοψηφία, σημειώνε πὼς «τὸ δυστύχημα εἶναι ὅτι οὔτε οἱ Φιλελεύθεροι ἀντελήφθησαν ἐξ ἀρχῆς τὴν ἀληθῆ κατάστασιν τῶν πραγμάτων», καὶ ὑπενθύμιζε τὴν «πρὸ τεσσάρων μηνῶν ἀτυχῆ στάσιν τῆς ἑλληνικῆς κυνερνήσεως», ἡ ὁποία, «πτοηθεῖσα ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης», ἀπέρριψε τὶς — εὐνοϊκότερες σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνες τοῦ Ἰουνίου — συμμαχικὲς προτάσεις τῆς Συνδιασκέψεως τοῦ Λονδίνου «καὶ ἐπανέλαβε τὰς ἐπιχειρήσεις αἵτινες ἐπεδείνωσαν τὴν θέσιν μας». Ἡ ἐπιστολή, ποὺ ἀπευθυνόταν στὸ στρατηγὸ Π. Δαγκλῆ, δημοσιεύθηκε στὸν **Ἐλεύθερο Τύπο** τοῦ βενιζελικοῦ Ἀνδρέα Καβαφάκη, στὶς 19 Σεπτεμβρίου 1921, χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη της· γιὰ εὐνοήτους λόγους. (Βλ., ἐπίσης, Π. Δαγκλῆς, τ. Β', **op. cit.**, σσ. 405, 406-9.)

56 Παπούλας/Πασσᾶς, **op. cit.**, σσ. 82-7, 95-107, 110-43. Mustafa Kemal, **op. cit.**, σσ. 496-521. Μ. Ροδᾶς, **op. cit.**, σσ. 231-45. Κ. Ρέντης, **op. cit.**, σσ. 91-7. M. Llewellyn Smith, **op. cit.**, σσ. 224-34. Βλ. ἐπίσης, **Daily Telegraph**, July 15, 1921 (συνέντευξη Δ. Γούναρη).

Μὲ νέα ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀντικαταστάτη του, Παναγιώτη Δαγκλῆ,

5.6. Στρατιωτικὰ καὶ διπλωματικὰ ἀδιέξοδα

Τὸ στρατιωτικὸ ἀδιέξοδο ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ Ἀθήνα ὁδήγησε τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ σὲ νέα στροφή, δυσμενῆ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα αὐτὴ τὴ φορά. Τὸ σύντομο καὶ ἀβέβαιο διάλειμμα τοῦ χαλοκαιριοῦ τοῦ 1921 ἔληγε μὲ τὴν ἐπάνοδο τῆς Γαλλίας στὴ γνωστή, μετὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐκλογές, θέση της: Τὴν προσπάθεια προσεταιρισμοῦ τῶν τούρκων ἐθνικιστῶν. Μιὰ προσπάθεια πού, ὅταν καρποφοροῦσε, κατέληγε στὴ μείωση τῆς σοβιετικῆς ἐπιρροῆς στὴν Ἄγκυρα. Καὶ ἀντιστρόφως.

Ἡ ἀλλαγὴ πορείας ἐκφράστηκε μὲ τὴ «Συμφωνία τῆς Ἄγκυρας» (20 Ὀκτωβρίου 1921), ποὺ ὑπέγραψε μὲ τοὺς κεμαλικοὺς γιὰ λογαριασμὸ τῆς Γαλλίας ὁ βουλευτὴς Franklin Bouillon, ὁ ἄλλοτε «ἔνθερμος φιλέλλην».[57] Στὶς ἔντονες διαμαρτυρίες τοῦ Λονδίνου, ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση ἀπαντοῦσε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ χωριστὴ εἰρήνη ἀλλὰ γιὰ συμφωνία ποὺ ἐρρύθμιζε τοπικὰ ζητήματα, σχετικὰ μὲ τὴν ἀποχώρηση τῶν γαλλικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὴν Κιλικία.[58] Ἦταν

ἀπὸ τὴν Bagneres de Luchon (13/26 Αὐγούστου 1921), ὁ Βενιζέλος ἐξηγοῦσε τὴν ἀπολύτως ἀρνητική του ἄποψη γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Ἄγκυρας. Ἀκόμη καὶ ἐὰν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς κατόρθωνε νὰ καταλάβει τὴν πρωτεύουσα τοῦ Κεμάλ, αὐτό, ὑποστήριζε ὁ τέως πρωθυπουργός, δὲν θὰ ὁδηγοῦσε στὸ νικηφόρο γιὰ τὴν Ἑλλάδα τέλος τοῦ πολέμου. (**Ἐλεύθερος Τύπος**, 20 Σεπτεμβρίου 1921. Βλ. ἐπίσης, Π. Δαγκλῆς, **op. cit.**, σσ. 410-2.)

[57] Σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα εἶχαν καταλήξει ὁρισμένοι τουλάχιστον ἕλληνες συνάδελφοί του, μὲ τεκμήριο τὶς ἀνταποκρίσεις του σὲ γαλλικὲς καὶ ἀμερικανικὲς ἐφημερίδες ἀπὸ τὰ μέτωπα τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1897. (**Ἀτλαντίς**, 7 Μαΐου καὶ 4 Ἰουνίου 1897.)

[58] **Cmd. 1556** (1921): *Despatch from His Majesty's Ambassador at Paris enclosing the Franco-Turkish Agreement of October 20, 1921.* **Cmd. 1570** (1922): *Correspondence between His Majesty's Government and the French Government respecting the Angora Agreement of October 20, 1921.* Memorandum by Mr. Forbes Adam, Foreign Office, Jannuary 6, 1922, E 13453/1/44. Frangulis, **op. cit.**, vol. 2, σσ. 294-7. Mustafa Kemal, **op.**

ὡστόσο προφανές, καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἐπιλογὲς τῆς Γαλλίας μετὰ τὸν 'Οκτώβριο τοῦ 1921, ὅτι τὸ Σύμφωνο ἀποτελοῦσε ἕνα μόνο τμῆμα – τὸ ἀθωότερο – μιᾶς εὐρύτερης γαλλοκεμαλικῆς προσεγγίσεως. Στὸ δρόμο ποὺ εἶχε χαράξει, πρὸ πολλοῦ, ἡ 'Ιταλία.

Γιὰ τὴν 'Ελλάδα, ἡ ἐξέλιξη αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ στρατιωτικό της ἀδιέξοδο ποὺ τὴν προκάλεσε, ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα τὸ δυσμενέστερο γεγονὸς τῆς χρονιᾶς. "Ενα γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαίωνε τὴν ἀπομόνωση τοῦ ἑλληνικοῦ καθεστῶτος. 'Η κυβέρνηση Γούναρη ἐγνώριζε ὅτι τώρα ἡ «κοινὴ συμμαχικὴ πολιτική» ('Αγγλίας καὶ Γαλλίας), ποὺ ὁ βρεττανὸς ὑπουργὸς 'Εξωτερικῶν ἐπέμενε ὅτι θὰ ἔπρεπε πρώτη ἡ 'Αθήνα νὰ τὴ δεχθεῖ προκειμένου νὰ τεθεῖ ἐν συνεχείᾳ ὑπ' ὄψιν τῆς κεμαλικῆς πλευρᾶς, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εἶναι μιὰ νέα σειρὰ προτάσεων εἰρήνης, ἀκόμη πιὸ ἀσύμφορων ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ 'Ιουνίου.

'Η πεντάμηνη σχεδὸν περιπλάνηση τοῦ ἕλληνα πρωθυπουργοῦ στὶς διάφορες εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες (2/15 'Οκτωβρίου 1921 – 22 Φεβρουαρίου/7 Μαρτίου 1922) δὲν ἀπέφερε οὔτε τὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ μικρασιατικοῦ στρατοῦ δάνειο,[59] οὔτε τὴ δέ-

---

cit., σσ. 523-7. H.H. Cumming, **op. cit.**, σσ. 141-61. **Daily Telegraph**, No 7, 1921. **Le Temps**, 9 Nov. καὶ 11 Nov. 1921. M. Ροδᾶς, **op. cit.**, σσ. 257-60.

[59] Τὸ σταθερῶς ἐπιδεινούμενο οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ 'Αθήνα, ὁδήγησε τελικῶς τὴν κυβέρνηση Γούναρη στὸν ἀναγκαστικὸ ἐσωτερικὸ δανεισμὸ τοῦ 1922, ὁ ὁποῖος πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν ἀλησμόνητη μέθοδο τῆς «διχοτομήσεως ὅλων τῶν χαρτονομισμάτων» (ἄνω τῶν 5 δραχμῶν) σὲ «Σταύρους» καὶ «Στέμματα». (Τὰ χαρτονομίσματα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἔφεραν στὴν ἀριστερὴ ἐμπρόσθια ὄψη τους τὴν εἰκόνα τοῦ Γεωργίου Σταύρου, τοῦ πρώτου – καὶ ἐπὶ 27 χρόνια – Διοικητῆ τῆς 'Εθνικῆς Τραπέζης, καὶ στὴ δεξιὰ τὸν βασιλικὸ θυρεό.) 'Ο «Σταῦρος» ἑνὸς χαρτονομίσματος τῶν 100 δραχμῶν, παραδείγματος χάριν, εἶχε πλέον ἀξία 50 δρχ., ἐνῶ τὸ «Στέμμα», τὸ ἄλλο μισό, μετέτρεπε τὸν κάτοχό του σὲ ἐπενδυτή, ἰδιοκτήτη εἰκοσαετοῦς ὁμολόγου 50 δρχ. (λήγοντος δηλαδὴ τὸ 1942), ἐντόκου πρὸς 6,5%, μὲ τὴν «ἀσφαλῆ ἐγγύησιν τοῦ κράτους». Τὸν σχετικὸ νόμο τὸν εἰσηγήθηκε στὸ Κοινοβούλιο ὁ καθ' ὕλην ἁρμόδιος ὑπουργὸς τῶν Οἰκονο-

σμευση τῆς 'Αγγλίας σὲ κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο εἰρήνης, δυσμενέστερο ἔστω ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν, ἀλλὰ γνωστὸ καὶ μὴ (ἐπανα)διαπραγματεύσιμο. Ἕνα σχέδιο, δηλαδή, τὸ ὁποῖο, ἐφόσον γινόταν δεκτὸ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, θὰ ἀναλάμβανε τὸ Λονδῖνο τὴν ὑποχρέωση νὰ τὸ καταστήσει ἀποδεκτὸ καὶ ἀπὸ τὴ Γαλλία ὡς «κοινὴ συμμαχικὴ πολιτική». Μὴ ἔχοντας κανένα περιθώριο ἑλιγμῶν, ὁ Γούναρης καὶ ὁ ὑπουργὸς 'Εξωτερικῶν Γεώργιος Μπαλτατζῆς, ἀποφάσισαν «νὰ θέσουν τὰς τύχας τῆς 'Ελλάδος εἰς τὰς χεῖρας τῆς 'Αγγλίας». Νὰ συμφωνήσουν δηλαδὴ *ἐκ τῶν προτέρων* σὲ ὅποιο σχέδιο νέων ὅρων εἰρήνης θὰ κατέληγαν οἱ, ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος, ἀγγλογαλλικὲς διαπραγματεύσεις. 'Ενόσω δὲ ἴσχυε ἡ παραπάνω συμφωνία, ἡ 'Ελλάδα δὲν θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ πραγματοποιεῖ στρα-

---

μικῶν Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης τὴν 21η Μαρτίου 1922. Στὴν *'Εφημερίδα τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, ὅπου καταχωροῦνται, ἀπὸ συστάσεώς της, τὰ λεπτομερῆ πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων, οἱ ἀντιδράσεις τοῦ σώματος στὰ ἀπὸ τοῦ βήματος λεγόμενα δὲν καταγράφονται παρὰ μόνον ὅταν εἶναι ἔντονες καί, ὅποτε συμβαίνει αὐτό, χρησιμοποιοῦνται, ἐντὸς παρενθέσεως, οἱ ἴδιες δύο λέξεις: «χειροκροτήματα» ἢ «γέλωτες». Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ὡστόσο, φαίνεται πὼς ὁ ὑπεύθυνος γιὰ τὰ Πρακτικὰ ἄφησε τὸν ἑαυτό του κάπως πιὸ ἐλεύθερο καὶ σημείωσε, μετὰ τὸ πέρας τῆς ὁμιλίας τοῦ κ. ὑπουργοῦ: «(Γέλωτες καὶ ἐπιφωνήσεις ἄ! ἄ! ἄ!)». (Βλ. τὴν πιστὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς εἰσαγωγικῆς τοποθετήσεως τοῦ Π. Πρωτοπαπαδάκη στὸ Κ. Ρέντης, **op. cit.**, σσ. 104-6.)

'Απὸ τὴν ὑποχρέωση τῆς διχοτομήσεως ἐξαιρέθηκαν οἱ ξένοι ὑπήκοοι καὶ οἱ ξένες ἑταιρεῖες (τὸ ὁποῖο ἐσήμαινε ὅτι, ἐπιπροσθέτως, εὐνοήθηκαν ἀρκετοὶ πλούσιοι – καὶ σὲ σωστὲς γνωριμίες – ἀθηναῖοι), ἐνῶ στοὺς ἐμπόρους δόθηκε τὸ δικαίωμα, γιὰ τρεῖς μῆνες, νὰ μποροῦν νὰ πληρώνουν τοὺς προμηθευτές τους μὲ ὁλόκληρο χαρτονόνισμα· πρᾶγμα ποὺ δημιούργησε πραγματικὸ χάος στὴν ἀγορά, ἰδίως κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Πάσχα, διότι κάποια μαγαζιὰ «δὲν τό 'κοβαν», σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν «κανονικὰ» τὸ ψαλίδι τοῦ ταμία. (Γεώργιος Πλατάρης (ἐπιμ.), **Σημειωματάρι ἑνὸς Μετσοβίτη, op. cit.**, σ. 203.) Ὅλα αὐτὰ βεβαίως εἶχαν σχέση μὲ τὴ διαπραγμάτευση τῆς τιμῆς τῶν πωλουμένων ἀγαθῶν ἢ μὲ τὶς γνωστὲς μικρὲς προσωπικὲς ἐξυπηρετήσεις – καὶ τὸ ἀντίστροφον – ἰδιαιτέρως στὴν ἐπαρχία. 'Εξυπηρετήσεις ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχαν (καὶ) πολιτικὲς ἀφετηρίες· ἢ στοχεύσεις.

τιωτικὲς ἐνέργειες στὴ Μικρὰ 'Ασία ἐὰν προηγουμένως δὲν τὶς ἐνέκρινε ἡ βρεττανικὴ κυβέρνηση.[60] Τοῦτο ἐσήμαινε στὴν πράξη ὅτι, χωρὶς τὴ σύμφωνη γνώμη τοῦ Λονδίνου, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιήσει νέα ἐπίθεση στὸ μέτωπο (πρᾶγμα ἀδύνατο ἄλλωστε στὶς δεδομένες συνθῆκες), ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴ Σμύρνη ἤ, ἔστω, νὰ ὑποχωρήσει πρὸς τὴ Σμύρνη.

Μετὰ ἀπὸ μεγάλες καθυστερήσεις, ποὺ ἐπέτειναν τὸ ἤδη δραματικὸ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο τῆς 'Αθήνας, καὶ συνεχεῖς ὡς ἐκ τούτου ἐκκλήσεις νὰ ὑπάρξει, ἐπιτέλους, ἕνα συγκεκριμένο σχέδιο εἰρήνης ποὺ θὰ ἀντιπροσώπευε τὴν ἀδιαπραγμάτευτη «κοινὴ πολιτική» τῆς Entente ἀπέναντι στὸν Κεμάλ, ἡ 'Αγγλία καὶ ἡ Γαλλία κατέληξαν σὲ κοινὲς προτάσεις. Οἱ προτάσεις αὐτὲς τῆς Διασυμμαχικῆς Συνδιασκέψεως τῶν Παρισίων (Μάρτιος 1922) προέβλεπαν, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο ἄλλωστε, καὶ νέες ἑλληνικὲς ὑποχωρήσεις. 'Εκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Σμύρνης, ἡ 'Ελλάδα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποχωρήσει καὶ ἀπὸ τὴ μισὴ σχεδὸν ἀνατολικὴ Θράκη.[61] 'Ο Δημήτριος Γούναρης δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀπορρίψει τοὺς ὅρους τῆς Entente, στοὺς ὁποίους εἶχε συμφωνήσει καὶ ἡ 'Ιταλία, ἐφόσον εἶχε ἤδη δεσμευθεῖ ἐκ τῶν προτέρων νὰ τοὺς δεχθεῖ. 'Εγνώριζε δέ, ἐπιπροσθέτως, ὅτι χωρὶς ἄμεση διπλωματικὴ λύση, τὸ μέτωπο ἐκινδύνευε νὰ καταρρεύσει, μαζὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν προβλεπόμενη χεμαλικὴ ἀντεπίθεση.

---

[60] *Minutes of Meetings held at the Foreign Office between the Marquess Curzon of Kedleston and Greek Representatives*, October 27 [δύο συναντήσεις], October 29 καὶ November 2, 1921, E11922/143/44, E12085/1/44. Βλ. ἐπίσης W. Churchill, **op. cit.**, σσ. 412-4. A. Frangulis, **op. cit.**, vol. 2,. σσ. 308-27. Κ. Ρέντης, **op. cit.**, σσ. 98-103, 108-113. Κ. Σακελλαρόπουλος, **Ἡ σκιὰ τῆς Δύσεως. Ἱστορία μίας Καταστροφῆς**, 2η ἔκδοση, 'Αθῆναι 1961, σσ. 174-5.

[61] **DBFP**, vol. XVII, ch. IV: *Conversations in Paris between British, French and Italian representatives*, March 22-26, 1922, Dos. 560-570, σσ. 668-763. Κ. Ζαβιτσιάνος, **op. cit.**, τ. Β', σσ. 127-30. M. Kemal, **op. cit.**, σσ. 644-5. Earl Ronaldshay, **The life of Lord Curzon**, London (Constable) 1928, vol. III, σσ. 279-89.

Ἡ Ἑλλάδα, βεβαίως, ὡς ἀνεξάρτητο κράτος, μποροῦσε ἀνὰ πᾶσα στιγμὴ νὰ πάρει πίσω τὶς τύχες της «ἀπὸ τὰς χεῖρας τῆς Ἀγγλίας», ὅπου τὶς εἶχε ἐναποθέσει, καὶ νὰ ἀπορρίψει τὶς συμμαχικὲς προτάσεις. Μὲ ἀποτέλεσμα τὴ χρεωκοπία καὶ τὴ στρατιωτική της συντριβή. Τὸ ἀδιέξοδο δηλαδὴ δὲν ἦταν τυπικό, ἀλλὰ οὐσιαστικὸ καί, κυρίως, πλῆρες. Ἡ Ἀθήνα εἶχε νὰ διαλέξει, μὲ ἀπόλυτη ἐλευθερία, ἀνάμεσα στὴν καταστροφὴ καὶ τὴ συντεταγμένη ἀποχώρηση ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία μὲ τὴν (ὅποια) διπλωματικὴ κάλυψη τῆς Entente. Ἀκόμη καὶ αὐτὴ ὅμως, ἡ ἀπολύτως ἀσαφὴς (ὡς πρὸς τὸ ποιὲς πολιτικὲς καὶ ποιὲς ὑποχωρήσεις ἦταν δυνατὸν νὰ περιλαμβάνει) κάλυψη, δὲν ἐδίδετο δωρεάν. Ὁ ἑλληνικὸς στρατός, στὴν παραπάνω περίπτωση, θὰ παρέμενε στὸ μικρασιατικὸ μέτωπο γιὰ ὅσο διάστημα τὸ Λονδῖνο ἔκρινε ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητο, ὡς ἕνα ἀκόμη μέσο πιέσεως πρὸς τὸν Κεμάλ, ὥστε νὰ ὑποχρεωθεῖ τελικῶς ὁ μέγας ἀντίπαλος τῆς Entente, καὶ εἰδικῶς τῆς Ἀγγλίας, νὰ δεχθεῖ κάποιο «κοινὸ συμμαχικὸ σχέδιο συμβιβασμοῦ», ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ὁποίου καὶ τοῦ χρονοδιαγράμματος τῆς ἐφαρμογῆς του, ἡ Ἑλλάδα δὲν θὰ εἶχε κανέναν ἀπολύτως λόγο.

Σὲ κάθε περίπτωση πάντως ἦταν σαφές, τὸ ἀναφέραμε ἤδη, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀρνηθεῖ τὶς συμμαχικὲς προτάσεις. Οὔτε ὅμως καὶ νὰ δηλώσει, ἔστω καὶ ἐμμέσως, ὅτι τὶς ἀποδέχεται. Ἡ δημόσια ἀποδοχὴ τοῦ σχεδίου τῆς Entente ἐκ μέρους τοῦ Γούναρη, ἡ ἀποδοχὴ δηλαδὴ τῆς ἀπώλειας τῆς Σμύρνης καὶ τοῦ μισοῦ σχεδὸν ἐδάφους τῆς ἀνατολικῆς Θράκης, θὰ ὁδηγοῦσε σὲ εὐρύτερες καὶ ἀνησυχητικὰ ἀπρόβλεπτες ἀνατροπές. Ἡ κοινὴ γνώμη ἀσφαλῶς καὶ δὲν θὰ δεχόταν ἀδιαμαρτύρητα μιὰ τέτοια ἐξέλιξη.[62] Πλήρως καὶ ἀποτελεσματικῶς γαλουχημένοι μὲ τὴ γνωστὴ

---

62 Αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς ἀντιδράσεις τῆς κοινῆς γνώμης – γνωστῆς καὶ ὡς «Δημοσίας Ἑλληνικῆς συνειδήσεως» στὴ φρασεολογία τῶν «ἀγαναχτισμένων» γιὰ τὴ σχεδιαζόμενη ὑποχώρηση Φιλελευθέρων – θέλησε, ὅπως φαίνεται, νὰ δοκιμάσει ἡ κυβέρνηση, τῆς ὁποίας ἡ θέση ἦταν πράγματι δεινή, καὶ ταυτοχρόνως νὰ τὴν προετοιμάσει, τὴν κοινὴ γνώμη, σιγὰ σιγὰ καὶ «μὲ τρόπο», κατὰ τὸ κοινῶς λεγόμενο, γιὰ τὸ πικρὸν ποτήριον τῆς ἐκκενώσεως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ στρατό.

Ἀποφάσισε λοιπὸν νὰ πράξει τὸ ἀπαραίτητο μίνιμουμ – τὸ ἀμέσως κα-

γλῶσσα τῶν «ἐθνικῶν ζητημάτων», οἱ ἕλληνες ψηφοφόροι, καὶ τῶν δύο παρατάξεων, δέν ἐγνώριζαν φυσικὰ σὲ καμμία φάση τοῦ μικρασιατικοῦ ζητήματος — εἴτε πρὶν εἴτε μετὰ τὴ νοεμβριανὴ ἀλλαγὴ — τοὺς πραγματικοὺς παράγοντες (στρατιωτικούς, διπλωματικοὺς ἢ οἰκονομικούς) ποὺ καθόριζαν, κάθε φορά, τὴν πορεία τῶν ἑλληνικῶν διεκδικήσεων. Καὶ ὁ «πατριωτικὸς» ρόλος τοῦ τύπου σὲ αὐτὴν τὴν ἀπόλυτη συσκότιση ὑπῆρξε, ὡς συνήθως, καθοριστικός.

Ἡ ἀπάντηση τῆς Ἄγκυρας ἀπελευθέρωσε τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ πιεστικὸ δίλημμα. Ὁ Κεμὰλ δὲν ἀποδέχθηκε τὴ διαδικασία ποὺ ἐπρότεινε ἡ Entente. Ἀπαιτοῦσε τὴν ἀποχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπογραφὴ ἀναχωχῆς καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ συζήτηση τῶν ὁποιωνδήποτε προτάσεων εἰρήνης.[63] Αὐτὸ διευκόλυνε

λύτερο μετὰ τὴν ἀπόλυτη σιωπή, ἡ ὁποία ὅμως δὲν μποροῦσε, δὲν τὸ ἐπέτρεπε ἡ Entente, νὰ παρατείνεται ἐπ' ἄπειρον — καὶ νὰ ἀποδεχθεῖ τὸ πρῶτο μέρος τῆς προτεινόμενης διαδικασίας, δηλαδὴ τὴν ἀνακωχή, ποὺ ὡς ἰδέα ἦταν σίγουρα δημοφιλὴς στὴν Ἀθήνα, δηλώνοντας ὅτι ἐπιφυλάσσεται γιὰ τὴν οὐσία τῶν συμμαχικῶν προτάσεων εἰρήνης. (Mr. Lindley (Athens) to FO, un. tel., March 26, 1922, E3347/5/44 καὶ No 110 tel., March 29, 1922, E3418/5/44.)

Τὸ συγκεκριμένο κείμενο τῆς ἀνακωχῆς, ὅμως, ἀναφερόταν, ἐμμέσως πλὴν σαφῶς, στὴν ἀποχώρηση ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ ἀπὸ τὴ μισὴ ἀνατολικὴ Θράκη. Τὸ ἐπιβεβαίωναν αὐτὸ ἄλλωστε καὶ οἱ ἴδιες οἱ ἀναλυτικὲς ἀγγλογαλλοϊταλικὲς προτάσεις εἰρήνης ποὺ κατατέθηκαν — ὑποχρεωτικὰ — στὴ Βουλὴ καὶ δημοσιεύθηκαν στὸν ἑλληνικὸ τύπο στὶς 13/26 Μαρτίου. Αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ τέλος τῆς «κοινῆς πολιτικῆς διὰ τὸ ἐθνικὸν ζήτημα». Οἱ Φιλελεύθεροι ζήτησαν τὴν παραίτηση τοῦ Γούναρη καὶ ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴ συνεδρίαση. (Π. Δαγκλῆς, **op. cit.**, τ. Β', σσ. 426-31. Mr Lindley (Athens) to F.O., April 1, 1922, E3502/5/44. Des. 182.) «Αἱ προτάσεις τοῦ Μαρτίου [τοῦ 1922]», ἔγραφε δύο μῆνες ἀργότερα ὁ Κωνσταντῖνος Ρέντης, «ἦσαν τόσον δυσμενεῖς ὥστε δὲν ἐγένοντο ἀποδεκταὶ ὑπὸ τῆς Δημοσίας Ἑλληνικῆς Συνειδήσεως, κατόπιν μάλιστα τῶν θυσιῶν εἰς τὰς ὁποίας ὑπεβλήθη ὁ Ἑλληνικὸς Λαός». (Ρέντης, **op. cit.**, σ. 131.)

63 Sir Horace Rumbold (Constantinople) to F.O, No 194 tel., April 5, 1922, E3677/5/44 καὶ 219 tel., April 23, 1922, E4222/5/44. **L' Asie Française**, Avril 1922. M. Llewellyn Smith, **op. cit.**, σσ. 256-7.

τὸν Γούναρη νὰ παραμείνει πρωθυπουργός, μέχρι τὸ Μάιο τοῦ 1922 ποὺ τὸν ἀντικατέστησε ὁ Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ἀλλὰ δὲν διευκόλυνε καθόλου τὸ διαρκῶς ἐπιδεινούμενο ἑλληνικὸ ἀδιέξοδο. Ἰδίως τὸ οἰκονομικό. Οἱ ἀγωνιώδεις προσπάθειες δημιουργίας προϋποθέσεων γιὰ τὴν *Αὐτονόμηση τῆς Ἰωνίας*, οἱ ὁποῖες ἐγκαινιάστηκαν ὅταν ἀνέκυψε, σαφέστατα πλέον, ἡ πιθανότητα ἀναχωρήσεως τῶν ἑλληνικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὴ Σμύρνη, δὲν ἐκαρποφόρησαν.[64] Ὅπως δὲν ἀπέδωσε τίποτε τὸ οὐσιαστικὸ καὶ ἡ τελευταία κί-

[64] Mr. Lindley (Athens) to FO, April 29, 1922, E4824/5/44 Des. 219 καὶ No 244 tel., July 8, 1922, E6902/5/44. Victoria Solomonides, **op. cit.**, σσ. 225-38. Παπούλας/Πασσᾶς, **op. cit.**, σσ. 174, 177-84, 187-9, 191, 193-6, 198-202, 235-6. Π. Ἀργυρόπουλος, **op. cit.**, σσ. 314-23. Μ. Ροδᾶς, **op. cit.**, σσ. 262-83, 290-4, 313-9. General Sir Charles Harington, **Tim Harington Looks Back**, London (John Murray) 1940, σ. 87.

Ἀκόμη ὅμως καὶ ἐὰν ὑποτεθεῖ ὅτι μποροῦσε νὰ ὀργανωθεῖ – εἴτε ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Παπούλα εἴτε ἀπὸ τόν, ἀντίθετο πρὸς τὰ σχέδια τοῦ ἀρχιστρατήγου, Ὕπατο Ἁρμοστὴ Ἀριστείδη Στεργιάδη – καὶ νὰ στηριχθεῖ στρατιωτικὰ κάποιου τύπου εἰδικὸ καθεστὼς αὐτονομίας γιὰ τὴ Σμύρνη καὶ τὴν περιοχή της, δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο – τὸ ἀντίθετο θὰ ἦταν πολὺ πιθανώτερο – ὅτι τὸ ὅλο ἐγχείρημα θὰ ἐκέρδιζε τὴ συναίνεση τῆς «ἑλλαδικῆς» κοινῆς γνώμης, ἡ ὁποία, ἐμπνεόμενη ἀπὸ τὴν ἀπροσχημάτιστα «πατριωτική» ἀρθρογραφία τῶν ἐφημερίδων ἢ ὑποκινούμενη ἀπὸ τὴν ἀντιπολίτευση, ἢ καὶ τὰ δύο, δὲν φαινόταν διατεθειμένη νὰ ἀποδεχθεῖ τίποτε ὀλιγώτερο ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν· καὶ αὐτὸ ὡς ἔσχατη παραχώρηση.

Χαρακτηριστική, ἐν προχειμένῳ, ἦταν ἡ ὑποδοχὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ ἀνταποκριτῆ τῆς ἐφημερίδος **Ἐμπρὸς** στὸ Παρίσι, ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸ φύλλο τῆς 28ης Ἰουνίου 1922 ὑπὸ τὸν τίτλο «Μία ὑστάτη ἐπίκλησις. Συλλάβετε τὴν τελευταίαν εὐκαιρίαν ἐθνικῆς σωτηρίας!». Ὁ ἐγκατεστημένος στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα Ἕλληνας δημοσιογράφος συνιστοῦσε τὴν ὑποχώρηση τῆς μικρασιατικῆς Στρατιᾶς στὰ ὅρια τῆς περιοχῆς τῆς Σμύρνης, τὴν ἵδρυση «Αὐτονόμου Πολιτείας Σμύρνης» καὶ τὴν ἀνάθεση τῆς διπλωματικῆς της ἐκπροσωπήσεως, καθὼς καὶ ἐκείνη τῆς Ἑλλάδος, στὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Τὴν ἑπομένη, τὸ **Ἐμπρὸς** ἔσπευσε νὰ διευκρινίσει ὅτι ἡ ἀνταπόκριση ἐξέφραζε τὶς γνῶμες τοῦ συντάκτη της καὶ ὄχι τῆς ἐφημερίδος, ποὺ ἦταν «ὑπὲρ τῆς ἐκμηδενίσεως τοῦ ἐχθροῦ». (Κώστας Μπαρούτας, **Ἡ κραυγὴ τῶν Ἑλλήνων..., op. cit.**, σ. 184.)

νηση τοῦ κωνσταντινικοῦ καθεστῶτος: Ἡ δήλωση ὅτι θὰ προχωροῦσε στὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως – ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δήλωση πραγματοποιήθηκε καὶ μεταφορὰ μονάδων ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὴ Θράκη – μὲ τὴν ἔγκριση τῆς Entente, τὴν ὁποία ἐγνώριζε πολὺ καλὰ ὅτι δὲν θὰ τὴν εἶχε.[65]

[65] Mr. Bentinck (Athens) to FO, No 263 tel., July 27, 1922, E7484/5/44 No 269 tel., July 29, 1922, E7517/5/44. Sir Horace Rumbold (Constantinople), No 331 tel., August 3, 1922, E7753/5/44. Ch. Harington, **op. cit.**, σσ. 108-9. Neville Henderson, **Water under the Bridges**, London (Hodder and Stoughton) 1945, σσ. 106-7. (Ὁ στρατηγὸς Sir Charles, «Tim», Harington ἦταν διοικητὴς τῶν βρεττανικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα καὶ τὴ ζώνη τῶν Στενῶν, καὶ ὁ Neville Henderson Σύμβουλος τῆς βρεττανικῆς Πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γιὰ ἕνα διάστημα – ἀπὸ τὴν 1η ἕως τὴν 30ή Ἰουνίου 1922 – ἀντικαταστάτης τοῦ ἀπουσιάζοντος Πρέσβεως Sir Horace Rumbold.)

Βλ., ἐπίσης, Παπούλας/Πασσᾶς, **op. cit.**, σσ. 260-4. Κ. Ζαβιτσιάνος, **op. cit.**, τ. Β', σσ. 136-42. Μ. Ροδᾶς, **op. cit.**, σσ. 321-5. A. Frangulis, **op. cit.**, σσ. 388-401.

6
Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

Γυρίζοντας στὸ σπίτι τοῦ 'Αλέκου, εἴδαμε τὸν πατέρα του καθισμένο, στὴν ἄκρια ἑνὸς καναπέ, δακρυσμένο. Δὲν μᾶς μίλησε. Ἔπαιζε μόνο τὸ κομπολόι του καὶ τρέχαν δάκρυα ἀπὸ τὰ μάτια του. [Μυτιλήνη, τέλη Αὐγούστου 1922.]

'Ασημάκης Πανσέληνος, **Τότε ποὺ ζούσαμε...**, 'Αθήνα (Κέδρος) 1975, σ. 96.

6.1. «Ἐπανάστασις τοῦ Στρατοῦ καὶ τοῦ Στόλου»

Ἡ γενικὴ τουρκικὴ ἀντεπίθεση ἐκδηλώθηκε στὶς 13 Αὐγούστου 1922 καί, σὲ λιγώτερο ἀπὸ ἕνα δεκαπενθήμερο, τὰ ὑπολείμματα τῆς ἑλληνικῆς στρατιᾶς εἶχαν ἀναχωρήσει μὲ πλοῖα ἀπὸ τὸν Τσεσμέ, ἐνῶ ἡ πρωτεύουσα τῆς 'Ιωνίας, φλεγόμενη, βρισκόταν πλέον στὰ χέρια τῶν νικητῶν τοῦ πολέμου. Ἑκατοντάδες χιλιάδες ἄνθρωποι ἔφευγαν ἢ προσπαθοῦσαν ἀπεγνωσμένα νὰ φύγουν, μὲ κάθε μέσον, πρὸς τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὸν Πειραιᾶ.[1]

---

[1] **CAB 23**, vol. 31, Sept. 7, 1922. Foreign Office memorandum (W. Tyrrell) Sept. 5, 1922, E8986/27/44. Sir Henry Lamb (Smyrna) to FO, No 285 tel., Sept. 9, 1922, E9096/27/44.

«Καὶ ὁ μὲν Κεμαλικὸς στρατός», ἔγραφε λίγες ἑβδομάδες πρὶν ἀπὸ τὸ μοιραῖο τέλος ὁ Κωνσταντῖνος Ρέντης (**op. cit.**, σ. 136), «δὲν φαίνεται ἱκανὸς νὰ ἐπιχειρήσῃ σοβαρὰν τινὰ στρατιωτικὴν ἐνέργειαν, ἡ Ἑλλὰς ὅμως ἐξαντλεῖται οἰκονομικῶς. Ὁ τερματισμὸς τῆς καταστάσεως ταύτης δὲν φαίνεται πολὺ ἐγγύς».

Γιὰ τὴν κατάρρευση τοῦ μετώπου, τὴ διάλυση τῆς ἑλληνικῆς στρατιᾶς καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μικρᾶς 'Ασίας, ἡ βιβλιογραφία, ὡς γνωστόν, εἶναι πάρα πολὺ μεγάλη. Βλ., ἐνδεικτικά, 'Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, *"Η κατάρρευση τοῦ μετώπου καὶ ἡ ἀποχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴ Μικρὰ 'Ασία'*, **'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ Ἔθνους**, τ. ΙΕ', σσ. 200-33. (Ἡ καλύτερη ἀπὸ πολλὲς δεκάδες ἀνάλογες περιγραφές. Πλήρης, λιτὴ καὶ ἐπιστημονικὰ ἀκριβής, ἀπολύτως κατανοητὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα.) Στυλιανὸς Γονατᾶς, **op. cit.**, σσ. 198-226. W.

Ἡ Μικρὰ Ἀσία εἶχε ὁριστικὰ χαθεῖ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἐσήμαινε ὅτι εἶχαν ἐπιτευχθεῖ οἱ τουρκικοὶ πολεμικοὶ στόχοι. Μόνον ἡ ἄμεση παραχώρηση ὁλόκληρης τῆς ἀνατολικῆς Θράκης στὴν κυβέρνηση τῆς Ἄγκυρας, διεκήρυξε ὁ Κεμὰλ ἀπὸ τὴ Σμύρνη, ὅπου ἔφθασε στὶς 12 Σεπτεμβρίου, θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτρέψει τὴ σύγκρουση μεταξὺ τοῦ συμμαχικοῦ καὶ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στὴν οὐδέτερη ζώνη τῶν Στενῶν.[2] Οἱ Ἄγγλοι, ποὺ προτιμοῦσαν φυσικὰ τὴν ἑλληνικὴ παρουσία στὴν ἀνατολικὴ Θράκη γιὰ νὰ μὴν βρεθοῦν περικυκλωμένοι ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ κεμαλικοῦ ἐθνικισμοῦ στὰ Στενά —τὸ χῶρο ποὺ τοὺς ἐνδιέφερε περισσότερο ἀπὸ ὁτιδήποτε ἄλλο στὴν τέως Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία—, ἔδωσαν σκληρὸ ἀγῶνα γιὰ νὰ μὴν γίνει ἀποδεκτὴ ἡ ἀπαίτηση τοῦ Κεμάλ, ἀλλά, τόσο τὸ Παρίσι ὅσο καὶ ἡ Ρώμη, κατέστησαν ὀδυνηρὰ σαφὲς ὅτι σὲ καμμία περί-

---

Churchill, **op. cit.**, σσ. 417-21. Victoria Solomonides, **op. cit.**, σσ. 244-61. Μιχ. Ι. Νοταρᾶς, **Εἰς τὴν Ἰωνίαν, Αἰτωλίαν καὶ Λυδίαν (πρὶν πενῆντα χρόνια)**, Ἀθῆναι 1972, σσ. 67-72. Στυλιανὸς Πρωτονοτάριος, **Ἡ προδοθεῖσα Ἑλλάς: Τὰ αἴτια τῆς καταστροφῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης**, ἐν Ἀθήναις 1922, σσ. 28-62. Bertrand Bareilles, **D' Athènes à Angora**, Paris (Bossard) 1923, σσ. 149-52. **Daily Mail**, Sept. 16, 1922 (ἀνταπόκριση τοῦ Ward Price ἀπὸ τὴν κατεστραμμένη Σμύρνη). Βλ. ἐπίσης, Mustafa Kemal, **op. cit.**, σσ. 528-33. S. Ramadan, **op. cit.**, σσ. 287-9.

Πλούσια εἶναι καὶ ἡ βιβλιοπαραγωγή, ὅπως βεβαίως καὶ ἡ παραγωγὴ φυλλαδίων, γιὰ τὶς ἀγριότητες ποὺ διαπράχθηκαν ἑκατέρωθεν κατὰ τὴν τελευταία φάση τοῦ πολέμου, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὶς προηγούμενες· χυρίως ἐναντίον ἀμάχων. Τὴν παλαιότερη ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ τὴ συγκέντρωσε καὶ τὴν παρουσίασε ὁ A. Palmieri, *'La bibliografia Greca relativa ai massacri dei Cristiani nell' Asia Minore'*, στὸ **Oriente Moderno**, Giugno 1923. Ἀπὸ τὴν ἐπίσης ἐκτεταμένη τουρκικὴ βιβλιογραφία τῆς ἰδίας ἐποχῆς, βλ. ἐνδεικτικά, **Atrocités Grecques en Turquie**, Constantinople (Ahmed Ihsan) 1921 καὶ **Greek atrocities in Asia Minor**, Constantinople 1922.

[2] **CAB 23**, vol. 31, Sept. 15, 1922. Sir Horace Rumbold (Constantinople) to FO, No 409 tel., Sept. 13, 1922, E9238/27/44. W. Churchill, **op. cit.**, σ. 428. **Times**, Sept. 16, 1922. **Temps**, 16, 17 καὶ 18 Sept., 1922.

πτωση δὲν ἐσκόπευαν νὰ φθάσουν σὲ πόλεμο μὲ τὴ Νέα Τουρκία γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό.[3]

Ἡ κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου, ποὺ εἶχε διαδεχθεῖ ἐκείνη τοῦ Πρωτοπαπαδάκη μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ μετώπου, δέχτηκε στωικὰ τὴν ἀπόφαση τῶν Δυνάμεων, προσφέροντας, ἐπιπλέον, καὶ τὴν κατανόησή της γιὰ τὶς «σοβαρὲς συνέπειες ποὺ θἄ εἶχε γιἄ τὴν Ἀγγλία ἕνας πόλεμος μὲ τὴν Τουρκία, χωρὶς τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ

---

[3] The Marquess Curzon (Paris) to Cabinet, by telephone, Sept. 21, 1922, E9675/22/44. **CAB 23**, vol. 31, Sept. 22, 1922. **CAB 21**, vol. 241, Sept. 22, 1922. Cabinet to Marquess Curzon (Paris), No 320 tel., Sept. 23, 1922, E9775/27/44. *British Secretary's Notes of the Inter-Allied Conferences held at the Quai d' Orsay between September 20-23, 1922,* E9735, 9757, 9843 καὶ 9955/27/44. Βλ., ἐπίσης, Sir Ch. Harington, **op. cit.**, σσ. 112-7. **Temps**, Sept. 24 καὶ 25, 1922. **Times**, Sept. 25, 1922.

Ἡ πρόταση τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου νὰ ἀναβληθεῖ ἡ μεταβίβαση τῆς χυριαρχίας τῆς ἀνατολικῆς Θράκης στὴν Τουρκία μέχρι τὴν ὑπογραφὴ τῆς εἰρήνης, δὲν ἔγινε ἀποδεκτὴ (παρὰ τὴ βρεττανικὴ ὑποστήριξη), μὲ ἀποτέλεσμα διακόσιες καὶ πλέον χιλιάδες πρόσφυγες νὰ χρειαστεῖ νὰ ξεκινήσουν ἀπὸ τὰ χωριά τους στὶς ἀρχές τοῦ χειμῶνα καὶ νὰ βαδίζουν ἐπὶ πολλὲς ἡμέρες μὲ προορισμὸ τὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Ἕβρου.

Αὐτὲς τὶς «σιωπηλὲς φάλαγγες» τῶν καταταλαιπωρημένων ἀνθρώπων ποὺ προχωροῦσαν μηχανικὰ μέσα στὴ βροχή, κοιτάζοντας τὸ κενό, πλάι στὴ βοϊδάμαξα ποὺ μετέφερε τὰ μικρὰ παιδιά τους καὶ τὸ σύνολο τῆς κινητῆς τους περιουσίας, τὶς περιέγραψε μὲ ἀξιοπρόσεχτο, ἀπὸ τότε, τρόπο ἕνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ξένους δημοσιογράφους ποὺ εἶχαν παρακολουθήσει τέτοιες σκηνές, πρὸς χάριν τῶν ἀναγνωστῶν τῆς καναδέζικης **Toronto Daily Star.** Δύο περίπου δεκαετίες ἀργότερα, ὁ ἴδιος νεαρὸς ρεπόρτερ, ὡς ὥριμος, παγκοσμίου φήμης μυθιστοριογράφος, θὰ περιλάβει ὅμοιες σχεδὸν περιγραφὲς σιωπηρῆς πορείας προσφύγων – αὐτῶν τῶν τραγικῶν θυμάτων τοῦ πολέμου-, πρὸς χάριν πολλαπλασίων ἀσφαλῶς ἀναγνωστῶν, στὸ πιὸ γνωστὸ ἴσως ἀπὸ τὰ βιβλία του, ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν ἱσπανικὸ ἐμφύλιο πόλεμο ποὺ ὁ ἀμερικανὸς συγγραφέας τὸν εἶχε ζήσει ἐπίσης ἀπὸ κοντά, ὡς δημοσιογράφος: Τὸ *Γιὰ Ποιὸν Χτυπᾶ ἡ Καμπάνα* (1940). Χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς «θραχικὲς» ἀνταποκρίσεις τοῦ Ernest Hemingway ὑπάρχουν στὸ W. White (ed.), **By-Line: Ernest Hemingway selected articles and dispatches of four decades,** London, 1968.

καὶ τῶν ἄλλων δύο ἑταίρων τῆς Entente». Τὴν ἴδια στάση ὅμως, κατόπιν προτροπῆς τοῦ Βενιζέλου, ἐτήρησε τελικῶς καὶ ἡ *Ἐπανάστασις τοῦ Στρατοῦ καὶ τοῦ Στόλου,* τοῦ συνταγματάρχη Ν. Πλαστήρα, ἡ ὁποία ἀνέτρεψε τὸ κωνσταντινικὸ καθεστὼς στὶς 15 Σεπτεμβρίου.[4]

Ἡ ἀνατολικὴ Θράκη, ὡστόσο, ἀπὸ στρατιωτικὴ ἄποψη, κάθε ἄλλο παρὰ «χαμένη» θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἠθικό, βεβαίως, τῶν ἑλληνικῶν μονάδων στὴν περιοχή, μετὰ τὴ μικρασιατικὴ ἥττα, ἦταν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐκφωνεῖται – ὁμαδικῶς, ὑποχρεωτικῶς καὶ μεγαλοφώνως – στὰ κέντρα ἐκπαιδεύσεως νεοσυλλέκτων. Ἦταν δηλαδὴ ὁπωσδήποτε μὴ ἀκμαιότατον. Ἐντελῶς ἄλλα ἴσχυαν γιὰ τὸ ἠθικὸ τῶν κεμαλικῶν δυνάμεων. Παρά, ὅμως, τὴν ὁμόφωνα διαφορετικὴ ἄποψη τῆς παγκόσμιας πατριωτικῆς λογοτεχνίας στὸ σημεῖο αὐτό, τὸ ἠθικὸ ἑνὸς στρατεύματος – παράγοντας πολὺ σημαντικὸς καὶ συχνὰ καθοριστικὸς – μόνο ἕως ἕνα ὁρισμένο σημεῖο εἶναι δυνατὸν νὰ «ξεπερνάει» τοὺς περιορισμοὺς τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν. Γιὰ τὴν κατάληψη τῆς ἀνατολικῆς Θράκης, ὁ τουρκικὸς στρατὸς θὰ ἔπρεπε καταρχὰς νὰ νικήσει τὶς (ὄντως περιορισμένες) βρεττανικὲς δυνάμεις στὴν οὐδέτερη ζώνη, νὰ ἀποδεχθεῖ ἐν συνεχείᾳ ἡ βρεττανικὴ Αὐτοκρατορία τὴν ἥττα της καὶ νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὰ Στενὰ – καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη – χωρὶς νὰ χρησιμοποιήσει τὸν πανίσχυρο στόλο της, καὶ τέλος νὰ διεκπεραιωθοῦν οἱ τουρκικὲς μονάδες, ποὺ δὲν διέθεταν καμμία σχεδὸν ναυτικὴ ὑποστήριξη, στὴν εὐρωπαϊκὴ ὄχθη. Ὅλα αὐτά, δέ, θὰ ἔπρεπε νὰ συμβοῦν μέσα σὲ λίγες ἑβδομάδες, πρὶν ὁ ἐρχομὸς τοῦ χειμῶνα σημάνει τὸ τέλος τῆς περιόδου τῶν ἐπιχειρήσεων.

---

[4] Mr. Lindley (Athens) to FO, No 480 tel., Sept. 25, 1922, E9939/27/44, No 493 tel., Sept. 26, 1922, E9978/27/44 καὶ No 533 tel., Oct. 2, 1922, E10400/27/44.

Βλ. ἐπίσης, Στυλ. Γονατᾶς, **op. cit.**, σσ. 226-47. Κώστας Ἀθάνατος, **Τὸ ἐθνικὸν κίνημα Χίου καὶ Μυτιλήνης. (Ἀφήγησις προσωπικῶν ἐντυπώσεων μὲ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς Ἐπαναστάσεως, 1922)**, Ἀθῆναι 1923, passim. Στυλιανὸς Πρωτονοτάριος, **op. cit.**, σσ. 77-80. Bertrand Bareilles, **op. cit.**, σσ. 243-7. Γιάννης Ἀνδρικόπουλος, **Ἡ Δημοκρατία τοῦ μεσοπολέμου**, Ἀθήνα (Φυτράκης) 1987, σσ. 7-9.

Ἡ Ἑλλάδα, συνεπῶς, κατέληξε στὴν ἀπόφαση νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Θράκη – ὅπως καὶ ἔγινε σύμφωνα μὲ τὴν ἀναχωχὴ τῶν Μουδανιῶν (11 Ὀκτωβρίου 1922) –, ὄχι γιὰ στρατιωτικούς, ἀλλὰ γιὰ πολιτικοὺς λόγους: Γιὰ νὰ μὴν ὑποχρεωθεῖ ἡ Ἀγγλία νὰ συγκρουσθεῖ, ἐνδεχομένως, μὲ τὴν κεμαλικὴ Τουρκία. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς χρησιμοποιήσεως τῆς βρεττανικῆς «ἀσπίδος», τῆς παρουσίας δηλαδὴ βρεττανικῶν δυνάμεων στὴν ἀνατολικὴ ζώνη τῶν Στενῶν, ποὺ ἐκάλυπταν τὶς ἑλληνικὲς θέσεις στὴ Θράκη κατὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ποὺ ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς – μετὰ τὴν «ἐπέκτασιν τῆς ἑλληνικῆς ζώνης» (Ἰούλιος 1920) – ἐκάλυπτε γιὰ δύο καὶ πλέον χρόνια τὶς θέσεις τῆς Entente στὴν ἀσιατικὴ πλευρὰ αὐτῆς τῆς ζώνης, ἦταν – προφανῶς – ἔξω ἀπὸ τὴ λογική, ὄχι μόνο τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ καὶ τοῦ βενιζελισμοῦ, ἀλλά, ὅπως φαίνεται, καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Βενιζέλου. Ὅπως ἔξω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λογικὴ καὶ τῶν «ἀδιαπραγμάτευτων», κάθε φορά, στόχων της στὰ λεγόμενα «ἐθνικὰ θέματα» ἦταν, μονίμως, σὲ ὅλη τὴ μακρὰ πορεία τοῦ καθ' ἡμᾶς ἐθνικισμοῦ, ἀκόμη καὶ ἡ ἁπλὴ ἐξέταση ἐναλλακτικῶν στρατηγικῶν ἀπευθείας ἐπαφῆς μὲ τὸν ἀντίπαλο.

Ἡ *Ἐπανάστασις τοῦ Στρατοῦ καὶ τοῦ Στόλου* πάντως ἀντιμετώπισε τὴν ἧττα καὶ τὴν ἑρμήνευσε μὲ ἀπολύτως παραδοσιακὸ τρόπο. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ θὰ ἀντιδροῦσε καὶ ἕνα ἀντιβενιζελικὸ στρατιωτικὸ κίνημα ἐὰν ἡ κατάρρευση τοῦ μετώπου συνέβαινε ἐπὶ κυβερνήσεως Φιλελευθέρων: μὲ τὴν ἀναζήτηση «προδοτῶν». Ἡ δίκη, ἡ καταδίκη καὶ ἡ ἐκτέλεση, τελικῶς (28 Νοεμβρίου 1922), «τῶν ἕξι» ἡγετικῶν στελεχῶν, πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν, τοῦ κωνσταντινισμοῦ (Δ. Γούναρη, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Γ. Μπαλτατζῆ, Ν. Θεοτόκη, Ν. Στράτου καὶ τοῦ στρατηγοῦ Γ. Χατζανέστη) μὲ τὴν κατηγορία τῆς «ἐσχάτης προδοσίας»,[5] συνέβαλε στὸ νὰ ἠρεμήσουν κάπως

---

[5] Mr. Lindley (Athens) to FO, No 704 tel., Nov. 28, 1922, C16218/13/19 καὶ un. tel., private and secret, Nov. 28, 1922, C16410/13/19.

Βλ. ἐπίσης, Θ. Πάγκαλος, Ἀρχεῖον..., op. cit., σσ. 163-7, 167-77. Στ. Γονατᾶς, op. cit., σσ. 251-62. Π. Ἀργυρόπουλος, op. cit., σσ. 330-1. Στ. Πρωτονοτάριος, op. cit., σσ. 11-2. A. Frangulis, op. cit., vol. 2, σσ. 473-7. Γρηγόριος Δαφνῆς, **Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ δύο Πολέμων, 1923-1940,** Ἀθῆναι (Ἴκαρος) 1955, τόμ. Α΄, σσ. 10-20. M. Llewellyn Smith,

τὰ πνεύματα — ἐφόσον βρέθηκαν καὶ τιμωρήθηκαν οἱ «ὑπεύθυνοι» — καὶ νὰ ἐπιβληθοῦν ἐν συνεχείᾳ αὐστηρὰ μέτρα πειθαρχίας στὶς ἔνοπλες δυνάμεις· μέτρα ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἀνασυγκρότηση τῶν μονάδων τῆς δυτικῆς Θράκης.[6] Ἐπρόκειτο, βεβαίως, γιὰ κατηγορητήριο σκοπιμότητος· «ἐθνικῆς», προφανῶς, σκοπιμότητος ὅπως ὑποστήριξε ἀργότερα[7] ὁ ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς καταδίκης Θεόδωρος Πάγ-

---

op. cit., σσ. 321-9, 332-3. Γιάννης Ἀνδρικόπουλος, **op. cit.**, σσ. 9-10. Ἠλίας Μπρεδήμας, **Ἡ Πρώτη Δημοκρατία**, Ἀθῆναι (Ἄχμων) 1960, σσ. 177-276 καὶ 278-95 (γιὰ τὴ δίκη τοῦ πρίγκιπα Ἀνδρέα).

[6] Τὸ κατὰ πόσον ἡ ἀνασυγκρότηση αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομάζεται κανονικὰ «Τὸ θαῦμα τοῦ Ἕβρου» καὶ «φαινόμενον μοναδικὸν εἰς τὴν στρατιωτικὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου» (Θ. Πάγκαλος, **Ἀρχεῖον...**, **op. cit.**, σ. 178, τὰ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν καὶ μέχρι τέλους τοῦ ὁμοτίτλου κεφ. στὴ σ. 264) ἤ, γιὰ νὰ περάσουμε σὲ ἕνα σοβαρὸ ἐρώτημα, τὸ κατὰ πόσον ἦσαν ἀξιόμαχες, καὶ μέχρι ποίου βαθμοῦ, οἱ μονάδες τῆς Θράκης ποὺ δημιούργησε ὁ «ἀδίστακτος», ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν γνωστῶν ἀπὸ τότε δικτατορικῶν του σχεδίων, στρατηγὸς (Mr. Bentinck to FO, Oct. 12, 1922, βλ. ἀμέσως παρακάτω) καλῶντας πέντε κλάσεις στρατευσίμων (1919-1923) — τὴν πρόσκληση πρὸς κατάταξιν τὴ συνόδευε ἡ προειδοποίηση πὼς ὅσοι δὲν παρουσιασθοῦν ἐγκαίρως «θὰ τυφεκισθῶσιν καὶ αἱ οἰκογένειαί των θὰ ἐξορισθῶσιν εἰς Ἀφρικὴν» (Πάγκαλος, ὅ.π., σ. 206) — εἶναι κάτι ποὺ ἀναγκαστικὰ θὰ παραμείνει ἀναπάντητο ἐφόσον στὸν Θεόδωρο Πάγκαλο, «ποὺ εἶχε μέσα του κάτι ἀπὸ τὸ Νιτσεϊστικὸ σκληρὸ διαμάντι» (ὅπως ἔγραφε καὶ ὁ, ἐπίσης ἀπροκαλύπτως φασίζων, Κώστας Ἀθάνατος, **Ἐλεύθερον Βῆμα**, 15 Νοεμβρίου 1922), δὲν δόθηκε τότε ἡ εὐκαιρία νὰ βαδίσει οὔτε ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οὔτε ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐπιφυλάξεις πάντως γιὰ «τὸ θαῦμα τοῦ Ἕβρου» ὑπῆρχαν πολλές. Ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν Ἀλ. Μαζαράκη, τὸν ὁποῖον ὁ Πάγκαλος, μᾶλλον δικαίως, θεωροῦσε προσωπικό του ἀντίπαλο, οὔτε μόνον ἀπὸ «ἀπεχθεῖς», σὲ κάθε γνήσιο στρατοκράτη «πολιτικούς», ὅπως, παραδείγματος χάριν, ὁ Γεώργιος Καφαντάρης ἢ ὁ Κ. Ζαβιτσιάνος (**op. cit.**, τ. Β', σ. 231), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀξιωματικούς, στρατιωτικοὺς ἀκολούθους τῆς Entente. (General Sir Ch. Harington (Constantinople) to WO, No 3488 tel., Jan. 22, 1923, E967/1/44. Mr. Bentinck (Athens) to FO, No 103 tel., Febr. 12, 1923, E20047/6/44.)

χαλος, μὲ ἄδηλο τὸ κατὰ πόσον περιέγραφε ἢ ἑρμήνευε τὸ γεγονός, ἢ ἁπλῶς ἐπιχειροῦσε νὰ ἀναδείξει, μὲ τὸ γνωστὸ ἰδιόρρυθμο χιοῦμορ του, τὸ κοινὸ ἑρμηνευτικὸ πλαίσιο καὶ τῶν δύο παρατάξεων τοῦ Διχασμοῦ, γιὰ τὰ «ἐθνικὰ θέματα» ἐκείνης τῆς περιόδου.

6.2. Ἡ Εἰρήνη τῆς Λωζάννης

Ἡ ἀναχωχὴ ποὺ οἱ δυνάμεις τῆς Entente διαπραγματεύτηκαν – καὶ γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἑλλάδος – στὰ Μουδανιὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, προέβλεπε τὴ σύγκληση Συνδιασκέψεως ποὺ θὰ ἐπεξεργαζόταν νέα συνθήκη εἰρήνης, ἀντὶ ἐκείνης τῶν Σεβρῶν, τὴν ὁποία εἶχε ὑπογράψει ἡ οὐσιαστικῶς – ἀπὸ δὲ τῆς 4ης Νοεμβρίου τοῦ 1922 καὶ τυπικῶς – ἀνύπαρκτη σουλτανικὴ κυβέρνηση.[8]

Ἡ Συνδιάσκεψη ἐγκαινίασε τὶς ἐργασίες της στὶς 20 Νοεμβρίου τοῦ 1922 στὴ Λωζάννη, στὸν ἀπόηχο μιᾶς σειρᾶς σημαντικῶν πολιτικῶν ἀλλαγῶν σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς χυρίως ἐνδιαφερόμενες χῶρες. Στὶς 19 Ὀκτωβρίου ὁ David Lloyd George ἔχασε τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν συμμάχων του τοῦ Συντηρητικοῦ κόμματος καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ παραιτηθεῖ. Στὸ τέλος τοῦ ἰδίου μηνός, τὸ *Ἐθνικὸ Φασιστικὸ* κόμμα τοῦ Benito Mussolini κατέλαβε πραξικοπηματικὰ τὴν ἐξουσία στὴ Ρώμη, καὶ στὶς 17 Νοεμβρίου – ἕνα πραγματικὸ τέλος ἐποχῆς – ὁ τελευταῖος ὀθωμανὸς Σουλτᾶνος χρειάστηκε νὰ φυγαδευθεῖ μὲ βρεταννικὸ πολεμικὸ πλοῖο στὴ Μάλτα.[9] Λίγο ἐνωρίτερα, τὸ Σεπτέμ-

---

[7] **Ἔθνος**, 3 Μαρτίου 1941. (Συνέντευξη Θ. Πάγκαλου.)

[8] Sir Horace Rumbold (Constantinople) to FO, No 512 tel., private and secret, October 5, 1922, E10595/27/44. Sir Ch. Harington (Mudania) to WO, No 2615, tel., October 5, 1922, E10670/27/44. *British Secretary's Notes of the Inter-Allied Conferences held at the Quai d' Orsay, between October 6-7, 1922,* E11538, E11539/27/44. Sir Ch. Harington (Mudania) to WO, No G38 tel., October 12, 1922, E11613/27/44.

Βλ. ἐπίσης, Ἀλ. Μαζαράκης, **op. cit.**, σσ. 307-26. N. Henderson, **op. cit.**, σσ. 109-10. Mustafa Kemal, **op. cit.**, σσ. 572-8. **Oriente Moderno,** 15 Dicembre 1922.

[9] Neville Henderson (Constantinople) to FO, No 719 tel., November 17,

βριο, τὸ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ Πλαστήρα εἶχε κατορθώσει νὰ πείσει τὸν Βενιζέλο νὰ ἐπανέλθει στὸ προσκήνιο, καὶ τὸν εἶχε διορίσει ἐπικεφαλῆς τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὴ Συνδιάσκεψη.[10]

Ἡ συνεννόηση Λονδίνου καὶ Παρισίων, ποὺ ἐπιτεύχθηκε, τελικῶς, δύο μόλις εἰκοσιτετράωρα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναρκτήρια τελετὴ στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ Casino de Montbenon, ἔδινε στὶς ἀντιπροσωπεῖες τῆς Entente τὸ πλεονέκτημα τῆς ἑνότητος ἀπέναντι στίς, ἀναβαθμισμένες μετὰ τὴ στρατιωτικὴ νίκη τους στὴ Μικρὰ Ἀσία, τουρκικὲς ἀξιώσεις,[11] τὸ ὁποῖο ἡ Ἀγγλία εἰδικῶς μποροῦσε νὰ τὸ

1922, E12846/27/44. N. Henderson, **op. cit.**, σ. 151. Paul Gentizon, **Mustafa Kemal ou l' Orient en Marche**, Paris (Bossard) 1929, σσ. 30, 31-59.

[10] Yannis Yanoulopoulos, **The Conference of Lausanne, 1922-1923**, διδακτορικὴ διατριβή, University of London 1974, σ. 42. D. Alastos, **op. cit.**, σσ. 220-1. Ἠλίας Μπρεδήμας, **op. cit.**, σσ. 175-6.

Ἐπικεφαλῆς τῆς ἀντιπροσωπείας τῆς Βρεττανικῆς Αὐτοχρατορίας ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ὑπουργός της ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, καὶ τέως ἀντιβασιλεὺς τῶν Ἰνδιῶν (πρᾶγμα δυσάρεστα ἐμφανὲς κατὰ καιρούς), Μαρκήσιος Curzon τοῦ Kedleston, τῆς Γαλλίας ὁ γνωστὸς διπλωμάτης καρριέρας, πρέσβυς Camille Barrère, γνωστὸς καὶ γιὰ τά φιλοαγγλικά του αἰσθήματα — ἀντίδωρο, ἴσως, πρὸς τὴ χώρα ποὺ τὸν φιλοξένησε σὲ ἡλικία εἴκοσι ἐτῶν, ὡς πολιτικὸ ἐξόριστο, μετὰ τὴν ἧττα τῆς Κομμούνας τοῦ 1871 — καὶ τῆς Ἰταλίας ὁ, ἐξ ἴσου (;) Μαρκήσιος Camilllo Garroni, Ὕπατος Ἁρμοστὴς τῆς χώρας του στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα.

Ὁ στρατηγὸς Ismet Paşa (Inönü), στενὸς φίλος καὶ — κυρίως — πιστὸς συνεργάτης τοῦ Mustafa Kemal, ἀντιπροσώπευε τὴν Τουρκία· καὶ στὶς δύο φάσεις τῆς Συνδιασκέψεως. Λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴ Λωζάννη τοῦ ἀνετέθη καὶ τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν.

[11] Lord Harding (Paris), to FO, No 599 tel., November 15, 1922, E12743/27/44. *British Secretary's Notes of a Meeting held at the Quai d' Orsay on November 18, 1922,* E13148/27/44. **DDI** (1), Nos 122, 135.

Μετὰ τὴ συμφωνία τους, ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης, τελικῶς, ὁ γάλλος πρωθυπουργὸς Raymond Poincaré καὶ ὁ Curzon ἀναχώρησαν γιὰ τὴν Ἑλβετία πρὸς συνάντησιν τοῦ νέου ἀρχηγοῦ τοῦ ἰταλικοῦ κράτους. Ἡ συνάντηση

συναθροίζει μὲ ἕνα ἄλλο, ἐξ ἴσου σημαντικὸ καὶ ἀποκλειστικὰ δικό της πλεονέκτημα, τόσο ἐν σχέσει πρὸς τὴν κεμαλικὴ ἀντιπροσωπεία, ὅσο καὶ πρὸς ἐκεῖνες τῶν συμμάχων της (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν παρατηρητῶν τῶν Η.Π.Α.): Τὴν τακτικὴ ἀνάγνωση ἀπὸ τὶς μυστικές της ὑπηρεσίες ὅλων τῶν κρυπτογραφημένων τηλεγραφημάτων τους ἀπὸ – καὶ πρὸς – τὴ Λωζάννη.[12]

Ἡ ἑνότητα ἐνεργειῶν τῆς Entente, βεβαίως, γιὰ τὰ ζητήματα τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς ἔμελλε νὰ εἶναι, καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση, προσωρινή, ἐφόσον βασιζόταν στὴν ἀγγλογαλλικὴ σύμπνοια γιὰ

ὅμως δὲν πραγματοποιήθηκε στὴ Λωζάννη, ὅπως εἶχε ἀρχικῶς συμφωνηθεῖ, ἀλλὰ στὴ μικρὴ ἀλπικὴ πόλη Territet. Ἐπὶ ἰταλικοῦ ἐδάφους, κατόπιν ἐπιμονῆς τοῦ τελευταίου. Νέα συμφωνία προέκυψε χωρὶς καμμία ἰδιαίτερη δυσκολία διότι ὁ Benito Mussolini δὲν ἐγνώριζε πολλὰ πράγματα – κατὰ τὴ γνωστή, διπλωματικῆς προελεύσεως, ἔκφραση – γιὰ τὰ ὑπὸ συζήτησιν θέματα. *(British Secretary's Notes of an Inter-Allied Meeting held at Territet on November 19, 1922,* E13149/27/44. **DDI** (1), No 136. Rafaele Guariglia, **Ricordi, 1922-1946**, Napoli, 1950, σσ. 18-21.)

Ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἄνευ ἐνδιαφέροντος ἡ πρώτη ἐντύπωση ποὺ ἄφησε στὸν βρεττανὸ ὑπουργὸ ὁ πολὺ γνωστός, ἀργότερα, ἰταλὸς δικτάτορας. «Πρόκειται προφανῶς», σημείωνε στὸ πρῶτο του τηλεγράφημα ἀπὸ τὴ Συνδιάσκεψη, «γιὰ δολοχληρωμένο ἠθοποιό». (The Marquess Curzon (Lausanne) to FO, No 1 tel., November 20, 1922, E12957/27/44.) Μετὰ τὴ συνάντηση τῆς Territet, ὁ Poincaré καὶ ὁ Mussolini ἀναχώρησαν γιὰ τὸ Παρίσι καὶ τὴ Ρώμη, ἀντιστοίχως, καὶ ὁ Curzon γιὰ τὴ Λωζάννη.

[12] Y. Yanoulopoulos, **op. cit.**, σσ. 46-7. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀγγλία (καὶ ἄλλες χῶρες) πραγματοποιοῦσαν ὑποκλοπὲς τηλεγραφημάτων δὲν ἀποτελοῦσε, φυσικά, ἀντικείμενο ἐπισήμων ἀνακοινώσεων, τότε ἢ ἀργότερα, οὔτε μέρος τοῦ περιεχομένου μυστικῶν μέν, ἀλλὰ εὐρείας κυκλοφορίας διπλωματικῶν ἐγγράφων. Παρ' ὅτι ἦταν γνωστὸ καὶ ὄχι ἰδιαιτέρως δυσχερές, ἀκόμη καὶ μὲ τὰ τεχνικὰ μέσα ποὺ διέθετε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ ἔνδοξος κλάδος τῆς signals intelligence. Ἐκεῖνο πάντως ποὺ ποτὲ καὶ σὲ καμμία περίπτωση δὲν διαφημίζεται – οὔτε πολὺ ἀργότερα – εἶναι ἡ ἐπιτυχὴς ἀποκρυπτογράφηση τῶν ὑποκλεπτομένων· ἐκτὸς ἐὰν οἱ χῶρες ποὺ ἀφορᾶ ἡ ὅλη ἐπιχείρηση βρίσκονταν σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση. Γιὰ εὐνόητους λόγους ὅλα αὐτά.

Τὸ ὅτι ἡ βρεττανικὴ κυβέρνηση εἶχε στὴ διάθεσή της μία πλούσια συλ-

ἄλλα θέματα, πολὺ σημαντικώτερα καὶ γιὰ τὶς δύο χῶρες. Ὅσο ὑπῆρχε, ὡστόσο, ἡ ἑνότητα αὐτὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Συνδιασκέψεως, καὶ εἰδικῶς κατὰ τὴν πρώτη φάση της, τὸ ἀποτέλεσμα εὐνοοῦσε σαφῶς τὴν Ἑλλάδα, ποὺ ἐπέτυχε ἀπολύτως ἱκανοποιητικὴ —δεδομένων τῶν συνθηκῶν— ρύθμιση τοῦ ζητήματος τῆς δυτικῆς Θράκης: Ἡ τουρκικὴ ἀπαίτηση διεξαγωγῆς τοπικοῦ δημοψηφίσματος ἀπορρίφθηκε, ἐνῶ οἱ ἀποστρατικοποιημένες ζῶνες κατὰ μῆκος τῶν συνόρων τοῦ Ἕβρου, ποὺ ἔγιναν δεκτὲς ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς συνέδρους (ὅπως καὶ ἐκεῖνες τῆς περιοχῆς τῶν Στενῶν), ἔλυναν καὶ τὸ πρόβλημα τῆς, προβλεπόμενης ἀπὸ τὴ Συνθήκη τοῦ Neuilly, ἀσφαλοῦς ἐξόδου τῆς Βουλγαρίας στὸ Αἰγαῖο, μέσῳ δυτικῆς Θράκης, χωρὶς

λογὴ ἀπὸ ἀποκρυπτογραφημένα τηλεγραφήματα κατὰ τὶς ἐργασίες τῆς Συνδιασκέψεως, καὶ πρὸ αὐτῆς, καὶ μετά, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου, προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀναπόφευκτες παραλείψεις καὶ τὰ μικρολάθη ποὺ (εὐτυχῶς γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς) συμβαίνουν κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἑκατοντάδων χιλιάδων ἐγγράφων καί, κυρίως, τῶν πολλαπλασίων χειρογράφων σχολίων, ἐσωτερικῆς χρήσεως, στὰ ἔγγραφα αὐτά, πρὶν δοθοῦν στὴ δημοσιότητα. Ἁπλῶς «ξεφεύγει» κάποτε ἡ ἐπίμαχη λέξη ἢ μικρὴ φράση ἀπὸ τὴ μαύρη, σινική, μελάνη ποὺ θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ τὴν καλύπτει. (Οἱ ἴδιες οἱ διαγραφὲς ἄλλωστε, σὲ συγκεχριμένα συμφραζόμενα, ἀποτελοῦν τεκμήριο ἀναφορᾶς σὲ ἀποκρυπτογραφημένα τηλεγραφήματα.) Σὲ κάποιες, πολὺ σπάνιες δυστυχῶς, περιπτώσεις, διασώζεται ὁλόκληρο τὸ σχόλιο. «Τί κρίμα», διαβάζουμε σέ, ἀνυπόγραφη βεβαίως, παρατήρηση, στὸ ἐσωτερικὸ ἐμπροσθόφυλλο τοῦ E14013/27/44, «ποὺ τὰ ἀμερικανικὰ τηλεγραφήματα [ἀπὸ τὴ Λωζάννη] εἶναι τόσο σύντομα καὶ ἀτελῆ!»

Ἄλλοτε πάλι —γιὰ νὰ καταλήξουμε μὲ ἕνα παράδειγμα ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος— ἡ ὑποκλοπὴ καὶ ἀποκρυπτογράφηση προκύπτει ἀπὸ κάποιο συναφὲς γεγονός. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1921, ὁ Curzon εἶχε μία «πολὺ ἔντονη» συζήτηση μὲ τὸν πρωθυπουργό του, διότι ἄλλα εἶχε ἀναφέρει ἐκεῖνος στὴν ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία (βλ. παραπάνω σ. 262) ὡς πολιτικὴ τῆς χώρας του στὸν μικρασιατικὸ πόλεμο, καὶ ἄλλα πράγματα —πολὺ πιὸ αἰσιόδοξα— ὁ Lloyd George. Τὸ τί εἶπε ὁ «Βενιζέλος τῆς Ἀγγλίας» (τῆς Οὐαλλίας ἐννοοῦν ὅσοι τὸ γράφουν) στὸν Δ. Γούναρη, ὁ βρεττανὸς ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τὸ πληροφορήθηκε ἀπὸ τὶς «συνήθεις πηγές» (from the usual sources). Τὰ τηλεγραφήματα δηλαδὴ ποὺ ἔστειλε ἡ καταχαρούμενη ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία στὴν Ἀθήνα.

τὴν ἀφαίρεση τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας ἀπὸ τὸν εἰδικὸ γιὰ τὴν ἔξοδο αὐτὴ διάδρομο, τὴν ὁποία ματαίως ἐπέμενε νὰ ζητᾶ ἡ κυβέρνηση τῆς Σόφιας.[13]

Εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν Ἀθήνα, πάντοτε ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἰσχύοντες συσχετισμούς, ὑπῆρξε καὶ ἡ λύση ποὺ δόθηκε στὸ ἐκκρεμές, ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, ζήτημα τῆς ὁριστικοποιήσεως τοῦ καθεστῶτος τῶν νησιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου. Ἡ Ἰταλία, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, δὲν δέχθηκε νὰ συζητηθοῦν τὰ Δωδεκάνησα στὴ Λωζάννη, ἀλλὰ τὸ κεντρικὸ νησιωτικὸ συγκρότημα κατακυρώθηκε στὴν Ἑλλάδα χωρὶς ἰδιαίτερα προβλήματα, καὶ μάλιστα μὲ μέτρα ἀποστρατικοποιήσεως πολὺ ὀλιγώτερο αὐστηρὰ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐπιβάλει ἡ κεμαλικὴ ἀντιπροσωπεία. Στὸ βορειοανατολικὸ Αἰγαῖο, οἱ Δυνάμεις ἐξασφάλισαν γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ τέσσερα μεγάλα νησιὰ (Λῆμνος, Σαμοθράκη, Ἴμβρος, Τένεδος), ἀλλὰ στὴ συνέχεια ἀποφάσισαν νὰ παραχωρήσουν τὰ δύο τελευταῖα στὴν Τουρκία —κατὰ τὴν τελικὴ προσπάθεια ποὺ ἔγινε νὰ δεχθεῖ ἡ Ἄγκυρα τὸ σύνολο τῆς Συνθήκης (Ἰανουάριος 1923)—, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι θὰ ἴσχυε ἐκεῖ «εἰδικὸ καθεστὼς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως» γιὰ τόν, σχεδὸν ἀποκλειστικῶς, ἑλληνικὸ πληθυσμό τους· ὅρος ποὺ ποτὲ δὲν τηρήθηκε.[14]

---

[13] **FO 839/26** Delegation file 'Thrace'. The Marquess Curzon (Lausanne) to FO, No 31 tel., November 25, 1922, E13191/13003/44, καὶ No 252 tel., January 31, 1923, E1240/1/44. **S.I.S.** report November 27, 1922, E12537/769/44. **Cmd. 1814**, σσ. 19-94, 457-64, 832-8.

Βλ. ἐπίσης, Harold Nicolson, **Curzon: The Last Phase 1919-1925,** London (Constable) 1934, σσ. 292-3. Mustafa Kemal, **op. cit.**, σσ. 209-10, 348-51. Ἀπ. Ἀλεξανδρῆς, **op. cit.**, σσ. 69-72. D. Caclamanos, **Ἐλευθέριος Βενιζέλος – ὁ Ἥρως. Εἷς χαρακτηρισμὸς** (Oxford University Press) 1936, σσ. 29-30. S. Ramadan, **The Foreign Policy of the Turkish Nationalists, 1919 to 1923,** Ph.D. thesis, University of London 1971, σ. 325. Harry J. Psomiades, **The Eastern Question: The Last Phase,** Thessaloniki (Institute for Balkan Studies) 1968, σσ. 44-50.

[14] **Cmd. 1814,** σσ. 94-101, 102-9, 109-11, 169, 181. **DDI** (1), Nos 70, 136, 169, 171. D. Caclamanos, **The Dodecanese, Past and Future,** Lon-

Τραγική, ἀντιθέτως, γιὰ τοὺς ἄνω τοῦ ἑνὸς ἑκατομμυρίου ἕλληνες πρόσφυγες καὶ τὶς περιουσίες τους, ἀλλὰ καὶ πλέον συμφέρουσα λύση, ἐν ὄψει τῆς κατηγορηματικῆς ἀρνήσεως τῆς τουρκικῆς πλευρᾶς νὰ δεχθεῖ τὴν ἐπιστροφή τους, ἦταν ἡ Συμφωνία τῆς *ὑποχρεωτικῆς* ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν ποὺ ὑπογράφτηκε στὴ Λωζάννη στὶς 30 Ἰανουαρίου 1923. Τὸ ὑποχρεωτικὸν τῆς μεταχινήσεως ἐσήμαινε ὅτι πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς θὰ μποροῦσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὰ οἰκήματα καὶ τὶς γεωργικὲς ἐκτάσεις τῶν 400.000 περίπου μουσουλμάνων, ἑλλήνων πολιτῶν, ποὺ βάσει τῆς Συμφωνίας ἔπρεπε νὰ ταξιδέψουν πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση· ἐξ ἴσου τραγικὰ θύματα καὶ αὐτοὶ — ποὺ κανεὶς σχεδὸν στὴν Ἑλλάδα δὲν φαίνεται νὰ τοὺς θυμᾶται — ἑνὸς πολέμου γιὰ τὸν ὁποῖον δὲν ἔφεραν καμμία εὐθύνη καὶ στοῦ ὁποίου τὴ διεξαγωγὴ δὲν εἶχαν κανενὸς εἴδους συμμετοχή. Ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ ἐξαιρέθηκαν οἱ μουσουλμάνοι τῆς δυτικῆς Θράκης καὶ οἱ ἕλληνες ὀρθόδοξοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Ἴμβρου καὶ τῆς Τενέδου.[15]

---

don 1943, σσ. 6-7. R. Guariglia, **Ricordi...**, **op. cit.**, σσ. 22-3. Ἀλ. Μαζαράκης, **op. cit.**, σσ. 328-9. Ἀπ. Ἀλεξανδρῆς, **op. cit.**, σσ. 101-5. Nicolson, **Curzon...**, op. cit., σσ. 700-1.

Ὁ Ismet ἀποδέχτηκε ρητά, στὶς 4 Φεβρουαρίου 1923, τὴν ὑποχρέωση εἰσαγωγῆς εἰδικοῦ καθεστῶτος αὐτοδιοικήσεως στὴν Ἴμβρο καὶ τὴν Τένεδο. (**Cmd. 1814**, σσ. 838, 841.) Ἐπειδὴ ὅμως, μέχρι τὸ τέλος σχεδὸν τῆς Συνδιασκέψεως τῆς Λωζάννης, δὲν εἶχε γίνει καμμία ἀπολύτως κίνηση πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ὁ Βενιζέλος ἐπρότεινε νὰ παραμείνουν τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα στὰ δύο νησιὰ μέχρι νὰ ἀρχίσει νὰ ἰσχύει τὸ εἰδικὸ αὐτὸ καθεστώς. Ἡ τουρκικὴ ἀντιπροσωπεία ἀπέρριψε τὴν πρόταση καὶ οἱ δυτικὲς Δυνάμεις δὲν ἐπέμειναν περαιτέρω. (Sir Horace Rumbold (Lausanne) to FO, No 213 tel., June 28, 1923, E6776/1/44 καὶ No 296 tel., July 17, 1923, E7479/1/44. Βλ. ἐπίσης καὶ Κ. Ζαβιτσιάνος, **op. cit.**, τ. Β΄, σ. 186.)

[15] **Σύμβασις περὶ Ἀνταλλαγῆς τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Τουρκικῶν Πληθυσμῶν καὶ Πρωτόκολλον, ὑπογραφέντα τῇ 30ῃ Ἰανουαρίου 1923**, σσ. 63-69 τῆς εἰδικῆς ἐκδόσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, ποὺ περιλαμβάνει ὅλες τὶς Πράξεις ποὺ ὑπεγράφησαν στὴ Λωζάννη. (Βλ. παρακάτω, σ. 316, σημ. 21.) British Delegation memorandum (Forbes Adam) on the Exchange of Populations, Lausanne, November

Ἡ Συνδιάσκεψη ὡστόσο δὲν εἶχε ὡς μόνο, ἢ κύριο, ἀντικείμενό της τὶς ἑλληνοτουρκικὲς διαφορές, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ συνόλου τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν. Τὴν ἐπαναδιαπραγμάτευση δηλαδὴ τῶν ἐκκρεμῶν – μετὰ τὴν μὴ ἐπικύρωση τῆς συνθήκης αὐτῆς – ζητημάτων μεταξὺ τῶν δυτικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀρκετῶν «οὐδετέρων», Δυνάμεων καὶ τῆς Νέας Τουρκίας. Ζητημάτων ἐξαιρετικὰ σοβαρῶν ὅσο καὶ περίπλοχων, ὅπως ἦταν τὸ καθεστὼς τῶν Στενῶν, ἡ τύχη τῶν «κουρδικῶν περιοχῶν» τῆς τέως Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τὸ πετρελαιοφόρο τμῆμα τῶν ὁποίων τὸ διεκδικοῦσε τὸ Ἰράκ

22, 1922, E13004/10524/44. The Marquess Curzon (Lausanne) to FO, No 249 tel., January 30, 1923, E1200/1/44. **Cmd. 1814**, σσ. 113-24, 315-7, 328-37, 407-12. **FRUS** (1923), vol. II, σσ. 915-6. M. Weygand, **Memoirs**, vol. II, Paris, 1957, σ. 196. Μαζαράκης, **op. cit.**, σσ. 327-8. E. Rossi, *'Lo scambio obbligatorio delle popolazioni tra la Grecia e la Turchia'*, **Oriente Moderno**, 15 Settembre 1930. St. Ladas, **The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey**, New York (Harvard University Press), 1932, σσ. 335-52, 420-42. D. Pentzopoulos, **The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece**, The Hague (Mouton) 1962, σσ. 70-1, 75-257. H. J. Psomiades, **op. cit.**, σσ. 64-8.

Μετὰ ἀπὸ τριάντα μία συνεδριάσεις – τὶς περισσότερες ἀπὸ κάθε ἄλλη καὶ στὶς δύο φάσεις τῆς Συνδιασκέψεως –, ἡ ὑποεπιτροπὴ γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ τῶν αἰχμαλώτων πολέμου, τῆς ὁποίας πρόεδρος ἦταν ὁ γάλλος στρατηγὸς Maxime Weygand, κατέληξε σὲ κοινὴ πρόταση, στὶς 10 Ἰανουαρίου 1923· τὴν ἡμέρα δηλαδὴ ποὺ ξεπεράστηκε – μὲ μία κάπως αἰφνίδια ὑποχώρηση τοῦ Ismet – καὶ τὸ τελευταῖο (ἀλλὰ σοβαρώτερο ἀπὸ ὅλα) ἐμπόδιο: Τὸ ζήτημα τῆς παραμονῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα, στὸ ὁποῖο, μέχρι τότε, ἡ Ἄγκυρα ἦταν ἀδιάλλακτη. **FO 839/35**, Delegation file 'The Ecumenical Patriarchate'. N. Henderson (Constantinople) to Sir A. Ryan (Lausanne), private, January 2, 1923, **FO 800/240**. The Marquess Curzon (Lausanne) to FO, No 192 tel., Most Secret, January 10, 1923, E462/1/44. A. Ryan, **op. cit.**, σσ. 180-3. Δημ. Καχλαμάνος, **Ἐλευθέριος Βενιζέλος, op. cit.**, σσ. 30-2. Μιχαὴλ Γ. Θεοτοκᾶς, **Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος εἰς τὴν Συνδιάσκεψιν τῆς Λωζάννης (1922-1923)**, Ἀθῆναι 1946, σσ. 8-9. Th. Agnides, **The Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the light of the Treaty of Lausanne**, New York 1964, σσ. 9-28.

(δηλαδὴ τὸ Λονδῖνο), οἱ ὑπὸ κατάργησιν Διομολογήσεις ἢ ὁ ἐπιμερισμὸς τοῦ Ὀθωμανικοῦ Δημοσίου Χρέους.[16]

Παρὰ τὴν ἰσχυρὴ βρεττανικὴ πίεση πρὸς τὴν κεμαλικὴ ἀντιπρο-

---

[16] Y. Yanoulopoulos, **op. cit.**, σσ. 80-95, 96-110, 110-32. Roderic Davison, *'Turkish Diplomacy...'*, **op. cit.**, σσ. 199-204.

Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ καθεστὼς τῆς ναυσιπλοΐας στὰ Στενὰ καὶ τὶς μεταβολές του, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα ἕως τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο πόλεμο, εἶναι πολὺ μεγάλη· ἀνάλογη μὲ τὴ σημασία τῆς θαλάσσιας αὐτῆς ὁδοῦ. Ἡ καλύτερη ἴσως, σύντομη, ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν μέχρι τὴ Λωζάννη ἐξέλιξη τοῦ ζητήματος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι τὸ memorandum ποὺ ἑτοίμασε γιὰ τὸ Foreign Office ὁ Sir J. Headlam-Morley (November 7, 1922, E13027/27/44), τὸ ὁποῖο καὶ περιέλαβε στὸ βιβλίο του **Studies in Diplomatic History,** London (Murray) 1930, σσ. 212-53, ἐνῶ ἀπολύτως ἐπαρκής, ὡς γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς περιόδου ποὺ καλύπτει (ἀπὸ τὶς ἀρχὲς περίπου τοῦ διχοῦ μας αἰῶνα μέχρι τὴ Σύμβαση τοῦ Montreux), εἶναι καὶ ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ A.L. Macfie, **The Straits Question, 1908-1936,** University of London 1972.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Συνδιασκέψεως, ἐκδηλώθηκε ἡ ἀναμενόμενη σύγκρουση μεταξὺ δύο ἐμφανῶς ἀσυμβίβαστων ἀπόψεων γιὰ τοὺς νέους κανόνες διελεύσεως ἐμπορικῶν καὶ – κυρίως, αὐτὸ ἦταν πάντοτε τὸ κρίσιμο ζήτημα – πολεμικῶν πλοίων ἀπὸ τὰ Στενά· μὲ τὴν ἐπίσης ἀναμενόμενη ὀξύτητα καὶ μὲ διαιτητὴ τὴν τουρκικὴ ἀντιπροσωπεία.

Ἡ ἄποψη τῆς Βρεττανικῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν ὁποία ἀποδέχθηκαν καὶ ὑποστήριξαν ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἰταλία, ἦταν ὅτι, πρῶτον, θὰ ἔπρεπε τὰ πολεμικά τους πλοῖα, μέχρι ἑνὸς ἀριθμοῦ, νὰ μποροῦν νὰ διαπλέουν τὰ Στενὰ ἀκόμη καὶ σὲ περίοδο πολέμου ἐὰν ἡ Τουρκία δὲν συμμετεῖχε στὸν πόλεμο, καὶ δεύτερον, ὅτι τὴν ἀσφάλεια τῆς ναυσιπλοΐας, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις καὶ ὅλες τὶς περιόδους, δὲν θὰ τὴν διασφάλιζε κανένα ἄλλο μέτρο, ἐκτὸς ἐκείνου τῆς πλήρους καὶ ἐλεγχόμενης ἀποστρατικοποιήσεως καὶ τῶν δύο πλευρῶν αὐτοῦ «τοῦ πιὸ σημαντικοῦ ἀπὸ ὅλους τοὺς θαλασσίους διαδρόμους», εἰς βάθος τριάντα χιλιομέτρων.

Ἐντελῶς διαφορετικὴ ἦταν ἡ σοβιετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα· καὶ ἐγγύτερη ἀσφαλῶς πρὸς τὸ πνεῦμα τόσο τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ κεμαλικοῦ Ἐθνικοῦ Συμβολαίου, τὸ ὁποῖο ἀναφερόταν στὴν ἀσφάλεια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν προστασία της δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ ξένων πολεμικῶν στόλων, ὅσο καὶ τοῦ Τουρκοσοβιετικοῦ Συμφώνου τοῦ Μαρτίου τοῦ 1921.

σωπεία, ἡ Ἄγκυρα δὲν ἀποδέχθηκε τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴν Entente μετὰ ἀπὸ δύο καὶ πλέον μῆνες ἐξαντλητικῶν συζητήσεων, καὶ οἱ διαπραγματεύσεις τῆς Λωζάννης

Ὁ σοβιετικὸς ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν G.V. Tchitcherin ἐκατηγόρησε εὐθέως τὸν Μαρκήσιο Curzon ὅτι ἡ χώρα του δὲν εἶχε ἐγκαταλείψει τὰ ἐπιθετικά της σχέδια ἐναντίον τοῦ ἐπαναστατικοῦ καθεστῶτος τῶν μπολσεβίκων, παρὰ τὴ δεινὴ ἧττα τῶν προστατευομένων της στὸν ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ 1919-1920, καὶ ἐζήτησε τὴ διατήρηση τῶν ὀχυρώσεων καὶ στὶς δύο ὄχθες τῶν Στενῶν, τὸν πλήρη ἔλεγχο τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως στὶς περιοχὲς αὐτές, καὶ τὴν ἀπαγόρευση τῆς διελεύσεως πολεμικῶν πλοίων· ἐκτὸς ἐκείνων τῆς Τουρκίας.

Ἡ Ἄγκυρα ὅμως, ποὺ ἐκτιμοῦσε ὅτι μιὰ τέτοια ἄποψη θὰ ἦταν ἀπὸ πολὺ δύσκολο ἕως ἀδύνατον νὰ ἀποτελέσει βάση συζητήσεως μὲ τὶς δυτικὲς Δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατέχουν τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐξουσιοδότησε τὸν ἐπικεφαλῆς τῆς ἀντιπροσωπείας της νὰ υἱοθετήσει, τελικῶς, μία ρύθμιση ἀπολύτως συμβατὴ πρὸς τὶς ἐπιθυμίες τοῦ Curzon· «γιὰ ἐκείνη τὴ φάση», ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Ismet, λίγο πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴ Λωζάννη, εἶχε ἀναφέρει στὸν σοβιετικὸ πρέσβυ, S.I. Aralov.

Γιὰ τὴ συζήτηση τοῦ πλέον σημαντικοῦ ζητήματος τῆς Συνδιασκέψεως, τοῦ ζητήματος τῶν Στενῶν – κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας σημειώθηκε καὶ ἕνα ὀξὺ φραστικὸ ἐπεισόδιο μεταξὺ τοῦ Tchitcherin καὶ τοῦ Βενιζέλου ὅταν ὁ τελευταῖος ζήτησε τὸ λόγο γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴ βρεττανικὴ πρόταση –, βλ. **Cmd. 1814**, σσ. 127-8, 138-43, 143-8, 159-73, 228-88, 417-57, 772-85. **FO 839/26**, Delegation file *'The Straits'*. **M.I.D./Documenti Vnieshnei Politiki SSSR**, vol.V, Nos 267, 271, 281, 297 καὶ vol. VI, Nos 10, 15, 20, 24, 31, 32, 38, 39, 46, 52, 63, 72. (Τὴ μετάφραση αὐτῶν τῶν ἐγγράφων ἀπὸ τὴ ρωσσικὴ γλῶσσα, τὴν ὀφείλω ἀπὸ πολὺ παληά, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς στὸ Λονδῖνο, σὲ ἕναν ἀξέχαστο φίλο, τὸν Γρηγόρη Γιάνναρο.) **FRUS** (1923) vol. II, σσ. 910-2, 913-8, 928-30, 935-6, 955-6. **DDI** (1), Nos 167, 172, 249, 251, 327, 389.

Βλ. ἐπίσης S.I.Aralov, *'In the Turkey of Ataturk...'*, **op. cit.**, November 1960, σσ. 100-1. E.H. Carr, **op. cit.**, vol. 3, σσ. 479-83. Joseph C. Grew, **Turbulent Era. A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945**, London (Hammond) 1953, vol. I, σσ. 504-6, 511-6. (Ὁ J. C. Grew ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο παρατηρητὲς τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς στὴ Λω-

τερματίστηκαν, χωρὶς νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ ποθητὸ γιὰ τοὺς Συμμάχους ἀποτέλεσμα, στὶς 4 Φεβρουαρίου 1923.[17] Τὴ διακοπὴ αὐτή, ὡστόσο, δὲν τὴ διαδέχθηκε πολεμικὴ σύγκρουση τῶν δυτικῶν Δυνάμεων,

---

ζάννη.) **The Observer,** November 5, 1922 (συνέντευξη μὲ τὸν L. Trotsky). **Manchester Guardian,** November 30, 1922 (συνέντευξη μὲ τὸν Karl Radek). **Le Matin,** Decembre 29, 1922 (συνέντευξη μὲ τὸν Ismet Paşa).

Σχετικὰ μὲ τὸ ἐπίσης σημαντικώτατο, γιὰ τὴν 'Αγγλία τουλάχιστον, «ζήτημα τῶν βορείων συνόρων τοῦ 'Ιράκ», ποὺ μετὰ ἀπὸ πολλές, παρασκηνιακὲς χυρίως, συζητήσεις παραπέμφθηκε πρὸς λύσιν στὴν Κοινωνία τῶν 'Εθνῶν, καθὼς καὶ μὲ τὴν ὑπόγεια, σφοδρή, ἀμεριχανικὴ ἀντίδραση στὶς βρεττανικὲς ἐπιδιώξεις, βλ. **Cmd. 1814,** σσ. 361-72, 380-93, 405, 842-51. **FO 839/16,** Delegation file *'Mosul and the Kurds'.* **FO 839/10,** Delegation file *'Participation in the Turkish Petroleum Co'.* **CAB. 24,** vol. 159, C.P. 167, Report of the Committee on Iraq, March 23, 1923. **FRUS** (1923), vol. II, σσ. 335-45, 348-9, 946, 953-4, 957-8, 972-4, 981-7. **M.I.D./D.V.P.,** vol. VI, Nos 35, 39, 79. Βλ. ἐπίσης, J. Grew, **op. cit.,** σσ. 476, 544-9, 551-2. H.H. Cumming, **op. cit.,** σσ. 26-32, 59-66, 78-80, 100-1. Amedeo Giannini, *'La Contesa Anglo-Turca per Mosul',* **Oriente Moderno,** 15 Luglio 1924.

Γιὰ τὴν ἐπαναδιαπραγμάτευση τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἢ ἄλλων χωρῶν μὲ τὴν κεμαλικὴ Τουρκία, καθὼς καὶ γιὰ τὶς νέες νομικὲς ρυθμίσεις – πολλὲς καὶ περίπλοκες – ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ κατάργηση τῶν Διομολογήσεων, βλ. **Cmd. 1814,** σσ. 465-586, 592-682, 832-851. **FRUS** (1923) vol. II, σσ. 883-5, 908-9, 936-8, 951-4, 956-7, 960-7. **DDI** (1), Nos 153, 166, 205, 221, 305, 412, 435, 455, 464-6. Βλ. ἐπίσης, J. Grew, **op. cit.,** σσ. 502-3, 522-4, 528-9, 539-40, 546-7, 550-4. Gontaut-Biron et Le Révérend, **op. cit.,** σσ. 102-3. A. Ryan, **op. cit.,** σσ. 185-6. D.C. Blaisdell, **op. cit.,** σσ. 172-96, 198-9. E. G. Mears, *'Levantine Concession Hunting',* στὸ E.G. Mears (ed.), **Modern Turkey,** New York (Macmillan), 1924. S. Ramadan, **op. cit.,** σσ. 313-4.

[17] The Marquess Curzon (Lausanne) to FO, No 251 tel., very urgent, January 31, 1923, E1214/1/44 καὶ No 252 tel., most urgent, January 31, 1923, E1240/1/44. The Marquess Curzon (Lausanne) to Neville Henderson (Constantinople), un. tel., February 4, 1923, E1386/1/44. The Marquess Curzon (Paris) to FO, un. tel., February 5, 1923, E1509/1/44.

ἢ ἔστω τῆς 'Αγγλίας, μὲ τὴν Τουρκία. (Τὸ ποθητὸ ἀποτέλεσμα γιὰ τὴν 'Ελλάδα.) 'Η τουρκικὴ 'Εθνοσυνέλευση ὑπέβαλε στὶς Δυνάμεις μιὰ σειρὰ ἀντιπροτάσεων, οἱ ὁποῖες συζητήθηκαν σὲ εἰδικὴ Διασυμμαχικὴ Σύσκεψη στὸ Λονδῖνο (Μάρτιος), καὶ στὶς 23 'Απριλίου ἡ Συνδιάσκεψη τῆς Λωζάννης ἐπανέλαβε τὶς ἐργασίες της.[18]

'Η τακτικὴ τῶν τριῶν συμμάχων τῆς Entente κατὰ τὸ δεύτερο μέρος τῶν διαπραγματεύσεων – στὰ οἰκονομικὰ ζητήματα, μὲ τὰ ὁποῖα κυρίως ἀσχολήθηκε μετὰ τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1923 ἡ Συνδιάσκεψη, σπανιώτατα θὰ δοκίμαζε κανεὶς τὸν πειρασμό, τότε ἢ τώρα, νὰ περιβάλει μὲ εἰσαγωγικὰ τὴ λέξη συμμάχων – ἦταν ἴδια μὲ ἐκείνη τοῦ πρώτου μέρους. Νὰ χρησιμοποιοῦν, δηλαδή, μέσα στὰ πλαίσια τῆς καθιερωμένης διαπραγματευτικῆς πρακτικῆς τῶν ἐναλλακτικῶν προσφορῶν, ἀπειλῶν καὶ ὑποσχέσεων, καὶ τὴν ἀπειλὴ τοῦ ἑλληνικοῦ

Cmd. 1814, σσ. 438-47, 832-7, 837-41, 842-51. **FRUS** (1923) vol. II, σσ. 901-2, 910, 964-5. **DDI** (1), Nos 412, 428, 430, 435, 455, 464-6.

Βλ., ἐπίσης, H. Nicolson, **Curzon..., op. cit.,** σσ. 342, 346-8. Joseph Grew, op. cit., σσ. 543-54. **Temps,** 30 καὶ 31 Jan., 4 καὶ 5 Fev. **Journal de Débats,** 31 Jan. καὶ 2 Fev. **L' Asie Française,** Jan/Fev. 1923. **Times,** January 31, February 1, 4 καὶ 5. **Daily Mail,** January 31, February 1, 2, 3 καὶ 5, 1923.

[18] Minutes of an Inter-Allied Meeting held at the Foreign Office, March 21, 1923, E3162/1/44 καὶ March 27, 1923, E3344/1/44. **S.I.S.** report, March 7, 1923, E2526/1/44. **FRUS** (1923), vol. II, σσ. 971, 995-6, 1047-9, 1198-1252. **DDI** (1), Nos 480, 521, 543, 611, 635, 658, 659.

Βλ., ἐπίσης, Mustafa Kemal, **op. cit.,** σσ. 599-600, 603. S.I. Aralov, *'In the Turkey of Ataturk...'*, **op. cit.,** November 1960, σσ. 101-2. ('Ο σοβιετικὸς πρέσβυς στὴν 'Άγκυρα εἶχε ταχθεῖ, διακριτικά(;), μὲ τὴν πλευρὰ ἐκείνη τῆς 'Εθνοσυνελεύσεως ποὺ δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴν ἐπανέναρξη τῶν διαπραγματεύσεων, ἀλλὰ τὴ συνέχιση τοῦ πολέμου. 'Ο Kemal τὸν διαβεβαίωσε ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τακτικοῦ ἐλιγμοῦ.) R. Guariglia, **Ricordi..., op. cit.,** σσ. 22-3. A. Rawlinson, **op. cit.,** σσ. 248. S. Ramadan, **op. cit.,** σσ. 630-2. **Oriente Moderno,** 15 Marzo καὶ 15 Aprile 1923. **Écho de l' Orient,** 1 καὶ 15 Mars 1923, 1 Mai 1923. **Temps,** 28 Fev., 6 Mars, 2 Avril 1923. **Daily Mail,** March 21 καὶ 22, April 24, 1923.

στρατοῦ τῆς Θράκης – ὁ ὁποῖος, σὲ περίπτωση ρήξεως, ἄφηναν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι θὰ εἶχε καὶ τὴ δική τους ἐνεργὸ ὑποστήριξη ἢ τουλάχιστον ἐκείνη τῆς 'Αγγλίας –, προχειμένου νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὴν Ἄγκυρα τοὺς εὐνοϊκότερους δυνατοὺς συμβιβασμοὺς στὰ ὑπὸ συζήτηση θέματα. 'Ακριβῶς γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἡ μόνη οὐσιώδης ἑλληνοτουρκικὴ ἐκκρεμότητα ἡ ὁποία κρατοῦσε σὲ ἐπιστράτευση τὶς ἑλληνικὲς ἔνοπλες δυνάμεις – ἡ τουρκικὴ ἀπαίτηση καταβολῆς πολεμικῶν ἀποζημιώσεων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα – εἶχε προγραμματισθεῖ νὰ ἐξετασθεῖ μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ἀποκλειστικῶς δυτικοῦ ἐνδιαφέροντος συνομιλιῶν γιὰ τὶς Διομολογήσεις, τὴν τύχη τῶν προπολεμικῶν συμβάσεων τῶν ξένων ἑταιρειῶν μὲ τὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές, καὶ τοὺς οἰκονομικοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης γενικῶς.[19]

Οἱ προσπάθειες πάντως ἐκείνων ποὺ ἐποφθαλμιοῦσαν τὴ θέση τοῦ «Μαύρου Καβαλλάρη» καὶ χρησιμοποιοῦσαν πρὸς τοῦτο τὴ γνωστὴ μέθοδο τοῦ ὑπερθεματίζειν στὰ λεγόμενα «ἐθνικὰ θέματα», προσπάθειες ποὺ εἶχαν ἀποτέλεσμα τὴν ἀποστολὴ τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν 'Απόστολου 'Αλεξανδρῆ στὴ Λωζάννη, ὡς πρώτου πληρεξουσίου τῆς Ἑλλάδος ἀντὶ τοῦ Βενιζέλου, μὲ στόχο τὴ διακοπὴ τῶν διαπραγματεύσεων καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἐπίθεση στὴν ἀνατολικὴ Θράκη (τὴν ὁποία ὁ Πάγκαλος – ὁ «πατριώτης» ἐν σχέσει πρὸς τὸν «ἐνδοτικὸ» Πλαστήρα, τὸν ἀπολύτως ἐπηρεαζόμενο ἀπὸ τὶς γνῶμες τοῦ Βενιζέλου – ἦταν σίγουρος ὅτι θὰ τὴν καταλάμβανε αὐθωρεί, ὄχι μόνο χωρὶς τὴ βοήθεια, διπλωματικὴ ἔστω, ἀλλὰ καὶ παρὰ τὴ θέληση τῆς Entente) ὁδήγησαν ἀντιθέτως, χάρις στὸν Βενιζέλο καὶ τὸν κοινὸ νοῦ, ποὺ φαίνεται ὅτι, σὲ ἐκείνη τὴ φάση τουλάχιστον τῆς πολιτικῆς του σταδιοδρομίας, διέθετε ὁ 'Αλεξανδρῆς, στὴν ἐσπευσμένη

---

[19] **Recueil** (2), vol. 1, passim. **DDI** (1), No 736. **Oriente Moderno,** 15 Aprile – 15 Agosto, passim. **L' Asie Française,** Mai – Juillet 1923, passim. **Écho de l' Orient,** 15 Avril, 1 Mai, 1 Juillet, 1923. Mustafa Kemal, **op. cit.,** σσ. 600-3, 620-1. Andrew Ryan, **op. cit.,** σσ. 191-2. Gontaut-Biron et Le Révérend, **op. cit.,** σσ. 81-102. Amedeo Giannini, **Documenti per la storia..., op. cit.,** σσ. 23-5. Ph. Lamour, *'L' influence Française en Turquie et les Frères des Écoles Chretiennes',* **Revue Politique et Parlementaire,** 10 Novembre 1923. Y. Yanoulopoulos, **op. cit.,** σσ. 154-6, 172-81, 185-6, 195-6, 202-18. Roderic Davison, *'Turkish Diplomacy...,* **op. cit.,** σσ. 206-8.

ὅσο καὶ θετικὴ γιὰ τὴν 'Αθήνα ρύθμιση τοῦ ζητήματος τῶν ἀποζημιώσεων (26 Μαΐου 1923). Παρὰ ταῦτα, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς τῆς Θράκης παρέμεινε σὲ κατάσταση ἑτοιμότητος γιὰ δύο ἀκόμη μῆνες, μέχρι τὴν τελικὴ διευθέτηση – μὲ ὑποχώρηση τῶν Συμμάχων στὰ περισσότερα σημεῖα – ὅλων τῶν σημαντικῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν Δυνάμεων τῆς Entente καὶ τῆς κεμαλικῆς Τουρκίας.[20]

Ἡ Συνθήκη Εἰρήνης τῆς Λωζάννης (24 'Ιουλίου 1923) ἔγινε δεκτὴ στὴν 'Ελλάδα μὲ συγκρατημένη ἱκανοποίηση. Ἡ πρώτη αὐτὴ ἀντίδραση, ποὺ ἔτεινε νὰ μεταβάλλεται σὲ πεποίθηση μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, δὲν ἦταν βεβαίως ἡ μόνη. «'Ανταλκίδειο εἰρήνη» χαρακτήρισε ὁ Θεόδωρος Πάγκαλος τὸ διπλωματικὸ ἔργο τοῦ Βενιζέλου, ἐνῶ ἀναλόγου «ἐθνικοῦ» περιεχομένου ἦταν καὶ οἱ πρῶτες δηλώσεις τοῦ ἄλλου δικτάτορα τοῦ ἑλληνικοῦ Μεσοπολέμου· τοῦ 'Ιωάννη Μεταξᾶ.

Ἡ πολεμικὴ αὐτή, ὡστόσο, δὲν ἐπέτυχε νὰ ἀνατρέψει, οὔτε κὰν βραχυπρόθεσμα, τὴ γενικὴ ἐκτίμηση ὅτι, στὶς συγκεκριμένες δύσκο-

---

[20] Neville Henderson (Constantinople) to Sir Adrew Ryan (Lausanne), private, May 23, 1923, **FO 800/253.** Sir R. Graham (Rome) to FO, No101 tel., May 26, 1923, E5447/1/44. Sir H. Rumbold (Constantinople) to FO, No 128 tel., May 28, 1923, E5518/1/44. Sir A. Ryan (Lausanne) to Neville Henderson (Constantinople), private, May 29, 1923, **FO 800/240.** N. Henderson (Constantinople) to the Marquess Curzon of Kedleston, personal and secret, May 31, 1923, E5671/1/44. (Ὑποχλοπὴ τηλεγραφήματος τῆς Ἄγκυρας πρὸς τὴν τουρκικὴ ἀντιπροσωπεία στὴ Λωζάννη μὲ αὐστηρὴ κριτικὴ τοῦ τουρκικοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου ἐναντίον τοῦ Ismet Paşa – κριτικὴ ποὺ ἐξουδετέρωσε, τελικῶς, ὁ ἴδιος ὁ Kemal – γιὰ τὴ συμφωνία του μὲ τὸν Βενιζέλο. Στὸ φάκελλο περιλαμβάνεται καὶ ἡ, ἐπίσης ὑποχλαπεῖσα, ἀπάντηση τοῦ Ismet.)

Βλ. ἐπίσης, **FRUS** (1923) vol. II, σσ. 1010-2. **DDI** (2), No 141. 'Απ. 'Αλεξανδρῆς, **op. cit.**, σσ. 78-9, 83-7, 87-93, 97-8, 99-101. Θ. Πάγκαλος, **'Αρχεῖον...**, **op. cit.**, σσ. 186-7, 189, 202, 217-20, 255-64. Στυλ. Γονατᾶς, **op. cit.**, σσ. 268-71. Στέφ. Σαράφης, **op. cit.**, σσ. 225-6. Mustafa Kemal, **op. cit.**, σσ. 621-7. Sir A. Ryan, **op. cit.**, σσ. 197-8. Joseph Grew, **op. cit.**, vol. 1, σσ. 573-8. S. Ramadan, **op. cit.**, σσ. 373-4. Γ. Δαφνῆς, **op. cit.**, τ. Α', σσ. 43-9, 53-6.

λες συνθῆκες, οἱ συμφωνίες τῆς Λωζάννης δὲν ὑπῆρξαν ἁπλῶς «ἔντιμη εἰρήνη» γιὰ τὴν ἡττημένη πλευρὰ τοῦ μικρασιατικοῦ πολέμου, ἀλλὰ ἡ χαλύτερη δυνατή.[21]

[21] **Πατρίς**, 25 Ἰουλίου, **Ἐλεύθερον Βῆμα**, 26 Ἰουλίου, **Ἑστία**, 25 Ἰουλίου, **Ἐλεύθερος Λόγος**, 26 Ἰουλίου, **Πολιτεία**, 26 Ἰουλίου 1923. Θ. Πάγκαλος, **Ἀρχεῖον...**, **op. cit.**, σσ. 265-71. (Τὰ περί «Ἀνταλκιδείου εἰρήνης» στὴ σ. 269.) R. Guariglia, **Ricordi...**, **op. cit.**, σ. 31. H.H. Cumming, **op. cit.**, σ. 210-3. Y. Yanoulopoulos, **op. cit.**, σσ. 224-8. H. Psomiades, **op. cit.**, σσ. 106-9. Γ. Δαφνῆς, **op. cit.**, σ. 60. Βλ. ἐπίσης τὴ συνέντευξη τοῦ Ismet Inönü στὸ **Βῆμα**, 19 Σεπτεμβρίου 1971. «Οἱ Μεγάλοι Σύμμαχοι» — θὰ γράψει ἀργότερα, τὸ 1930, ὁ Edward Driault, **op. cit.**, σ. 229 — «ἐπώλησαν τὸ δέρμα τῆς ἄρκτου εἰς τὸν κ. Βενιζέλον, ὠθήσαντες αὐτὸν πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ σκοτωθεῖ ἡ ἄρκτος καὶ αὐτὴ δὲν ἐστάθη νὰ τὴν σκοτώσουν». Στοιχειώδης παρατηρικότης θὰ ἔπρεπε νὰ ὠθήσει τὸ συγγραφέα νὰ προσθέσει στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι «ὁ κ. Βενιζέλος» ἔσπευσε νὰ τὸ ἀγοράσει.

Ὁ δυτικοευρωπαϊκὸς τύπος ἀντιμετώπισε μᾶλλον θετικὰ τὸ διακανονισμὸ τῆς Λωζάννης, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι, στὸ Παρίσι τουλάχιστον, δὲν ἦταν ἔκδηλη ἡ πικρία γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς γαλλικῆς ἐπιρροῆς στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή. Βλ. ἐνδεικτικά, **Temps**, 18 καὶ 19 Juillet, **Figaro**, 25 Juillet, **Matin**, 25 καὶ 26 Juillet, **Écho de Paris**, 25 Juillet 1923, Achille Mestre, *'L' étranger en Turquie d' après le Traite de Lausanne'* **Revue Politique et Parlementaire**, 10 Août 1923. **Times**, July 25, **Manchester Guardian**, July 25 καὶ 26, **Daily Telegraph**, July 28 (ἄρθρο τοῦ D. Lloyd George, ἄκρως ἀρνητικὸ γιὰ τὴν ὑπογραφεῖσα εἰρήνη), **Daily News**, November 20, 1923.

Γιὰ τὸ κείμενο τῆς Συνθήκης, βλ. Foreign Office, **Cmd 1929**, Accounts and Papers (1923) vol. XXV, καὶ Ὑπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, **Πράξεις Ὑπογραφεῖσαι ἐν Λωζάννῃ τῇ 30ῇ Ἰανουαρίου καὶ τῇ 24ῃ Ἰουλίου 1923**, ἐν Ἀθήναις (Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον) 1923.

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΠΗΓΕΣ

ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ

ΙΕΕΕ/'Αρχεῖο 'Εθνικῆς 'Εταιρείας
ΙΕΕΕ/'Αρχεῖο 'Εθνικοῦ Δεσμοῦ
'Αρχεῖο Σπυρίδωνος Λάμπρου ('Ιδιωτικό)
'Αρχεῖο Χρήστου Σολιώτη ('Ιδιωτικό)
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη /'Αρχεῖο Λουκᾶ Μπέλλου
Ε.Λ.Ι.Α. ('Ελληνικό Λογοτεχνικό καὶ 'Ιστορικό 'Αρχεῖο)/'Αρχεῖο Χ. Τρικούπη

FO 32/685 – 687. Greece 1897.
CAB 21/Cabinet, Registered files, ἔτη 1919 – 1923.
CAB 23/Cabinet Minutes and Conclusions of Cabinet Meetings, ἔτη 1922 – 1923.
FO 371/Greece, Turkey, ἔτη 1920 – 1923.
FO 800/Private Papers,
vol. 240 (Sir A. Ryan)
vol. 253 (Sir L. Oliphant)
FO 839/Lausanne Conference: British Delegation Files, Nos 1-53.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ

Documents on British Foreign Policy, 1919 – 1939 **(DBFP)**, First Series, vols VII, VIII, XIII, XVII, XVIII (1919 – 1923).
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States **(FRUS)**, (1919 – 1923).
I Documenti Diplomatici Italiani **(DDI)**, Settima Serie, vols I, II (1922 – 1923).
Ministerstvo Inostranich Diel SSSR / Documenti Vnieshniei Politiki SSSR **(MID / DVP)**, vols V, VI (1922-1923).
Command Papers (Foreign Office, London, 1919 – 1923) Nos 53, 522, 589, 960, 964, 1390, 1556, 1641.

ΕΠΙΣΗΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ - ΕΠΙΣΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς (1889, 1896 – 1897, 1899, 1902, 1920 – 1923).
Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς (1913).
Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως (1897)

Hansard House of Commons, Debates, ἔτη 1919 – 1922.

Mantoux, Paul, **Les Délibérations du Conseil des Quatre,** 2 vols., Paris (C.N.R.S.) 1955, σελ. 524 + 580.

Cmd 1814. Lausanne Conference on Near East Affairs, 1922 – 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace. (Πρακτικὰ τοῦ πρώτου μέρους τῆς Συνδιασκέψεως τῆς Λωζάννης.)

Recueil: Conférence de Lausanne sur les affaires du Proche Orient (1922 – 1923). Recueil des Actes de la Conférence. Deuxième Serie, vol. II, Paris 1923. (Πρακτικὰ τοῦ δευτέρου μέρους τῆς Συνδιασκέψεως τῆς Λωζάννης.)

Ὑπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, Διπλωματικὰ Ἔγγραφα, 1913-1917, Ἀθῆναι (Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον) 1917.

Ὑπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, Διπλωματικὰ Ἔγγραφα, 1913-1917. Συμπλήρωμα, Ἀθῆναι (Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον) 1917.

[E.K. Venizelos], La Grèce devant le Congrès de la Paix, Paris (Chaix) 1919, σελ. 25.

Πράξεις ὑπογραφεῖσαι ἐν Λωζάννῃ τῇ 30ῇ Ἰανουαρίου καὶ τῇ 24ῃ Ἰουλίου 1923, ἐν Ἀθήναις (Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον) 1923.

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Πανόραμα τοῦ Αἰῶνα (1900-1940). Σειρὰ ἱστορικῶν ντοκυμαντέρ, ΕΡΤ, 1984 καὶ 1986. (Σενάριο – Σκηνοθεσία, Φῶτος Λαμπρινὸς καὶ Λέων Λοΐσιος. Ἱστορικὸς σύμβουλος, Γιάνης Γιανουλόπουλος.)

2. ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ

α. ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Ἀθάνατος, Κώστας, **Τὸ Ἐθνικὸν Κίνημα Χίου καὶ Μυτιλήνης**, Ἀθῆναι 1923, σελ. 149.

Ἀλεξανδρῆς, Ἀπόστολος, **Πολιτικαὶ Ἀναμνήσεις**, Πάτραι 1947, σελ. 170.

Ἀργυρόπουλος, Περικλῆς, **Ἀπομνημονεύματα, τόμ. Α΄ (1885-1936)**, Ἀθῆναι 1970, σελ. 527.

Βενιζέλος, Ἐλευθέριος, **Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1889**, Ἀθῆναι (Ἄπτερα) 1971 (Παρουσίασις – Σχόλια, Ἰωάννης Γ. Μανωλικάκης), σελ. 520.

Bérard, V. **Τουρκία καὶ Ἑλληνισμός: Ὁδοιπορικὸ στὴ Μακεδονία** (μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης), Ἀθήνα (Τροχαλία) 1987, σελ. 416.

Bérard, V., **Κρητικὲς Ὑποθέσεις. Ὁδοιπορικὸ 1897**, Ἀθήνα (Τροχαλία) 1994, σελ. 331. (Πρώτη γαλλικὴ ἔκδοση, 1898.)

Βούλγαρης, Λεωνίδας, **Ἀποκαλυφθήτω ἀλήθεια**, Ἀθῆναι 1878, σελ. 276.

Γονατᾶς, Στυλιανός, Ε., **Ἀπομνημονεύματα (1897-1957)**, Ἀθῆναι 1958, σελ. 518.

Δαγκλῆς, Στρατηγός, Παναγιώτης Γ., **Ἀναμνήσεις, Ἔγγραφα, Ἀλληλογραφία: Τὸ Ἀρχεῖο του** (ἐπιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης), 2 τ., Ἀθῆναι (Βαγιονάκης) 1965, σελ. 472 + 549.

Δημητρακόπουλος, Νικόλαος Π., **Πολεμικὰ Ἀπομνημονεύματα**, Ἀθῆναι, 1897, σελ. γ΄ + 345.

Ἔκθεσις Πεπραγμένων ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, Ἀθῆναι (Π.Δ. Σακελλαρίου) 1897, σελ. 116.

Ἡ Ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας. Ὑπὸ τοῦ Εἰδικοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ «Ἄστεως», ἐν Ἀθήναις (Ἄστυ) 1896, σελ. 126.

Ζαβιτσιάνος, Κωνσταντῖνος Γ. **Αἱ Ἀναμνήσεις του ἐκ τῆς ἱστορικῆς Διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου καὶ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ὅπως τὴν ἔζησε (1914-1922)**, Ἀθῆναι, 2 τ., 1946 – 1947, σελ. 255 + 206.

Ζάννας, Ἀλέξανδρος, *Ὁ πρῶτος διχασμὸς τῶν Ἑλλήνων*, τὸ **Βῆμα** (17 Μαΐου 1959).

Θεοτοκᾶς, Μιχαήλ, **Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος εἰς τὴν Συνδιάσκεψιν τῆς Λωζάννης (1922-1923)**, Ἀθῆναι, σελ. 10.

Καζακόπουλος, Ἀδαμάντιος Π. **Σκέψεις καὶ Σημειωματάριον, τ. Α΄, 1885-1905**, Ἀθῆναι 1996, σελ. 203.

Caclamanos, Demetrios, **Ἐλευθέριος Βενιζέλος – ὁ Ἥρως. Εἷς Χαρακτηρισμός,** Oxford (Oxford University Press) 1936, σελ. 49.

Κούνδουρος Μανοῦσος Ρ. **Ἡμερολόγιον, Ἱστορικαὶ καὶ Διπλωματικαὶ Ἀποκαλύψεις. Ἡ Ἀπελευθερωτικὴ Ἐπανάστασις τῆς Κρήτης καὶ ἡ Ἁρμοστεία αὐτῆς,** ἐν Ἀθήναις (Γ. Καλλέργης) 1921, σελ. 236.

Λεβίδης, Νικόλαος Δ., **Ἀγόρευσις ἐνώπιον τοῦ Β΄ Διαρχοῦς Στρατοδικείου τῇ 24ῃ Σεπτεμβρίου 1894 ἔτους, κατὰ τὴν δίκην τῶν ὀγδοήκοντα ἕξι Ἀξιωματικῶν κατηγορηθέντων ἐπὶ φθορᾷ τῆς ἐφημερίδος "Ἀκρόπολις",** Ἀθῆναι (Ἀν. Κωνσταντινίδης) 1894, σελ. 44.

Μαζαράκης – Αἰνιάν, Ἀλέξανδρος, **Ἀπομνημονεύματα,** Ἀθῆναι (Ἴκαρος) 1948, σελ. 698.

Μεταξᾶς, Ἰωάννης, **Τὸ Προσωπικό του ἡμερολόγιο,** 6 τ. (ἐπιμ. Χρ. Χρηστίδης), Ἀθήνα (Γκοβόστης) χ.χ.έ., τ. Α΄ **(1896-1897),** σελ. 344.

Μεταξᾶς Ἰωάννης, **Ἡ Ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ καὶ τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς,** Ἀθῆναι (Ἐκδόσεις *Καθημερινῆς*) 1935, σελ. 384.

Νοταρᾶς, Μιχ. Ι., **Εἰς τὴν Ἰωνίαν, Αἰολίαν καὶ Λυδίαν (πρὶν πενῆντα χρόνια),** Ἀθῆναι 1972, σελ. 142.

Πάγκαλος, Ἀντιστράτηγος, Θεόδωρος, **Τὰ Ἀπομνημονεύματά μου: 1897-1947. Ἡ ταραχώδης περίοδος τῆς τελευταίας πεντηκονταετίας,** τόμ. Α΄, **1897-1913** καὶ τόμ. Β΄, **1913-1918** (οἱ μόνοι ποὺ ἐκδόθηκαν), Ἀθῆναι (Κέδρος) 1959, σελ. 374 + 255.

Πάγκαλος, Ἀντιστράτηγος, Θεόδωρος, **Ἀρχεῖον Θεοδώρου Παγκάλου,** τόμ. Α΄, **1918-1925,** Ἀθήνα (Κέδρος) 1973, σελ. 545. (Ἐπιμ. Θησεὺς Θ. Πάγκαλος.)

Παπούλας, Ἀναστάσιος [Ἰωάννης Δ. Πασσᾶς], **Ἡ ἀγωνία ἑνὸς Ἔθνους,** Ἀθῆναι 1925. (Πλήρης ἐπισκόπησις τοῦ Μικρασιατικοῦ Ζητήματος... ἐπὶ τῇ βάσει στοιχείων ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Α. Παπούλα, συγγραφεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Δ. Πασσᾶ), σελ. 304.

Παρασκευόπουλος, Λεωνίδας, **Ἀναμνήσεις, 1896-1920,** 2 τ., ἐν Ἀθήναις (Πυρσός), 1933 – 1934, σελ. δ΄ + 442 + 387.

Πλαστήρας, Νικόλαος, **Ἐκστρατεία Οὐκρανίας 1919,** Ἀρχεῖο Π.Σ.Δέλτα, τ.Β΄, Ἀθήνα (Ἑρμῆς) 1979 (ἐπιμ. Παῦλος Ζάννας), σελ. κα΄+ 162.

Ροδᾶς, Μιχαήλ, **Ἡ Ἑλλάδα στὴ Μικρὰν Ἀσία (1918-1922),** Ἀθῆναι 1950, σελ. 415.

Σαχτούρης, Ἀντώνιος Α., **Ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ διπλωματικοῦ μου σταδίου (1871-1933),** ἐν Καΐρῳ 1951, σελ. 206.

Σαράφης, Ὑποστράτ., Στέφανος, **Ἱστορικὲς Ἀναμνήσεις. (Ἀπὸ τὰ παιδικὰ χρόνια ὣς τὴν Κατοχή)**, Ἀθῆναι 1952, σελ. 455.

Στεφάνου, Διονύσιος, **Ἀγόρευσις Διονυσίου Στεφάνου, βουλευτοῦ Ζακύνθου, περὶ εὐθυνῶν τοῦ Πολέμου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐνέργειαν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 19ης Μαρτίου [1902]**, μετὰ παραρτήματος, ἐν Ἀθήναις, 1902, σελ. 60.

Στρατηγόπουλος, Ἰδομενεὺς Ν., **Ἀναμνήσεις ἐκ τῆς ἐν Μακεδονίᾳ Ἐπαναστάσεως τοῦ 1878**, ἐν Ἀθήναις (Φέξης) 1904, σελ. 31.

Τρότσκι, Λ., **Τὰ Βαλκάνια καὶ οἱ Βαλκανικοὶ Πόλεμοι, 1912-1913**, Ἀθήνα (Θεμέλιο) 1993, σελ. 525. (Εἰσαγωγή – μετάφραση, Παρασκευᾶς Ματάλας.)

Turot, Henri, **Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς Πόλεμος τοῦ 1897**, Ἀθήνα (Ἁρμὸς) 1981, σελ. 244. [Γαλλικὴ ἔκδοση, Paris (Hachette) 1898.]

Φιλάρετος, Γεώργιος, **Σημειώσεις ἀπὸ τοῦ 75ου ὑψώματος**, τόμ. Α', **1848-1889**, Ἀθῆναι 1924, σελ. 176.

Χαραλάμπης, Στρατηγός, Ἀναστάσιος, **Ἀναμνήσεις**, Ἀθῆναι 1947, σελ. 116.

β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

Alastos Doros, **Venizelos: Patriot. Statesman. Revolutionary,** London (Lund Humphries) 1942, σελ. 304.

Aralov S.I., *'In the Turkey of Atatürk',* **International Affairs** (Moscow), July – November 1960.

Baïras, General A., **Le Fort d' Arrêt "Roupel". Tous les Documents Officiels,** Milano (Albrighi/Segati) 1922, σελ. 224.

Bosdari, Count Alessandro de, **Delle Guerre Balcaniche, della Grande Guerra e di alcuni fatti precedenti ad esse. Appunti diplomatici,** Milano (Mondadori) 1928, σελ. 230.

Callwell, General Sir Charles, **Field Marshall Sir Henry Wilson. His life and diaries,** 2 vols, London (Cassel), 1927, σελ. XIII + 364, VII + 390.

Cavaciocchi, Giuseppe, **La Compagnia della Morte: Ricordi di' un volontario della Legione Cipriani** (πρόλογος Arturo Labriola), Napoli (Croce) 1898, σελ. 142.

Christopher of Greece, Prince, **Memoirs of H.R.H. Prince Christopher of Greece** (Right Book Club) 1938, σελ. 287.

Churchill, Winston S., **The Aftermath. A Sequel to the World Crisis,** London (Macmillan) 1941, σελ. 474.

Dartige du Fournet, Vice-Amiral L., **Souvenirs de Guerre d' un Amiral, 1914-1916,** 2ème ed., Paris (Plon-Nourrit) 1920, σελ. 320.

Garibaldi, Ricciotti, **La Camicia Rossa nella Guerra Greco-Turca (1897),** χ.τ.έ., 2a ediz. (Azienda Tipografica Editrice Nationale Anonima) 1937, σελ. 350.

Grew, Joseph C., **Turbulent Era. A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945,** London (Hammond) 1953, vol. I, σελ. 705.

Guariglia, Raffaele, **Ricordi, 1922-1946,** Napoli, 1950 σελ. 782.

Guéchoff, Ivan E., **L' Alliance Balkanique,** Paris (Hachette) 1915, σελ. VIII + 255.

Harington, Sir Charles. **Tim Harington Looks Back,** London (Murray) 1940, σελ. 288.

Henderson, Neville, **Water under the Bridges,** London (Hodder and Stoughton) 1945, σελ. 221.

House, E. M., **The Intimate Papers of Colonel House,** (Arranged by Charles Seymour), 4 vols., London (Benn) 1926 – 1928, σελ. XXIII + 474, VIII + 502, XVII + 464, X + 568.

Mackenzie, Sir Compton, **Greek Memories,** London (Chatto and Windus) 1939, σελ. 436.

Mustafa, Kemal, **A Speech delivered by Ghazi Mustafa Kemal, October 1927,** Leipzig (Kurt Koehler) 1929, σελ. 724.

Nicholas of Greece, Prince, **Political Memoirs, 1914-1917: Pages from my Diary,** London (Hutchinson) χ.χ.έ [1928], σελ. 319.

Nicolson, Harold, **Peacemaking 1919,** London (Constable) 1933, σελ. VII + 378.

Nicolson, Harold, **Curzon: The Last Phase, 1919-1925. A study of post-war diplomacy,** London (Constable) 1934, σελ. XVI + 416.

Nitti, Francesco, **Peaceless Europe,** London (Cassel) 1922, σελ. XIV + 292.

Panseri, A., **Episodii di Guerra: Impressioni di Creta e di Tessaglia,** Berga-mo (I. Carnazzi) 1899, σελ. 184.

Poincaré, Raymond, **Histoire Politique: Chroniques de quinzaine,** Paris, vol. I, 1920, σελ. 478.

Regnault, Général [M.], **La Conquête d' Athènes,** Paris (Fournier) 1920, σελ. 168.

Ronaldshay, Earl of, **The Life of Lord Curzon,** London (Ernest Benn) 1928, vol. III, σελ. 458.

Rossi, Adolfo, **Alla Guerra Greco-Turca, Aprile-Maggio 1897: Impressioni ed istantance di un corrispondente,** Firenze (Bemporad) 1897, σελ. 256.

Ryan, Sir Andrew, **The last of the Dragomans,** London (Geoffrey Bles) 1951, σελ. 351.

Sarrail, Général Maurice, **Mon commandement en Orient, 1915-1917,** Paris (Flammarion) 1920, σελ. XV + 424.

'La Grèce venizeliste. Souvenirs vécus', **Revue de Paris** (15 Dec. 1919).

Sforza, Conte Carlo, **Pensiero e Azione di una politica estera italiana. Discorsi e scritti,** Bari 1924, σελ. 316.

Thompson, Sir Basil, **Le Service Secret Allié en Grèce,** Paris (Nouvelle Revue Critique) 1933, σελ. 254.

Weygand, Maxime, **Mémoirs,** vol. II, **Mirages et réalité,** Paris (Flammarion) 1957, σελ. 596.

3. ΒΙΒΛΙΑ – ΑΡΘΡΑ – ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

α. ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Ἀναγνώστου, Στρατής, **Ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897 καὶ ὁ ἀντίκτυπός του στὴ Λέσβο**, Μυτιλήνη (Πορεία) 1997, σελ. 222.

Ἀνδρεάδης, Ἀνδρέας, **Δημοσία Οἰκονομία**, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις (Τζάκας/Δελαγραμμάτικας) 1924, σελ. 438.

Ἀνδρικόπουλος, Γιάννης, **Ἡ Δημοκρατία τοῦ Μεσοπολέμου, 1922-1936**, Ἀθήνα (Φυτράκης) 1987, σελ. 296.

Ἀντωνόπουλος, Σταμάτιος, **Αἱ Συνθῆκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου καὶ Ἀθηνῶν**, ἐν Ἀθήναις (Αὐγὴ Ἀθηνῶν) 1917, σελ. δ΄+ 220.

Ἀσπρέας, Γεώργιος, **Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1821-1921**, Ἀθῆναι, Β΄ ἔκδ. (Σιδέρης) 1930, σελ. 286.

Βάρδα Χριστίνα, *"Πολιτευόμενοι Στρατιωτικοὶ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα"*, **Μνήμων**, τ. 8, Ἀθήνα 1980 – 1982, σσ. 47-63.

Βάρφης, Κωστῆς Α., *'Οἱ ἀνορθόδοξες ἑλληνικὲς ἐνέργειες γιὰ τὴν πρόσκτηση ναυτικῶν μονάδων καὶ ὑλικοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου'*, **Ἡ Ἑλλάδα τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, 1910-1914**, Ἀθήνα (Ε.Λ.Ι.Α.) 1993 (ἐπιμ. Λ. Τρίχα καὶ Ε. Γαρδίκα-Κατσιαδάκη), σσ. 77-88.

Βεντήρης, Γεώργιος, **Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910-1920**, 2 τόμοι, 2η ἔκδ., Ἀθήνα (Ἴκαρος) 1970, σελ. 397 + 437.

Βερέμης, Θάνος, **Οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Στρατοῦ στὴν Ἑλληνικὴ Πολιτική, 1916-1936**, Ἀθήνα (Ἐξάντας) 1977, σελ. 468.

Βερέμης Θάνος, *"Ο ταχτικὸς στρατὸς στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα'*, στὸ Δ.Γ. Τσαούσης (ἐπιμ.), **Ὄψεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα**, Ἀθήνα (Ἑστία) 1984, σσ. 165-76.

Βλάχος, Νικόλαος, **Ἡ συμμαχικὴ προσέγγισις τῶν τεσσάρων Χριστιανικῶν Κρατῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου κατὰ τὸ ἔτος 1912**, Θεσσαλονίκη (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν) 1953 [Διάλεξις], σελ. 29.

Βουτετάκης, Δημήτριος Δ., **Ὁ Βασιλεὺς ἔνοχος τῆς ἥττης μας;**, Ἀθῆναι 1898, σελ. 122.

Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ, **Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους τοῦ 1912-1913**, τόμοι 3, Ἀθῆναι 1932 – 1934.

Γεροζήσης, Τριαντάφυλλος Ἀθ., **Τὸ σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ἡ θέση του στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ κοινωνία, 1821-1975**, τόμος Α΄, Ἀθήνα/Γιάννενα (Δωδώνη) 1996, σελ. XIII + 422.

Γιαραλῆ Δέσποινα, Ζαγκλῆ Μαίρη, Τὸ περιοδικὸ **Ἑλληνισμός (1898-1915, 1928-1932): Παρουσίαση – Βιβλιογραφικὴ καταγραφή**, Ἰωάννινα (Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων) 1993, σελ. 235.

Δάβος, Βύρων, **Στὸν Πύργο καὶ στὴν Ἠλεία τοῦ 1821-1930**, Πύργος 1985, σελ. 416.

Δασκαλάκης, Γεώργιος Λ., *"Ο Ὀργανικὸς Νόμος τῆς Κρήτης τοῦ 1867"*, **Νέα Ἑστία**, τ. 80, τεῦχος 944 (1η Νοεμβρίου 1966 / Ἀφιέρωμα στὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866), σσ. 1519-38.

Δαφνῆς, Γρηγόριος, **Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ δύο πολέμων, 1923-1940**, Ἀθῆναι (Ἴκαρος), τ. Α΄, σελ. 403.

Δεσποτόπουλος, Ἀλέξανδρος, *"Η κατάρρευση τοῦ μετώπου καὶ ἡ ἀποχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία"*, **Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους**, Ἀθῆναι (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν) 1978, τ. ΙΕ΄, σσ. 200-33.

Διαλλινᾶς, Μιχαὴλ (Διαλλινομιχάλης), **Ἅπαντα**, τ. Β΄, Νεάπολις Κρήτης, 1970, σελ. 306. (Ἐπιμ. Μαρία Μ. Πιτυχάκη.)

Δούσμανης, Σοφοκλῆς Ι., **Τὸ ἡμερολόγιον τοῦ κυβερνήτου τοῦ θωρηκτοῦ "Ἀβέρωφ" κατὰ τοὺς πολέμους 1912-1913**, Ἀθῆναι (Πυρσὸς) 1940, σελ. 426.

Δραγούμης, Ἴων, **Φύλλα Ἡμερολογίου Α΄ (1895-1902)**, Ἀθήνα (Ἑρμῆς) 1986, σελ. 270. (Ἐπιμ. Θ.Ν. Σωτηρόπουλος.)

Δραγούμης Ἴων, **Τὸ Μονοπάτι**, Ἀλεξάνδρεια (Νέα Ζωὴ) 1925, σελ. 221. (Ἐπιμ. Φίλιππος Σ. Δραγούμης.)

Edgar, William, *'Οἱ ἐκκαθαρίσεις τοῦ 1917: Ἡ σημασία τους γιὰ τὸ μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα τοῦ Βενιζέλου'*, **Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχή του**, Ἀθήνα (Φιλιππότης) 1980 (ἐπιμ. Θ. Βερέμης καὶ Ὀδυσσεὺς Δημητρακόπουλος), σσ. 509-50.

Εὐλάμπιος, Σπυρίδων, **Ἡ ἐν Ἑλλάδι κακοδιοίκησις, τὰ αἴτια αὐτῆς καὶ τὰ τῆς θεραπείας μέσα**, Τεργέστη (Αὐστριακὸς Λόϋδ) 1894, σελ. 423.

Εὐσταθιάδης, Κ.Θ., **Τὸ Ἀλβανικὸν καὶ τὸ Βορειοηπειρωτικὸν Ζήτημα κατὰ τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν φάσιν**, Ἀθῆναι 1950, σελ. 45.

Εὐστρατίου, Α.Π., **Τασούλας, ἤτοι αἱ ἐν Ἑλλάδι Βουλευτικαὶ Ἐκλογαί. Κωμῳδία πολιτική, ἔμμετρος, εἰς πράξεις ἕξ**, Ἀθῆναι (Ἀν. Κωνσταντινίδης) 1890, σελ. 100.

Ἠσαΐας, Γεώργιος, **Ἡ Εἰρήνη**, Ἀθῆναι (Α. Παπαγεωργίου) 1898, σελ. 79.

Καλαφάτης Θανάσης, *"Θρησκευτικότητα καὶ κοινωνικὴ διαμαρτυρία: Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη στὴ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο"*, **Ἱστορικά**, τ. 18/19 (Ἰούλιος-Δεκέμβριος), σσ. 113-42.

Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κάλλια, **Ἑλληνικὸς Ἀλυτρωτισμὸς καὶ**

Ὀθωμανικὲς Μεταρρυθμίσεις: Ἡ περίπτωση τῆς Κρήτης, 1868-1877, Ἀθήνα (Ἑστία) 1988, σελ. 414.

Καλομενόπουλος, Νικόστρατος, **Κρητικά, ἤτοι τοπογραφία καὶ ὁδοιπορικὰ τῆς νήσου Κρήτης**, Ἀθῆναι (Σ.Κ. Βλαστὸς) 1894, σελ. 360.

Καραγιάννης, Σωτήρης, **Τὸ Τρικουπικὸ Πολιτικὸ Κόμμα (1862-1895). Προβλήματα ταυτότητας καὶ διάσταση τοῦ ἀνερχόμενου ἀστικοῦ πολιτικοῦ χώρου**, Ἀθήνα (Ἀναστασίου) 1989, σελ. 267.

Καραχασσώνης, Ὑποστράτ., Πέτρος Γ., **Ἱστορία τῆς εἰς Οὐκρανίαν καὶ Κριμαίαν ὑπερποντίου ἐκστρατείας τοῦ 1919**, ἐν Ἀθήναις (Λαμπρόπουλος) 1934, σελ. 285.

Κάραμποτ, Φίλιππος, *'Τὸ Δωδεκανησιακὸ Ζήτημα, 1912-1915'*, **Ἡ Ἑλλάδα τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων 1912-1913**, Ἀθήνα (Ε.Λ.Ι.Α.) 1993 (ἐπιμ. Λ. Τρίχα καὶ Ε. Γαρδίκα-Κατσιαδάκη), σσ. 41-60.

Καρυάτογλου, Ἐλευθέριος Ι., **Ἐφημερίδες καὶ περιοδικὲς ἐκδόσεις (1790-1990). Αὐτοβιογραφικὲς πηγὲς καὶ συνολικὴ ἀπογραφή**, Διδακτορικὴ Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 1997, τ. Α', **Εὑρετήριο Τίτλων**, σελ. 750.

Κόκκινος, Γιῶργος, **Ὁ πολιτικὸς ἀνορθολογισμὸς στὴν Ἑλλάδα: Τὸ ἔργο καὶ ἡ σκέψη τοῦ Νεοκλῆ Καζάζη (1849-1936)**, Ἀθήνα (Τροχαλία) 1996, σελ. 412.

Κονδυλάκης, Ἰωάννης, **Ὅταν ἤμουν δάσκαλος καὶ ἄλλα διηγήματα**, Ἀθήνα (Νεφέλη) 1988, σελ. 219.

Κορδᾶτος, Γιάνης, **Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας, τ. Δ' (1860-1900)**, Ἀθήνα (Εἰκοστὸς Αἰῶνας) 1958, σελ. 704.

Κριάρης, Παναγιώτης, **Ἱστορία τῆς Κρήτης (Νέα). Ἀπὸ ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ'ἡμᾶς χρόνων**, τ. Γ', Ἀθῆναι 1935, σελ. 768.

Κωφός, Εὐάγγελος, *"Ἡ κατάσταση καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὴν Κρήτη [1876-1878]'*, **Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους [Ι.Ε.Ε.]**, Ἀθῆναι (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), τ. ΙΓ', 1977, σσ. 333-7.

Κωφός, Εὐάγγελος, *"Ἡ Σύμβαση τῆς Χαλέπας'*, **Ι.Ε.Ε.**, τ. ΙΓ', σσ. 357-8.

Κωφός, Εὐάγγελος, *"Ἡ Συνθήκη γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῆς Θεσσαλίας καὶ ἡ προσάρτησή της'*, **Ι.Ε.Ε.**, τ. ΙΓ', σσ. 364-5.

Κωφός, Εὐάγγελος, **Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγῶνας στὴ Γιουγκολαυϊκὴ Ἱστοριογραφία**, Θεσσαλονίκη (Μουσεῖο Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα/ΙΜΧΑ) 1987, σελ. 39.

Λάππας, Τάκης, **Λουκᾶς Μπέλλος**, Ἀθῆναι 1981, σελ. 30.

Λεονταρίτης, Γιῶργος, *"Ἡ διεθνὴς θέση τῆς Ἑλλάδος στὶς παραμονὲς τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου'*, **Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους**, Ἀθῆναι (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), τόμ. ΙΕ', σσ. 10-15.

Λιάκος, 'Αντώνης, **Ἡ Ἰταλικὴ Ἑνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα, 1859-1862**, 'Αθήνα (Θεμέλιο) 1985, σελ. 276.

Λοῦλος, Κώστας, **Ἡ Γερμανικὴ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα, 1896-1914**, 'Αθήνα (Παπαζήσης) 1991, σελ. 346.

Λοῦλος, Κώστας, *"Ὁ ρόλος τῆς Ἑλλάδας στὰ σχέδια τῆς γερμανικῆς βαλκανικῆς πολιτικῆς"*, **Ἡ Ἑλλάδα τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων 1912-1913**, 'Αθήνα (Ε.Λ.Ι.Α) 1993 (ἐπιμ. Λ. Τρίχα καὶ Ε. Γαρδίκα-Κατσιαδάκη), σσ. 25-40.

Λυριτζῆς, Γεώργιος Θ., **Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία καὶ ἡ Δρᾶσις αὐτῆς**, Κοζάνη 1970, σελ. 344.

Μαζαράκης-Αἰνιάν, 'Αλέξανδρος, **Ἱστορικὴ Μελέτη, 1821-1897 καὶ ὁ πόλεμος τοῦ 1897 (μετὰ παραρτήματος 1898-1903)**, 'Αθῆναι 1950, τόμ. Α΄, σελ. 491.

Μανῆς, Β., **Ὁ Ψευτοπόλεμος τοῦ 1897**, 'Αθῆναι 1898, σελ. 64.

Μάρξ, Κ. – Ἔνγκελς, Φ., **Ἡ Ἑλλάδα, ἡ Τουρκία καὶ τὸ 'Ανατολικὸ Ζήτημα**, 'Αθήνα (Γνώση) 1985, σελ. 555. (Εἰσαγωγὴ – ὑπομνηματισμὸς Παναγιώτης Κονδύλης.)

Μαυρογορδᾶτος, Γιῶργος Θ., **Ἐθνικὸς Διχασμὸς καὶ μαζικὴ Ὀργάνωση. 1. Οἱ Ἐπίστρατοι τοῦ 1916**, 'Αθήνα ('Αλεξάνδρεια) 1996, σελ. 189.

Μαυρογορδᾶτος, Γιῶργος Θ., *"Τὰ σπέρματα τοῦ Διχασμοῦ"*, **Ἡ Ἑλλάδα τῶν Βαλκανικῶν πολέμων 1912-1913**, 'Αθήνα (Ε.Λ.Ι.Α.) 1993 (ἐπιμ. Λ. Τρίχα καὶ Ε. Γαρδίκα-Κατσιαδάκη), σσ. 227-32.

Μπαρούτας Κώστας, **Ἡ κραυγὴ τῶν Ἑλλήνων: Πολιτικὰ Συνθήματα, ἐπευφημίες, συλλαλητήρια, ἐκλογικὲς συγκεντρώσεις, ἐκλογικὴ ποίηση, 1821-1989**, 'Αθήνα (Σαββάλας) 1992, σελ. 339.

Μπέλλου-Θρεψιάδη, 'Αντιγόνη, **Ζωντανὰ Κείμενα**, 'Αθήνα (Διογένης) 1988, σελ. 285.

Μπρεδήμας, 'Ηλίας, **Ἡ πρώτη Δημοκρατία. Ἱστορικὴ ἔρευνα τῆς ταραχώδους περιόδου 1922-1925**, 'Αθῆναι (Ἄκμων) 1960, σελ. 416.

Μυλωνᾶς, 'Αλέκος, **Ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897 καὶ ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία**, Ὑπάτη 1990, σελ. 79 + 18. (Σταχωμένο δακτυλόγραφο. Φωτοτυπίες, ἐκτὸς ἐμπορίου.)

Ντριώ, Ἐδουάρδος, **Ὁ Βασιλεὺς Κωνσταντῖνος**, 'Αθῆναι (Βασιλείου) 1930, σελ. στ΄ + 234.

Ξανθουδίδης, Στέφανος Α., **Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης. 'Απὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς** (Πρόλογος Σπυρίδωνος Λάμπρου), ἐν 'Αθήναις (Ἑλληνικὴ Ἐκδοτικὴ Ἑταιρεία) 1909, σελ. δ΄+ 182.

Ξηραδάχη, Κούλα, **Οἱ γυναῖκες στὸν ἀτυχῆ πόλεμο τοῦ 1897**, Ἀθῆναι (Φιλιππότης) 1994, σελ. 132.

Οἰκονόμου, Νίκος, *Οἱ δύο γενικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1915: Μία ἰχνηλάτηση τῆς πρώιμης ἐκλογικῆς γεωγραφίας τοῦ Βενιζελισμοῦ*, **Ἐλευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία – Οἰκονομία – Πολιτικὴ στὴν ἐποχή του**, Ἀθήνα (Γνώση) 1989 (ἐπιμ. Θ. Βερέμης καὶ Γ. Γουλιμῆ), σσ. 767-85.

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, **Ὁ Τύπος καὶ ὁ Διχασμός**, διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 1990 σελ. 310.

Παπαπολυβίου, Πέτρος, *"Η συμβολὴ τῆς Κύπρου*, **Ἑπτὰ Ἡμέρες** (Κυριακάτικη Καθημερινή), 11 Μαΐου 1997. Ἀφιέρωμα, **Ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς Πόλεμος τοῦ 1897.**

Πικρός, Γιάννης, *Πρὸς τὸν Πόλεμο τοῦ 1897*, **Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους**, Ἀθῆναι (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), τ. ΙΔ', σελ. 88-125.

Πλατάρης, Γεώργιος (ἐπιμ.), **Τὸ Σημειωματάρι ἑνὸς Μετσοβίτη, 1871-1943**, Ἀθῆναι 1972, σελ. λθ' + 320.

Πολίτης, Νικόλαος Ι., **Πανηγυρικὸς ἐπὶ τῇ Ἐθνικῇ Ἑορτῇ τῆς 25ης Μαρτίου 1900**, ἐν Ἑρμουπόλει Σύρου (Πατρὶς) 1900, σελ. 16.

Πρεβελάκης, Ἐλευθέριος, *"Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ οἱ Βαλκανικοὶ Πόλεμοι*, **Νέα Ἑστία**, τ. 77 (1965), σελ. 649-58.

Πρωτονοτάριος, Στυλιανὸς Β., **Ἡ προδοθεῖσα Ἑλλάς: Τὰ αἴτια τῆς καταστροφῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀν. Θράκης**, ἐν Ἀθήναις 1922, σελ. 81.

Ρέντης, Κωνσταντῖνος Θ., **Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν 1ην Νοεμβρίου**, Ἀθῆναι (Βάρτσος) 1922, σελ. 133.

Σακελλαρόπουλος, Κωνσταντῖνος, **Ἡ σκιὰ τῆς Δύσεως**, 2η ἔκδ. Ἀθῆναι 1960, σελ. 432.

Σβολόπουλος, Κωνσταντῖνος, **Ἡ Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική, 1900-1945**, Ἀθήνα (Ἑστία) 1992, σελ. 359.

Σεϊζάνης, Μιλτιάδης, **Ἡ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1878 ἐν Μακεδονίᾳ, Ἠπείρῳ καὶ Θεσσαλίᾳ**, ἐν Ἀθήναις 1879, σελ. 410.

Σχοπετέα Ἔλλη, **Ἡ Δύση τῆς Ἀνατολῆς. Εἰκόνες ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας**, Ἀθήνα (Γνώση) 1992, σελ. 203.

Στασινόπουλος, Ἐπαμεινώνδας Κ., **Ἡ Ἱστορία τῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων. Τὰ 125 χρόνια τῆς Σχολῆς (1828-1953)**, Ἀθῆναι 1954, σελ. 164.

Σταυροπούλου, Ἐρασμία-Λουΐζα, **Παναγιώτης Πανᾶς (1832-1896). Ἕνας ριζοσπάστης ρομαντικός**, Ἀθήνα (Ἐπικαιρότητα) 1987, σελ. 367.

Φιλάρετος, Γεώργιος, **Ξενοκρατία καὶ Βασιλεία ἐν Ἑλλάδι (1821-1897)**,

3η ἔκδ., Ἀθήνα (Ἐπικαιρότητα) 1975, σελ. 365. (Εἰσαγωγὴ – ἐπιμέλεια Θαν. Χ. Παπαδόπουλος.) Πρώτη ἔκδοση 1897.

Χριστόπουλος, Παναγιώτης Φ., **Ἐφημερίδες ἀποκείμενες στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς (1789-1990). Περιγραφικὸς Κατάλογος**, Ἀθήνα (Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς/Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ε.Ι.Ε.) 1993, σελ. 491.

Χρυσός, Εὐάγγελος (ἐπιμ.), **Ἕνας νέος κόσμος γεννιέται: Ἡ εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα**, Ἀθήνα (Ἀκρίτας) 1996, σελ. 397.

Ψιλάκης, Βασίλειος, **Ἱστορία τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων**, τ. Γ', ἐν Χανίοις (Νέα Ἔρευνα) 1909, σελ. 1265.

β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

Agnides, Th., **The Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the light of the Treaty of Lausanne,** New York, 1964, σελ. 40.

Albrecht - Carrié, René, **A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna,** London (Methuen) 1948, σελ. 736.

Altiar, E., **Le Problème de Cilicie et L' Avenir de la France au Levant,** Paris (Ernest Leroux) 1921, σελ. 55.

Augustinos, Gerasimos, **Consciousness and history: Nationalist Critics of Greek Society, 1897-1914,** New York (Columbia University Press) 1977, σελ. 183.

Bareilles, Bertrand, **D' Athènes à Angora,** Paris (Bossard) 1923, σελ. 274.

Barker, Elisabeth, **Macedonia: Its place in Balkan Power Politics,** London (Royal Institute of International Affairs) 1950, σελ. 129.

Barrès, Maurice, **Scènes et doctrines du nationalisme,** Paris 1902, σελ. 518.

Bernstein, Edward, *'Die deutsche Sozialdemokratie und die türkischen Wirren'*, **Die Neue Zeit,** Band 15 (1897), ss. 108-16.

Bernstein, Edward, *'Kreta'*, **Die Neue Zeit,** Band 15 (1897), ss. 687-92.

Blaisdell, D.C., **European Financial Control in the Ottoman Empire,** New York (Columbia University Press) 1929, σελ. 243.

Bourchier, J.D., (ed.) **The Bulgarian Peace Treaty: Speeches delivered in the British Parliament** (with an introduction by J.D. Bourchier), London (Christophers) 1920, σελ. 32.

Bujak, Colonel Émile, **La Grèce aux cotes des Alliés, 1916-1918,** (avec préface du Général P. - E., Bordeaux), Paris 1926, σελ. 63.

Buxton, Charles Roden, **Turkey in Revolution,** London (T. Fisher Unwin) 1909, σελ. 286.

Caclamanos, D., **Dodecanese. Past and Future,** London (National Association of Hellenes in Great Britain) 1943, σελ. 12.

Carnegie Endowment for International Peace, **Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars,** Washington (Carnegie Endowment) 1914, σελ. VIII + 418.

Carr, E.C., **The Bolshevik Revolution, 1917-1923,** vol. 3, London (Penguin) 1966, σελ. 596.

Caute, David, **The Left in Europe since 1789,** London (Weidenfeld and Nicolson) 1966, σελ. 256.

Cobban, Alfred, **A History of Modern France,** vol. 3, 1871 – 1962, Harmondsworth (Penguin) 1965, σελ. 272.

Cosmin, S., **L' Entente et la Grèce pendant la Grande Guerre (1914-1917)**, 2 vols, Paris (Société Mutuelle) 1926, σελ. 332 + 539.

Cosmin, S., **Diplomatie et Presse dans l' Affaire Grecque, 1914-1916,** Paris (Société Mutuelle) 1921, σελ. 319.

Crampton, R.J., **A short history of Bulgaria,** Cambridge (Cambridge University Press) 1987, σελ. 221.

Croce, Benedetto, **A History of Italy, 1871-1913,** Oxford (Clarendon Press) 1929, σελ. 333.

Cumming H.H., **Franco-British rivalry in the Post-War Near East,** London (Oxford University Press) 1938, σελ. 229.

Dakin, Douglas, **The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913,** Thessaloniki (Institute for Balkan Studies) 1966, σελ. XVI + 538.

Dakin, Douglas, *'The Greek Proposals for an Alliance with France and Great Britain, June – July 1907'*, **Balkan Studies,** 3 (1962), σσ. 43-60.

Danova, Nadija, *'Sur le problème des rapports bulgaro-grecs pendant le dernier quart du XIXe s.'*, **Studia Balkanica** (Sofia), v. 12 (1976), σσ. 94-138.

Davison, Roderic, *'Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne'*, Gordon A. Craig / Felix Gilbert (eds.), **The Diplomats: 1919-1939,** New York (Atheneum) 1968, σσ. 172-207.

Denis, Ernest, **Du Vardar a la Sotcha,** Paris (Bossard) 1923, σελ. 352.

Djordjević, Dimitrije, **Revolutions nationales des peuples balkaniques, 1804-1914,** Beograd (Institut d' Histoire) 1965, σελ. 251.

Dumont, Paul, *'La mort d' un Empire (1908-1923)'*, chap. XIV (pp. 577-647) στὸ R. Mantran (ed.), **Histoire de l' Empire Ottoman,** Paris (Fayard) 1989.

Evans, Laurrence, **United States Policy and the partition of Turkey, 1914-1924,** Baltimore (John Hopkins Press) 1965, σελ. 437.

Fischer, Louis, **The Soviets in World Affairs: A history of relations between the Soviet Union and the rest of the world,** 2 vols, London (Cape) 1930, σελ. VII + 892. ('Ενιαία σελιδαρίθμηση.)

Frangulis, A.-F., **La Grèce et la Crise mondiale,** 2 vols, Paris (Felix Alcan) 1926, σελ. 595 + 599.

Gardicas-Katsiadakis, Helen, **Greece and the Balkan Imbroglio: Greek Foreign Policy, 1911-1913,** Athens (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν 'Ωφελίμων Βιβλίων) 1995, σελ. XIV + 336.

Gentizon, Paul, **Mustafa Kemal ou l' Orient en Marche,** Paris (Bossard) 1929, σελ. 352.

Georgeon, Francois, *'Le dernier sursaut (1878-1908)'*, chap. XIII (σσ. 523-576),

στὸ Mantran, Robert (ed.), **Histoire de l' Empire Ottoman,** Paris (Fayard) 1989.

Giannini, Amedeo, *'La contesa Anglo-Turca per Mosul',* **Oriente Moderno,** 15 Luglio 1924.

Giannini, Amedeo, **Documenti per la storia della Pace Orientale (1915-1932),** Roma (Istituto per l' Oriente) 1933, σελ. 392.

Gli Avventimenti d' Oriente. La Guerra Greco-Turca, 1896-1897. Cronaca Illustrata, Milano (Fratelli Treves) 1897, σελ. 252.

Gondrand, Richard, **La Tragédie de l' Asie Mineure et l' Anéantissement de Smyrne, 1914-1922,** Marseille (Y. Armen) 1935, σελ. 144.

Gontaut-Biron, Comte Roger De, et L. Le Révérend, **D' Angora à Lausanne. Les étapes d' un déchéance,** Paris 1924, σελ. IX + 230.

Headlam-Morley, Sir James Wycliffe, **Studies in Diplomatic History,** London (Methuen) 1930, σελ. VII + 312.

Helmreich, Ernst Christian, **The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913,** Cambridge Mass. (Harvard University Press) 1938, σελ. XIV + 523.

Helmreich, Ernst Christian, *'The Conflict between Germany and Austria over Balkan Policy, 1913-1914',* McKay, Donald C. (ed.), **Essays in the History of Modern Europe,** New York (Harper) 1936, pp. 130-148.

Helmreich Ernst Christian, *'The Serbian-Montenegrin Alliance of September 23/October 6, 1912',* **Journal of Central European Affairs,** XIX (January 1960), pp. 411-5.

Hobsbawm, Eric J., **Labouring Men. Studies in the History of Labour,** London (Weidenfeld and Nicolson) 1971, σελ. 401.

Hobsbawm, Eric J., **Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality,** 2nd ed., Cambridge (Cambridge University Press) 1992, σελ. 206.

Horowitz, Irving L. (ed.). **The Anarchists,** New York (Dell) 1964, σελ. 640.

Joll, James, **The Second International, 1889-1914,** London (Weidenfeld and Nicolson) 1968, σελ. 213.

Karakasidou, Anastasia, N., **Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990,** Chicago (Chicago University Press) 1997, σελ. XXIII + 334.

Keynes, John Maynard, **The Economic Consequences of the Peace,** London (Macmillan) 1919, σελ. VII + 279.

Kitsikis, Dimitri, **Propagande et Pressions en Politique Internationale: La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paix (1919-1920),** Paris (P.U.F.) 1963, σελ. 537.

Ladas, Stephen, P., **The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey,** New York (Harvard University Press) 1932, σελ. XI + 849.

Lamour, Ph., *'L' influence Française en Turquie et les Frères des Écoles Chrétiennes'*, **Revue Politique et Parlementaire,** 10 Nov. 1923.

Langer, William L., **The Franco-Russian Alliance, 1890-1894,** Cambridge Mass. (Harvard University Press) 1929, σελ. IX + 455.

Langer, William L., **The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902,** 2nd ed., New York (Alfred A. Knopf) 1951, σελ. XXII + 797.

Laskaris, S.T., **La politique extérieure de la Grèce avant et après le Congrès de Berlin, 1875-1881,** Paris (Bossard) 1924, σελ. 223.

Leon, George B., **Greece and the Great Powers, 1914-1917,** Thessaloniki (Institute for Balkan Studies) 1974, σελ. 523.

Leon, George B., *'Greece and the Albanian Question at the outbreak of the First World War'*, **Balkan Studies,** vol. 11 (1970), pp. 61-80.

Leon, George B., *'Greece and the Central Powers, 1913-1914: The Origins of the National Schism'*, **Südost-Forschungen** (München), Band XXXIX (1980), ss. 116-67.

Lewis, Bernard, **The Emergence of Modern Turkey,** 2nd ed., London (Oxford University Press) 1968, σελ. 530.

Liebknecht, Wilhelm, **Zur orientalischen Frage oder soll Europa Kosakisch werden?,** Leipzig, χ.χ.ἐ. [1877 ἢ 1878], σελ. 83.

Llewellyn Smith, Michael, **Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922,** London (Allen Lane) 1973, σελ. XIV + 401.

McClelland, J.S., (ed.), **The French Right from De Maistre to Maurras,** London (Cape) 1970, σελ. 320.

McCormick, Donald, **Peddler of Death: The Life and Times of Sir Basil Zaharoff,** New York (Holt, Rinehart and Winston) 1965, σελ. 255.

Marriot, J.A.R, **The evolution of Modern Europe (1453-1939),** 2nd ed., London (Methuen) 1944, σελ. 445.

Marx, Karl, **The Eastern Question. A reprint of Letters written in 1853-1856 dealing with the events of the Crimaean War** (edited by Eleanor Marx Aveling and Edward Aveling), London (Swan, Sonnenschein and C°) 1897, XV + 656.

Marx, Karl – Engels, Frederik, **Collected Works,** Moscow (Progress), vol. 27, 1990, σελ. 699.

Mears , Eliot G., (ed.), **Modern Turkey. A politico-economic interpretation, 1908-1923,** New York (Macmillan) 1924, σελ. XIV + 779.

Mestre, Achille, *'L' étranger en Turquie d' après le Traité de Lausanne'*, **Revue Politique et Parlementaire,** 10 Août, 1923.

Murray, Gilbert, **The Foreign Policy of Sir Edward Grey, 1906-1915,** Oxford (Clarendon Press) 1915, σελ. 128.

Palmieri, A., *'Il progresso degli studi Orientali nella Russia Bolsevica'*, **Oriente Moderno,** 15 Luglio καὶ 15 Agosto 1923.

Panaiotov, Ivan, **Greeks and Bulgarians. A Historical Outline,** Sofia (Hristo Danov) 1946, σελ. 77.

Pentzopoulos, Dimitri, **The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece,** The Hague (Mouton) 1962, σελ. 293.

Petsalis-Diomidis, N., **Greece at the Paris Peace Conference 1919,** Thessaloniki (Institute for Balkan Studies) 1979, σελ. 399.

Pinson, M., *'Turkish Revolution and Reform in Soviet Historiography'*, **The Middle East Journal** (Washington), vol. XVII (1963), pp. 66-78.

Platykas, P.D., **La Grèce pendant la Guerre de 1914-1918: Étude de Politique Extérieure,** Berne (Ferd. Wyss) 1918, σελ. 448.

Platykas, P.D., **La Neutralité Hellénique et la Traité Gréco-Serbe de 1913,** Fribourg (Delaspre) 1916, σελ. 36.

Pressensé, Francis de, *'The Cretan Question'*, **The Nineteenth Century,** March 1897, pp. 339-42.

Psomiades, Harry J., **The Eastern Question: The Last Phase,** Thessaloniki (Institute for Balkan Studies) 1968, σελ. 151.

Ramadan, S., **The Foreign Policy of the Turkish Nationalists, 1919 to 1923,** Ph.D. thesis, Birkbeck College University of London, 1971, σελ. 395.

Recouly, Raymond, **M. Jonnart en Grèce et l' Abdication de Constantin,** 2ème ed., Paris (Plon-Nourrit) 1918, σελ. 215.

Rossi, E., *'Lo scambio obbligatorio delle popolazioni tra la Grecia e la Turchia'*, **Oriente Moderno,** 15 Settembre 1930.

Salvadori, Massimo, **Karl Kautsky and the Socialist Revolution, 1830-1938,** London (New Left Books) 1979, σελ. 375.

Sforza, Count Carlo, **Diplomatic Europe since the Treaty of Versailles,** New Haven (Institute for Politics) 1928, σελ. VII + 130.

Sforza, Comte Carlo, **Pachitch et l' Union des Yugoslaves,** Paris (Gallimard) 1938, σελ. 253.

Shaw, Stanford and Shaw, Ezel Kural, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,** vol. II **(1808-1975),** Cambridge (Cambridge University Press) 1977, σελ. 518.

Solomonides, Victoria, **Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aydin, 1919-1922,** Ph. D. thesis, King's College, University of London, 1984, σελ. 308.

Stéphanopoli, Jeanne, **Les Îles de l' Égée: Leur privilèges,** Athènes (Apostolopoulos) 1912, σελ. 226.

Sternhell, Zeev, **Maurice Barrès et le nationalisme français,** Paris (A. Colin) 1972 σελ. 395.

Sternhell, Zeev, **La Droite révolutionaire. Les origins françaises du fascisme 1885-1914,** Paris (Seuil) 1978, σελ. 444.

Thaden, Edward C., **Russia and the Balkan Alliance of 1912,** Pennsylvania (Pennsylvania University Press) 1965, σελ. 192.

Thompson, Edward P., **William Morris. Romantic to Revolutionary,** 2nd ed. [συμπληρωμένη], London (Merlin Press) 1977, σελ. XIII + 825.

Todorova, Maria, **Imagining the Balkans,** Oxford (Oxford University Press) 1997, σελ. XI + 257.

Toynbee, Arnold J., **The Western Question in Greece and Turkey: A study in the contest of civilizations,** London (Constable) 1922, σελ. XIV + 420.

Ward Price, G., **The Story of the Salonica Army,** London (Hodder and Stoughton) 1917, σελ. 298.

White, W. (ed.), **By-Line: Ernest Hemingway. Selected articles and dispatches of four decades,** 2nd ed., London (Collins) 1968, σελ. 479.

Yanoulopoulos, Yanis, **The Conference of Lausanne, 1922-1923,** Ph. D. thesis, Birkbeck College, University of London, 1974, σελ. 239.

Στὴ βιβλιογραφία καταχωρήθηκαν μόνο βιβλία καὶ ἄρθρα ποὺ ὑπάρχουν στὶς ὑποσημειώσεις τοῦ κειμένου· σχεδὸν ὅλα. Ἕνας βιβλιογραφικὸς ὁδηγὸς μελέτης γιὰ τὴν ἀντίστοιχη περίοδο, θὰ εἶχε ἄλλη δομὴ καὶ θὰ ἦταν, φυσικά, ἐκτενέστερος.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Τὸ εὑρετήριο κυρίων ὀνομάτων —προσθήκη μόνη στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου— περιλαμβάνει καὶ κάποια, πολὺ λίγα, θεματικὰ λήμματα. Δὲν εὑρετηριάζονται, ἀντιθέτως, οἱ λέξεις Ἑλλὰς καὶ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

Γιά τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναφέρονται σὲ αὐτό, θεωρήθηκε χρήσιμο νὰ δοθοῦν κάποιες πολὺ βασικὲς πληροφορίες. Ἔτος γεννήσεως καὶ θανάτου καταρχάς, γιὰ ὅσους καὶ ὅσες δὲν βρίσκονται ἐν ζωῇ, ἰδιότητα(ες)/ἐπάγγελμα(τα), καὶ ὁρισμένα στοιχεῖα τῆς σταδιοδρομίας τους. Μὲ ἐλάχιστες λέξεις καὶ μόνο μέχρι τὸ 1923, ἐκτὸς ἐάν ὑπάρχουν στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου ρητὲς ἀναφορὲς στὴ μεταγενέστερη δράση ἢ τὸ ἔργο τους. Νά διευκρινίσουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ἡ λέξη *συγγραφέας* χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ χαρακτηρίσει ὅποιους(ες) ἔχουν γράψει βιβλία ποὺ δὲν ἀνήκουν στὸ χῶρο τῆς μυθοπλασίας, τὴν ὁποία καλύπτει ὁ ὅρος *λογοτέχνης(ις)* ἢ οἱ εἰδικοὶ προσδιορισμοί: ποιητής, πεζογράφος, θεατρικὸς συγγραφέας κ.ο.χ.

Ὑπάρχουν μερικές, πολὺ λίγες καὶ πάλι, ἐξαιρέσεις ἀπὸ τὸν κανόνα παροχῆς γενικῶν πληροφοριῶν γιά τὶς δραστηριότητες τῶν εὑρετηριαζομένων προσώπων. Ὁ Ναπολέων Βοναπάρτης, ἐπὶ παραδείγματι, καὶ ὁ Κάρολος Μάρξ —ἡ σειρὰ δὲν εἶναι ἀξιολογική—, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἢ ὁ Κεμὰλ Ἀτατούρκ. Ὄχι γιά νά μὴ μᾶς ποῦν σχολαστικούς, ποὺ εἴμεθα οὕτως ἢ ἄλλως, ἀλλὰ μὲ βάση τὴν (αὐθαίρετη) ἐκτίμηση ὅτι οἱ ἀναγνῶστες γνωρίζουν ἤδη αὐτὲς τὶς πολὺ βασικὲς πληροφορίες ἢ, γιὰ νὰ θέσουμε τά πράγματα κάπως πιὸ ὠμά, ὀφείλουν νὰ τὶς γνωρίζουν.

Ἡ ἀνεύρεση στοιχείων αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν ἦταν διόλου εὔχολη ὑπόθεση. Ἀναφέρομαι εἰδικώτερα στὸ ἔτος γεννήσεως καὶ θανάτου καὶ ἐπαναλαμβάνω πασίγνωστες, ἀσφαλῶς, ἀλήθειες σὲ ὅλους ὅσους ἔχουν ἐμπλακεῖ σὲ παρόμοιες ἐρευνητικὲς περιπέτειες. Γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι βρέθηκαν χρονολογικὰ δεδομένα, ἔστω καὶ ἀτελῆ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, γιὰ τά περισσότερα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ εὑρετηρίου, δηλαδὴ γιὰ 325 ἐπὶ συνόλου 352 (στὸ ὁποῖο σύνολο περιλαμβάνονται καὶ ἐλάσσονες ὁπλαρχηγοὶ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας ἢ

ἄλλοι δευτεραγωνιστές πού μπορεῖ καί οἱ ἴδιοι νά ἀγνοοῦσαν τό πότε ἀκριβῶς γεννήθηκαν, πρᾶγμα διόλου ἀσύνηθες στίς ἀγροτικές κοινωνίες τοῦ 19ου αἰῶνα), θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω, ἀλφαβητικῶς, τούς φίλους ἤ/καί συναδέλφους, ἱστορικούς κατά κανόνα: Δαυίδ Ἀντωνίου, Nadija Danova, Ἀλέκο Ζάννα, Taina Hietala, Φανή Καζαντζῆ, Γιούλα Κουτσοπανάγου, Εὐάγγελο Κωφό, Ἡρακλῆ Μήλλα, Ἀλέκα Μπουτζουβῆ, Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, Λύντια Τρίχα καί Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, καθώς καί τούς Νικόλα Γιαννουλόπουλο καί Κωνσταντῖνο Ζωγράφο.* Εὐχαριστίες ὀφείλονται, ἐπίσης, ὄχι μόνον στούς συγγενεῖς πολλῶν ἀπό τά μνημονευόμενα πρόσωπα γιά τίς τηλεφωνικές τους πληροφορίες, ἀλλά καί σέ ἐκείνους, τούς πολύ περισσότερους, ἐκ τῶν συνδρομητῶν τοῦ ΟΤΕ, πού ἐθεώρησα, κακῶς, ὅτι θά μποροῦσαν νά ἔχουν συγγενική σχέση μέ κάποιο ἀπό τά «δύσκολα» λήμματα τοῦ εὑρετηρίου. Μέ ἀντιμετώπισαν μέ κατανόηση καί χωρίς ἴχνος καχυποψίας· στίς περισσότερες περιπτώσεις.

Πόλεις καί τοπωνύμια ἐκτός τῶν ἑλληνικῶν συνόρων, καταχωρίζονται στό ἑλληνικό τμῆμα τοῦ εὑρετηρίου καί ἀκολουθοῦνται ἀπό τήν ὀνομασία τους, μέ λατινικούς χαρακτῆρες, στήν ἐπίσημη γλῶσσα τῆς χώρας στήν ὁποία ἀνήκουν. (Νά εὐχαριστήσω καί ἀπό τή θέση αὐτή τόν Φῶτο Λαμπρινό γιά τή βοήθειά του στή μεταγραφή ὁρισμένων ρωσικῶν λέξεων.) Ὅταν, ὡστόσο, πρόκειται γιά τά Βαλκάνια ἤ τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, ἀκολουθεῖ, πλήν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, ἀπευθείας παραπομπή στό ξενόγλωσσο εὑρετήριο. Ἡ διπλῆ ἀπόδοση τοῦ ὀνόματός τους ἰσχύει βεβαίως καί γιά τίς μνημονευόμενες ξένες χῶρες.

Οἱ καταχωρίσεις πού ἀναφέρονται σέ ὀργανώσεις, σωματεῖα, συλλόγους κ.ο.κ., συνοδεύονται ἀπό πληροφορίες γιά τό ἔτος ἱδρύσεως ἤ τή συνολική διάρκεια τοῦ βίου τους. Ἡ κάθετος μεταξύ δύο χρονολογιῶν ἱδρύσεως σημαίνει ὅτι ὑπῆρξε κάποιο πρόδρομο σχῆμα, μέ ἄλλο ὄνομα, μετεξέλιξη τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ σύλλογος, τό κόμμα ἤ ἡ ὀργάνωση πού εὑρετηριάζεται.

---

* Προσθέτω, στήν τρίτη ἔκδοση, τούς Φίλιππο Ἠλιοῦ, Λίνα Λούβη, Δέσποινα Παπαδημητρίου, Δημήτρη Σπάθη, καί τό γιατρό Σταῦρο Καπετανάκη.

Α

Β

Γ

Δ

Ε

Ζ

Η

Κ

Μ

N

Ξ

Ο

Π

Ρ

Σ

Χ

A

B

C

D

G

H

L

M

T

U

V

W

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ, ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ

α. ΕΛΛΗΝΙΚΑ

β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΓΙΑΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ
«ἡ εὐγενής μας τύφλωσις...»
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΓΡΑΜΜΑ ΕΠΕ.
Η ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΕΓΙΝΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
Χ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ–Δ. ΣΙΤΑΡΑΣ–Σ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Ο.Ε.
ΣΕ ΧΑΡΤΙ CHAMOIS ΤΩΝ 100gr ΤΟΥ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ FABRIANO.
ΟΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ ΑΝΝΑΣ ΜΑΡΑΓΚΑΚΗ.
Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΓΙΝΕ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΕΙΟ
Κ. ΣΤΑΜΟΥ & ΣΙΑ Ο.Ε. ΣΕ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2003
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΒΙΒΛΙΟΡΑΜΑ

Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ μελέτη, μέσα ἀπὸ μία λεπτομερῆ ἀναφορὰ στὰ καθέκαστα τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς πρώτης εἰκοσιπενταετίας τοῦ αἰῶνα μας, καὶ κάποια παλαιότερα, ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει καὶ νὰ ἐξηγήσει τὸ πῶς καὶ τὸ γιατί τὰ περίφημα «ἐθνικὰ θέματα», ὅταν ἐμφανίζονται μὲ αὐτὴ τὴ μορφή, μὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ διόλου ἀθώα γλωσσικὴ διατύπωση (τὴ μὴ μεταφράσιμη σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη εὐρέως γνωστὴ γλῶσσα, πλήν, ἴσως, ἐκείνη τῆς γαλλικῆς ἄκρας Δεξιᾶς τοῦ τέλους τοῦ $19^{ου}$ αἰ.), ὅταν, ἐν ἄλλοις λόγοις, δὲν ὀνομάζονται μὲ τὸ πραγματικό τους ὄνομα, ποὺ εἶναι προβλήματα ἄμυνας καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, τότε τὰ «ἐθνικὰ θέματα» δὲν «καταλήγουν δυστυχῶς νὰ εἶναι», ὅπως συνήθως λέγεται, ἀλλὰ εἶναι, ἐξ ὁρισμοῦ, ζητήματα ἐσωτερικῆς πρωτίστως πολιτικῆς, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ διεκδίκηση ἢ τὴ διατήρηση τῆς ἐξουσίας.

ISBN: 960-86296-8-3